

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXI

Sa. 260

Nisan 2007

70
Yaşında

ANKARA - 2007

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

	Sayfa
ERKUT, SEDAT: Kültepe Metinlerinde Geçen <i>amūtu(m)</i> Üzerine	1
UYSAL, BORA: Patnos'ta Açığa Çıkarılan Urartu Stelleri (2 harita, 6 resim ile birlikte)	5
KAHYA, ESİN: İbni Sina'da Kimya	19
ÇETİN, ALTAN: Yahya Kazvinî'nin Lubb Et-Tevâri'hinde Akkoyunlularla Alâkalı Bilgiler (22 belge ile birlikte)	53
TUTSAK, SADIYE: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci	65
İLGEN, ABDULKADİR: Batı Anadolu'nun Dünya-Ekonomiyle Bütünleşme Sancıları ve Gayrimüslim Tebanın Rolü (1876-1908)	99
YURDUSEV, ESİN: İstanbul'dan Lozan'a İngiltere'nin Boğazlar Politikası 1915-1923	161

Kitap Tanıtmalar:

GÜÇLÜ, YÜCEL: Taner Akçam: <i>A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility</i>	223
--	-----

Nekroloji:

KAHYA, ESİN: Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın Anısına (26 Ağustos 1941 - 3 Ağustos 2006) (1 resim ile birlikte)	241
2006 Yılı İkinci Yarsında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	261
İngilizce Özetler	421

BELLE TEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Oktay BELLİ
Doç. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Özer ERGENÇ
Doç. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Cahit GÜNBATTI
Prof. Dr. Tefvik GÜRAN

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli
25.5.2007 - ANKARA

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
Dikmen Cad. Atadan Apt. 546/6 Dikmen/ANKARA

Sarıyıldız Basımevi tarafından basılmıştır.
Tel : (0312) 256 60 02
Adres: Gersan Sanayi Sitesi 654. Sok. No : 66 Batıkent/ANKARA

BELLETEN

Cilt: LXXI

Nisan 2007

Sayı: 260

KÜLTEPE METİNLERİNDE GEÇEN *amūtu(m)* ÜZERİNE

SEDAT ERKUT*

1983 yılında Doktor unvanı aldığımız tezin konusu **Çivi Yazılı Boğazköy Tabletlerine Göre Hititler Devrinde Demir** idi. Bu çalışmayı yaparken Hitit öncesi dönem de doğal olarak ilgi alanımıza giriyordu.

Asur Ticaret Kolonileri çağında *amūtu(m)* ve onun sinonimi kabul edilen -muhtemelen bir işlemden sonra elde edilen- *aši'u(m)*'un demir ya da onun türevleri olabileceği görüşü kimi bilim adamlarınca benimsenmişti. Örneğin; K.Balkan, soru işaretiyle bile olsa "Kultepe'de ele geçen demir cürufuna *amūtu*'dan artakalan" olarak söz etmekteydi¹.

Hocam E.Bilgiç bu konuya çok daha önce açıklık getirmişti. Söz konusu maddelerin demir olamayacağını Goetze'ye dayanarak kesin olarak belirtmiştir². "Madem *parzillu* Akadca'da demir için var olan sözcüktür, o halde bu konuda yeni sözcük bulmaya çalışmak anlamsızdır." diyor. Ayrıca aynı makalesinde altundan daha değerli bir metal olan platin'in teknik nedenlerden ötürü o devirde üretilmeyeceğini savunmaktadır.

Doktora çalışmamız sırasında *amūtu*'nun demir olmadığı konusu bizce kesinleşmişti. Doktora çalışmalarımız zamanından beri *amūtu* ve *aši'u*'un günümüzdeki karşılıklarının ne olacağı zihnimizi hep meşgul etti. Biz bu

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ K.Balkan, *Kanış Karumu'nun Kronolojisi*, (1955) s.21.

² E.Bilgiç, "Asurca Vesikalara Göre Etilerden Önce Anadolu'da Maden Ekonomisi", *Sumeroloji Araştırmaları*, 1940-1941, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisi'nin 1. sayısından ayırbaşım, 1941, s.58 vd.; biz burada E. Bilgiç'ten önce yapılan çalışmaları altnot olarak vermedik. İsteyen araştırmacı E. Bilgiç'in söz konusu makalesinden onun verdiği kaynaklara ulaşabilir.

maddenin metal olamayacağını değerli bir taş olabileceğini düşünüyorduk. C.Günbattu ile yaptığımız bir söyleşide ikimiz de *amūtu*'nun metal olmayacağını değerli bir taş olabileceği görüşünde birleştik. Biz de böyle düşündüğümüz için tetiklendik. Biriktirdiğimiz yayımlanmış Kültepe malzemesi üzerine odaklandık. Meslektaşımız C.Günbattu ve Asiriyolog meslektaşlarımız da malzeme ve fikir bakımından yardımcı oldular ve bu çalışma ortaya çıktı.

E.Bilgiç diyor ki: "*amūtu* Kapadokya vesikalarında altından beş misli daha pahalıdır. *Rimuş*'un Sumerce-Akadca kitabesinde Sumerce AN.NA (kalay) Akadça paralelinde *amūtu*'nun Sumerogramı olan KÙ.AN geçmekte ve bundan bir statü yapıldığı bildirilmektedir. Amarna çağı mektuplarında *amūtu*'dan yapılmış bir şişenin (*lahannum*) Mitanni kralı *Tuṣratta*'dan Mısır kralı III. *Amonofis*'e hediye edildiği anlaşılıyor".

E.Bilgiç'in bildirdiğine göre Kültepe metinlerinde parça parça toplanıp, altından beş misli değerli olan bu madde eritiliyordu. Eritme işleminde ağırlığından kaybetmekteydi (cüruf). E.Bilgiç'in ifadesi aynen şöyledir: 1 mana *amūtu* eritildikten sonra 2/3 *šiklum* miktarında, daha küçük kıymette *amūtu kišrum* = *Amutu* cürufu?. Daha anlaşılır biçimde şöyle ifade edilebilir: Anadolu içlerinden toplanmakta, eritirken ve anlaşılamayan diğer bir ameliye (*i-na šī-ra-tim*) esnasında ise 4 *šiklum* daha eksilmektedir.

İlgili metin CAD Ş s.102 (1962)'de şöyle deniliyor: Şarāpu: to refine (metals by firing) : (1 mana) *amūtam is-ru-up-šī-ma* 2/3 GÍN *kisrum ēliam lu ina ša-ra-pī-im lu ina šī-ra-tim mutae* 4 GÍN *e-ta-x-a*: (İngilizcesi) He refined the *amūtu*- metal and a lump (weighing) two-thirds of a shekel came out (of the kiln, either through the refining or through the... (there occurred) a loss of four shekels .: (Türkçesi) O *amūtum*'u refine etti ve fırından bir şeqel'in 2/3'ü parça yumru çıktı, ya refine edilmesinden dolayı ya da... ..(Orada) 4 şeqel azaldı (kayıp oldu) (CCT 4 4a:38 ve 41) (şiratim 41. satırda geçiyor).

(Bilgi için ağırlıklar: 2/3 *šiklum* ± 6-7 gr., 4 *šiklum* 30 gr.'dır.)

E.Bilgiç *amūtu*'nun Hatti'den satın alındığını ve ticaretinin gizli olarak yapıldığını bildiriyor.

Öte yandan *amūtu*'nun alım satımının *Kuşşara* sarayının tekelinde olduğunu bildiriyor. E.Bilgiç'in makalesinden anlaşıldığına göre kalay ile

amūtu arasında sıkı bir ticari ilişki söz konusudur. Son olarak *amūtu*'dan yüzük yapıldığı bildirilmektedir³.

H.Sever'in yukarıdaki bilgiler dışında aşağıda adresini verdiğimiz bildirisinde ki bizim için önemli saptamaları şöyle: *amūtu* gümüşten 90 misli değerlidir.

Bir metin yerinde "demirci ile, ufalanmış *amūtu* için ikişer buçuk *šeḡel* mamul altın karşılığı anlaştığını" belirtiyor.

Öte yandan *amūtu* 'dan yapılmış gerdanlık söz konusudur⁴.

S.Çeçen *amūtu* üzerine kapsamlı çalışmasını sunduğu makalesinde KÜ.AN'ın *amūtu* ile aynı olduğunu pekiştiriyor. Ayrıca *amūtu*'dan yapılan objeleri belgeleyerek şu biçimde sergiliyor: Çeçen'in makalesinin ilgili kısmında "Bu madenden yüzük süslemelerinde ve kadın ziynet eşyalarından olan iğneliklerin baş kısmında kullanıldığı biliniyordu. Elimde bulunan yeni bir vesikada bu madenin yüzükte kullanılırken halka şeklinde altın sarı olarak zenginleştirildiği görülmektedir. Bunları destekleyen yeni metin yerlerine de sahibim. Bu eşyalar dışında *amūtu*'nun taç olarak da kullanıldıkları ilk defa görülmektedir."⁵ diyor.

Diğer yandan C.Günbattu Koloni Çağı'nın önemli bir belgesi olan Kt.n/k 504 no'lu tabletten önemli bir noktayı belirtmiştir. Söz konusu belgede 'Kral ve Kraliçe tutuklunun salıverilmesi için, düşmanları *Tawiniya* kralı ile ilişkisi olan ve kendileri aleyhine bazı faaliyetlerde bulunduğundan söz ettikleri diğer bir şahsın teslim edilmesini; bu yapılmaz ise, kendilerine 1 mina *amūtu* veya 10 mina altın verilmesini istemişlerdir. Nihayet, bu şartların yerine getirilmemesi ve *Tawiniya* kralına hizmet etmekle itham edilen kimsenin adının açıklanmaması durumunda, *Assur-taklaku*'nun öldürüleceğini bildirmişlerdir.⁶

³ H. Sever, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö.1970-1750) Anadolu Dışına Çıkışı Yasaklanan Bazı Madenler", *XII. Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 12-16 Eylül 1994, T.T.K. Yayını, 1999, s.92 vd.

⁴ H. Sever, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö.1970-1750) Anadolu Dışına Çıkışı Yasaklanan Bazı Madenler", *XII. Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 12-16 Eylül 1994, T.T.K. Yayını, 1999, s.92 vd.

⁵ S.Çeçen, "Kaniş Karumu'nun Diğer Karum ve Wabartumlar'a "KÜ.AN" (*amutum*) ile İlgili Önemli Talimatları", *Belleten*, Sayı 231, 1997, s.220 vd.

⁶ C. Günbattu, "Eski Anadolu'da 'Su Ordali'", *Archivum Anatolicum*, Vol 4, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara, 2000, s.77-88.

Buradan en azından 1 mina *amūtu*'nın 10 mina altın ile eş değer olabileceği düşünebilir.

Meslektaşım Şerife Yılmaz *amūtum* ile ilgili yaptığı çok kapsamlı çalışmada üç adet tablet işlemiştir. İlk iki tablet *amūtum* ile ilgili pek bir şey kazandırmamaktadır. 3. tablet Kt.j/k 623(161-611-64)'dir. Bu tablet önemli olabilir. Ancak bazı okuma zorluklarından dolayı bir sonuç çıkmamaktadır⁷. Bu tablet yeniden ele alınmalıdır; değerli meslektaşım bu belgeden muhakkak güzel sonuçlar çıkaracaktır.

Son olarak İ. Albayrak'ın *amūtum* için bana yan çıkan önemli bir ifadesi var 'kıymetli bir maden veya taş' demektedir"⁸.

S.Ö.Savaş'ın kitabının 42. sayfasında "2) Hitit Devri Yazılı Belgelerinde Madenler ve İşlevleri" başlığının alt başlığında "a) Başlıca madenlerin 3 dildeki karşılıkları" yer almakta bu çizelgede şöyle bir eşitlik söz konusudur: AN.BAR GE₆/KÜ.AN (Sumerce) *AMŪTU*=*AŠI'U* (Akadça) meteor demiri/platin (Anlam) olarak verilmekte. Buradan sanki Hitit metinlerinde *AMŪTU* ve *AŠI'U* geçiyor izlenimi uyanmakta. Bilindiği gibi Hitit çiviyazılı belgelerinde hiçbir zaman söz konusu Akadça sözcükler geçmemektedir⁹.

Çoğunlukla Koloni çağı belgelerinde geçen Akadça *amūtu(m)*'un Hitit metinlerinde geçen Sumerce olası karşılığı bizce (NA₁)DUH.ŠŪ.A (Quarz?, Bergkristall?, Diorit?)'dir¹⁰. Bu maddenin Hititçesi olasılıkla *parashi/a*'dir¹¹.

Sonuç olarak söz konusu maddenin günümüzde orta derecede değerli taş olan, 6-6,5 sertliğinde ve 600 santigrat derecede eritilip şekillendirilebilen, kalıba dökülebilen ülkemizde bolca bulunan *AMETEIS* (*kuvars, kaya kristali, dağ kristali*) ile söz konusu *amūtu(m)*'un aynı madde olduğunu öne sürüyoruz.

Yukarıda adını belirttiğimiz bu Sumerce ve Hititçe iki sözcüğün çivi yazılı Hititçe belgelerdeki durumunu ve arkeolojik görsel belgeleri en kısa zamanda yayımlayacağız.

⁷ Ş.Yılmaz, "KÜ.AN (amutum) Maden İle İlgili 3 Yeni Belge", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1999 Yılı*, s.158-163.

⁸ İ.Albayrak, *Kultepe Tabletleri IV*, T.T.K. Yayını, 2006, s.166

⁹ S.Ö.Savaş, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. Bin Yılında) Madencilik ve Maden Kullanımı*, T.T.K.Yayını, 2006, s.42 vd.

¹⁰ C.Rüster,E.Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, StBoT Beiheft 2, 1989, no.164.

¹¹ A.M.Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 56, 1992, s.111.

PATNOS'TA AÇIĞA ÇIKARILAN URARTU STELLERİ

BORA UYSAL*

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Ağrı iline bağlı Patnos ilçesi, önemli Urartu yerleşmelerine sahip olması ile tanınmaktadır. Bu merkezlerden biri olan Kot Tepe, arkeoloji dünyasına "Aznavur" adı ile tanıtılmıştır¹ (Harita 1). Yörenin kaçak kazılarla tahrip edilmesi üzerine başlatılan arkeolojik çalışmalar, yerleşim yerinin tepe kısmında Urartu panteonunun baş tanrısı Haldi'ye ait olduğu düşünülen bir tapınağın açığa çıkarılması ile sonuçlanmıştır². Söz konusu tapınakla ilgili araştırmalar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Ayrıca, tepenin yaklaşık 7 km doğusunda bulunan ve arkeoloji dünyasına "Giriktepe" (Değirmentepe) adı ile tanıtılan Giresor Tepe'de de bir Urartu sarayı saptanmıştır³.

Bilim adamları, günümüze kadar Haldi tapınağının yer aldığı tepeyi "Aznavurtepe" ya da "Anzavurtepe", Urartu sarayının bulunduğu tepeyi ise "Giriktepe" (Değirmentepe) olarak adlandırmışlardır. Ancak, bu tepelerin haritalarda geçen isimleri Kot Tepe ve Giresor Tepe'dir⁴ (Harita 2).

* Yrd. Doç. Dr. Bora Uysal, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06800 Beytepe, Ankara. borau@hacettepe.edu.tr

Bu makalenin yayınlanması için gereken izni veren, T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı'na teşekkürlerimi sunarım.

¹ Burney ve Lawson 1960, 192-194.

² Balkan 1960, 133-158; Boysal 1961, 199-212; Belli 1982a, 157.

³ Balkan 1964, 235-243; Belli 1982a, 157-159.

⁴ Doğal tepe üzerinde oluşmuş bir höyük olan Kot Tepe, 1:25.000 ölçekli KARAKÖSE - J 49 - b4 paftasında yer almaktadır. Belirtilen paftanın 1959 yılında yapılan birinci baskısında, tepenin ismi "Kottepe" olarak yazılmış ve rakımı da 1843 m. olarak verilmiştir. Aynı paftada, bu tepenin çok yakınında kuzey ve kuzeydoğu yönünde bulunan, 1858 ve 1855 m. rakımlı birer tepenin ikisi de "Aznavurtepe" olarak adlandırılmıştır. Ayrıca, kuzeydoğu yönündeki daha uzak bir alanda, 1794,9 m. rakımlı "Aznavur Kayası" ismini taşıyan başka bir yükselti de vardır. Paftanın 1985 yılında yapılan ikinci baskısında ise "Kottepe" ismi "Kot Tepe" olarak değişmiştir. Tepenin rakımı da 1842 m. olarak verilmektedir. İki baskı arasındaki 1 m. lik yükseklik farkı, olasılıkla yapılan kazı çalışmalarından kaynaklanmaktadır. İkinci baskıda, 1858 m. rakımlı tepe "Aydırı Tepe", 1855 m. rakımlı tepe "Alay Tepe" ve 1794,9 m rakımlı yükselti de "Şahinkaya" ismi ile geçmektedir. Giresor Tepe ise 1:25.000 ölçekli KARAKÖSE - J 49 - c2 paftasında yer almaktadır. 1853. m rakımında olan bu tepenin ismi, 1959 ve 1985 yılı baskılarında aynıdır. Kot Tepe'yi 1960 yılında "Aznavur" adı ile tanıtan C. A. Burney ve G. R. J. Lawson'un, Giresor

Patnos ilçesinin kuzeybatısında yer alan Kot Tepe, modern yerleşim alanına çok yakın bir konumda bulunmaktadır. Bu tepenin güney kesimi, 34. İç Güvenlik Tugayı'na tahsis edilmiş askeri bir bölgedir (Resim 1). 1990 yılında Kot Tepe'nin üzerine bir röle istasyonu kurulmuş ve güneydoğu yamacına altı adet telefon direği dikilmiştir (Resim 2). Bu çalışmalar sırasında, tepenin alt kısmındaki direklerin dikildiği bölgede üç stel ve bir kaide açığa çıkarılmıştır.

Kot Tepe'de saptanan bu stellerden iki tanesi Ağrı ilindeki Tümen Komutanlığı'na gönderilmiştir. Diğer stel ve kaide ise Tugay'ın orduevi nizamiyesi girişinin hemen sağındaki küçük bir park içinde sergilenmektedir (Resim 3-4). Her iki eser de, yaklaşık 4,5 m. çapında çok kenarlı beton bir platform içine gömülmüştür (Stel 71 cm. ve kaide de 30-32 cm. kadar betonun içinde kalmaktadır). Platformun çevresinde de, üzerine haç motifi işlenmiş mimari taşlar, birer adet küp, dibek ve öğütme taşı bulunmaktadır.

Stelin üzerine yerleştirilmiş tanıtım levhasında, bulunuşu ve bazı özellikleri şu şekilde anlatılmaktadır:

"Bu taş 15.6.1990 tarihinde üzerinde Urartular'a ait Haldi Tapınağı'nın bulunduğu Kod Tepe güneyinde telefon direği dikerken, toprağın 50 cm. altında 3 taş ve bir kaide olarak bulunmuştur.

M.Ö. 800 yıllarına ait Urartu lahit taşı olduğu sanılan bu taşın uzunluğu 416 cm., genişliği 69 cm. ve kalınlığı 35. cm dir. Aynı yerde bulunan kaidenin uzunluğu 112 cm., genişliği 123 cm. ve kalınlığı 40 cm. dir. Ortası lahit taşına girecek tarzda çukur olarak yapılmıştır. Gerek taş, gerekse kaidesi bölgemizde örneği olmayan blok mermerden inşa edilmiş olup, Urartu taş işçiliğinin en güzel örneklerinden biridir.

15.7.1990 günü bulunduğu yerden alınarak 243. Mekanize Alay Kh. Girişinde koyulmuş olup, daha sonra 10.7.2000 günü 34'üncü İç Güvenlik Tugayı Askeri Gazino girişine dikilerek muhafaza altına alınmıştır"

Eserlerin mermer olduğu söylenmekle birlikte, gri renkteki bu taş cinsinin andezit veya bazalt taşı olması gerekir. Stelin tüm kenarları, çepeçevre 45

Tepe'yi ise 1963 yılında verdiği bildiri (1964 yılında yayımlanmıştır) "Giriktepe" (Değirmen-tepe) adı ile tanıtan K. Balkan'ın ne tür haritalar kullandıklarını ne yazık ki bilemiyoruz.

derecelik bir açıyla 1,5-2 cm. genişliğinde kesilerek işlenmiştir. Bu eser, ilk yerleştirildiği yerden şimdiki yerine taşınırken, kaldırıldığı sırada kayarak düşmüş ve yaklaşık orta kısmından soldan sağa doğru diyagonal olarak kırılmıştır. Ayrıca kenarlarında da küçük hasarlar vardır. Stelin onarımı, her iki parçaya da 30'ar cm. derinliğinde üç delik açılması ve bu deliklere 60 cm uzunluğunda 1,2 cm. çapında demir çubukların yerleştirilmesi şeklinde yapılmış, arada kalan boşluklar da çimento ile doldurulmuştur. Ancak iki parça birbirine tam olarak oturtulamadığından, sağ yan arkaya doğru 2 cm. kadar çıkıntı yapmaktadır.

Kaide ise hasarsız bir şekilde korunmuştur. Üzerinde yer alan yuvanın uzun kenarları, kabartma olarak yapılmış düzenli olmayan dörtgenler ile ortalanmıştır. Söz konusu dörtgenler 50 x 10 cm. ölçülerinde ve 1 cm. yüksekliğindedir. Bu kenarlardan biri, dörtgeni tam olarak ortelayan kabartma bir daire nedeniyle ön yüz olarak değerlendirilmelidir. 23 cm. çapındaki dairenin yaklaşık 2 cm. lik bir kısmı dörtgenin içine girmekte ve yuvarlaklık bu kesimde belli belirsiz seçilebilmektedir. Kabartma yüksekliği dairenin ön kısmında 0,5 cm. iken, dörtgenin içerisinde 1 cm. ye çıkmaktadır (Resim 5-6).

Stel ve kaide yuvasının arada hiç boşluk kalmayacak şekilde birbirine tam olarak oturması, bunların birlikte düşünülerek aynı zamanda yapıldıkları konusunda şüphe bırakmamaktadır.

Urartu dininde, yerleşim merkezlerinin içinde yer alan tapınak yapılarının yanı sıra; bazı kutsal alanlar, kayalara oyulmuş kapı nişleri ve açık hava tapınakları da önem taşımaktadır.

Urartu başkentlerinden Tuşpa olduğu bilinen Van Kalesi kayalığının kuzeydoğu yamacı, kutsal alan örneklerinin en önemlilerinden biridir. Urartu kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı bilinen bu kutsal alan, günümüzde "Analıkız" olarak anılmaktadır. Söz konusu kutsal alanda, biri daha büyük olmak üzere üst kısımları yuvarlatılmış iki niş kayaların içine oyulmuştur. Bunların içinde de, II. Sarduri'nin askeri eylemlerini anlatan çivi yazılı steller yer almaktadır. Nişlerin önünde bulunan ana kaya da düzeltilerek, uzunlamasına geniş bir yüzey oluşturulmuş ve kurban kanlarının akıtılmasına yaradığı düşünülen bir kanal açılmıştır⁵.

⁵ Belli 1982a, 143, 193; Salvini 1995, 145, Res. 5; Çilingiroğlu 1997, 73, Res. 10, 47-48; 1998, 234.

Benzer bir kutsal alan da, Elazığ ili Baskil ilçesindeki Kaleköy'de saptanmıştır. Fırat nehri kenarında kurulmuş olan bir kalenin hemen yanında yer alan kaya kütesinin batı yüzü düzleştirilmiş ve üzerine iki büyük niş oyulmuştur. Bu ana nişlerin dışında, küçük boyutlarda yapılmış sekiz niş daha bulunmaktadır. Nişlerin önünde, iki yanı duvarlarla sınırlandırılmış düz bir alan vardır. Söz konusu alan, nehre doğru alçalan farklı yükseklikteki iki düz alan ile birleşmektedir. Nişlerin üstünde ve yakın çevresinde de, küçük kaya oyukları görülmektedir. Kaleköy'de saptanan bu kutsal alan Orta Demir Çağı'na (M.Ö. 800-600) tarihlendirilmektedir. Ancak, kutsal alanın yanındaki kalenin bir dönem Urartular tarafından kullanılmış olmasına rağmen, nişlerin Urartu yapımı olduğu kesin değildir⁶.

Başka bir kutsal alan, Van ili Gürpınar ilçesindeki Çavuştepe'nin (Sardurihinili) Yukarı Kale kesiminden tanınmaktadır. Bu merkez de Urartu kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Çavuştepe'de nişler söz konusu olmamakla birlikte, batı surunun dış kesimindeki kaya kütesi işlenerek düz bir cephe elde edilmiş ve bunun önünde geniş düz bir alan oluşturulmuştur⁷.

Kayalara oyulmuş dikdörtgen biçimli kapı nişleri, Urartular tarafından "Haldi Kapısı" olarak adlandırılmaktadır⁸. Bu grubun en eski örneği, Van kalesinin güneyinde bulunan Zıvistan (Elmalı) köyü yakınlarındaki Hazine Piri Kapısı'dır. Yöredeki bir kayalığın batı yüzünde yer alan kapı nişi, 2,80 m. yüksekliğinde ve 6 m. genişliğindedir. Kapı nişinin içinde yer alan bir yazıt sayesinde, anıtın Urartu krallarından İşpuini (M.Ö. 830-810) tarafından, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında yaptırıldığı anlaşılmaktadır⁹.

Kapı nişlerinin en önemli örneği ise Van ilinde yer alan Toprakkale'nin (Rusahinili) hemen batısında uzanan, Zimzim dağı kayalıklarının güneybatı kesimindeki Meher Kapı anıtıdır. 4 m. yüksekliğinde ve 2,60/2,70 m. genişliğinde olan Meher Kapı nişi, Hazine Piri Kapısı'ndan farklı olarak iki kademeli bir çerçeveye sahiptir. Nişin içinde yer alan yazıtın ilk satırları,

⁶ Bakır ve Çilingiroğlu 1981, 65-66; 1987, 153-154, Lev. 95, 99, 102; Çilingiroğlu 1997, 73; 1998, 234.

⁷ Erzen 1977, 2-3, Res. 1-3, Lev. I, 3; 1978, 7-8, Res. 1; 1979, 1-2, Lev. 171, Res. 1; Çilingiroğlu 1997, 73, Res. 49; 1998, 234; Belli 2000a, 211-212, Fig. 2.

⁸ Çilingiroğlu 1997, 234-235; Belli 1998, 30; 2000b, 386-387; Ayrıca bkz. Sevin ve Belli 1977, 371-372, 374-375.

⁹ Belli 1998, 32, Res. 41; 2000b, 387-388, Fig. 1-2; Belli ve Dinçol 1982, 173-179, Res. 2-3, Lev. VI, 1-2, VII, 1-2, VIII-IX.

Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları (M.Ö. 820-810) döneminde, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde baş tanrı Haldi adına yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Yazıtın devamında ise Urartu panteonundaki 79 tanrının adı önem derecelerine göre sıralanmakta ve bu tanrılara verilmesi gereken kurban hayvanlarının sayısı belirtilmektedir¹⁰.

Urartular'da, bu tür kapı nişlerinin içinden tanrıların çıkacağına inanıldığı da bilinmektedir¹¹. Konu ile ilgili iki önemli arkeolojik kanıt, Muş ili Malazgirt¹² ilçesi yakınlarında yer alan ve Irak'ın kuzeyinde Revanduz civarında Herir Batas'ta¹³ bulunan kapı nişlerinden elde edilmektedir. Etrafında kademeli çerçeve olmayan bu kapı nişlerinde birer tanrı tasvir edilmiştir.

Urartular'da görülen kutsal alanların diğer bir grubu, en iyi örneği Erzincan ilinde yer alan Altuntepe'de saptanan, stellerin dikili olduğu açık hava tapınaklarıdır. Van ilinin Özalp ilçesinde bulunan Yeşilaliç kutsal alanı ise buraya kadar tanımlanan kutsal niteliklerin hepsini bünyesinde barındıran daha kompleks bir yapıdadır. Bu bağlamda, Kot Tepe buluntularının bilinen benzerleri olarak karşımıza çıkan Altuntepe ve Yeşilaliç'dan elde edilen verilerin ana hatları ile değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

Altuntepe açık hava tapınağı, tepenin güneydoğu yamaçlarında yer alan oda mezarların¹⁴ yanında, birinci mezara bitişik durumda açığa çıkarılmıştır. Her iki yapının da yaklaşık olarak aynı zamanda inşa edildiği düşünülmektedir. Mezardan ele geçen yazılı buluntular, Urartu kralı II. Argişti (M.Ö. 714-685) zamanına ait olduğunu göstermektedir¹⁵. Açık hava tapınağı, taş üzerine kerpiç olarak inşa edilmiş bir duvar ile çevrilmiştir. Kapladığı alanın iç ölçümü 11,70 x 7,75 m. dir. Bu alanın üst kısmındaki duvarlara birer metre mesafede, yan yana yerleştirilmiş dört adet kaide saptanmıştır. Kaide-lere ait steller de yıkılmış vaziyette aynı bölgede yer almaktadır. Üst kısımları

¹⁰ Belli 1982a, 191-193; 1998, 30-34, Res. 35-37; 2000b, 386-387, 391-392, Fig. 9-10; Salvini 1994, 205-210; Çilingiroğlu 1997, 30-31, 153-155, 159, Res. 11.

¹¹ Tarhan ve Sevin 1975, 397-398; Sevin ve Belli 1977, 370; Belli 1982a, 195; 1998, 30-31; 2000b, 387; Dinçol ve Belli 1982, 176-177; Salvini 1994, 206; Çilingiroğlu 1998, 235.

¹² Burney ve Lang 1971, Res. 54.

¹³ Lehman-Haupt 1926, 276-281; Bossert 1942, 90, Res. 1161; Debovoise 1942, 88-89, Lev. I, b.

¹⁴ Özgüç 1961, 253-263, Res. 1-3, 5-7, 10-11; 1969, 6, 10-22, 24, 26-27, Res. 3-28, Lev. II-XVIII.

¹⁵ Özgüç 1961, 260; 1969, 24, 26.

kavisli olan steller 2,30 x 0,50 x 0,32 m., kaideler ise 1 x 0,70 m. boyutlarındadır. Çok iyi bir işçilik sergileyen bu eserler andezitten yapılmıştır. Ancak, kaidelerin toprak altında kalan 28 cm. lik kısımları iyi işlenmeyip pürüzlü bırakılmıştır. Kaide taşlarının ortasında 40 x 20 x 20 cm. ölçülerinde, dikdörtgen şeklinde birer yuva vardır. Steller bu yuvalara muntazam bir biçimde girmektedir. Yıkılma öne doğru meydana gelmiş, steller yuva kenarlarından kırılmış ve dip kısımları yuvaların içinde kalmıştır. Stellerden üçünün gövdesi de kırıktır. İkinci stelin önünde 50 cm. çapında bir sunak saptanmıştır. Bu sunağın ortasında 14 cm. çapında yuvarlak bir çukur vardır. Ancak, sunulan sıvının dışarı akmasını sağlayacak bir delik yoktur. Taban altında kurban kanlarının veya sunulan sıvıların akmasına yarayan bir kanal kalıntısı da bulunamamıştır. Altuntepe açık hava tapınağı, belirli zamanlarda toplanılıp ölü kültü ile ilgili törenlerin yapıldığı kutsal bir alan olarak yorumlanmaktadır¹⁶.

Van iline bağlı Özalp ilçesinin güneyinde, Yeşilalıç (Pagan) köyü yakınlarında bulunan Yeşilalıç kutsal alanı ise bölgedeki bir Urartu kalesinin hemen yanında yer alan Nazarabad dağının eteklerindeki bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Cephesi güneye bakan bu alanda, ilk olarak kayalara oyulmuş dikdörtgen şekilli bir kapı nişi görülmektedir. Meher Kapı nişi gibi iki kademeli bir çerçeveye sahip olan bu kapı nişi, 5,10 m. yüksekliğinde ve 2,40 m. genişliğindedir. Nişin önündeki kayalar düzeltilerek küçük bir platform oluşturulmuştur. Güney ve güneybatıda yönünde bulunan kayalar üzerindeki derin olmayan yuvarlak çukurların kültle ilgili işlevleri olduğu düşünülmektedir¹⁷. Kapı nişinin içindeki yazıt sayesinde, Yeşilalıç kutsal alanının Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları (M.Ö. 820-810) döneminde, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹⁸. Yeşilalıç kutsal alanında herhangi bir stel ele geçmemiştir. Ancak, kapı nişinden 7 m. kadar uzakta, doğu-batı yönünde 3 ve bunların biraz aşağısında, kuzey-güney yönünde de 3 adet olmak üzere, toplam 6 adet kayalara oyulmuş stel yuvası vardır. Birbirinden ortalama 50 cm. kadar uzaklıkta olan yuvalar, 30 x 20 x 20 cm. ölçülerindedir¹⁹.

¹⁶ Özgüç 1963, 56-57, Şek. 2, Lev. XV, 2; 1969, 28, 32-33, Res. 29-32, Lev. XXVI-XXVII.

¹⁷ Sevin ve Belli 1977, 367-368, 373, Res. 1, Lev. I-IV; V, 1, 3; VII, 3; Çilingiroğlu 1997, 106, Res. 50; Belli 1998, 31, Res. 38; 2000b, 389-390, Fig. 3, 6, 8.

¹⁸ Sevin ve Belli 1977, 367-368, 371; Çilingiroğlu 1997, 106; Belli 1998, 31, Res. 39; 2000b, 391.

¹⁹ Sevin ve Belli 1977, 373, Res. 2, Lev. VII, 1-2; Çilingiroğlu 1997, 106, Res. 51; Belli 2000b, 391, Fig. 7.

Kale, saray, tapınak ve yukarıda tanımlanan kutsal nitelikli yerler gibi anıtsal mimari yapıların yanı sıra, bayındırlıkla ilgili çeşitli projeler de üreten Urartu uygarlığında, taşçılık zanaatının son derece gelişmiş bir düzeyde olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili olarak yapılan araştırmalar sonucu, söz konusu mimari unsurların yapımında kullanılan malzemenin çıkarıldığı taş ocakları ve bunların işlendiği atölyeler hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir²⁰. Bu tür taş işleme atölyelerinin en büyüğü olan Alniunu kenti, Urartu stelleri hakkında veriler de ortaya koyduğundan ayrı bir önem taşımaktadır. Van kalesi (Tuşpa) kayalığının güneyinde yer alan Alniunu kenti ve taş işleme atölyesi oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Yerleşim yerinin yakın çevresinden çıkarılan kireçtaşı bloklar işlenmemiş, işçiliği yarım bırakılmış ya da tamamen işlenmiş bir halde bu alanda görülebilmektedir. Alniunu atölyesinde herhangi bir stel ele geçmemiştir. Ancak, kare ya da dikdörtgen şeklinde yapılmış blokların bir kısmı dikdörtgen kesitli stel yuvalarına sahiptir. Daha büyük boyutta olan bazı bloklarda ise stel yuvaları yan yana üçlü gruplar oluşturacak şekilde yapılmıştır. Üçlü düzenleme içeren örneklerin ölçüleri, ortalama 1,5-2 x 0,7 x 0,6 m. olarak saptanmıştır. Özenle işlenmiş çok sayıdaki örnek, tüm işçiliğinin bu atölyede tamamlandığını ortaya koymaktadır. Üçlü düzenleme anlayışı, Yeşilaliç kutsal alanındaki kayalık zeminde karşımıza çıkan yuva grupları ile uyum sağlamaktadır. Tekli bloklar ise Aluntepe'de açık hava tapınağında tespit edilen kaideler ile benzerlik göstermektedir²¹. Aynı durum, Kot Tepe buluntuları için de geçerlidir.

Urartu yazılı belgelerinde, taş stellere ^{NA} „puluşi(e)“ adı verilmektedir²². Aluntepe ve Kot Tepe'de açığa çıkarılan stellere ek olarak, bu tür bazı örneklerin geçmiş yıllarda Van civarında görüldükleri de söylenmektedir²³. Aynı biçimde yapılmış, ancak üzerlerinin yazıtı olması bakımından farklılık taşıyan steller Urartular'da daha yaygındır. Söz konusu yazıtlar genellikle askeri faaliyetlerden bahsetmektedir²⁴. Üzerleri yazıtlı olan steller günümüzde Van Müzesi'nde de sergilenmektedir²⁵.

²⁰ Belli 1982b, 118-121, Lev. III-V, X, 2; 1989, 66-67; 2000c, 415-420, Fig. 5-8; Belli ve Dinçol 1982, 169-173, Lev. III-V.

²¹ Belli 1982b, 118-127, Res. 2, Lev. VII-IX, XIII-XIX; 2000c, 420-422, Fig. 9-10; Belli ve Dinçol 1982, 171.

²² König 1955-57, 197; Piotrovskii 1959, 229; Melikisvili 1971, 85.

²³ Piotrovskii 1966a, 317; 1966b, 46.

²⁴ Çilingiroğlu 1997, 106; 1998, 237.

²⁵ Belli 2000c, Fig. 4; Sevin 2003, 259 üstte.

Yazıtlı steller ile ilgili olarak, Van ili Muradiye ilçesinde yer alan Karahan köyünden ele geçen steller önemli bir buluntu grubu oluşturmaktadır²⁶. Karahan stellerinden birinin üzerinde, "...Sarduri oğlu İşpuini Tanrı Haldi için Haldi kentinde bir Haldi kapısı yaptırdı ve Tanrı Ua için bir kutsal steller (alanı) inşa etti..." cümleleri okunmaktadır. Nerede olduğu bilinmeyen Haldi kentindeki bu stellerin kutsal bir alan oluşturduğu düşünülmektedir. Diğer bir stel üzerinde de "Tanrı Şuini için İşpuini oğlu Menua bu steli dikti; İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnüşpua'ya Tanrı Şuini yaşam, sevinç ve yücelik versin" denilmektedir. Van ili Muradiye ilçesinde yer alan Köşk köyünden ele geçen ve Menua tarafından diktirildiği belirtilen bir stel üzerinde ise "Haldi'ye bir öküz ve üç koyun kurban edilmeli, Haldi kapısına ve stellerin önünde şarap libasyonu yapılmalı" yazılıdır²⁷.

Urartular'da tanrılar için düzenlenen dini törenlerde yapılan en önemli tapınma, kurbanlık hayvanların kesilmesidir. Parçalanmış etlerin bir kısmının tanrılara sunulmasına ek olarak, hayvan kanı ve şarap başta olmak üzere sıvı kurbanı da yapılmaktadır. Açık hava tapınağı şeklindeki kutsal alanlarda düzenlenen dini törenlerin büyük bir kısmı da olasılıkla steller önünde gerçekleştirilmekte ve çoğunlukla sıvı kurbanı yapıldığı düşünülmektedir²⁸. Yazılı belgelerden elde edilen verilere ek olarak, bu konuda gliptik sanatından tanınan tasviri kanıtlar da bulunmaktadır. Söz konusu örneklerden ilki bir mühür baskısı üzerindedir. Bu örnekteki sahnede, platform üzerine dikilmiş üç stelin karşısında bir insan figürü durmakta ve yanında da bir libasyon kabı bulunmaktadır²⁹. Diğer bir örnek ise Van Müzesi'nde korunan mühür üzerinde yer almaktadır. Bu eserdeki sahnede de, stellerin önüne yerleştirilmiş yemek masasının yanında duran bir insan figürü libasyon yapmaktadır³⁰.

Urartu dininde önemli bir yeri olduğu anlaşılan bu stellerin, ne anlam taşıdığı henüz kesin olarak açıklanamamıştır. Bunların Urartu panteonunun ilk üç veya dört tanrısını simgeledikleri düşünülmektedir. Söz konusu tanrılardan ilk üçü Haldi, Teişeba ve Şuini'dir. Diğer tanrının ise Meher Kapı anıtındaki listede yer alan dördüncü tanrı Hutuni veya baş tanrıça Aru-

²⁶ Dinçol ve Kavaklı 1978, 7-24; 1979, 17-43.

²⁷ Salvini 1993, 546-548.

²⁸ Çilingiroğlu 1997, 102, 106; 1998, 229-238.

²⁹ Lehman-Haupt 1931, 549, 598; Piotrowskii 1966a, 317, Res. 73; 1966b, 46, Res. 7.

³⁰ Calmayer 1991, 317, Res. 5.

bani olabileceği varsayılmaktadır³¹. Yeşilaliç kutsal alanındaki stel yuvalarının altı adet olması nedeniyle, listede daha sonra gelen bazı tanrıların adları da gündeme getirilebilir.

Stellerin ve bunların önünde libasyon yapma geleneğinin, Urartular'a nereden geldiği konusunda da kesin bir kanıt yoktur. Benzer örnekler Anadolu, Suriye ve Filistin'de M.Ö. 2. binin başlarından itibaren tanınmaktadır. M.Ö. 1. binde ise İran'da Urmiye gölünün güneyinde yer alan Hasanlu'da saptanan örnekler vardır. Daha kaba bir yapıda olan bu steller, yerleşimin IV. tabakasında bulunan II. Yanmış Yapı'nın önündeki taş döşeli avluda yer almaktadır. Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından saltanatının ilk yıllarında ele geçirilen Hasanlu'nun IV. tabakası, Batı İran'da II. Demir Çağı'na (M.Ö. 1100-800) tarihlendirilmektedir³². Diğer yandan, Yeşilaliç kutsal alanındaki stel yuvaları şimdiye kadar Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki en erken örnekler olarak değerlendirilmiştir. Hasanlu'nun Urartular'ın eline geçmesi ile Yeşilaliç kutsal alanının ve olasılıkla yakınındaki kalenin inşası yaklaşık olarak aynı tarihlere rastlamaktadır. Bu bakımdan stel dikme ve önlerinde libasyon yapma geleneğinin, Urartular'a Kuzeybatı İran'dan geldiği düşünülmektedir³³.

Kot Tepe'de saptanan buluntular, büyük bir olasılıkla bu yerleşim yerinde de bir açık hava tapınağının var olduğuna işaret etmektedir. Eserlerin bilimsel bir kazı çalışması sonucu ele geçmemiş olması, Altuntepe'deki gibi birbirinin yanında yer alan mezarlar ve açık hava tapınağından meydana gelen bir kompleksin bulunup bulunmadığı sorusunu bugün için cevapsız bırakmaktadır.

Kot Tepe, Altuntepe ve Yeşilaliç buluntuları birbirleriyle karşılaştırıldığında önemli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Kot Tepe ve Altuntepe stelleri, yerleşim yerlerinin güneydoğu kesimlerinde ele geçmiştir. Yeşilaliç kutsal alanındaki üçlü yuva gruplarından biri de güneye dönüktür. Bu bakımdan, söz konusu kutsal alanlarda belirli bir yön anlayışı bulunduğu görülmektedir.

Kot Tepe stelinde kenarların kesilerek işlenmiş olmasına karşılık, Altuntepe stelleri düz kenarlıdır. Altuntepe'deki ikinci stelin önünde yer alan ortası çukur sunağın libasyon ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Kot Tepe

³¹ Çilingiroğlu 1997, 106; 1998, 237.

³² Sevin ve Belli 1977, 373 dn. 34; Çilingiroğlu 1997, 80, 106, Res. 40; 1998, 237.

³³ Çilingiroğlu 1997, 106; 1998, 237.

kaidesinde ise ön kısımda kabartma bir daire bulunmaktadır. Bu kısım, içlerinde sıvı ya da katı maddeler bulunan sunu kaplarının yerleştirildiği bir yer olmalıdır.

Buluntuların ölçüleri de önemli bir değerlendirme kriteri oluşturmaktadır. 4,16 x 0,69 x 0,35 m. ölçüsündeki Kot Tepe steli, 2,30 x 0,50 x 0,32 m. boyutlarındaki Altuntepe stellerinden 1,5-2 misli kadar daha büyüktür. Doğal olarak Kot Tepe kaidesi de Altuntepe kaidelerinden daha büyüktür. Kot Tepe kaidesindeki stel yuvası 69 x 35 x 40 cm. ölçüsündedir. Bu ölçü 30 x 20 x 20 cm. boyutlarındaki Yeşilalıç stel yuvalarının da yaklaşık iki katıdır. Saptanan ölçüler, Kot Tepe buluntularını şimdiye kadar tanınan en büyük Urartu kült stelleri konumuna getirmektedir³⁴.

Kot Tepe'deki stellerden ikisinin kaidesi ele geçmemiştir. Stel ve kaidelerin üçten fazla sayıda olması da ihtimal dahilindedir. Buluntuların tarihlendirilmesi konusunda yeterli bir veri yoktur. Bununla birlikte bazı varsayımlar üzerinde durulabilir. Kot Tepe'de açığa çıkarılan Haldi tapınağındaki yazıtlar, Urartu kralı Menua (M.Ö. 810-786) tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır³⁵. Kot Tepe açık hava tapınağı da, Haldi tapınağına yakın bir zamanda inşa edilmiş olmalıdır. Bu durumda, Kot Tepe açık hava tapınağının Urartu krallarından İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları (M.Ö. 820-810) dönemine tarihlenen Yeşilalıç kutsal alanından kısa bir süre sonra yapıldığı ve Urartu kralı II. Argişti (M.Ö. 714-685) zamanına tarihlenen Altuntepe açık hava tapınağından daha önce inşa edildiği söylenebilir.

³⁴ Alniunu taş işleme atölyesinde saptanan stel kaidelerindeki yuvaların boyutları hakkında bilgi verilmediğinden, bu buluntularla ilgili olarak kesin bir değerlendirme yapılamamaktadır. Ancak, üçlü stel yuvalarının yer aldığı kaidelerin ortalama boyutları olarak verilen 1,5-2 x 0,7 x 0,6 m. ölçüleri, tek yuvalı Kot Tepe kaidesi ile kıyaslandığı zaman oldukça küçük kalmaktadır.

³⁵ Balkan 1960, 99-131.

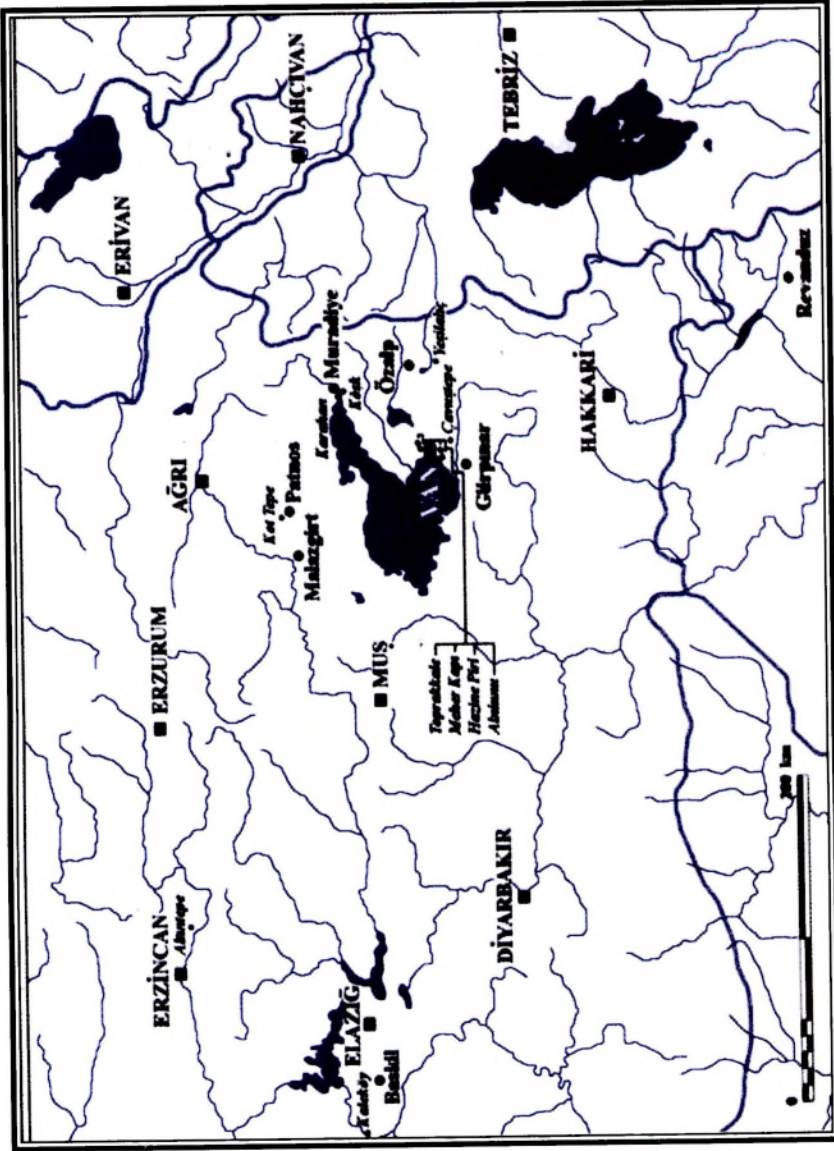
KAYNAKÇA

- Bakır, T. ve A. Çilingiroğlu. 1981. "Kaleköy Kazısı 1979 Sonuçları." 2. *Kazı Sonuçları Toplantısı*: 65-67.
- Bakır, T. ve A. Çilingiroğlu. 1987. "Kaleköy Kazısı, 1978. Kaleköy (Baskil) Excavations, 1978" S. Pekman ve D. Günay (eds.), *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları. Lower Euphrates Project 1978-1979 Activities*, 153-159. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları I/3. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Balkan, K. 1960. "Patnos Yakınındaki Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri. Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier Entdeckte Inschriften." *Anadolu/Anatolia* 5: 99-158.
- Balkan, K. 1964. "Patnos'da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı." 1. *Atatürk Konferansları*: 235-243.
- Belli, O. 1982a. "Urartular." *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* 1: 140-208. İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Belli, O. 1982b. "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi. Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers." *Anadolu Araştırmaları* 8: 115-149.
- Belli, O. 1989. "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri. Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen." *Anadolu Araştırmaları* 11: 65-121.
- Belli, O. 1998. *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. 2000a. "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları." O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 210-216. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242. Ankara.
- Belli, O. 2000b. "Van Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları." O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 386-393. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242. Ankara.
- Belli, O. 2000c. "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri." O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, 415-422. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242. Ankara.

- Belli, O. ve A. M. Dinçol. 1982. "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları. Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der Burg von Nieder Zivistan." *Anadolu Araştırmaları* 8: 167-190.
- Bossert, H. Th. 1942. *Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum Völligen Aufgehen in der Griechischen Kultur. Die Ältesten Kulturen des Mittel Meerkreises Zweiter Band*. Berlin: Verlag Ernst Wasmuth GmbH.
- Boysal, Y. 1961. "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri." *Belleten* 25/98: 199-212.
- Burney, C. A. ve D. M. Lang. 1971. *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Causasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Burney, C. A. ve G. R. J. Lawson. 1960. "Measured Plans of Urartian Fortresses." *Anatolian Studies* 10: 177-196.
- Calmayer, P. 1991. "Some Remarks on Iconography." M. Rivka (ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, 310-319. Israel Museum Catalogue 324. Jerusalem: Israel Museum Press.
- Çilingiroğlu, A. 1997. *Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. 1998. "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri." G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schirmer (eds.), *Light on Top of the Black Hill, Studies Presented to Halet Çambel. Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, 229-239. İstanbul: Ege Yayınları.
- Debevoise, N. C. 1942. "The Rock Reliefs of Ancient Iran" *Journal of Near Eastern Studies* 1: 76-105.
- Dinçol, A. M. ve E. Kavaklı. 1978. "Van Bölgesinde Yeni Urartu Yazıtları." *Anadolu Araştırmaları Ek Yayın* 1: 7-24.
- Dinçol, A. M. ve E. Kavaklı. 1979. "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı. Neuere Urartaeische Inschriften aus dem Dorfe Karahan." *Anadolu Araştırmaları* 6: 17-43.
- Erzen, A. 1977. "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları." *Anadolu Araştırmaları* 4-5: 1-59.
- Erzen A. 1978. *Çavuştepe I. M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Erzen, A. 1979. "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları." *Anadolu Araştırmaları* 6: 1-16.
- König, F. W. 1955-57. *Handbuch der chaldischen Inschriften*. Archiv für Orientforschung 8. Graz.
- Lehmann-Haupt, C. F. 1926. *Armenien Einst und Jetzt*, 2/1. Berlin, Leipzig: B. Behrs Verlag.
- Lehmann-Haupt, C. F. 1931. *Armenien Einst und Jetzt*, 2/2. Berlin, Leipzig: B. Behrs Verlag.
- Melikisvili, G. A. 1971. *Die urartäische Sprache*. Studia Pohl 7. Rome: Biblical Institute Press.
- Özgüç, T. 1961. "Altuntepe Kazıları. Excavations at Altuntepe." *Belleten* 25/98: 253-290.
- Özgüç, T. 1963. "The Urartian Architecture on the Summit of Altuntepe. Altuntepe'de Urartu Mimarlık Eserleri." *Anadolu/Anatolia* 7: 43-57.
- Özgüç, T. 1969. *Altuntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler. Tombs, Storehouse and Ivories*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Piotrovskii, B. B. 1959. *Vanskoe Tgarstvo (Urartu)*. Moscow: Izdvo Vostochnoi Litry.
- Piotrovskii, B. B. 1966a. *Il Regno di Van. Urartu*. Incunabula Graeca 12. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Piotrovskii, B. B. 1966b. "Urartu Dini." *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23/1-2: 37-48.
- Salvini, M. 1993. "Reflections About the Urartian Shrines of the Stelae." M. J. Mellink, E. Porada ve T. Özgüç (eds.), *Nimet Özgüç'e Armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors*, 543-548. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Salvini, M. 1994. "The Historical Backround of the Urartian Monument of Meher Kapısı." A. Çilingiroğlu ve D. H. French (eds.), *Anatolian Iron Ages 3. Anadolu Demir Çağları 3*, 205-210. BIAA Monograph: Anatolian Iron Studies 16. Ankara.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sevin, V. 2003. *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Sevin, V. ve O. Belli. 1977. "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi. Urartian Sacred Area and Fortress at Yeşilalıç" *Anadolu Araştırmaları* 4-5: 367-409.
- Tarhan, M. T. ve V. Sevin. 1975. "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını. The Relation Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches." *Belleten* 39/155: 389-412.

Harita 1 - Urartu kutsal alanları, kapı nişleri, açık hava tapınakları ve ilgili yazılı belgelerin ele geçtiği merkezler.

Harita 2 - Patnos ilçe merkezi ve yakın çevresinin topografik haritası.

Resim 1 - Kot Tepe 2001, doğudan görünüşü.

Resim 2 - Kot Tepe 2001, telefon direklerinin güneybatıdan görünüşü.

Bora Uysal

Resim 3 - Stelin önden görünüşü.

Resim 4 - Stelin arkadan görünüşü.

Resim 5 - Kaidenin ön kısmındaki kabartmalar.

Resim 6 - Kaidenin arka kısmındaki kabartma.

İBNİ SİNA'DA KİMYA

ESİN KAHYA

*Sevgili Hocam Prof. Dr. Sevim Tekeli'ye
Armağan...*

Kimya çalışmalarının kökleri çok eskilere gider. Tarih öncesi devirlerde başlatılabilecek olan kimya çalışmaları ilk metal işleri ve çanak çömlek yapımı olarak ortaya çıkar. Bu el sanatları herhangi bir temele ait olmaksızın gelişmiş ve malzemesinde hemen hiç değişmeye uğramadan Neolitik devirlerden günümüze kadar gelmiştir.

İnsanlar hayatlarının ilk devrelerinde metalleri bilmiyorlardı. Muhtemelen ilk tanınan metal altındı; parlaklığı ve rengiyle nehir kumlarının arasında dikkati çekmiş olmalıdır. Bakırın kullanılışı ise M.Ö. 3500'lere kadar götürülebilir. İlk metal işlemeciliği de M.Ö. 3400'lerde Mezopotamya ve Mısır'da görülmüştür. Demirin kullanılması ve işlenmesi daha geç tarihlere, yaklaşık M.Ö. 1500'lere rastlar. Onun gümüş ve bakırdan sonra kullanılmaya başlandığı kabul edilmektedir.

Cam ve cam yapımı ile ilgili örnekler renkli cam yapımı olarak M.Ö. 3400'lerde görülür. M.Ö. 1150 ve 1370'lerde Mısır'dan Yunanistan ve İtalya'ya hatta İngiltere'ye kadar cam eşya ihraç edildiği bilinmektedir¹.

Bugün kimyanın önemli bir kolu olan boyalar ise ilkin bitki daha sonrada hayvanlardan elde edilmeye çalışılmıştır. Örneğin bir deniz yumuşakçasından mavi boya elde edilmeye çalışılmıştır.

Kimyada element ve bileşikler fikri bütün bu teknik çalışmaların başlamasından çok daha sonra ortaya çıktı. Element fikri ilk defa Yunan filozoflarından Thales (646-546), Anaximenes (560-500 B.C.) ve diğer tabiat filozofları tarafından ortaya atıldı ve işlendi. Onlar bütün evreleri bir ya da, daha sonra bazılarında görüldüğü üzere, dört element üzerine dayandırmaya ve bu temele dayalı olarak doğadaki her şeyi açıklamaya çalıştılar.

¹J.R. Partington, *A Short History of Chemistry*, New York ,1957, s.1-11.

M.Ö. 460-370 tarihleri arasında yaşayan Democritos evrenin yapısının atomlardan teşekkül ettiğini kabul etmiş ve bu atomların katı ve homojen olduğunu ifade etmiştir.

Büyük Yunan filozoflarından Platon ise varlığın temelinde dört elementin bulunduğunu kabul etmiş, ancak toprak, hava, su ve ateşin yanı sıra fazla gelişmeden maddi ve göksel âlemi birleştirmek üzere, bir beşinci unsur olarak eterden söz etmiştir. Aristo ise dört elementi yersel olarak kabul edip eteri mükemmel ve göklerin maddesi olarak düşünmüştür. Aristo, dört unsur için dört nitelik düşünmüştür; kuru ve yaş, sıcak ve soğuk. Unsurların her biri kendi karakterine sahiptir. Örneğin toprak kuru ve soğukluk niteliklerine sahiptir.

Simya, ilk kimyaya nispetle çok daha yakın tarihlerde ortaya çıkmıştır. Onun başlangıcı, Doğu uygarlıklarında IV. yüzyıl, Yunan'da İskenderiye Okulu ile, yani M.Ö. III. yüzyıla kadar götürülebilir. İskenderiye'de Yunan bilim adamları arasında doğmuş ve Doğu Akdeniz ve özellikle Suriye'de yayılmıştır. İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra İslam Dünyasına yayılmıştır. Daha sonra İspanya'da ilgi görmüştür. XII. yüzyılda İtalya'da aynı paralelde görüşlerin yayıldığını görüyoruz².

1) Simyanın kökeninde sır bulunduğu için ilgi çekmiştir. Mısır'ın yanı sıra, Çin'de, Hint'te, Mezopotamya'da da aynı tip çalışmalara rastlanır. Çin'deki simya çalışmaları ile Batdakiler paralelizm gösterirlerse de, bu ikisi arasında bir münasebet olduğuna dair bir delil bulmak mümkün olmamıştır.

2) M.Ö. 1000'lerde Hindistan'da ölümsüzlük iksiri şeklinde etkin bir ilaç fikri mevcuttu ve aynı devirlerden kalmış Atarvavedalarda simya ile ilgili fikirlere rastlanmaktadır. Her ne kadar kesin değilse de, bu fikirlerin Çin'deki simya çalışmalarını etkilemiş olma ihtimali vardır.

Çin'deki ilk simya çalışmaları M.Ö. IV. yüzyıl olarak tarihlendirilmektedir. M.Ö. 60'da İmparatorun '*Reçetelerin Efendisi Lia Hsiang*' adlı tanınmış alimi, hayatını uzatması ve altın yapması için tuttuğu bilinmektedir. Altın yapmak için doğal kırmızı cıva sülfürü (cinnabar veya zencefre) kullanıyorlardı. Bunun kırmızı rengi muhtemelen kanın kırmızı rengiyle bağlantılıydı. O, el-iksire ya da gizli bir ilaca dönüştürülüyordu. Batı'da da fi-

² Aaron J. Ihne, *The Development of Modern Chemistry*, New York 1966, s.6-10.

lozof taşı denen maddenin ilkin beyaz, sonra da kırmızıya dönüştüğü bilinir. Zencefire altın yapmak ve ömrü uzatmak için kullanılmıştır³.

Yunanca konuşan yerlerde yetişmiş ilk simyagerler hakkında çok kesin bilgi edinemiyoruz. Simya döneminin, yaklaşık olarak M.Ö. en erken 300'e kadar geri gittiği ve M.S. 200'lerden itibaren de İskenderiye'de yavaş yavaş gerilemeye başladığı söylenir.

Genel kanaate göre, simya ile ilgili ilk eserler M.S. 100'lere aittir. Fakat bazı yazarlar bu konudaki ilk yazılı belgeleri Düzmece Democritos'a (M.S. 250) atfederler ve genellikle ilk simyagerler olarak şu isimleri sayarlar; Düzmece Democritos (Yunan filozofu), Isis (Mısır tanrıçası), Iamblicus (M.S. 330 Yunan filozofu), Musa (Yahudi peygamber), Ostanès (efsanevi İranlı bilgin), Kleopatra (Mısır kraliçesi), Hermes (efsanevi bir tanrı), Agathodaemon (yılan tanrı), Pibechios (bir tanrı: Apolla Bechis).

Panapolis'li Zosimos (yaklaşık M.S.III. yüzyıl) bazı parçaları bugüne kadar kalmış bir ansiklopedi yazmıştır. Bu eser simya, sihir ve mistik yazıları içerir⁴.

Yunanlı simyagerler M.S. 200'lerde yazmış oldukları eserlerin başına Hermes, Isis, Agathedaemon gibi adlar koymuşlardır. Çin'deki eski kitapların yenilerden daha çok hürmet göreceğini ve adı duyulmamış çağdaş bir yazardan, tanınmış eski bir adın daha çok ilgi çekeceğini düşünmüşlerdir. Bundan dolayı genellikle simya ile ilgili yazarların yazıları konusunda şüphe uyanmıştır.

Her ne kadar simya ile ilgili ilk yazılı metinler Yunanca ise de, yazarlarının pek çoğu Yahudi ya da Mısırlı, Hristiyan değillerdi, ancak Mısır mitolojisinin deyimlerini kullanıyorlardı; Yunan felsefesine aşina idiler; genellikle laboratuarda çalışan kişilerdi. Simyagerlerin bazıları kadındı; örneğin Yahudi Mary (Miriam) (Popnutia'lı), Zosimus'un kız kardeşi Theosobia gibi.

Bu simyagerler kıymetli metaller ve taşlar yapmaya çalışmışlardır. Şüphesiz bunların içinde en önemli yeri altın teşkil etmiştir. Eskilere göre "altın" başka temel metallerin çeşitli oranda saf altınla birleşmesinden meydana gelmiyordu. Altın parlak, sarı, kararmaz, ağır, ateşe dayanıklı bir mad-

³ F.Sherwood Taylor, *The Alchemists*, Londra 1953, s. 68-75.

⁴ George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Baltimore (USA) 1927 c.I., s. 238-339.

deydi; ısıtılınca değişikliğe uğramıyordu. Altının özgül ağırlığı eskilerin bildiği hiçbir metale benzemiyordu. Ancak onun gibi sarı, sert ve yoğun bir madde elde edilebiliyordu. Gümüşe benzer madde yapmak daha kolaydı, çünkü birçok beyaz renkli karışım ve alaşım elde etmek mümkündü. Örneğin bakırı arsenikle karıştırıp, beyazlatarak gümüş, sarı arsenikle (arsenik sülfür) muamele ederek altın elde etmeye çalışmışlardı.

Genel olarak eski simyagerler dört temel metot kullanmışlardır;

- 1) Bakır ve çinko gibi temel metallerin pirinç gibi alaşımlarını yapma
- 2) Düşük ayarda altın hazırlanması
- 3) Metal ya da alaşımların yüzeysel renklendirilmesi
- 4) Distile edilmiş sıvıların kullanılmasıyla ya da metalleri buharlaşturmaya tabi tutarak çok karmaşık bir seri işlem.

Bu metotlara destek olarak verilmiş olan reçeteleri içeren *Leyden Papirüsü* 1828'de Mısır'da bir türbede bulunmuştu. Onun bir kısmı Stockholm'e yollandığı için Stockholm Papirüsü adını almıştı. Papirüs Yunancadır; yaklaşık M.S. 300'lerde kaleme alınmıştır; içinde 300 tarif vardır, ancak bazı tariflerin daha eski tarihli, Mısır kaynaklarından kopya edilmiş olması olasılığı yüksektir.

Leyden Papirüsü altın ve gümüş alaşımlarıyla ilgilidir. Bunların aslından daha iyi olduğu vurgulanır. Stockholm Papirüsü boyalar, kıymetli taşlar ve onların taklitleriyle ilgilidir⁵.

Yunan bilimi zirvedeyken Orta Doğu'da başka kültürler mevcuttu. Hindistan'da, İran'da ve Suriye'de astronomi ve matematik çalışmaları yapıldığını biliyoruz. Aynı zamanda tabiat felsefesiyle ilgili fikirlerin de geliştiğini belirleyebiliyoruz. Bu arada bazı önemli kültür merkezlerinin teşekkül etmeye başladığını ve bu merkezlerde çeşitli kültürlerin karşılaştığını da görüyoruz. Örneğin Güneydoğu Anadolu Süryani, Yunan ve İran kültürünün karşılaştığı yer olmuştur.

M.S. 431 yılında İstanbul'dan çıkan Nesturi bilim adamları Suriye'nin kuzeyinde, Edesa'da (Urfa) bir okul kurdular. Müteakip yıllar içinde ilkin

⁵ M. Bertelot, *Introduction à l'Étude de la Chimie des Anciens et du Moyen Age*, Paris, 1889.

Nisibis (Nusaybin) ve M.S. 500'lerde de Jundişapur'a yerleştiler. Onlar Yunanca biliyorlardı ve birçok Yunanca eseri Süryaniceye çevirdiler.

Müteakip yüzyılda monofizitler İstanbul'a gelip oradan dönüşte, Suriye ve İran'a göç ettiler. Bunlardan bir kısmı simyayla ilgili bazı Yunanca eserleri Arapçaya çevirmişlerdir.

622 ve 750 yılları arasında yeni bir din, İslamiyet ortaya çıkarak, Anadolu, Suriye, Mısır ve Afrika'yı içine alan bir sahada süratle yayıldı. 750 yıllarından itibaren idareyi ellerinde tutan Abbasi Halifeleri bilimsel çalışmalarla ilgilendiler ve halifelerin de desteği ile felsefe, matematik ve diğer bilimsel eserler, Yunanca'dan ve Süryanice'den Arapça'ya çevrildi. Bu çeviriler sayesinde İslam dünyası İskenderiyeli bütün simyagerleri öğrendiler; Hermes, Isis, Agathodaimon gibi efsanevi figürler de onlar arasındadır. Simya için en önemli kaynak Hermes'e atfedilmiş eserler olmuştur. Hermes bir Yunan tanrısı olup simyanın kurucusu olarak kabul edilir. İslam kaynaklarında Hermes 3 terim haline gelmiştir.

Hermes Trismegistos (Arapça el-Muthallah bi'l-Hikme) 3 Hermes, 3 Peygamber olarak düşünülmüştür. İlk Hermes İdris peygamber olarak kabul edilmiş; ikincisi el-Babih, üçüncüsü ise İdris peygamber gibi Mısır'da yaşamıştır. Hermes sadece simyanın değil, aynı zamanda astronomi, astroloji ve diğer birçok sanatla felsefenin kurucusu olarak düşünülmüş ve ilk Hermes Ebu'l Hükema (filozofların babası) diye adlandırılmıştı. Hermes'in yazıları İslam dünyasını etkilemiştir.

İskenderiye'deki simya çalışmaları konusunda İslam dünyasında görülen çalışmalar erken tarihte başlamıştı. İlk Müslüman simyager olarak Umeyye prensi Halid b.Yezid'in adı zikredilir. O, simyaya ilgi duymuştu. Onun günümüze kadar gelen eserleri vardı. Bazıları ise daha sonra bu konuda çalışanlar tarafından zikredilmiştir.

İslam dünyasında VIII. yüzyılda İmam Cafer el-Sadık da simya ile ilgilenenlerdendi. O, altıncı imamdı; İslam dünyasının meşhur simyagerlerinden Cabir b. Hayyan'ın hocası olmuştur⁶.

Cabir İbn Hayan, Bermeki ailesindendir. Özellikle altın ve gümüş yapımıyla ilgilenmişti. O çok tanınmış ve önemli bir kişiydi. Razi onun için

⁶ Seyyed Hussein Nasr, *Islamic Science, An Illustrated Study*, Kent (İngiltere) 1976. s.197-199.

"öğretmenimiz Ebu Musa Cabir İbn Hayyan" demektedir. 'O, *el-iksir yapıyordu*'⁷ şeklinde Ibn Nedim'in tanımladığı Cabir İbn Hayyan ya da Batunun verdiği isimle Geber, birçok simya eseri kaleme almıştır. Bazılarına göre, onların hepsi Cabir İbn Hayyan'a ait olmayıp, gizli bir grubun üyeleri tarafından yazılmıştır.

Cabir İbn Hayyan, Yunanlı simyagerler hakkında bilgi sahibi idi. Biz söz konusu yazarların birçoğunun çalışmalarını bilmediğimizden Cabir'in çalışmalarının ne kadar orijinal olduğunu söylememize imkan yoktur. Cabir de, daha önceki simyagerler gibi, altın yapımına öncelik tanımış ve altın yapımı için bir teori geliştirmişti. Ona göre cevherler şöyle ayrılabilir:

- a) Uçucu olan maddeler: kafuru, amonyak tuzu, cıva, arsenik ve kükürt gibi.
- b) Metalik maddeler: yani metaller;
- c) Cisimler: yani uçucu olmayan maddelerin ve metallerin dışında kalanlar.

Yaş ve kuru buharlar cıva ve kükürt buharlarından meydana gelir. Bunlar kayalarla birleşip metalleri meydana getirir. Metallerin birbirinden farklı oluşları içlerinde ihtiva ettikleri kükürt oranından kaynaklanmaktadır.

Bu devirde özellikle sık sık uçabilir, yanabilir tabirleri kullanılmıştır. Kükürdün birçok çeşitleri kullanılmıştır. Onları renkleriyle ayırt etmişlerdir; beyaz, siyah, yeşil gibi. Cabir b. Hayan kükürdü uçabilir bir madde olarak kabul etmektedir. Metaller her ne kadar uçabilir madde olarak kabul edilmişlerse de, aynı zamanda dört elementi de yani toprak, hava, su, ateşi de içerir. Bu elementlerin kuruluşu, yaşlığı, sıcaklığı ve soğukluğu da farklıdır.

Bir maddenin gümüş ya da altına dönüşmesi (transmutasyon) yukarıda bahsedilen özelliklerinde değişiklik meydana gelmesi demektir. Bunun için nemlilik, sıcaklık, soğukluk ve kuruluk özelliklerinin değişmesi gerekir.

O dönem tıbbında aynı kaliteler mevcuttu. Bu kalitelerden birinin fazlalığı insan sağlığının bozulmasına sebep oluyordu. Cabir, *el-iksir* denen ve temelinde metallerin bulunduğu tıbbi terkiplerle insandaki bozulan bu dengeyi sağlamaya çalışıyordu. El-iksinin hazırlanmasında her şeyden önce 4 un-

⁷ Bayard Dodge (ed) *The Fihrist of al-Nadim*, c. II, New York 1970, s 853-860.

surun oranını iyi belirlemek gerekiyordu. Her ne kadar burada modern kimyayı hatırlatan bir nokta varsa da metallerin 4 unsura ayrıştırılamayacağını da göz önünde bulundurmak gerekir.

Cabir, organik cisimleri distile etmek suretiyle ayrıştırabiliyordu ve bu muhtemelen İskenderiyelilerden gelen bir fikirdi; tıpkı Zosimus'un yumurtayı damıtmaya çalışması gibi. Bu yolla hayvan pisliğinden amonyak tuzu elde edilmişti.

Herhangi bir organik cisim damıtılınca:

- 1) sıvı (su elementi)
- 2) yağ (katı veya sıvı yağ kısmı). Bu kısım muhtemelen yanabilir kısımlardandır.
- 3) yanabilir renkli madde veya alev (sıcak ve kuru vafını taşır.)
- 4) kuru bir mineral artığı (kömür ve toprak elementleriyle aynıdır yani soğuk ve kuru olur) elde ediliyordu.

Cabir'e göre, bütün mevcut maddeler iki özelliğe sahiptir ancak '*saf element*' bir tek özelliğe sahip olma eğilimi gösterir. Öyle bir elemente başka bir özellik ilave etmek suretiyle istenilen metal elde edilebilir. Örneğin suyu damıtalım ve işlemi tekrar tekrar yapalım. Sonuçta tıpkı tuza benzer beyaz ve parlak bir madde elde ederiz. Bazılarına göre o damıtma işlemi 700 defa tekrarlamıştır. Bugün biz Cabir'in bu iddiasının doğru olup olmadığını gösteremiyoruz. Çünkü suyun değişmesi diye bir olayla karşılaşmıyoruz.

Burada Cabir ıslak bir maddeden kuru bir madde meydana getirmeyi başarmıştır. Onun elde ettiği madde, toprak özelliklerini taşır yani kurudur; parlaktır; filozof taşına benzer. Cabir b. Hayyan'ın gerek el-iksir çalışmalarında, gerekse altın ve gümüş elde etmek için yapmış olduğu çalışmalarda önemle üzerinde durduğu nokta miktar ve oran fikridir. Çünkü ancak belirli oran ve belirli miktarlar sayesinde olumlu sonuç elde edilebilecektir⁸.

Cabir'den sonra İslam dünyasında bu konularla ilgilenen en önemli kişi Razi'dir. Razi (864-923) Reyli'dir. O, felsefe, simya, matematik, tıp, ahlak ve

⁸ F. Sherwood Taylor, s. 76-85.

müzik gibi konularla ilgilenmişti. Onun en önemli yazıları simya ve tıpla ilgili olanlardır.

Razi kendisini Cabir'in öğrencisi olarak görür ve onun simya ile ilgili yazıları Cabir'inkilere büyük benzerlik gösterir. O, şeylerin (nesnelerin) içyapılarını, özelliklerini açıklama metodunu izlerken, olayların sembolik ya da iç anlamıyla da ilgilenir. Razi kehanete dayanan ya da ruhlara bağlı açıklamaların olasılığını reddetmiştir. O, simyanın sembolik yayılımını kabul etmez. Halbuki Cabir b. Hayyan bu konuya geniş yer vermiştir⁹. Razi'nin simya ile ilgili olarak yazdığı eserler aslında ilk kimya eserleriydi. O maddeyi dikkatle tasnif etmiştir. Onun *Sırların Sırrı* ya da Latince adıyla *Liber Secretorum Bubacaris* adlı eseri en meşhur simya eserlerinden biridir. O simya dilini kullanmıştır. Razi damıtma, kalsinasyon (ısıtarak değiştirme), kristalleşme v.s. ile ilgili çalışmalar yapmıştır.

O, maddenin kimyasal ve tıbbi özelliklerini vermekle kalmamış, alkol ve bazı asitler de dahil olmak üzere, bu sahada birçok keşifler yapmıştır. Bu arada deneylerini yaparken kullanmış olduğu aletler, kaplar v.s.nin pek çoğu bugün de hala kullanılmaktadır.

Razi'nin bu eserinde ele alınan konulardan biri demir gibi çok sert metallerin nasıl eritileceği ile ilgilidir. Bunun için metal, kendi ağırlığının 1/4 ü kadar ağırlıkta toz arsenik sülfürle karıştırılıp bir kaba konur ve kabın ağzı çamurla kapatılarak sıcak bir fırında ısıtılır. Sonra üzerine 1/6 ağırlığında sodyum karbonat ve zeytinyağı ilave edilerek tekrar karıştırılır; alta inen kısım tekrar eritilir; işlem tekrarlanabilir. Razi bakır ve altın gibi metallerin nasıl eritilebileceği konusunda da bilgi vermiştir.

Aynı zamanda o süblimleşme konusunda da bilgi vermiştir. Burada işleme tabi tutulan madde suyunu ya da nemini kaybeder. Bu işlem ateş üzerinde o maddenin tekrar tekrar ısıtılmasıyla yapılır.

O aynı zamanda çeşitli tuzlar üzerinde incelemeler yapmıştır. Örneğin amonyak tuzu, alçı ve sodanın nasıl elde edileceği; ne gibi kimyasal işlemlerde kullanılabileceği konusunda bilgi verir.

Razi aynı zamanda saç ya da hayvan pisliği gibi bazı canlılardan elde edilen maddeler üzerinde de araştırma yapmıştır. O, taze at pisliğini, aynı mik-

⁹ Jabir Ibn Hayan, *Kitab as-Sabain (70 Kitap)*, Muhtar Rasail Cabir b. Hayan (ed. P. Kraus), Kahire 1354 (H.), s 511-512.

tarda güvercin tersiyle karıştırmak suretiyle elde ettiği karışımı nemli bir örtüyle örtüp, her gün üstüne sıcak su döküp nemlendirmiştir. O, bu muameleyi tekrarlamak suretiyle, hayvan artıklarının muhtelif elementlere ayrıldığını söyler. Muhtemelen o, burada amonyak elde etmiştir.

O, zeytinyağını distile etmiş ve ondan gliserin elde etmiştir.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Razi çeşitli maddelerin birbirine dönüşebileceği görüşünden hareket ederek çeşitli denemeler yapmıştır. Bu maddelerin organik ya da inorganik oluşu herhangi bir fark yaratmamaktadır. Razi potansiyel olarak cisimlerin faal olduğunu, "ruhu" olduğunu kabul etmiştir. Ona göre, değişme herhangi bir maddenin terkinin teşkil eden şeylerin nispetlerini değiştirmek suretiyle mümkün olabilir. Razi bu süreci beş safhalı olarak düşünür:

- 1) kullanılan maddenin saflaştırılması;
 - 2) onların eritilmesi;
 - 3) çözülme yoluyla parçalara ayrılması;
 - 4) farklı maddelerin çözeltilerinin birleştirilmesi
- ve nihayet,
- 5) ürünün (elde edilen yeni maddenin) çökeltilmesi.

Razi bu konuda temelde Cabir b. Hayyan'la aynı prensiplere dayanmaktadır, ancak Cabir'in, kimya ile ilgilenen bir simyager olmasına karşın, Razi kimyasal süreçleri açıklamak için, simya dilini kullanan ve maddenin değişiminde simya inancını koruyan bir kimyagerdir¹⁰.

İslam dünyasında kimya ile ilgilenen bilim adamlarından biri de İbn Sina'dır. (980-1037) Ebu Ali el-Hüseyn b. Abdullah İbn Sina 980 yılında Harmisna kasabasında doğmuştur. Devrinin meşhur alimleri Natili ve İsmail Zahid'den ders almıştır. Matematik, mantık, felsefe öğrenmiştir, ancak, onun en ziyade meşhur olduğu saha tıptır. O, bu konudaki maharetini Buhara Prensini tedavi ederek kanıtlanmıştır. İbn Sina çeşitli ülkelere gitmiş, hareketli bir hayat yaşamıştır.

¹⁰ Seyyid Hossein Nasr, *Science and Civilisation in Islam*, Cambridge (U.S.A) 1968., s.268-278; F.Sherwood Taylor, *The Alchemists*, London 1953, s. 86-87.

İbn Sina hemen hem her konuyla ilgilenmiş ve bu konularda çeşitli eserler vermiştir. Bunlar arasında *Kanun* adlı eser önemli bir yer tutar¹¹.

İbn Sina 'nın diğer konularda yazılmış eserleri arasınca *Fusulu'l-İlahiyat*, *İlme'l-Ahlak*, *Kitabal-Necat*, *Manzume fi'l-Mantık*, *Risale fi'l-Felsefe*, *Risale fi İbtal*, *Ahkam al-Nücum*, *Risale fi Tabir ar-Rüya*, *Şifa*, *Tefsir Suret al-Felek* gibi eserleri sayılabilir. Bu eserlerin muhtelif nüshalarını İstanbul yazma kütüphanelerinde bulmak mümkündür.

Onun ilgilendiği konulardan biri de kimyadır. Bu konudaki düşüncelerini yurdumuzun çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan *Şifa*, *Risale fi Amr Mastur es-Sana* gibi eserlerinde buluyoruz.

Onun kimya ile ilgili fikirlerini özellikle adı yukarıda zikredilen ikinci esere dayalı olarak ele alıp inceleyelim.

İbn Sina'nın bazı eserlerinin ona ait olmadığı iddia edilmiştir. Bu iddiaya göre, bazı yazarlar onu şöhretinden yararlanmak istediklerinden, yazdıkları eserlere yazar adı olarak onun adını koymuşlardır. Böyle bir iddia söz konusu ettiğimiz bu eser için de bahis konusudur. Bazı kimya tarihçileri örneğin M. Berthelot, onun bazı eserlerinin Arapça asılları bulunmasa ve sadece Latince çevirileri olsa bile, bunun, bu eserlerin başkasına ait olduğunu göstermeye yetmediğini söylüyor. Halbuki İbn Sina'nın kimyasını ayrıntılı bir şekilde ele almış olan Ruska (Ruska, *Die Alchemie des Avicenna*, Isis, c.XXI, no 60, 1934, s 14-15) bu eserin İbn Sina'ya atfedilmiş kötü bir derleme olduğunu ileri sürmüştü.

Bu konuyu yeniden ele alan merhum Prof. Dr. Ahmet Ateş makaleyi ele alıp, onun çeşitli nüshalarını incelemiş, metnin tespitini yapmış ve incelemelerine dayanarak Ruska'nın iddialarını yeniden ele alarak değerlendirmiştir.

Ona göre, İbn Sina simyaya karşıdır ve bunu en güzel belirten sözleri ise onun *İşarat ila İlmi fasad Ahkam al-Nücum* adlı eserinde şu sözlerinde buluyoruz: "Birçok insan kolayı sever, kolayı sevenler bakırdan gümüş ve altın yapmak isterler. Bu gibi konularla uğraşan Cabir ve Razi'nin yazdıkları batıldır."

¹¹ A.Castighoni, *Histoire de la Medicine*, Paris 1931, s. 230; İbn Halliktan, *Tercüme-i Vefayat el-Ayan*, İstanbul 1280 (H.), s.192-196; Esin Kahya, *Üroloji Tarihi*, Ankara 1982, s.58; İbn Sina, *el-Kanun fi't-Tıbb*, çev. Esin Kahya, AKM, c.1, Ankara 1996; c. 2, Ankara 2000,

Aynı şekilde, İbn Sina *Şifa* adlı eserinde cansız varlığı, madenler, taşlar, ateşte eriyen maddeler, kükürtler, tuzlar diye ayırmış; onların her birinin tek tek özelliklerini vermiştir. O, kendisine kadar gelmiş olan *değişim teorisi* (*transmutation*) ile ilgili olarak, metallerin birinin diğerine dönüşemeyeceğini, dolayısıyla bakırın ya da gümüşün altına dönüştüremeyeceğini söyler. Ona göre, kimyagerler yaptıkları kimyasal işlemlerle bir maddeyi diğerine dönüştürmemekte, ancak iyi bir taklidini yapabilmektedirler. Çünkü hiç bir cismin özellikleri yok edilemez, ortadan kaldırılamaz.

Yukarıda verilen bilgiye dayanılarak İbn Sina'nın kimya eserlerinin bulunmadığı iddia edilebilir. Ayrıca yine Rahmetli Ateş'in de ifade etmiş olduğu gibi, genellikle Müslüman yazarlar eserlerini bir hükümdara ithaf etmişlerdir. Halbuki İbn Sina'nın olduğu iddia edilen kimya makalelerinin Latince çevirilerinde böyle bir işaret dikkati çekmemektedir. Ancak İbn Sina bir hükümdar değil, ancak bir vezire ya da prence böyle bir ithaf yapmış olabilir. Çünkü İbn Sina'nın olduğu iddia edilen *Risale li Kimya* makalesinde es-Seyyid el-Alim, Ebu'l-Hasan, Sehl b. Muhammed es-Sehli fi Amr Mastur adı geçmektedir. Sehl b. Muhammed, Abu'l -Abbas b. Memun'un veziri olarak bilinir. Abu'l Hasan Sehl b. Muhammed as-Sehli'nin, kardeşinin dostu olan İbn Sina'yı çalışmalarında destekleyip, teşvik edeceği, onun kimya ile ilgili görüşlerini destekleyeceği aşikardır. Zaten İbn Sina'nın söz konusu risalesinin başında: "*Ebu'l- Hasan Sehl b. Muhammed es-Sehl ile -ki Allah onu başarılı ve yüceliğini daim kılsın- sanatın (el-kimya) gizliliği konusunda aramızda fikir alışverişi oldu ve benden bu konuda kendisine hatıra olmak üzere, bir cüz yazmamı ve benim ulaştığım sonuçlara, düşündüğüm yorumlara göre yol göstermemi istedi,*" ¹² şeklindeki ifadesi de bu iddiayı doğrulamaktadır.

Ayrıca bu makalede, İbn Sina'nın kimyanın aleyhinde olduğuyla ilgili olarak delil göstermek üzere *Şifa* adlı eserinden alınıp nakledilen bazı fikirlerin benzerlerine de rastlarız. Bu makalesinde o "*fazilet ve ilme itibar eden, ona güvenen kişilerin, birçoğu kimya aklının öne sürdüğü görüşleri çürütüyorlardı. Dolayısıyla, mühim olduğundan iki grubun görüşlerini (mezheplerini) bilmem gerekliydi. Kimyanın sanat olduğunu iddia edenlerin birçoğunun kitaplarına bakum; bu sanatın temeli, kaidesi olan kıyastan onların kitaplarını boş buldum. O kitaplardaki şeyler saçmaydı ve onlara ters*

¹² İbn Sina, *Risale el-İksir* (Ahmet Ateş neşri), *Türkiye Mecmuası*, c. 10, 1953. s.35-53.

düşenlerin kitaplarında ise çok zayıf, bozuk ve saçma kıyaslar buldum. Bütün bu bilgilerle bu sanat (el-kimya) çürütülemezdi." demektedir.

Bütün bunlara ilave olarak eserlerde görülen bazı fikirlerinin İbn Sina'nın başka eserlerinde de işlendiği görülmektedir.

Ayrıca bu risalenin İbn Sina tarafından yazıldığını gösteren delillerden birisi de *Uyun el-Enba fi Tabakat el-Etübba*'da bulunmaktadır. Orada bu eserin İbn Sina'ya ait olarak kaydedilmiştir. Yine el-Cüzcani de bu eserin İbn Sina tarafından yazıldığını söyler¹³. Bu risalenin İstanbul'daki yazma kütüphanelerinde muhtelif nüshaları vardır. Bu nüshalar Topkapı Sarayı Ahmet III, 1584, 34831 (53b-58b), 3447 (33b-39a), 1584 (126b-133b), Süleymaniye kütüphanesi Hamidiye 1447 (325a-328b), 1448 (384b-390a), Ayasofya 4894 (137b-1399) (baskı nüshası), İstanbul Üniversitesi Yazma Kütüphanesi 4724(A), 395A (müze kısmı) (64b-72a), 1458(A), (78a-83a), 6117(A), 4724(A), 4755(A). Ayrıca Mustafa Behçet Efendi'nin Farsça'ya çevirisi olan nüshaları Topkapı Sarayı Ahmet III 3063, İstanbul Üniversitesi Yazma Kütüphanesi 1458(A) (159a-161b) de bulunmaktadır.

İbn Sina kimya ile ilgili görüşlerini bu makalesinde dokuz kısım halinde toplar. İlk kısımda kimya hakkındaki görüş ve düşüncelerini kısaca anlatır. Ona göre, yukarıda da ifade edildiği üzere, bu sanatla ilgilenenler kadar ona itiraz edenlerin de hataları vardır. Bundan dolayı, o bu konuyu bizzat inceleyip, bir neticeye ulaşmaya çalışmıştır. Bu düşüncelerinin ise "*kendi nefsimi döndüm ve düşünmeye başladım*" cümlesiyle açıklamaktadır. O "*bu işin olabirirse nasıl olabileceğini, olamaz ise nasıl olamayacağını*" kendisi incelemiştir.

İbn Sina burada verdiği bilgilerde gerek maddenin özelliği ile ilgili olsun gerekse, çeşitli kimyasal işlemlerle ilgili olsun, sık sık şu ifadeyi kullanmıştır; "*bu neticeleri kıyas yoluyla daha önce biliyorduk, deney de bunu doğruladı.*" Bu ifade bize onun bu risalesinde vermiş olduğu bilgileri bizzat yapmış olduğu deneyler neticesinde ulaştığı sonucunu verir. Şimdi burada İbn Sina'nın söz konusu makalesine dayanarak kimya konusundaki çalışmalarını ele alalım.

¹³ Ahmet Ateş, İbn Sina ve el-Kimya (meselenin bugünkü hali), *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1952, sayı 4, Ankara, s. 47-70.

İbn Sina, Cabir İbn Hayyan'da da görüldüğü üzere maddeleri kısımlara ayırmıştır. Bunlar;

1) ruhlar (ya da uçucu özelliği olan maddeler kükürt gibi);

2) metaller (altın, gümüş, arsenik gibi);

3) bu ikisi dışında kalan yumurta, kıl, dışkı gibi canlının bir parçası ya da onun tarafından meydana getirilen maddeler.

O bu ayrımı müstakil olarak vermez, ancak çeşitli kimyasal işlemleri yürütürken vermiş olduğu açıklamalar bize bu ayrımı yapmamızı sağlar. Ona göre, her maddenin kendine ait bazı özellikleri vardır. Bazıları karışmaya müsaittir; onlar başka maddeyle karıştıkları zaman artık ayırlamazlar, çünkü onun parçaları diğer maddeninkine adeta yapışmıştır. Bazı maddeler ise, tersine böyle bir özelliğe sahip değildir, altın ve arsenik bu ikinci gruba örnek olarak verilebilir.

Aynı şekilde bazı maddelerin eriyebilme özelliği vardır. Onlar alıcılardır; nem içerirler. Bunlar buharlaşma sonucu nemlerini kaybederler ve pişirler ve sonunda ısıtma işlemi devam ederse, kül olarak artıkları kalır. Bazı maddeler ise rutubetle o kadar iyi birleşir ki rutubet ondan buhar olarak ayrılmaz; işlemin sonuna kadar yani madde kuruyup kül olana kadar kalır; cesetlerde olduğu gibi.

Bazen bu yanma işlemi küçük zerrelere ayrılana kadar sürer, öyle ki madde tamamen ortadan kaybolur

Bazı maddelerin ise kaynaştırma, birleştirme özelliği vardır; Bunlar adeta maddeleri birbirine kaynaştırırlar. Örneğin yağlar bu tip maddelerdir.

İbn Sina yukarıda özelliklerinden bahsedilen maddelerle ilgili olarak çeşitli kimyasal deneyler yapmış; maddeyi ve onun özelliklerin daha iyi tanımaya çalışmıştır. Bunlar arasında damıtma, süblimleşme, çözme, terkip yapma, yanma ve kalsinasyon ile ilgili yapmış olduğu deneyleri verebiliriz.

İbn Sina çeşitli verilerle işleme tabi tuttuğu terkip ya da maddeyi damıtmıştır. O, canlıdan elde edilen maddeleri örneğin kan, kıl veya canlının bir kısmını ele alır. Bu maddeyi ilkin damıtır, onun su ve yağ kısmını ayırt eder. Hafif ateşte, imbikte, ilkin o maddenin su, daha sonra yağ kısmı ayrılır. İşlem sürdürülürse geriye sadece kireç kalır. O yağla karıştırılıp pişirilince nişadır elde edilir.

Buna benzer bir işlemi Razi'de de görüyoruz. Razi saçını alıp, daha önce de açıklandığı üzere, çeşitli yollarla işlemlere tabi tutmuştur. Örneğin bu yollardan birinde, zaçı alıp, onun beyaz, sarı, kırmızı, sularını ayırmış; bunu tamamladıktan sonra imbik içinde onu ateş üzerine yerleştirmiş; daha sonra onu kör bir imbiğe koyup hafif ateşe koyunca nişadının oluştuğunu görmüştür¹⁴.

İbn Sina çeşitli vesilelerle süblimleşme deneyleri yapmıştır. O beyaz boya elde etmek içinde aynı şekilde zaman zaman süblimleşmeye başvurmuştur. Burada cıva kullanmış, cıvayı, bakırla birlikte sirkede pişirmiştir. Daha sonra bu karışımı nemini kaybedene kadar ısıtır. Bu karışım beyaz bir toz haline gelir. İbn Sina maddenin nemini tamamen bertaraf etmek için işlemi tekrarlar. Öyle ki madde artık yanmayacak hale gelir; sadece beyaz zerreler kalır. Bu işlem bir süblimleşme işlemidir. İbn Sina metninde tarif ettiği bir nevi imbikle bu işi yapar ve aşağı yukarı 7 ila 12 defa tekrarlanan işlem sonunda kurşun ya da tuz taşı gibi bir maddenin şişenin boynunda toplamış olduğunu belirler. Böylece cıva tüm suyunu kaybetmiş ve sabit bir boyama gücü kazanmıştır ki istenen de budur.

İbn Sina bu işlemleri bizzat yaptığını kendinden öncekilerin böyle bir boya bulamadıklarını iddia eder. Ancak Razi'nin konuyla ilgili çalışmaları incelenecek ve onunkiyile kıyaslanacak olursa görülür ki, Razi de beyaz boya elde etmek üzere cıvayı kullanmış ve onu aynı işlemlere tabi tutmuştur, ancak o İbn Sina'dan farklı olarak işlemin başında cıva ile birlikte onunla eşit miktarda kalay kullanmıştır. (onları birbirine karıştırmıştır.) Razi ayrıca, başlangıçta karışımın ne kadar süreyle ısıtılması gerektiği gibi yaptığı işlemin ayrıntılarını daha iyi vermektedir. Halbuki aynı ayrıntı İbn Sina'da yoktur. İbn Sina'nın işlemin başında kullandığı bakırı, Razi boyanın daha etkin olmasını göz önünde tutarak, sonradan ilave etmiştir; onu işlemde kullanılan maddelerden biri olarak öngörmez¹⁵.

İbn Sina'ya göre '*tabiattan çözülebilen, ayrışabilen maddelere tuzlar, gazlar örnek olarak verilebilir.*' Yine bu şekilde çözülebilen maddelerin biri de nişadır (NH₄Cl). Çözülen ya da ayrışan maddelerin asıl cevheri su ve cevherden meydana gelmiştir

¹⁴ Seyyid Husseyin Nasr, *Science and Civilization Islam*, Harvard Univ Press 1968, s.274.

¹⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, 1968, s.271-272.

İbn Sina, Razi ve diğer bazı kimya ile meşgul olan kişiler gibi hayvani maddeleri de inceleyerek, onların taklitlerini yapmaya çalışmıştır. Ona göre, eğer hayvani maddelerin analizini yapıyorsak, sıvı olarak da hayvani kökenli maddeler kullanmalıyız.

O nişadır (NH_4Cl) ve zaç ($\text{CaSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$) karışımını bir şişeye koyup serin bir yerde 40 gün ila 3 ay kadar bekletmiştir. Bu süre sonunda bu karışıma bir tüy atmış ve derhal yandığını tespit etmiştir. Bu reaksiyon o sıvının ne kadar keskin olduğunu göstermektedir.

Muhtemelen burada nişadır ayrılmış ve kuvvetli bir asit teşekkül etmiş olmalıdır ve büyük bir ihtimalle de bu hidroklorik asit (HCl) olmalıdır. Çünkü İbn Sina işlem tam olarak yapıldığında elde edilen maddenin buharlaşabileceğini söyler. Biz hidroklorik asidin kolay buharlaştığını biliyoruz.

Aynı şekilde Razi'de, de nişadır çözeltisi ile yapılmış deneylere rastlanır. Bunlardan birinde, İbn Sina'nın yukarıda söz konusu edilen deneyine benzer bir deneyle karşılaşırız. Burada o, nişadıyla bakır oksidi karıştırıp, damıtır ve bunu 7 defa tekrarlar. Damıtma sonrasında, menekşe yağı ile onu nemlendirir veya bu işi gül yağı ile yapar ve onu bir tarafa bırakır. Buraya kadar bu işlemler, aşağı yukarı İbn Sina'da görülenlerle aynıdır. Razi burada bekletme süresini vermez. Ayrıca daha sonra hayvan tersini nişadıyla karıştırır, süblimleşmeye tabi tutar ve o çözeltiyi daha önce bir tarafa bırakılmış olan maddeyle birleştirir. Razi bunun çok sert bir suya dönüştüğünü söyler ki işlemin bu ikinci kısmına İbn Sina'da rastlanmaz. İbn Sina sadece ilk adımda elde edilip, bekletilen terkipini soğuk sularla işleme tabi tuttuğunu ve bunun da 30 defa tekrarlandığını ifade eder.

Şüphesiz kimya tarihinde en bilinen işlemlerden birisi, belki de en önemlisi yanmadır. Lavoisier'in oksijeni ve maddenin solunumu prensibini bulmasına kadar bu konuda çok farklı görüşler geliştirilmiştir. Kalsinasyon da bu görüşlerden biridir. Bu görüş daha önce altın ve gümüşün asitle yaptığı reaksiyon ve damıtmadan kurumaya doğru gidilen işlem için kullanılmıştır. İbn Sina bu işlemi bir nevi kireçlenme (*kilisenme*, *calx*) olarak kabul etmiştir.

İbn Sina yanabilme ve eriyebilme özelliğini karşılaştırmıştır. O diyor ki: *'Yanabilme de; eriyebilme ya da buharlaşma ya da süblimleşme gibi maddenin bir özelliğidir. Yanma sırasında madde ilkin rutubetini kaybeder, sonra pişer ve nihayet kül olarak artığı kalır. Yanmanın ilk adımı olan rutubetin*

çıkabilmesi için onun maddeden ayrılabilmesi gerekir; daha önce de ifade edildiği gibi, bazı maddelerde, o maddenin özülüyle rutubet kaynaşmış durumdadır; buhar halinde rutubet çıkmaz, cesette olduğu gibi ya da eriyik halindeki maddelerde olduğu gibi, ilkin kurur daha sonra kül olur.'

O kalsinasyon uygulaması ile ilgili olarak şöyle söylemektedir: 'Eğer bir maddenin kalsinasyonu, yani yanması mümkünse, onu ateşte ısıtırız. Bazen bu işlem o maddenin çok küçük parçalara ayrılmasına kadar devam eder, hatta tamamen kaybolur.'

Burada muhtemelen İbn Sina onun tamamen gaz haline dönüştüğünü söylemek istiyor. Onun kalsinasyondan ya da kalsine olmaktan ne anladığını, söz konusu risalesinden bir örnek ile inceleyelim; 'Cisimler bazen nişadır (NH_4Cl) ve sirkeyle karıştırılır ve öğütülmüş tuz ve nişadırdan kükürt gibi maddeler kabul edebilecek hale gelene kadar ısıtılır. Daha sonra bu beyaz zerrelere içine tuzlu su karıştırılıp, kütle haline gelene kadar ocağın üzerinde ısıtılır.'

Burada ısınma, daha çok parçalanma, ayrılıp başka maddelerle yeni tepkimeler meydana getirme gibi anlamlandırılabilirse de, metnin devamında onun kalsinasyonu daha farklı düşündüğü ortaya çıkar. O 'sarı boya istendiğinde zaç ve kükürt veya yumurta yağı birbirine karıştırılır, ısıtma işlemine karışım kızarana kadar devam edilir. Böylece mevcut madde en küçük zerrelerine ayrılır', demektir.

Yukarıdaki açıklamalardan İbn Sina'nın kalsinasyonun daha çok kızarma, kızılaltıdırma ve daha sonra küçük parçalarına ayrılma olarak düşündüğü sonucu ortaya çıkarılabilir.

İbn Sina kimyayı bir sanat olarak kabul etmiştir. O, daha öncede belirttiği üzere, kendinden önce bu konuda çalışanların verdiği bilgiye itiraz etmiş ve konu hakkında en sağlıklı bilgiyi kendi yaptığı deneylerle elde etmek istediğini ifade etmiştir. Bilindiği üzere, o devirde kimya ile uğraşanlar altın ve gümüşü daha az değerli maddelerden elde etmeğe çalışmışlardı. İbn Sina yapmış olduğu deneylerle ve de kendi deyimiyle kıyas yoluyla, altın ve gümüş renginde boyalar elde edemeyeceği konusunu araştırmıştır. Ancak söz konusu *el-Kimya Risalesi*'nde de görüldüğü üzere, onun altın ya da gümüş yapma çabalarına rastlanmaz.

İbn Sina gümüş rengi beyaz boya elde edebilmek için temel madde olarak cıvayı kullanıyor; altın rengi sarı ya da kırmızı boya için ise temel madde

olarak gümüşü kullanıyor. Ancak gümüş karıştırdığı diğer maddeler, örneğin kükürt tuzları ya da bir başka madde, gümüşün kararmasına neden oluyor. Burada onun gayesi altın ve gümüş renginde sabit, altın ya da gümüşe karışabilen, fakat onlarda herhangi bir değişiklik meydana getirmeyen bir madde elde etmektir. Neticede çeşitli deneylerden sonra, o istediği özellikleri taşıyan beyaz ve sarı boyayı elde ediyor. Beyaz boyayı bakırla birlikte pişirip nemini uçurmak suretiyle elde ediyor. Bu boya muhtelif işlemler sonunda elde edilen beyaz yanmayan bir boyadır. Ancak o bunun gümüşle eş değer olduğunu ya da bu muamelelerle gümüşe benzer bir madde elde etmiş olduğunu hiçbir zaman söylemiyor.

Kırmızı ya da altın rengi boya için ise İbn Sina temel madde olarak gümüşü kullanıyor ve ona cıva, kükürt, arsenik veya bir yağ katıyor, fakat en iyi neticenin kükürtle elde edildiğini söylüyor. İlk kükürdü suda tekrar tekrar pişiriyor ve bu işlem suya artık boya çıkmayana kadar devam ediyor. Sonra bu sular toplanıyor, süzülüp, damıtılıp kırmızı boya elde ediliyor. Eğer boya siyah olursa pişme sırasında yanmış olduğu neticesine varıyor. Kırmızı renkte olan boya turunc ekşisiyle muamele edilip, pişiriliyor. Sonuçta elde edilen boya sarıdır. Bu altın rengi bir boyadır, fakat altına benzer bir madde değildir.

İbn Sina burada beyaz ve sarı boyalar elde edilecek başka yollar da önermektedir. Hatta o, bazı hayvani maddelerden de bu boyaların elde edilebileceğini ifade etmiştir.

İbn Sina makalesinde altın ve gümüş elde etmek için yine gümüş ve altına ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Ona göre, altından altın yapmak için ona bakır ve kızartmak için de zencefre (cıva sülfür) karıştırılması gerektiğini; gümüş için ise beyaz kurşun (üstübec) kullanılabilir. İbn Sina'nın yaşadığı devirde ve daha sonraları biz bu tip uygulamalarla karşılaşırız. Hatta bugün de altın ve gümüşe başka madenler karıştırılmak suretiyle düşük ayarda altın ve gümüş yapıldığı bilinmektedir.

Ona göre, bütün mevcut maddeler dört ana unsurdan meydana gelmiştir; toprak, su, hava ve ateş. Bazı maddeler bunlardan birini; bazıları ise dördünü birden içerir. Örneğin sarı boyalar dört unsuru da içerir. Beyazlar ise su, hava ve toprak içerir. Cıva su, yağ, hava, kırmızı ateş ihtiva eder. Daha önce de belirtildiği üzere, her maddenin nemlilik, kuruluk, sıcaklık, soğukluk, eriyebilme, yanabilme, çözülebilme, buharlaşma v.s. gibi özellikleri

vardır. Daha önce de zikredildiği gibi, her madde kendi özelliğini korur ve eğer bu özellikleri değişirse artık o madde kendisi olmaktan çıkar ve bozulur. Bundan da anlaşıldığı üzere bu değişim (transmutation) tersini kabul etmez. İbn Sina maddenin bu özelliklerini göz önünde bulundurarak, sabit, rutubetsiz, yanmayan başka bir maddeye karıştırıldığında onu bozmayan boyalar elde etmeğe çalışmıştır. Beyaz boya için bu terkibi şöyle verir: cıva, kükürt, beyazlatılmış arsenik ve üstübeç (beyaz kurşun). O buna *el-iksir* der.

Sarı boya ise, cıva, beyazlatılmış kükürt ve kireç taşından meydana gelir. Ona göre, bu ikisi, yani beyaz ve sarı boya birleşince, tam iksir meydana getirirler.

İslam dünyasında İbn Sina gibi, birçok filozof ve bilim adamının aynı şekilde el-iksirle ilgilendiği görülür. İbn Sina devrinde ve daha sonraki dönemlerde de İslam dünyasında filozof ve bilim adamları kimya ve simyayla ilgilenmişlerdir. Ancak daha çok simyanın ağırlık taşıdığı görülmektedir. İslam dünyasının seçkin kimyagerlerinden biri de Ebu'l-Kasım el-İraki'dir (XIII. yüzyıl). O simya konusundaki eserleriyle, büyük şöhret yapmıştır. O Cabir b. Hayyan'ın öğretilerine tamamen sadık kalmış; onun gibi maddenin dahili ve harici özelliklerini tespit etmiştir¹⁶.

Buna ilave olarak, İslam dünyasında simya ile ilgilenip eserler veren birçok alimin adı sayılabilir. Örneğin Ebu'l-Kasım al-Kuş Hayri *Kimya-ı Sadet*, Ebu Meslama el-Macriti *Ratbat el-Hakim* adlı meşhur eserlerini vermişlerdir.

İslam dünyasındaki bu çalışmalar, XII. yüzyılda Avrupa'da başlayan çeviri faaliyetleri sonunda, diğer bilimsel eserler gibi, Arapçadan Latinceye çevrilmeye başlamıştır. Simya konusunda ilk çeviri Robert Chester tarafından 1140 tarihinde yapılmıştır. Bu arada bilim ve felsefeyle ilgilenen birçok düşünür kimya hakkında fikir beyan etmekten geri kalmamışlardır, hatta bazıları daha da ileri giderek, konuyla daha yakından ilgilenmişlerdir. Örneğin Albertus Magnus (1193-1288) her ne kadar simyanın bilim olmayıp, adeta bir bilim taklidi olduğunu iddia etmesine rağmen, *De Mineralibus* adlı eserinde kimya ve simya ile ilgili olarak geniş bilgi vermekten geri kalmamıştır. O, bu konuda İslam dünyasında yapılan çalışmaları biliyordu; kendisi de altın yapmayı denemiştir.

¹⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, 1968, s. 278-282.

Albertus Magnus İbn Sina'dan alıntılar yapmıştır. İbn Sina'ya ait olduğu iddia edilen *De Anima* adlı esere işaret ederek, onun teorisi, yani bir cevherin diğer bir cevhere dönüşebileceği görüşünü reddettiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Albertus Magnus'un *De Alchimia* adlı zekice kaleme alınmış bir simya kitabının da yazarı olduğu söylenir¹⁷.

Avrupa'da bu dönemde simya ile ilgilenip, İslam kimyacılarından özellikle İbn Sina'dan etkilenenler arasında Robert Bacon (1214-1292) da zikredilebilir. O İslam dünyası yoluyla Çin'den Avrupa'ya aktarılmış olan barut hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca yine o, tuzlar, odun kömürü ve kükürt konusunda da araştırma yapmıştır. Birçok simya eseri Bacon'a atfedilir. Bacon, İbn Sina'nın olduğu söylenen *De Anima*'nın bir özetini yapmıştır ve eserlerinde onun etkisini hissetmek mümkündür.

Bacon'un yanı sıra Villanova'lı Arnold, Raymond Luly ve birçoklarını burada saymak mümkündür. Ancak kısaca ifade edilecek olursa, her ne kadar bazı yazarlar İbn Sina'nın kimyaya karşı olduğunu iddia etmişlerse de, İbn Sina kimya ile ilgilenmiş, daha önce verilen bilgileri denetlemiş ve kendi elde ettiği sonuçları bize *Kimya Risalesi* başta olmak üzere, bu konuda yazdığı eserinde sunmuştur. Bu eserler sadece İslam dünyasında değil, daha önce de belirtildiği gibi, çeviri faaliyetleri neticesinde bilimin filizlenmekte olduğu Batı dünyasında da etkin olmuştur.

(Metin)

Risalat Fi Mestur İlm el-Sinaat¹⁸

İbn Sina

Bağışlayan ve Yargılayan Tanrı'nın Adıyla,

[Bu makalenin konusu olan simya hakkındaki tartışma] benim ve eş-Şeyh, es- Seyid, el-Alim, Ebi-l- Hasan, Sehl b. Muhammed el- Sehli arasında geçti. Tanrı onun gizli sanattaki (simya) bilinen feyzini, şerefli ve yüceliğini daim kılsın. Benim düşündüğüm, meylettiğim ve ümit ettiğim şeye ulaşmak için o delil gösterdi ve burada ben 9 kısım olarak [o konudaki düşüncelerimi] açıkladım.

¹⁷ J.R. Partington, A Short History of Chemistry, 1957, s.36-37.

¹⁸ İbn Sina, Risalat al- İksir, açıklama ve metin Ahmet Ateş, *Türkiyat Mecmuası*, c. 10, yıl, 1953, s.35-53.

Birinci Kısım Bu Sanatla (Simya) İlgili Bütün İşlemler Hakkında

Allah Seyh' ül- Reis Seyid'i daim kılsın. Dikkatle yapılması gereken doğal işlerde bakışını keskinleştirsın. Dünya ile ilgilenenlerin ürettikleri fikirlerden biri [simya ile ilgili] işlemleri ile ilgili idi. Onların (simyanın işlemleri) çoğu fazlalıklarla ilgili olup, gereksizlik, itiraz edilen ve sahte olan işlemlerden oluşmaktaydı. O (simya) yetersiz olan ilimlerden idi. Onlarla (simya işlemleri) ilgilenenler hilekar ve düzenbaz diye kabul ediliyordu. Sanatta her iki grubun da gidişini bilmek gerekir. Genel olarak bu konudaki kitapları sanatla ilgili diye kabul ettim. Bütün sanatların gayesi olan kıyasın onda olmadığını ve ondaki şeylerin çoğunlukla hezeyan nevinden olduğunu belirledim. Kitaplarda onlarla ilgili tenkitlere baktım ve itirazların zayıf, yetersiz, çelişkili, ve çocukça (basitçe) kıyaslı ve sanat gibi eksiksiz olduğunu gördüm. Düşüncemi topladım ve bu işin ne olduğunu, nasıl olduğunu ve şayet olmadı ise nasıl olmadığı konusundaki fikirleri ele aldım.

Altının renginin gümüş rengine veya bakırın renginin gümüş rengine döndürmenin (renklerini açmak) mümkün olup olmadığını inceledim. Gerçekte beyaz olan (rengi açılmış olan) kızılaştı. Beyaz açılıp, açık renk oldu ve bu çalışmalardan biz, taş gibi katı cisimleri açmak için yapılan karışımı yumuşatmak ve değiştirmenin mümkün olmadığını öğrendik.

İşlemlerin başında erimesi mümkün olmayı yumuşatıp, akıcı hale getirdik. Eğer eridiyse, kızılaşan rengi büsbütün açılmadı veya bizim istediğimiz beyaz renge erişmedi. Şüphesiz ki, eğer renk açma işlemi ateş üzerinde yakılarak yapılsaydı olmazdı, bozulurdu veya eğer ateşte yakılmazsa, faaliyeti durmazdı, ancak uçup giderdi ve faydalı olmayıp harap olurdu veya o yakılmayınca ve uçup gitmediğinde ise, ancak ona nüfuz edilmediğinde veya karışılmadığında, bu durumda olacağı için, yararlı olmazdı. Onun içine nüfuz edilir veya karışılırsa, ancak o zaman mevcut halini koruyamıyor ve sabit kalmıyordu.

Ancak kaçıcı ve uçucu olduğunda veya parçalara ayrıldığında, yani kabaca kısımlardan meydana gelmiş haldeyken faydalı değildi veya kısımlara ayrılmamıştı. Ancak gümüş, altın gibi yanmaz hale getirilemez. Gümüş kükürt gibi yanar. [O], altın gibi saf olan, faydalı olmayan gümüşten arındı yahut da yanmayan gümüşle bakır yanmaz hale getirildi ve bakır ve kurşun ve diğerleri gibi yakıldı.

Cisimleri erimiş; yanmış olanlardan onları (cevherlerini) ayırt edebilmek için cisimlerin kısımlarını bırakıp, sıcak yanmış şeyleri toplayıp, yanmadan erimiş olanları cisimle karıştırarak daha beyaz veya daha sarı olacak şekilde boyayı açmağa çabaladık.

Genel olarak, bu fiil için basit ilaçlarda çare aradık. *Akkar (bir nevi tıbbi bitki)* ve bununla yapılan ilaçlardan fazla bir sonuç elde edemedik ve ancak bu bitkiyi kullanmak bizi sarstı; o vücutta nöbet yaptı; bu onun özelliği idi. *Kırmızı kükürt (kibrit-i ahmer)* Fergana'dan başka yerde yoktur. Bundan başka mevcut ilaçlardan biri *zırnıh-ı beyaz'dır (beyaz arsenik)*. Bu iksirin etkisinin titretici (sarsıcı) olduğu zannedilmektedir. Şüphesiz, bu özelliği onu bilen kişiler tarafından pek de bilinmemektedir. Bu sonuncuyu kendi çalışmalarımız sonucunda belirledik.

Ateşin bozamayacağı bir boya elde etmek istedik. Karışmış cevher eridiğinden dolayı karışmış ve yumuşamıştır.

Bazı mizaçtaki cevherler ateş üzerinde zorla, sabitlenmiş, bağlanmıştır. Bazısında ise şöyledir: bir cevher vardır ki onda mevcut olan maddeler ateşte ayrılmaz, ancak kendi içindeki bir madde vasıtasıyla boyanır. O şey boyadır ve ondaki cevherle karışmış durumdadır ve yumuşayan cevherle birlikte yumuşar ve donan, katılan cevheriyle katılır. Beş şeyde bu özellik vardır ve biz onu kendi gayelerimiz doğrultusunda değiştirebiliriz.

İkinci Kısım

(Boyanın Elde Edilmesi Talep Etme Hakkında)

Saflaştırmayla ilgili olarak, beyazlanmış cıvayı bulduk ve onu beyazlatan saf cisimlerle bağlanmış olduğunu belirledik. Hatta, [o] zaçla yandaş oldu ve asit şeklinde pişirildi. Onun içine, beyazlığın nüfuz etmesi uzun zaman almadı; onun görünmez olması, uçması çok vakit almadı. Onun içi gümüş gibi idi ve hatta o bana şu kanaati verdi. Eğer cıvayı çok koyarsak, [karışımın] etkisi artar ve daha etkin olur. Ancak ben bizim onu ateşten uzak tutarak elde tutabileceğimizi belirledim.

Her şeyi birbirine karıştırmamak lazımdır. Ancak onu [boyalarla] karıştırmak, mezcetmek istiyoruz. Bu iyi olur. Şüphesiz o ateş üzerinde yakılmaz. Muhtemelen [böyle yapılırsa] buharlaşır. Biz onu yanmaktan korumakla yetiniriz. Biz biliriz ki, eğer o, ateşten uzak olursa, o zaman onun geri kalanı eriyiklerle kendi hali üzere karışır ve biz onun boşalan (uçan)

şeylerin ilki olduğunu görürüz. Ondan sıvının yok olduğunu, öyle ki yayılma, parçalanma ve toz haline gelmesinin mümkün olduğunu da belirleriz. Bunlar olsa bile, onun şeylerle toz haline gelmeğe başladığında ve şeylerle arasında dönüş başladığında hayat oluşmaz ve o ölür ve biz onu sulandırırız.

Burada amaç onu karıştırmaktır. O kendiliğinden nimet sahibidir. Kesinlikle ateşte yanmaz. Ateşte buharlaşır. Yanma işleminin zahmetinden bizi kurtarır. [Bu işlemlerden] öğrendik ki, eriyenler karıştırılınca kendi renklerinde, beyaz halinde kalır. Gördük ki, ilk şey kurutulunca, kendiliğinden sıvı halin yok olması ile parça parça olur veya toz hale gelir. Hatta başka şeylerle karıştırmakla ona can verilemez ve ölür. Şayet ihtiyaç olduğunda ve karıştırmak istersek ve sularla karıştırırsak, [sularla suladığımız şeylerin halini alır [canlanır].

Birleştirmek ve karıştırmak gerektiğinde, bazen sularla suladığımız şeylere dönüşür. Bunun yolu ateş üzerinde bir pişirmektir. [Böyle yapıldığında] cisim akıcı parçalara ayrılır ve o toz haline gelir. Bundan sonra, akıcı bir şeyin meydana gelmesi mümkün olmaz; kuru olarak kalır. Ondan kuruluk çıkar. Özellikle bundan gayemiz ilaçlara karıştırmak ise, bunun hepsinin uçması mümkün olmaz. Kuruluk [özelligi] ve cıvadan ilacın rutubeti kaldırılır. Kurusu bir yere toplanır; [çökelti oluşur]. Kesinlikle tekrar akıcı hale gelmesin diye, [nemi kaldırmak için] birçok defa biz bu işlemi tekrarlarız; öyle ki, onda yanacak bir şey varsa, işlem sırasında yanar, ondaki sulu şeyler kaybolur ve sonuçta öyle bir şey kalır ki, artık yanmaz ve kuruluk kalkar; beyaz zerrelere kalır; artık yanmayacak hale gelir veya kendisinde yanma olmayan bir birleşim olarak kalır. Bu durumda buharlaştırmaya ihtiyacımız olur ve bir ölçüde [bu] işlemi uygularız.

Basit ilaçlar da tam anlamıyla bu işlemin olup olmadığına bakuk. Akakir (bir nevi tıbbi bitki) ve edviyelerden bize ulaşan şeylerin bu etkilere sahip olduğunu gösteren bir şey bulamadık. Ancak bize gelen bilgiye göre bir bitki vardı; kırmızı kükürt (Fergana kükürdü) ve beyaz zırnıkta (arsenik) uyguladık. Bunların mevcudun dışında bu işlevi vardır. Ancak bizim zannettiğimize göre, bu konuda herhangi bir bilim ehlinin bilgisi mevcut değildi. Bu işlemi kendimizin yapması gerekti. Ateşin bozmayacağı sert ve iyice sıkıştırılmış bir cevher ve bir boya alacağız. Onları ateşin üzerine koyacağız. Bunları birbirine karıştıracağız, ancak onlardan elde edeceğimiz cevherin ateşte parçalarına ayrılması gerekir. Bu cevher, kendisindeki boya

ile boyanır ve cevherle karışır. Burada yumuşak cevher kaynaşır, ancak cevher daima sabit kalır. Bu beş şeyi elde ettiğimiz zaman hedefe varmış oluruz.

Boyanın elde edilmesinde, eğer cıva kullanılmışsa, beyaz ise, onun (terkibin) beyazlaşmış olduğunu gördük. Beyazlaştırılınca cisimlere yapışır; diğer cisimlere nüfuz eder, onların içine girer. Bu terkip bakırla sirke içinde pişirilir. İlaçların bu beyazlığın (terkibin) içine nüfuzu durmaz, ta ki gümüş gibi içi ve dışı beyazlaşana kadar bu işlem devam eder. Bu durumda boru şeklinde uzun bir kap alırız. Bir başka kap daha alırız; onun alt kısmı yuvarlaktır; tümsek şeklindedir. Elimizdeki maddenin çoğunu bu iş için hazırlanmış ocağın üzerine koyarız, öyle ki boru şeklindeki kabın başı yuvarlak kabın çukuru ile uyuşur ve böylece onun ağzını kapatır ve böylece yuvarlak altlı kabın üst kısmında, onun içine dökülen cıvanın dumanı birikir. Cıvayı döktüğümüz yerin üzerindeki [boruda] bir delik vardır. Dumanın biriktiği tahmin edildiğinde bu delik açılıp, oradan duman çıkıp çıkmadığı ve dumanın bitip bitmediği kontrol edilecektir. Bu delikten bakarak, dumanın çıkıp çıkmadığı belirlenir.

Onu çıkardığımızda yanan nesnelerle öğütüp, toz haline getiririz. Onlar diğer benzeri şeyler gibi, kuru tuz gibi ya da gaz gibi bir hal alır.

Şayet cıvanın onunla (bakır) çok iyi karışmasını istersek [terkibi] orta ateşte kızartırız. Bu işlemi çamurdan pişirilerek yapılmış tencerede yaparız. O tencereyi hikmet çamuru (kara çamur) ile sıvarız; kuruturuz ve fırına koyarız. Daha sonra, biz cıvanın nasıl öldürüldüğünü ve hikmet çamurunun ne olduğunu ele alacağız. Cıvayı piştikten sonra, toz haline getiririz, onu yükseltme derecesine çıkarırız. Bu tencerenin adına *hikmet tenceresi* denir. Terkibi tencerede birkaç defa aynı muameleye tabi tutarız; her işlemten sonra, karışımı inceleriz ve onu aynı şekilde eski haline döndürürüz. Bu işlemi terkibin rengi beyazlaşınca kadar birkaç defa yaparız. Belki de bu işlem 7 defada gerçekleşir ve belki de 12. defada [bu neticeye] ulaşırız; gaye bu sonuca ulaşmaktır. Belki de sonuncusunu hikmet çamuruyla çamurlanmış bir şişede ihtiyatlıca bir şekilde yaparız; nemini aldıktan sonra tüp şeklindeki kabın başını bağlarız. Bundan sonra terkibi çıkartırız, hatta bazen terkip kabın boynunda kurşun gibi ve bazen de toz taşı gibi toplanana kadar işlemi devam ettiririz.

Bu bilimsel sonuçlar deney ve uygulamalardan sonra ortaya çıktı. Bütün bunlardan amaç cıvanın kurutulmasıdır. Bu işlemleri yaptığımız zaman boya

gücü kalıcı hale gelir ve boya ve nüfuz ediciliği açısından [bu durum] uygun olur, öyle ki onun [rengi] saf gümüşün renginden farksızdır; hatta boya bakımından daha doymuş ve beyazlığı daha tamdır. Ancak bu sonuç, deneylerden önce ayrıntılarıyla ve kesin olarak bizce biliniyordu. Biz, ihtiyacımız olan şeylerden ayrı olarak, beyaz boyayı elde ettik.

Kırmızı boya [ile ilgili olarak yaptığımız araştırmalarda] ise ilk sebeplerde kızarmış bir şeye rastlayamadık, ancak bu arada gümüşe nüfuz eden diğer bazı şeyleri bulduk. Gümüşün içine giren bu şeyler onu renklendiriyor ve onu renkleriyle siyaha boyuyordu. Onu renklendiren şeyleri de bulduk; sonra kükürdü gördü. Gümüş onun buharına tutulunca biraz sararmaktaydı; üzerine konduğu [maddeyi] karartıyordu.

Eğer kükürt eritmeden gümüşün üzerine konursa, onu yakıp köretilir; rengini kaçıır. Biz biliyoruz ki yakma ile siyahlaşan her şeye ancak beyaz kanalıyla gidilir; yeşilden gidilmez; hatta sarılık ve kırmızılık yakmaktan da gidilebilir. Bundan dolayı, duman, havada çözüldüğünde havayı yeşillendirmez, onu kızılaştırır. Biz siyahlaşan gümüşten, hassas bir işlemle sarı boyayı çıkarmamızın mümkün olduğunu anladık.

Yine öğrendik ki, kendisinde yanma kabiliyeti olan şey pişirilince ondan ayrılan (çözülen) kendisindeki ateş gücüdür. Çünkü o diğer unsurların güçlerinden daha hafiftir ve buharlaşmada önceliğe sahiptir. Yaptığımız analiz sonucunda şu neticeye varırız: kükürttten veya arsenikten veya yağlardan gümüşü siyahlandıranları ayırmak mümkündür. Çünkü maden grubunun en üstünü olan gümüşü siyahlandırmak için kükürt veya yağlardan biri ile cıvayı kullanabiliriz. Bu durumda kükürt madenlerin en iyisidir. Burada da aynı yöntemi kullanırız; onu suda mutedil bir ateşle pişiririz, öyle ki ateş gücü onu hararetlendirir ve ateş onun gücünden çıkar. Kükürdün cevherinden bir şey yanmaz. Kükürt renginden bir şey fark etmez; kükürt boyama kabında bir şey kalmaz. Biz, daha sonra zikredeceğimiz gibi, sadece boyanın açığa çıkması için kükürdü gerektiği üzere, bıraktık. Bu işlem ancak, birkaç defa tekrarlanır ya da güneşte veya sıcak külde kaynatmamak şartıyla tekrarlanır. Bu birleşme ne kadar şiddetli olursa, bozulmaktan ve ayrılmaktan o kadar uzaklaşır. Ayrıca, her boyayı hararet eritir ve onda en aşağı derecede ve en az seviyede bir keskinlik olmadığı sürece [işlem] tatlı suyla (normal suyla) yapılırsa yeterli olur. Bu işlem daha kolay yapılmasını sağlar. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, fikir ve deneye dayanarak bu suyu nasıl yapmamız (distile etmemiz, damıtmamız, saflaştırmamız) gerekir? Biz kükürdü suda tekrar tekrar pişirirsek su her boyandığında ve kızılaştırdığında suyu değiştiririz, yani suyu yenileriz öyle ki, hiç boya kalmayınca kadar işlemi

tekrarlarız. Sonra suları toplarız. Suyu damıtırız ve altında bir boya birikene kadar hafif ateşte ısıtırız. Eğer kırmızı olursa bileşimi elde etmiş oluruz.

Eğer terkin rengi siyahlaşmışsa, pişirirken yakmış olmanız gerekir. Eğer kırmızılaşırsa bu bileşimi alırız. Bu terkip yoğunlaştırılmış sirke gibidir. Soğuk sularda ekşimiş ayran usaresinden de alınarak pişirmeye devam ederiz. Keşk unundan ekşimiş kabarcıklar alıp işleme devam ederiz veya turunç ekşisi suyunda yahut da diğer benzerlerinde tekrar tekrar pişiririz. Onun ateşliliği kırılıncaya ve işlem zayıflayıncaya kadar bu işleme devam ederiz. Böylece, bu işleme terkip yakma gücünü kaybedene kadar da sürdürürüz. Bu durumda onda sarılık ya da siyahlık kalır. Ancak onun siyahlık ve sarılığı çok azdır. Bu etki tam anlamıyla ısıtıldığında kalıcı hale gelir. O zaman boyayı elde ederiz. Onu neyle karıştırmak istersek karışmasının kolaylaşması için nemliliğe ihtiyaç duyacağız. Özellikle güzellik ve düzgünlüğü temin etmek için bu yolu izleriz.

Cıvanın zencefre gibi kızıllaşması mümkün olur; yanan şeylerin yanması için ek işlem ve alınan tedbirlerle kızarır. Bu demektir ki, bu ek tedbirler onun yanmasına mani olmuyor. Kızıllaşmış cıva zikrettiğimiz gibi mumlanır ve çözülmeğe tabi tutulursa, akıcı bir kırmızılık kazanır; kendisi de boyama özelliği kazanır. Zencefrede olduğu gibi ve kendisiyle uyuşan ve karışan boyada olduğu gibi, kendisi de boyama kabiliyetine sahiptir, ancak o boya yanıcıdır. Zencefre ise yanıcı değildir. Kükürdün cıvayla tam anlamıyla birleştiğini ve bu birleşimin arttığını bildiğimizden dolayı, bizi bu yola götüren zencefredir. Cıva ile aynı miktarda veya boya biraz daha az olmak üzere, boya ve cıvayı karıştırdığımız zaman eritilen cıvanın kızıllaştırılmış olması gerekir. Çünkü o, karışım, zencefre de olduğu gibi kızıllaşır. Ancak kızıllaşması mümkünse, o terkip daha üstündür. Bu ikisini iyice gübrenin içine gömeriz.

Bu durumda kızıllaştırılmış ve beyazlaştırılmış boya elde edilmiş olur. Bu temel unsurdan biridir. En iyisini Tanrı bilir.

Üçüncü Fasl (Çözeltiliye Karışan Cevherler)

Üçüncü unsurumuz ise çözeltiliye karışan cevherlerle ilgilidir. Cevherin çözünen cinsten olması gerekir. Yokladığımızı, aradığımızı, muayene ettiğimize dayanarak, çözeltiliye atılan şeyin ne olduğunu arayalım. Ona karıştırılan ve ona konan şeyi bozulmamış olarak bulmadık. O, kesinlikle

işlem sırasında değişiyordu ve bozuluyordu. Böylece, esas maddeye katılan şeyin, onun içine girdiğini, onunla karıştığını anladık. Ancak madenler cinsinden karışanlardan kükürt ve arseniği belirledik. Bunlar ateşten kaçan, birleşmeyen ya da çok az birleşebilen, ancak ona yapışan, takılan cinsten de olmayan; bunlara uygun olmayan maddelerdi, hatta yapışsın ve onun üstünde eğreti durmasın diye onların birleşme özelliklerini geliştirmek için yollar aradık, ama bir yol bulamadık.

Yanmanın sebebini, buharlaşan maddenin ateş tabiatına süratle dönüşmesinde bulduk. Yapışma sebebini çözmekte ve sonra maddelerin şekil ve tabiatla birbirlerine yakın oluşlarında olduğunu belirledik. Onların doğal köklerine baktık; çözünme illeti akıcı, nemlilik, yeryüzünden alınma kuru parçalarla karışık halde olan ter idi. Ateş bunu ayırdığında o madde içinde harekete geçiyordu. Maddeler ona öyle karışmıştır ki onların ayrılmaları mümkün değildi. Buharlaşma illetini kuru parçalara karışmış olan ancak çok fazla karışmamış rutubetle bir arada bulduk. Aksi taktirde bu rutubet ondan yükselip çıkardı. Yanma illiyetini (nedenselliğini) herhangi bir rutubetin cismin kuruluşu ile karışarak pişmiş olmasında bulduk; hatta öyle ki bu cismin bu kuruluşla karışmasından ve arızı harareten yararlanmasından ortaya çıkmış olduğunu belirledik.

Burada (yukarda işlemde) ateşe benzerlik vardır. Hatta ateşin faydası olmuştur. İşlem mevcut rutubetten yardım alarak, işlemde istenen zamanı kazanmıştır. Bu durumda [ateşin gıdası] herhangi bir cismin parçalarını buharlaşmadan veya buharlaşmayla ateş cevherine çevirmeden, ateşe güç kazandırmaktadır. O, ateşi besler; kuvvetlendirir; onun gıdası ve gücüdür. Artığı kül olarak kalır. O ateş olarak kurtulur. O, yanan cevherdir ve buharlaştığında doğrudan doğruya aleve dönüşür. Ancak bunun nasıl olduğunu ve uzak ve yakın sebeplerini araştırmak, bu kitaba sığmayacak bir konudur. Ancak deney bunu gösterir. Bunun sonucunda, rutubetin yanmadığını bilirleriz. Hatta ve ancak sıcaklığın ona ilk isabet ettiğinde yanmasında söylenen sonuçların doğruluğu ortaya çıkar. Şayet rutubet bir şeyde gizli ise bu cevher buharlaşan şeyden değilse, eriyen cisim ya da cesetlerde olduğu gibi, kuruyan kül haline gelinceye kadar o şey yanmaz. Daha sonra kendisinin aslında hararet olan veya hayvanın cismindeki maddede karışma gücü varsa veya olursa, nem kurusuyla pişer, hatta yapışkan hale gelir, yağ olur ve yanar.

O yağ olmazsa ancak şiddetli kurulukla karışmıştır ve bununla beraber, çok az yağlılıktan az yağlılığa dönüşür. Onun yakıcı gücünden ve yağlılığından rutubet kalmayınca kurtulduğunu gördük.

Rutubet zikrettiğimiz yolla erir ya da yapışkan hale gelir. Büyük bir ihtimale bu tip cisimlerdeki rutubet kendisindeki şiddetli kuruluktan kurtulamaz, hatta öyle ki, ateş onu buharlaşmaya doğru tahrik ettiğinde, kuruluk artık çoğunlukta olduğunda, rutubetten kurtulmaz. Ancak, camda olduğu gibi, ondan rutubet adeta akar ve erir.

Rutubet çoğunluktaysa, buharlaşır, alevlenir ve yanar. Sonra biz nasıl buharlaştığını görmek için denediğimizde buharının duman olduğunu gördük. Biz onda kuruluğa karışan bir sululuk olduğunu belirledik. Onan sadece su olan kısım çıkmaz. Daha sonra, bunu deneysel olarak araştırdığımızda, kuruluktaki ıslaklığın çoğu buharlaşma ile azaldığını belirledik. Bizce sabit olduğuna göre, [bu madde] buharlaşmayla bozulmayacağı gibi miktar olarak da eksilmez.

Onun rutubeti kuruluğuna karışmıştır. Biz onu ateşe tutarsak, yanma özelliği kalkar, ama yapışma özelliği kalır. Onda ki yanma özelliğini yok etmeyi düşündük ve bunun için birkaç yol öngördük. Birincisi, [onun] yanan ve kurutulan şeylerle birlikte ateşe tutulmasıdır ve rutubetin yükseltilmesi, yani kaldırılmasıdır. Kesinlikle [kaçınılmaz bir şekilde] yanan yanar, yanmayan sağlam olarak kurtulur. Şayet hala yanan şey bulunduğu takdirde, bu işlemi tekrar ettiğimizde, sonunda buluruz ki, yanmayla karışmamış olan, yanacak bir madde yoksa beyaz bir madde kalır. O gümüşle karıştırınca gümüşü yakmadığı gibi bozmadaki. Bu konunun burada açıklanması ve belirtilmesi uzun olacaktır, fakat kıyaslarla elde edilen sonucun kesinliği bizce görülmüştür. Bu işlem maddenin içindeki nüfuz etme ve yapışma özelliğini yok etmez ve bu işlem rutubetle daha kolay tamamlanır.

Ancak yakmak ve yanmak için maddede rutubet varsa, o [cisme] karıştığında ve yandığında yakar ve rutubetli özü (cevheri) bozar. Biz o rutubeti tamamen kaldırdığımızda [cevher artık] yanmaz; fazla olan rutubeti çözüp, ondan atarız. Fazla olan ve yanan rutubet bozulur ve uçar.

Kuruluk sınırında karışan rutubet geriye kalır. Bunlar sabit rutubetlerdir. Bundan dolayı onlar ateşte yağ olarak erirler. Biz bu rutubetin yapışkan olarak, nesnede kalıcı olduğunu deneylerde belirledik.

Bununla ilgili olarak, eriyiğin içinde kaldığında, ona bir şey karıştırırsak veya kabın ağzını kapatırsak, beyaz olmayan şeyin ondan kurtulmadığı için beyazlaştığını bulduk. Bu işlemin yapılabildiğini belirledik. Biz bunu denemeden önce, kıyas yaparak öğrenmiştik. Deney bu görüşü doğruladı. Cisme her beyaz nesne karışığında karıştırıldığı şeyi beyazlaştırır; biz onun karıştırılan nesne ile ilgili olduğunu bulduğumuz zaman istediğimiz [şey de] gerçekleşmiş oldu. Belki, ancak ateşte veya suda pişirdiğimizde, ateş ona giriyordu, ancak biz onu, nemlilik ondan ayrılınca kadar çıkaramadık.

Bu yolla da aynı neticeye vardık. Kuruluğa galip olan rutubetin çoğu buharlaşır, rutubetten sonra, sadece kuruluk olan kalır, ancak rutubetten kuruluk tamamen kurtulmaz. Ona karışığında, ağır ateşte pişirmek kaydıyla ancak, onu eritir. Pişmiş yağ veya suda bir cisim (madde) olarak toplanır. Bu yolu öğrendiğimizde, kükürdü kırmızı veya beyaz olan iksirde, kırmızının daha üstün olmakla birlikte, kükürdünün çoğunlukta (daha hakim konumda) olduğunu bulduk. Deneyle beyaz arseniği daha kolay elde ettik. Genel hükümler olarak, bu sonuçlara doğru denir. Bundan sonra kırmızılaştırma işleminde elde etmek istediğimiz sonucun ikinci bir yararı daha var. O da ateşin kızarttığı şeylerle onu (cevheri) kızılaştırmamızdır. Bu da sularla olur. Bu sular sarıyı boyayabilir, beyazlaştırır; kızılaştırıcı olur.

Dördüncü Kısım **(Kaynak Yapıcı Cevher)**

Buradaki kaynaştırıcı cevher rutubetlerin hepsini toplayan bir cevherdir ve bunu ateş ayıramaz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bunlar kaynaştıran yağlardan ortaya çıktı.

Beşinci Kısım **Sabit Cevherler Hakkında**

Sabit ve mevcut belirleyici cevheri düşünüp, [elde etmek] istediğimizde ateşten kaçmayan, eriyen veya erimeyen maddeleri bulduk. Ancak eriyen veya eriyik olarak daha yakın ve daha iyi olan benzer karışımda maddelerin hepsinin bize yararlı olduğunu belirledik. Bunlar bütün cisimlerin toplu olduğu müddetçe kendilerine herhangi bir şey karışması mümkün olmadığını gösterdi. Bir şeyin parçaları küçüldüğü zaman ona bir şeyin

karişması mümkün olmaktadır, yani [ufalanmadıkça cismin sabit kalması daha mümkündür].

Sabit bir şeyin kendisini kızartması mümkün olursa, ateşte kendi durumuna döner. Bu durumda cismin kendisini yakarız ve yakmaksızın *kilislenmesi* (*kireçlenme, calx*) mümkün olursa, bunu uygularız. Biz bunu cisim en küçük zerrelere ayrılincaya kadar yaparız; öyle ki, cisim artık daha küçük parçalara ayrılmayacak kadar küçük parçacıklara ayrılmış olsun. Bu işlemde türünün ne olduğu ortadan kalkar. (Cismin parçaları o kadar küçülür ki ne olduğu belirsiz hale gelir). Aristototeles'in 'doğal koku (*es'samme-i tabii*) olarak açıkladığı, parçalanma ile türün şekli ortadan kalkar. Bunun böyle olduğunu ortaya çıkardığımızı göre, bizim için istediğimiz şeye ulaşmış olduk. Gördük, bildik ve doğru bulduk ki zerrenin daima gümüşten alınması, ya da kurşundan alınması uygun olur. Altın için ya altından zerre alınır ya da bakırdan zerre alınıp, altın yapılır. Denildi ki, lapis lazuli, beyaz üstübeç ve bakır altın için daha uygundur. Bize göre, gümüş için de *kireçlenme* mümkün oldu. O kireç taşı ve beyaz üstübeçle yapıldı. Onlar da beyazlaştırıcılardandır. Altın için de kırmızı zerrecikler gerekti. Zencefre kızılaştırıcılardan biri olarak kullanıldı.

Altıncı Kısım (Terkip Hakkında)

Beyaz boya için, yağ ve kireç taşı kullanılır. Bütün bunlar da beyazlaştırıcıdır. Kızılaştırmak için hepsi kızartıcı olan boya, yağ ve kireç taşı kullanılır. Bu durumda, onları aralarında birleştirmek ve tek cevher olarak tespit etmeye ihtiyaç duyarız. Tek cevher olması ve sabitleştirilmeleri için aralarında birleşmeleri gerekir. Bu da birbirlerine girmesi ve karişmalarıyla mümkün olur. Bunun için yaptığımız deneylerden gördük ki; tatlı sular kariştirilip, iyice mezc edildiğinde, kurutulup, bağlandığında birbirine bağlanır, yapışır; öyle ki sabit madde uçucu madde arasına karişsa bile, uçucu madde yine de uçar. Eğer uçucu madde az olursa onunla kalır. Çözülen şeyler, çözülür, ancak güçleri onlarda kalmak suretiyle, yeniden bağlanır. Çoğunlukla bunun böyle olduğunu gördük. Tabiat bilimlerinden, örneğin tuz, nişadır, zaç gibi, asli cevherleri sudan olan cevherden şeylerin çözülüp aktığını öğrendik. Diğer kanunlardan bildik ki, bu adı geçen cevher çözülünce veya eriyince, bu erime işi asli faaliyetlerinden onları men etmez. Bu kıyasın doğruluğunu deney de onayladı ve bu maddelerin enerji ve

güçlerinin asli kaynakları baki kıldığı görüşünün doğruluğunu görmemizde yardımcı oldu. Bunun için en uygun cisimlerin analizi, çözümlerini sağlamak, karıştırmak asıl cevherlerini bir tek unsur olarak keskinleştirmek için ona nüfuz etmek, kaynaştırmak, ateşe dayanıklı olarak sabitlenmesi için birleştirmek, sonra karıştırmak ve akıtmak fiillerinin en uygun işlemler olduğunu gördük. [Tozu] kullandığımız zaman dövme, öğütmenin uygun olduğunu; sürekli karışabilen, çözülebileni keskin sularla sulamakla bunun analiz yerine geçmesinin mümkün olacağını zannettik. Bu işlemleri biz birçok şeyi denemek için uyguladık. Belki başarılı oldu, belki de olmadı. Bunun başarısızlığı ya aletlerin eksik olması ya da işlemlerin kusurlu olduğu için veya sonuçlandırması çok zor olan basit bazı diğer sebeplerden dolayıdır.

Biz bu iki kısımda iksir sanatını tanımlamak için dayanak bulduk; dayandık. Allah'a şükürler olsun ki; istenen gayeye ulaştık. Beyaz için *asıl* yani öz, geliştirilmiş cıva ve kükürt veya beyazlaştırılmış arsenik ve üstübeç veya karıştırılmış diğer cisimler ya da iksirin ta kendisidir. Sarılar için kökler ise geliştirilmiş kükürt boyası, geliştirilmiş cıva ve beyazlaştırılmış kükürt ve cisim halinde kireç taşıdır. Bunların en iyisi *el-iksirdir*. Bütün bunların kıztatılması ve bunların birleştirilmesiyle tam iksir olur.

Yedinci Kısım

(Madeniyatın Dışındakiler Hakkında)

Sonradan, kıl, yumurta, kan ve hayvanın vücut parçalarının birçoğundan iksir elde etmenin mümkün olduğunu duyduk. Bunların eriyik cisimlere yapışkanlığı ve etkisi olup olmadığını denemek için analiz ve çözüm yaptığımızda miktarın önemli olmadığını bulduk. Ancak duman ise cisimlere yapışıp gümüşün üst kısmını sararttığını belirledik. Yine kızdırılmış gümüş de ona daldırılınca, onu (kükürdü) etkiledi. Böylece kendisinde boya ve yapışkanlık olduğunu belirledik. Yine biz kan, kıl ve tuzlu pişirilenlerin hepsinin sularının tuza dönüştüğünü öğrendik. Yine buradaki deneylerden boyayı ayrıntılı anlatmak ve ondan çıkacak sonuçlara açıklık getirmek istediğimiz zaman, ancak ateşle yükseltmekle [amacımıza erişmemizin] mümkün olduğunu öğrendik. Yine bildik ki, ondan ilk damıtılarak elde edilen sıvı su ve yağdır, çünkü bu ateşe daha dayanıklı veya sabittir. Biz bu çıkan cevheri çok düşük bir ateşle muamele ettiğimizde kap ve imbikteki suyun damla damla aktığını belirledik. Daha sonra yağ akmaktaydı. Biz bunun iki-

sini (orada yağ ve su olarak ne varsa) tükenene kadar damla damla akıttık [Bunların akışı bitince, orada sadece] artıklar kaldı.

Biz tortuyu tekrar tekrar yaktık, öyleki orada ateşe dayanıklı kireç oluştu. Bu durumda da kireç elde edildi. Boyayı yağa koyduğumuzda, onları iyice birbirine karıştırmamız ve kendi suyunda pişirmemiz gerektiğini belirledik. Maddenin suyu tuzlu keskin ise ve keskinlik (asit?) de nişadıra dönüşüyorsa, biz bu durumda o maddeyi ağır ateşte boyası akana kadar pişirdik. Daha sonra yağını aldık ve onu normal keskinlikteki sulara pişirdik, ta ki onu temizleyip beyazlaştıran ve kirecini temizleyip beyaz toz haline getirene kadar bu işleme devam ettik. Su, bu durumda madeniyattaki cıva gibi idi. Yağ da kükürt veya madeniyattaki arsenik gibi oldu. Kireç de madeniyattaki kireç gibi oldu. Onda biriken iksir de madenlerdeki iksir gibi idi. Ancak bu işlem, kalite bakımından en üstün, en zengin ve en çok uygulananıdır.

Sekizinci Kısım (Demirin Yükseltmesi İçin Alınan Tedbirler ve Konuyla İlgili Diğer Şeyler)

Ancak cıva, şayet beyaz renkte ise, onu kurşun dumanı ile alıp dondururuz. Şayet o, sarı renkte ise kurşun dumanına tutarız; beyaz ise üzerine kül ve gümüş renkli turunc ekleriz (serperiz). Bunu da bir çukur kap veya çukur bir yerde yaparız. Cıvanın sarı renk alması için altın renkli turunc veya kükürt veya külü onun üstüne dökeriz. Bu eriyiğin üstüne erimiş kurşun dökünce, kurşun onunla karışmaz. Bu işlemi o terkip donup taş gibi olana kadar tekrarlarız. Belki de bu işlemi içinde buz olan bir kaptayaparız.

Dibeğin (havanın) kolunu kurşuna batırırız; o zaman bu terkip donar. Terkibi dibeğin içine koyup, birkaç defa demir dibek eli ile karıştırıp, bırakırız. Şayet donmasını istemiyorsak onu dövülmüş hardalla döveriz ve bu işlemi suda yaparız ve bu işleme ondaki ateş etkisini kaybedene kadar devam ederiz. Sonra tuz ve zaçla karıştırırız ve onu aynı yolla birkaç defa yükseltiriz.

Kırmızılık içinse, kükürt kırmızılığı suyunda kızdırıldıktan ve yükseltildikten sonra suya batırırız ve onu yükseltiriz ve o terkip, tıpkı develerin bir araya toplanması gibi, şişenin boynunda toplanana kadar, bu işleme devam ederiz ve kabın ağzını kapatırız. Her yükseltme ve boğazda toplanma, damıtmadan sonra görülür. Arsenik ve kükürt için ise en doğru görülen

işlem şöyle olur: onlar ince bir şekilde demir talaşı ile iyice dövülür, hatta kuruyuncaya kadar sirke ile pişirilir. Ondan sonra kızdırılır (ısıtılır), sonra yükseltilir ve tuzla, zaçla, talk taşı ile kireç taşı ile ve kemik kireciyle pişirilmesi de uygundur.

Zaçtan ayırdığımız zaman [söz konusu olan terkip] tuz veya bor gibi toplanır ve yükseltme işlemi birkaç defa süzülerek devam eder, hatta neticeye ulaşana kadar işlem sürdürülür. Kıl yağı veya başkaları ise sürekli kaynayan ateşten sertleşinceye, hatta katılaşıncaya kadar işlem devam ettirilir; sonuca, ancak böyle bir işlemle ulaşmak mümkündür. Sonra [terkip] mutedil kaynatma işlemi ile suda pişirilir, hatta onun siyahlığı çıkıp beyazlaşana kadar bu işlem devam ettirilir.

Kireçlenme İşlemi Hakkındaki Kısım

Cisimler bazen nişadır ve sirke ile karıştırılır ve bazen de öğütülmüş tuz, nişadır ve kibrit gibi şeyleri kabul edecek hale gelene kadar yakıcı şeylerle yakılır. Bazen de cıvaya daldırılarak, cıva ondan birkaç defa yükseltilir, ta ki zerrecikler kalana kadar bu işlem devam ettirilir. Ondan sonra beyaz cisim elde edilmek istenildiğinde, damıtılmış tuzlu su ile damıtılır ve dövülür; sonra parçaları bütünleşip, bir kütle haline gelene kadar ocakta bırakılır.

Sarı cisim elde etmek istendiğinde, zaç suları ile tek tek ve bütünüyle kırmızı kükürt ile veya başkasıyla veya yumurta yağı ile muamele edilir. Kızdırmağa terkip kızarana kadar devam edilir, parçaları çok küçük zerrelere ayrılana kadar da bu işlem sürdürülür.

Tahlil (Çözümleme)

Çözümleme için gördüğümüz en kolay yollardan biri, ilaçların (akakir) doğasını eriyen veya çözülmeye müsait olan şeylere döndürmektir; onları, tuzlar ve zaçlar vasıtasıyla parçalarına ayırmaktır.

Bunların kuvvetlilerinin nişadır olduğunu gördük. Onu (terkibi) eritir, sıvı kısmını döverek ve terkibi ısıtarak çıkarma işlemine nişadırı elde edene kadar devam ederiz. Bu da o cismin üzerine onu tam olarak dolduracak şekilde erimiş nişadır dökerek yapılır. Sonra kuruyuncaya kadar onu döveriz. Sonra da onu bir kepçeyle hafif ateşe tutarız. Dumanlanmağa başlayınca onu uzaklaştırırız; sonra döveriz, işlemi 10 defa tekrarlarız. Sonra onu yeniden tekrar suya tutarız. O kütle haline gelene kadar bu işlemi tekrar ederiz. Kütle

haline gelmesi (mum şeklini alması) için, suda eriyene ve hiçbir pürüz kalmayacak hale gelene kadar bu işlemlere devam ederiz. Bu da 10 defa su vermek suretiyle yapılır. Bu işlemi çoğaltırız. Şayet birleşimi döverek yapmak istiyorsak, en doğrusu, kırmızı iksirlerdir. Bunun için eriyik halindeki nişadır, zaçla sulandırılmış olarak ısıtılır ve sonra terkip kızarana kadar bu işlem devam ettirilir; yükseltilir ve sonra eritilir. Ancak hayvansal maddeler kendi sularıyla sulandırılırlar. Bunlar (hayvani sular) incelendiğinde analiz edip, eritip, istersek başı bağlı bir şişe içinde gübreye gömeriz. Bunu sürekli tekrarlarız veya sirke küpüne veya rutubetlerden bir başkasının içine gömerek veya kuyulara, kör, keskin suların içine asarak, bu işlemi yaparız. Bu kör, keskin sular pişirilerek kaynatılır. Birkaç defa kireç taşı ile muamele edilir. Bu kireç taşı öyle keskindir ki içine bir tüy daldırıldığında onu yakar. Nişadır onun içine bırakılır.

İstenirse [hayvansal maddelerden] kızılaştırılmış kükürt ve zaç yapılır. Bunun için 40 gün ile 3 ay arasında bir süreye ihtiyaç vardır. Sular çözülünce onları bir araya koyarız; onları tekrar birleştiririz ve karışana kadar bir kap içine koyup, kızgın bir küle gömeriz ta ki pıhtılaşp, katılaşana kadar bu işlemi devam ettiririz; sonra o kurur ve kütle halini alır. O iksirdir; iksir olur.

Belki keskin sularla onu döveriz öyle ki, bu sulara iksir karışana kadar ve eriyene kadar işlemi devam ettiririz ve sonra onu ateşe tutarız. Hepsinin buharlaşması için, bu işlemi 30 defa veya daha da çok tekrarlarız. Eğer o zaman terkip tamamen buharlaşırsa, bil ki doğru yaptın. Ancak kireç tortusunda hataya düştün. Ondaki buharlaşma artmasın ve hepsi buharlaşmasın diye kireci artır, hatta erit ve çöz; hatta içindeki yapışkanlık artsın. Ancak, ondaki maddelerin belli miktarlarını korumalıyız.

Dokuzuncu Kısım (İşlem Bittiğinde İksirin Sıfatı Nedir)

Bu iksir kendi boyasıyla boyanır ve yağının içine dökülür ve yağ ve kireç taşı kalır. Bu da çok ince boya ile çok katı kireç arasında birleştirici bir maddedir. Cıva ise boyayı taşıyıcıdır. Kıvamlı yağ, boyayla boyanan kirece bırakıldığında aynı ağırlık veya aynı katılık, aynı hacimdedir. Onlar iyi karıştıkları için ayrılmazlar. Kırmızı boyanın örneği de ateş unsurlarındandır. Yağın karşılığı havadır. Cıvanın karşılığı sudur. Kirecin karşılığı

topraktır. Beyaz ise üçle olur. (su, toprak, hava). Orada, ateş yoktur. Sarı ise dördüyle olur¹⁹.

Allah'ın övgüsü, yardımı ile zilkade [ayının] orta onunda 690 (H.) (1291 M.) senesinde Bağdat'ta bu risale tamamlanmıştır. Allah'a övgü; efendimiz, velimiz Hz. Peygamber Muhammed'e, temiz ve güzel ehline ve kibar, seçkin ve kaliteli sahabelerine dua olsun. Allah bize yeten ve en iyi destekçidir.

¹⁹ Burada söz konusu olan dört unsurdur; toprak, su hava ve ateş bu teoriye göre temel dört unsur olup, bütün maddelerin temel unsurlarıdır. İbn Sina burada bu teoriye işaret ederek, simya açısından temel maddeler olarak kabul edilen cıva ve kükürdün simya açısından yapısına vermektedir.

YAHYA KAZVİNÎ'NİN LUBB ET-TEVÂRİ'HİNDE AKKOYUNLULARLA ALÂK'ALI BİLGİLER¹

ALTAN ÇETİN²

I-AKKOYUNLULAR (1350-1502) HAKKINDA KISA MALUMAT

Akkoyunlu Türkmenleri Moğol devletinin yıkılışı sırasında XIII. yüzyılın sonlarına doğru Diyarbakır taraflarında yurt tutmuş bulunuyorlardı. İlk zamanlar Akkoyunlu birliği içinde Bayındır, Döğer, Bayat, Çepni gibi Oğuz boyları yer alırken daha sonraları buna İnallu, Bayramlı, Hacılı, Musullu gibi Türkmen grupları da katılmışlar ve böylece Akkoyunlu birliği gittikçe kuvvetlenmiştir. Akkoyunlular ilk defa 1340-1343 yılları arasında Tur Ali Bey idaresinde müstakil bir topluluk olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Ancak beyliğin ilk kurucusu olarak Kara Yülük Osman Bey (1402-1435) kabul edilmektedir. Kara Yülük Osman Bey Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin (1344-1399) ve Karakoyunlularla ile mücadelesi vesilesiyle tarih sahnesine çıkmış; müttefiki Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin'i yenerek, ilk büyük başarısını kazanmıştır. (1398) Osmanlılar'a karşı Mısır Sultan'ı Berkuk (1382-1389/1390-1399) ile anlaşılan Akkoyunlu beyi daha sonra bölgeye gelen Timur'a bağlandı. Timur'un yardımıyla ona bağlı olarak Diyarbakır merkez olmak üzere Diyarbakır-Malatya yöresinin resmi hükümdarı oldu. Ölümünden sonra oğulları tahta çıktılar. Bunların en ünlüsü Ebû Nasr Uzun Hasan Bey (1453-1478)'dir. O, Karakoyunlu Cihanşah (1467) ve Timurlu Ebû Said'i (1468) yenerek İran'dan Anadolu içlerine kadar hâkim oldu. Bu arada Osmanlılara karşı Karamanoğullarına yardım etti. Ancak 1473'te Otlukbeli'nde Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed karşısında yenilgiye uğradı. Ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht mücadeleleri 1501'de devletin ikiye bölünmesine sebep oldu. Neticede 1502 senesinde Safevî hükümdarı Şah İsmail tarafından Tebriz'in alınmasıyla Akkoyunlular Devleti sona erdi³.

¹ Yahya b. Abdullatîf Kazvinî, *Lubb et-Tevârih*, Tahran, 1363.

² Doç. Dr. Gazi Ünü., *Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü*.

³ M. Abdulhaluk Çay, "Akkoyunlular ve Karakoyunlular", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara, 1987, s.455-456; Ayrıca bkz. M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular, İ.A., c.1, İstanbul, 1946; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988; V.

II- ESERİN YAZARI VE ESER HAKKINDA

Safevî sarayının ricalinden olan *Yahya b. Abdullatif Kazvinî* (886-962 h./1481-1555 m.) tarafından kaleme alınan umumî bir İslâm tarihi olan eser dört "kısım"dan oluşmaktadır ki dördüncü kısım *I. Şâh İsmâîl* ile alâkalıdır. Bu eser *Şâh İsmâîl*'in dördüncü oğlu *Ebû el-Feth Behrâm Mirzâ* için 948 h./1541 m. senesinde yazılmıştır. Kendisi Kazvin Sünnîlerinin ileri gelenlerinden olduğu için *I. Şâh Tahmasb*'ın hışmına uğramış İsfahan'da tutuklanarak, burada 77 yaşında vefat etmiştir. Müellifin *I. Şâh Tahmasb* için 962 h./1554 m.de yazdığı *Muhtasar et-Tevârih* isimli eseri *Lubb et-Tevârih*'in biraz genişletilmiş hâlidir. Eser, İslâm'dan önceki olaylardan başlayarak Safevîler devrine kadar gelmektedir. Eserin ilk kısmında Hz. Muhammed ve Masum İmamlardan bahsedilmektedir. İkinci kısımda Pişdadiyân, Keyaniyân ve Sasaniler, üçüncü kısımda Hulefâ-yı Raşidîn, Emevîler, Abbâsîler, Tahirîler, Saffarîler, Samanîler, Gazneliler, Gurîler, Büveyhoğulları, Selçuklular, Harzemşahlar, İsmailîler, Karahıtaylar, Moğollar Karakoyunlular, *Akkoyunlular*, Maverâünnehir Özbek Sultanları ve Safevîler bulunmaktadır. Dördüncü kısımda Safevîlere ayrılmıştır. Bu eser bilhassa Safevîlerin ilk devirleri için ayrı bir öneme sahiptir. Eser, 1363 yılında tıpkı basım olarak Tahran'da neşr olunmuştur. Müellifin ayrıca şairlerin hâl tercümeleri ile alâkalı 973 h./1565 m.de kaleme aldığı *Nefâis el-Me'ser* adlı bir eseri de vardır⁴. Bu çalışmada, Yahya Kazvinî'nin *Lubb et-Tevârih* adlı eserindeki Akkoyunlularla ilgili kısmı (s. 358-379) tercüme edilmiştir⁵.

Minorsky, "Akkoyunids" E.İ. 2, I.; Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular*, Ankara, 2002; İlham Erdem, *Akkoyunluğu İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 1999; John E. Woods, *3000 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme, Çevirmen: Sibel Özbudun, İstanbul, 1993; İlhan Erdem - Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara, 2007.

⁴ Muhammed Takiyy- Mulûk eş-Şuarâ- BEHÂR, *Sebk Şinasi*, c.3, Tahran, 1369, s.258-259; Zebîullah SEFÂ, *Tarih-i Edebiyat der İran*, c. 4, Tahran, 1364, s.587; Said NEFİSÎ, *Tarih-i Nazm u Nesr der İran ve der Zebân-ı Farsî*, c.1, Tahran 1344, s. 354, 383; Cihânbağ SEVÂKİB, *Tarihniğârî 'Asr-ı Safevîyye ve Şinâht Menâbi'* ve *Me'hâz*, Şiraz, 1380 s.31-32; C. A. STOREY, *Edebiyat-ı Farsî ber Mebna-yi Telifi Storey*, (Ter. Yahya Aryanpur-Sirus İzedi-Kerim Kişâverz-Ahmet Munzevi), c.2, Tahran, 1362, s. 572-577; Nasrullah SALÎHÎ, "Kitabşinâsi-i Tavsif-i Menâbi' ve Mutûn-ı Tashih Şode-i Tarih-i Safevî der do dehe-i Ahir", *Kitab-ı Mâh Tarih ve Coğrafya*, S.37-38, 2000, s.41; Z. Velidî TOĞAN, *Tarihte Usûl*, İstanbul, 1985, s. 214; Ataullah HASANÎ, "İran Kaynaklarında Osmanlı Haberleri", *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler*, Ankara, 2002, s.90-92.

⁵ Tercümeyi baştan sona inceleyip düzeltmeler yapan muhterem hocam Prof. Dr. Mürsel Öztürk'e teşekkürlerimi sunarım.

III- ESERDEKİ AKKOYUNLULARLA İLGİLİ KISMIN TERCÜMESİ

İKİNCİ BÖLÜM

AKKOYUNLU BAHSİNDEDİR

ONLARA BAYINDIRIYYE DE DERLER- ONLARIN 10 HÜKÜMDARI (VARDIR) VE SALTANAT VE HÜKÜMETLERİNİN SÜRESİ 42 YILDIR

Onların ilki *Emîr Kebîr Ebû en-Nasr Hasan Bey b. Ali Bey b. Osman Bey b. Kutluğ Bey b. Hacı Bey*'dir. Bilgili, güçlü (kâhir), şevket sahibi ve raiyetini sever bir padişah idi. Adalet ve re'feti tamam ve söze sığmayacak heybet ve savlete sahipti. Onun en önemli işi, vergi alımında ve divanla ilgili haklarda kanundur. Kendisine ne çeşit dava ve önemli iş gelse onun hükmünü doğruluk ve adalet usulünce verirdi. İslâm hukuku (şer'-i şerif) onun zamanında çok büyük revaç bulmuş idi. Kadılar (Kudât-ı İslâm)'ın büyük bir saygınlığı vardı. Alimler ve faziletli kişilerle otururdu. Onun yüce meclisinde tefsir, hadis ve fıkıhtan bahsedilirdi. Seyyitler (sadât) ve şeyler (meşâyih)'i inayet (tekrim) ve iltifat (tazim) buyururdu. Hepsine çok suyurgal⁶ (yüksek gelir, dirlik, ihsan) vermişti. Mescidler, medreseler ve ribatlar inşa etmişti. Onun devletin başlarında iki büyük fetih müyesser olmuştu. İki büyük padişaha karşı zafer kazandı. İlk fetih Mirzâ Cihân Şâh -üzere idi ki- bunun nasıl olduğundan onun (Cihân Şâh) olayları anlatılırken bahsedildi. İkincisi Ebu Said üzerine olan fetih. Bundan da onun olaylarının anlatılması sırasında biraz bahsedilmişti. Bunun bir kısmı da burada anlatılacaktır.

⁶ "Moğollar devrinde büyük arazi tasarrufunu temyiz eden şey *suyurgal* yani ihsan ve inam suretiyle verilmiş olan Mülk Tımar usulü idi. Suyurgalın alameti farikası irsen intikal etmekte olmasındadır. Bu *suyurgal*'lı arazi mülk halindedir yani verilen kimsenin malıdır. İlhanılarda, muhtemelen hükümdar emlakı yalnız atfet olarak (suyurgatmış) İlhanlıların kadınlarına ve dullarına onların erkek kardeşlerine ve oğullarına verilmiş olmayıp aynı zamanda her şeyden evvel devlet memurlarına, generallere ve askerlere (irsi) ücret olarak (suyurhal, *suyurgal*) terhis ve taltif etüklerinde verilirdi. Maliye vezirliğinin hususi dairesi bu iş ile alâkalı meselelerle uğraşıyordu. Timurlularda savaşta yaralı gösterenler mükafatlandırılıyor ve kendilerine *suyurgallar* veriliyordu. Hükümdarın hizmetindekilere bir ihsanı olarak ifade edilen bu tabir ile daha çok bir arazi kastedilmekte idi. Bununla *suyurgal* sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutuluyor, daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplamak hakkını kazanıyordu. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiş, din adamları ve ibadet yerleri için de verilir olmuştu.", İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1998, s. 236; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Ter. Cemal Köprülü), Ankara, 1987, s. 358; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1981, s.112; Erdem-Paydaş, a.g.e., s. 191; Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", Bilig, Sayı 39, 2006.

Onun ataları Diyarbakır'da hâkim idiler. Kuvvetli kaleler ve mekânlar yapmışlardı. Her zaman Emîr Timur hanedanıyla antlaşma yolunu tutmuşlardı. Onun dedesi Kara Osman Anadolu (Rum) seferinde Emîr Timur ile beraberdi. Kara Yusuf ile oğlu'nun aksine İskender ve Cihân Şâh'tan daima anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Mirzâ Cihân Şâh'tan sonra Hasan Bey Azerbaycan'a geldi. Mirzâ Cihân Şâh'ın oğlu Hasan Ali ondan kaçarak Sultan Ebû Said'in yanına gitti. Burada büyük bir saygı gördü. Hasan Bey Tebriz'e geldi ve tahtı ele geçirdi. Azerbaycan'ı zapt etti. Kışın Karabağ'da kışladı. Bundan sonra Sultan Ebû Said Irak'tan Azerbaycan'a yöneldi. Miyâne menziline varınca Çağatay'ın askeri Tebriz üzerine gittiler. Burada kötü muamelelerde bulundular ve hiç kimse onlara engel olmadı. Hasan Bey birçok kez Sultan Ebû Said'e elçi gönderdi. Atalarının eski hizmet hukuku ve Kara Yusuf ve evladının isyanlarından bahsetti ve barış yapmayı istedi. Şöyle ki Azerbaycan merhum Şâhruh Mirzâ tarafından Mirzâ Cihân Şâh'a verilmişti. Düşmanlarını ortadan kaldırmış ve bölgeyi ona bırakmıştı. Sultan Ebû Said bu isteği reddetti. Karabağ'a gitti. Hasan Bey, Sultan Ebû Said gurur ve büyülenme makamında olduğu için barıştan ümidini keserek ona muhalif oldu. Yolları kapadı. Şirvan halkının da Hasan Bey'e katılmasıyla kuvvet kazandılar ve Çağatay askeri sıkıntıya düştü. Çağatay ordusunda büyük bir kıtlık oldu. Öyle ki on iki gün padişahın atları (esbhâ-yi padişâhî) arpa yiyemediler. Sultan Ebû Said, emîr el-ümerâsı olan Emîr Mezid Argun'u ordunun komutanlarıyla birlikte Hasan Bey'in karşısına yolladı. Hasan Bey onlara karşı galibiyet kazandı. Emir Mezid esir düştü. Hasan Bey, Çağatay ordusunun yakınına inince Sultan Ebû Said sarsıldı ve annesini Hasan Bey'in yanına göndererek barış istedi. Hasan Bey onların ordusunun (Çağatay ordusu) perişan olduğu ve işlerinin bittiğini bildiği için bu teklifi kabul etmedi. Sultan Ebû Said kaçmak için ordusundan ayrıldı. Hasan Bey onların (Çağatay) ordusunun yanına gitti. Oğlu Zeynel Bey, Sultan Ebû Said'e yetişerek onu yakalayıp Hasan Bey'in yanına getirdi. Üç gün sonra Yedigâr Muhammed tarafından öldürüldü. Bu olay 873 h./1468 m. senesi Recep ayında vuku buldu. Ondan sonra Hasan Bey emirler ve Çağatay askeriyle mertlik yolunda işler yaptı. Hasan Bey 874 h./1469 m. senesinde Irak'a geldi. Irak'tan Şiraz'a gitti. O zamanda Fars'ta bulunan Mirzâ Cihân Şâh'ın oğlu Ebû Yusuf, Hasan Bey'in askeri elinde öldü. Hasan Bey Şiraz'ı önceleri Ömer Bey Musullû'ya ondan sonra oğlu Sultan Halil'e verdi. Hasan Bey'in hükümdarlığının sonuna kadar Fars'a hâkim oldu. İsfahan şehrini büyük oğlu Uğurlu Muhammed (Mehmed)'e verdi. O, devrinin (Hasan Bey devri)

sonlarına doğru babasına muhalif olarak Anadolu (Rum) sınırına gitti. (Hasan Bey) Bağdad'ı diğer oğlu Maksûd Bey'e verdi. Bütün Irakeyn, Fars, Kirman ve Azerbaycan Hasan Bey'in hâkimiyeti altına girdi. Tam bağımsızlığını kazanınca 876 h./1471 m. senesinin son aylarında Rum (Anadolu)'a yöneldi. Erzincan sınırında onun askerleri Rum (Anadolu) askerine karşı galibiyet kazandılar ve Hâs Murad Rûmî'yi öldürdüler. Ondan sonra 877 h./1473 m. senesi Rebiu'l-Evvelî'nin Pazartesi günü Rum (Anadolu) padişahı Mehmed (Fatih) ile savaştı ve yenildi. Kazvin memleketi valisi olan oğlu Zeynel Bey o savaşta öldürüldü. Hasan Bey Tebriz'e geldi. Rum (Anadolu) askeri onun peşinden gelmediler. Sultan Mehmed Rum (Anadolu)'a döndü. Zeynel Bey'in öldürülmesinden sonra Kazvin'i kardeşi Yakup Bey'e verdi. Hasan Bey 881h./1476m. senesinin ilk aylarında Gürcistan'a gitti. Sadât, ahali ve meşâyih'ten yüksek maaşlı herkes Gürcistan'a onunla beraber gitti. Gürcistan'ın birçok şehrini fethetti ve pek çok köle aldı. Sadât ve ahâlî'den her birine -bu kazançtan- pay verdi. Bahsedilen sene Tebriz'e döndü. 11 yıldan biraz daha az padişahlık yaptıktan sonra 882 h./1477 m. senesi Ramazan Bayramı gecesi Tebriz'de vefat etti. Onun yaptırdığı yerlerden olan Nasriyye bahçesine defnedildi. Hasan Bey'in yedi oğlu vardı. Uğurlu Muhammed -882h./1477m. senesinin ilk aylarında ölmüştür-, Sultan Halil, Yakup Mirzâ ve Yusuf Mirzâ -bunların durumları anlatılacaktır- Maksûd Bey -Hasan Bey'den sonra Sultan Halil'in fermânıyla öldürüldü-, Zeynel, Rum (Anadolu-Otlukbeli) savaşında öldürüldü.

Sultan Halil b. Hasan Bey, Babasından sonra saltanat tahtına oturdu. Diyarbakır'ı kardeşi Yakup Bey'e verdi. Amca oğlu Murad Bey b. Cihângir Bey Irak'ta 883 h./1478 m. senesi Saferinde ona isyan ettiğinde Sultaniyye'ye geldi. Sultan Halil'in emirlerinden Mansûr Bey Purnâk ile savaştı ve onu yendi. Sultan Halil Tebriz'den onunla savaşmak için hareket etti. Murad Bey ondan kaçtı ve Firûzkûh kalesine gitti. O kalenin hâkimi olan Hüseyin Kiyâ-yî Celâvî onu kaleye götürdü. Sultan Halil'in emirleri kaleye ulaşınca Murad Bey'i kendisiyle yoldaşı olan birkaç emirle birlikte onlara teslim etti. -Murad Bey ve emirler- bahsedilen senenin Rebiü'l-Evvelinin 14. pazartesi günü öldürüldüler. Onların başlarını Sultan Halil'in nezdine Harrâkan'a getirdiler ve bu sırada Yakup Bey'in Diyarbakır'da isyan edip Azerbaycan'a gelmiş olduğu haberi geldi. Sultan Halil onunla savaşmak için harekete geçti. -Sultan Halil- bahsedilen senenin Rebiu'l-Ahîrinin 14'ünün Çarşamba günü Hoy nehrinde Yakup Bey ile savaştı. Zorlu mücadeleden sonra öldürüldü. Saltanatının süresi altı buçuk aydır.

Yakup Bey b. Hasan Bey- Kardeşini öldürdükten sonra padişah oldu. Babasının ileri gelenlere (halka) verdiği yüksek gelirler ve rütbeleri onayladı. Şiire çok ilgisi vardı. Şairler onun devletinde (zamanında) büyük bir alâkaya mazhar oldular. Değişik yerlerden-şairler- kasideler ve şiirler yazdılar ve Tebriz'e gönderdiler. 885h./1480m. senesinde Şam emîr el-ümerâsı olan Bâliş Bey ülkeye tamah ederek Diyarbakır'a geldi. Yakup Bey'in askeri tarafından bahsedilen senenin Ramazan ayında öldürüldü. 886 h./1481 m. senesinde Pîr Cemâl ed-Dîn Şam'da vefat etti. (Bu kitabın yazarı Yahya b. Abdullatif el-Hüseynî -bağışlansın- doğumu bu yılın Zî'l-K'ade ayının 19. Perşembe günü ikindi vakti vuku bulmuştu.) 886 h./1481 m. senesi son ayında Emîrül-ümerâ Bayındır Bey sultana isyan etti. Yakub Bey onunla Sâve sınırda savaşı ve onu öldürdü. Bu yıl Sultan Mehmed Rum (Anadolu)'da vefat etti. 893 h./1487 m. senesinde Yüce naib cenâb-ı hazreti Sultan-ı azam ve hakan-ı a'dalî'l-ikrâm, kahraman-ı'l-mâ ve't-tin (suyun ve toprağın kahramanı), zillulahi fi'l-ardeyn, halefu ahlâf seyyid el-mürselîn Şâh Ebû el-Gâzi Sultan Haydar el-Hüseynî es-Safevî -Allah onu bağışlasın- Şirvan'a asker çıkardı. O ülkenin padişahı Ferruh Yesâr, Yakup Bey'den yardım istedi. Yakup Bey barış ve doğruluk yolunu terk etmiş ve Süleyman Bicin (Biçen)'i Ferruh Yesâr'a yardım için gönderdi. Teberseran sınırında onunla Allah'ın lütuflarının bir tezahürü olarak savaştılar. O (Haydar) hazret şahadet yüceliğine erişti. Ondan sonra Yakup Bey o hazretin her biri gökde hidayet ayı olan şehzadelerini Istahr-ı Fars kalesinde hapsedti. Peygamber hane-danına kastetmek ve alem ehlinin hulasası ve ben-i ademin özü olan Murtazevî soyuna düşmanlık hiç kimseye uğurlu değildir. Değersiz Yakup Bey ömründen bir fayda görmedi ve kısa sürede soyu dağıldı ve gençlik çağlarında 11 Safer 986 h./1578 m.'de kışlak edindiği Karabağ yurdun'da vefat etti. Saltanat süresi 12 yıl ve iki aydır ve yaşı 27 idi. Onun ölümünden iki hafta önce kardeşi, Yusuf Bey ve annesi Selçukşâh Hatun bu dünyadan göçtüler.

Şair Bennâî o zaman şöyle söyledi:

Ne Yusuf'tan iz gördüm ne Yakup'tan eserler
Ey azizler! Yusuf kaybolmuşsa, bari Yakub'a ne olur?

Câmî bu olaya dair şu rubâîyi yazdı:

Bir ömür kalbim Yakub'un sevgisiyle çarptı
Yakup gitti ve Yakub'un yüzünü görmedi.
Yakup'un gamından bana gelen üzüntüyü
Asla Yakup, Yusuf'undan çekmedi

Onun zamanında masraf kapıları kapalı idi. Yakub Bey'in üç oğlu oldu. Baysungur Mirzâ ve Sultan Murad. Bunların annesi Ferruh Yesâr b. Emîr Halil Şîrvânî'nin kız kardeşi Gevher Sultan Hatun idi. Diğer oğlu Halil Bey'in annesi ise Süleyman Bey Bicin (Biçen)'in kız kardeşi Bekican Hatun idi. Her ikisinin de durumu anlatılacaktır.

Baysungur Mirzâ b. Yakub Bey b. Hasan Bey, Babasının ölümünden sonra Sûfî Halil Bey Musullû'nun gayretleriyle saltanata geldi. Çocuk yaşta olduğu için hükümdarlık işlerinin ipleri Sûfî Halil'in eline geçti. O, Yakub Bey'in öldüğü gece Sultan Halil'in oğlu Emîr-i Divân-ı Padişâh olan Mirzâ Ali'yi öldürttü. Bayındırıyye boyu (cemaati) ve emîrler Sûfî Halil idaresiyle anlaşamadılar ve birkaç gün içinde Mesih Mirzâ b. Hasan Bey'i padişahlık makamına getirdiler ve Sufi Halil ve Mûsullû emîrleriyle sultanın yurdunun (çadır/mesken) bulunduğu yerde savaştılar ve yenildiler. Mesih Mirzâ ve birçok Bayındırıyye ümerâsı ve onlarla müttefik olan bir grup öldürüldüler. Yalnız Alıncak Kalesine gönderilip burada rehin bırakıldıkları Rüstem Bey b. Maksûd Bey b. Hasan kurtulmuştu. Mahmûd Bey b. Uğurlu Muhammed b. Hasan Bey bu savaşta yaralanmış ve Irak'a gelmişti. Bir grup asker onun etrafında topladı. Şâh Ali Bey Purnâk'ın gayretiyle sultan oldu. Baysungur ve Sûfî Halil idaresindeki ordu Mahmûd Bey'e karşı savaşa çıktı. Cezin sınırında bulunan Atabek ribatında karşılaştılar ve büyük bir savaş oldu. Baysungur Mirzâ galip geldi. Mahmud Bey ve Şâh Ali öldürüldüler. Bundan sonra Süleyman Bey Bicin (Biçen) Diyarbakır'da Sûfî Halil ile anlaşmazlığa düştü. Sûfî Halil onu kovmak için Diyarbakır'a yöneldi. İki taraf arasında Van kalesi yakınlarında savaş oldu. Sûfî Halil'in bazı emirleri savaştan çekildiler. Baysungur Mirzâ'yı da Süleyman Bey'in yanına götürdüler. Sûfî Halil bu savaşta öldü. Süleyman Bey yetkiyi ele geçirdi ve Tebriz'e geldi. Bu olay 896 h./1490 m. senesinin son aylarında vuku buldu. Bundan sonra Eybe/İbe (İbrahim Bey) Sultan Bayındırıyye Kâcâr askeriyile ittifak ederek Mirzâ Baysungur'a isyan etti. Alıncak Kalesi hâkimi Seydi Ali ile ittifak ederek Rüstem Bey b. Maksûd Bey b. Hasan Bey'i kaleden çıkararak padişah yaptılar. Süleyman Bey'i kovmak için Tebriz'e yöneildiler. Pek çok emirler ve askerler onlara meyl etti. Süleyman Bey'in karşı koyacak gücü kalmayınca Diyarbakır'a kaçtı ve orada Bayındır Nûr Ali Bey tarafından öldürüldü. Haydarî (Hz. Ali) ailesine yapmış olduklarının karşılığını buldu.

Eğer kişi kötülük yaparsa, zamanın kötülüğü döner felekle

Zühre (yıldızı) gibi ona ulaşır

Felek, onun kötü işini gökten aşağı indirip ona teslim eder

Baysungur Mirzâ ise Şirvan'a anne tarafından dedesi olan Ferruh Yesâr'ın yanına gitti. Onun durumunun devamı Rüstem Bey olayları arasında gelecek.

Rüstem Bey b. Maksûd Bey b. Hasan Bey, Baysungur Mirzâ ve Süleyman Bey'in yenilgisinden sonra 897 h./1491 m. Recebinin sonlarında Tebriz'e gelerek tahta oturdu ve padişah oldu. O, cömert ve eli açık tabiatlı bir kimse idi. İnsanlara o kadar suyuğallar (yüksek gelirler/iktalar/ihsan, bağış, hükümdarca bağışlanan dirlik) verdi ki Karakoyunlu ve Akkoyunlu sülalelerinde hiç kimse bu kadarını vermedi. Onun saltanatının ilk zamanlarında Horasan hükümdarı Hüseyin Mirzâ'nın oğlu Bediü'z-zaman Mirzâ Irak'ı ele geçirme hevesine kapıldı. 898 h./1492 m. senesi Muharreminin 14 ünde Verâmin'e geldi. Birkaç gün sonra Akkoyunlu emîrlerinin üzerine yönelmesiyle korkarak Horasan tarafına kaçtı. Rüstem'in saltanatının ilk senesi geçmişti ki Köse Hacı Bayındır bahsedilen senenin aylarında ona isyan etti. Rüstem Bey Irak'a geldi ve bazı emîrleri Köse Hacı'yı defetmekle görevlendirdi. Onlarda Kum yakınlarında onun hakkından gelerek kellesini Rüstem'e yolladılar. Gilân hâkimi Kârkiyâ Mirzâ Ali'nin muhalefeti ortaya çıktığında Kazvîn sadâtının büyüklerinden Abdülmelik Hüseyinî Seyfî Gilân emîrlerinin kumandanı idi. Bayındırıye'den bazılarını Kazvin ve Rey'de öldürmüş ve Sultaniyye'yi yağmalamışlardı. Eybe/İbe Sultanı Kâcâr askeriyle Gilân'a gönderdiler. Eybe/İbe Sultan Kazvin havalisinden geçerken Larepeşm dağında Pavek'deki menzile inince Mîr Abdülmelik ondan kaçtı. Kâcâr askeri Gilân padişahına bağlı olan Lemser Nehri bölgesinin tamamını işgal ettiler. Bahsedilen senenin Ramazan ayında Gilân askerinin çoğunu öldürdüler ve onların başlarından minareler yaptılar. Şirvan'dan çıkmış olan Baysungur Mirzâ fitnesini defetmek için Tebriz'e gelmiş olan Rüstem Bey geri döndü. Saadetli naib yüce makamlı şehzâde saltanat göğünün ayı Sultan Haydar'ın oğlu Sultan Ali Padişah'ı mekanı yüce olan kardeşi ile beraber İstahr kalesinden çıkardı. Bu himmet ve inayetle şehzade Sultan Ali Padişah ve zafer-penâh gaziler iki defa Rüstem Bey ve Baysungur Mirzâ arasındaki karşılaşma ve savaşa gitti(ler). İkinci defasında Gence ve Berda' sınırında Baysungur Mirzâ savaşta esir düştü. Bir buçuk yıl padişahlık yaptı. Bahsedilen senenin Şevvâl ayının sonunda öldü. Onun ordusunda bulunan kardeşi Hasan Bey b. Yakup Bey de öldü. Bundan sonra Rüstem Bey, Ali Padişah ve nusret-destgâh (zafer elde etmiş) olan Safeviler (Safeviyye)'den tedirgin oldu

ve çok endişelendi. Sultan Ali Padişah bunu öğrendi ve gazilerle (gâziyân-ı izâm) Erdebil tarafına yöneldi ve Rüstem Bey'in tedirginliği daha da arttı. Eybe/İbe Sultan'ı Rüstem Bey'in dayısının oğlu Hüseyin Bey Ali Hanî ile beraber pek çok sayıda askerle Sultan Ali'nin üzerine Erdebil'e gönderdi. Onlar Erdebil yakınlarında Sultan Ali Padişah ve gazilerle bahsedilen senenin sonlarında savaştılar. Sultan Ali Padişah şehitlik makamına erişti. Ona yakın olarak Eybe/İbe Sultan ve Hüseyin Bey Ali Hanî de öldüler ve yaptıkları işin karşılığını bulmuş oldular. Bu karışıklıkta Hazret-i nevvâb- kâmyâb (mutluluk bulmuş olan şehzade) Şah İsmail Bahadır Han Gilân'ı şereflendirdiler. Kârkiyâ Mirzâ Ali onu tazim ve tekrim etti. Şehzadenin hizmetinde sıdk ve samimiyeti tercih etti. Rüstem Bey, Kârkiya Mirzâ Ali'ye namli şehzadeyi (nevvab-ı nâmdâr) istemek için defalarca elçi gönderdi. Kârkiya Mirzâ Ali, Gilân padişahına bağlı olan ve şahlık şehzadelerini (nevvâb-ı şâhî) korumak için gayret etmiş olan Emîr Abdulmelik Hüseyin Seyfi'nin doğru görüşlülüğü ile Rüstem Bey'in elçilerine cevap verdi. Bundan sonra Rüstem Bey beş yıl daha hükümdarlık yaptı. Altıncı yılında, 902 h./1496 m. senesi aylarında Ahmed Bey b. Uğurlu Muhammed b. Hasan Bey Rum (Anadolu)'dan çıktı. Bu haber Irak'a ulaşınca Hüseyin Bey Ali Hanî, Rüstem Bey'in has adamlarından olan Abdülkerim Bey'i Sultaniyye'de öldürdü. Bahsedilen senenin Ramazanının ilk gününde hutbe ve sikkayı hanımının kardeşi olan Ahmed Bey adına çevirdi. Azerbaycan'da Rüstem Bey ile Ahmet Bey arasında iki defa savaş oldu. İlk defasında Eybe/İbe Sultan Rüstem Bey'den yüz çevirerek Ahmed Bey tarafına geçti ve Rüstem Bey yenildi. Aras Suyu'nu geçerek Gürcü tarafına gitti. Ahmed Bey bu tarafa gelerek Tebriz'e indi. Bahsedilen senenin Zi'l-K'ade ayında ikinci savaşta Rüstem Bey esir düşerek öldürüldü. Yaklaşık beş buçuk yıl padişahlık yapmıştı.

Sultan Ahmed Bey b. Uğurlu Mehmed b. Hasan Bey, Rüstem Bey'in öldürülmesinden sonra saltanat koltuğuna oturdu. Halkını seven bir padişahu. Onun kısa süreli hükümdarlığında her çeşit harcama kapısı kapalı idi. Hiçbir yaratılmışın gücü halktan haksız yere bir çöp bile almaya yetmezdi. Yasak ve ahlaksız (menâhi ve melâhî) davranışlar ve içki içmekten uzak dururdu. Şer'-i Nebî'nin rağbet bulması için gayret ederdi. Alimler ve fazıllara tazimde bulunurdu. Onun meclisinde pek çok ilmî konuşmalar olurdu. Kendisinin Noktacıoğlu denilen bir seyyid şeyhî vardı. Onunla iradet ve edeb yolunda ilerlerdi. Onun sözlerinden ve doğru görüşlerinden dışarı çıkmazdı. Fakat Şeyh eli sıkı bir tabiatı idi. Dedeleri ve atalarının ve

geçmişteki sultanların halka in'am ettikleri suyuergal ve idrarâtı (tumarlar/ihsanlar ve gelirler, varidatlar) kıstı. Bu durum onun için hayırlı olmadı ve saltanatı çabuk sonuna erişti. Ahmed Bey emîrlerden emin değildi. 902 h./1496 m. senesi Zi'l-Hicce ayında Damadı Hüseyin Ali Bey Hanî'yi diğer birkaç kişiyle birlikte öldürdü. Bu sırada Eybe/İbe Sultan'a Kirman eyaletini verdi. O, fırsatı ganimet bilerek imkân bulup kendisini Kirman'a gitmek üzere Tebriz'den dışarı attı. Fars'a gitti. Orada oranın hâkimi Melik Kâsım Bey ile anlaşarak isyan etti. Padişah bu durumdan haberdar oldu ve ikisini defetmek için kışın Irak'a gitti. Onlar da Şiraz'dan az bir asker ile beraber ona doğru harekete geçtiler. Hoca Hasan Mâzi hududunda 903 h./1497 m. senesi Rebiu's-Sânîsinin on sekizinci Çarşamba günü iki taraf karşı karşıya geldiler. Padişahın askerleri savaşta gevşeklik gösterdi ve Sultan Ahmed Bey öldürüldü. Şeyh Noktacıoğlu ve Ahmed Bey'in havâssından pek çok de kişi öldürüldüler. Ahmed Bey'in ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti yıkılmaya yüz tuttu. Onların birliği ayrılığa dönüştü. O zaman Hasan Bey neslinden üç çocuk kalmıştı. Her biri ayrı bir yerde bulunuyorlardı. Yakup Bey'in oğlu Sultan Murad Şirvan'da idi. Yusuf Bey'in oğlu Elvend Bey Tebriz'de ve kardeşi Mehmed Mirzâ Yezd'e idi. Bayındırıye kolundaki Akkoyunlu emirleri üçe ayrıldılar. Her biri bunlardan birini padişah yapıp birbirleriyle devamlı savaşlar. Kendi ailelerinin yıkımı için uğraştılar. Ülkeyi de viran ettiler. Öyle ki devlet onların soyunun elinden çıktı ve Akkoyunlu topluluğunun kökü kazımp yok oldular. Bunların her birinin durumu anlatılacaktır.

Elvend Bey b. Yusuf Bey b. Hasan Bey, Eybe/İbe Sultan Ahmed Bey'i öldürdüğünde o zaman padişah çocuklarından kimse onun yanında değildi. Irak'da sikke ve hutbeyi gâib olan Sultan Murad adına yaptılar. Pervanecilerin tuğra ve nişânı da onun adına yapıldı. Azerbaycan'a gittiği için ona yetişemeden Diyarbakır hâkimi Dâî Kasım ve Seyyid Gâzî Bayındır, Elvend Mirzâ'yı saltanata getirmişlerdi. Diğer bir grup Sultan Murad'ı Şirvan'dan çıkardıklarında Eybe/İbe Sultan ile anlaşmazlığa düştüler. Eybe/İbe Sultan onlarla savaşarak galip geldi. Sultan Murad'ı esir ederek Rûndij kalesinde hapsederek annesini nikâhına aldı. Elvend Bey ve yandaşları ile barış yaptı. Elvend Bey'i Tebriz'e getirdi. Elvend Bey'in encamı ve durumunun açıklanması Sultan Murad'ın olaylarının sırasında gelecek.

Muhammedî Mirzâ İbn Yusuf Bey b. Hasan Bey, Emîrleri onu Irak'ta padişah yaptılar. İsfahan'ın itaatinden sonra Fars'ta Kasım Bey Purnâk ile

savaştlar. Kasım Bey onlara yenilerek İstahr Kalesine sığındı. Onlar Şiraz şehrini ele geçirmiş olarak Irak'a döndüler. Eybe/İbe Sultan, Elvend Bey ile birlikte onları defetmek için Irak'a geldi. Rey'e geldiklerinde Muhammedî Mirzâ kaçarak İstâre Kalesine Hüseyin Kiyâ-yi Celâvî'nin yanına gitti. Eybe/İbe Sultan ve Elvend Mirzâ Kum'da kışladılar. Emirlerinden bazılarını Muhammedî Mirzâ'yı defetmeleri için Verâmin'de bıraktılar. Kışın sonlarında Muhammedî Mirzâ Hüseyin Kiyâ-yi Celâvî ile müttefik olarak Verâmin'deki emirlerin üzerine gelerek onları bir gece baskınıyla yenerek, dağıttılar. Eybe/İbe Sultan ve Elvend Mirzâ Kum'dan Azerbaycan'a gittiler. Muhammedî Mirzâ Irak'ta güç kazandı. Türk ve Gilânîlîler'dan çok sayıda asker onun yanında toplandılar. Azizkendî'de Eybe/İbe Sultan ile 904 h./1498 m. senesi Şevvâl ayında savaşp, galip geldiler. Eybe/İbe Sultan bu savaşta öldü. Eybe/İbe Sultan, Bayındır soyundan şân ve makam sahibi (sâhib-i şân ve padişâh-ı nişân) idi. Cesaret, güç ve bahadırılıkta eşi benzeri yoktu. Akkoyunlu'nun devlet ve talihi gidince o da o arada öldü. Ondan sonra düşmanları mülke tamah ettiler ve saltanatı onların elinden aldılar ki bu ayrıntılı olarak anlatılacaktır. Eybe/İbe Sultan olayından sonra Elvend Mirzâ Diyarbakır'a gitti. Muhammedî Mirzâ Tebriz'e geldi. Bu sıralarda Eybe/İbe Sultan'ın kardeşleri Sultan Murad'ı Rûindij kalesinden çıkararak Fars tarafında Kasım Bey'in yanına gönderdiler. Orada onu padişahlığa getirdiler. Muhammedî Mirzâ Azerbaycan'dan onların fitnesini defetmek için Irak'a geldi. Sultan Murad da Fars'tan ona doğru harekete geçti. İki taraf arasında İsfahan'da Kebir et-Tek'de 905 h./1499 m. senesinde büyük bir savaş oldu. Muhammedî Mirzâ öldü. Saltanat süresi bir yıl idi.

Sultan Murad b. Yakup Bey, Bu olaydan sonra Fars işgal edildi. Elvend Mirzâ Azerbaycan'da saltanatının başına gitti. Bu sırada Sultan Hüseyin isimli Mirzâ Cihân Şâh'ın oğlu olduğunu iddia eden bir kişi Azerbaycan'da isyan etti ve çok sayıda asker onun etrafında toplandı. Elvend Bey, 905 h./1499 m. senesinde onunla savaştı ve onu yendi. Esir düşen Hüseyin Bey öldürüldü. 906 h./1500 m. senesinde Elvend Bey ve Sultan Murad birbirlerine karşı harekete geçtiler. Kazvin ile Ebher sınırında karşı karşıya geldiler. Arabulucular Irak ve Fars'ın Sultan Murad'a ve Azerbaycan ile Diyarbakır'ın Elvend Mirzâ'ya kalmasını öngören bir barış yapılmasını istediler ve iki taraf da buna razı oldu. Her biri kendi bölgesine döndü. Sultan Murad bahsedilen senenin Cumâde'l-Ahiresinde Kazvin'e geldi ve yaklaşık bir hafta burada kaldı. Elvend Bey Tebriz'e gitti. Bundan sonra yağma, işgal, zulüm, eziyet ve ağır istekler alemin her tarafında yaygınlaştı, yollar kapandı, emirler arasında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Yıllardır idaresi babası ve kendisine

bağlı olan Şiraz'ı Kasım Bey Purnâk'dan 907 h./1501 m. senesinin Saferi ayının yedisinde aldılar. Onu İstahr Kalesine gönderdiler. Bu kaleden sonra onu İsfahan'a naklettiler ve orada öldürdüler. 908 h./1502 m. senesi Saferi'nin otuzunun cumartesi günü Kirman hâkimi Ebû'l-Feth Bey Bayındır Şiraz'a geldi. Sultan Murad'ın Fars hâkimi Yakup Can Bey ondan kaçtı. Ebû'l-Feth Bey Bayındır Fars'ta bağımsız olarak hükmetmekteydi. Altı ay sonra bahsedilen senenin Şabanının sekizinci Pazar günü av alanında (şikârgâh) dağdan düşerek öldü. Onların zamanında bütün ülke harap oldu. Zulmün uğursuzluğu ve eziyetin kuraklığıyla veba ortaya çıktı. Pek çok insan açlık ve taundan (veba) öldü. Halk perişan ve darmadağın oldu. Sonsuz merhamet rüzgarının kokusu yönünden (mehebb-i merhamet-i nâ-mütenahi bû) ilahî inayet meltemi (nesim-i inayet-i ilahî) alemin semasında esip, güneşin ışıklarının parıltısı cihânı aydınlatan mutluluk bulmuş nevvab (şehzade) dinin koruyucusu Şâh Ebû'l-Muzaffer Şâh İsmail Bahadır Han Safevî saltanat ufkunda doğana kadar insanlar gurbeti vatan edindiler. Alemin durumu bir başka oldu. Şahlığın zafer gösteren bayraklarının devlet kuşunun (humâ-yı râyet-i nusret-ayet-i şahî) merhamet ve inayet gölgesi (saye-i merhamet ve inayet) alemin ahalisinin üzerine düştü. Güç sahibi emirler ve çok sayıda gazilerle 907 h./1502 m. senesinin ilk aylarında Nahcivan'da Elvend Bey ve Akkoyunlularla savaştılar. Elvend Bey yenilerek kaçtı. Azerbaycan bölgesi zafer gösteren gazilerin (gâziyân-ı zafer-nişân) idaresine geçti. O bölgenin ahalisi düzensiz Türklerin (Turkân-ı bi-sâmân) zulüm ve eziyetinden kurtuldu. Nevvab-ı Kamyâb-ı Şâhî (Şahlığın mutluluk bulmuş nevvab'ı)'nin adaletiyle müreffeh oldular. Elvend Bey bir süre başı boş dolaştı. Bağdad'a ve oradan Diyarbakır'a gitti. Burada buranın valisi olan ve saltanatı ele geçirmiş bulunan Hasan Bey'in kardeşinin oğlu olan Cihângir Bey'in oğlu Kasım Bey ile Mardin sınırında savaşp onu yenerek saltanata oturdu. Bir süre sonra 910 h./1504 m. senesi aylarında burada vefat etti. Ancak Celâlşâhî bayrağı, Allah'ın yardımıyla, Elvend Bey'den çıktıktan sonra Azerbaycan'dan ve onun ele geçirilmesiyle bir yıl sonra Sultan Murad'ı defetmek için Irak'a hareket etti. 908 h./1502 m. senesi Zi'l-Hiccesinin 24'üncü Pazartesi günü Hemedan'da Sultan Murad ile savaştılar ve zafer kazandılar. Sultan Murad Şiraz tarafına kaçtı. Oradan Bağdad hâkimi Bârik Bey Purnâk'ın yanına gitti. Beş buçuk sene orada yaşadı. Mutluluk bulmuş yüce şehzade (Nevvâb-ı kâmyâb-ı Âlâ) 914 h./1508 m. senesinde Irak-ı Arab'a yöneldiğinde Sultan Murad ve Bârik Bey Irak-ı Arab'ı bırakıp Anadolu'da Karaman'a gittiler. Sultan Murad bundan sonra devlet yüzü görmedi. 920 h./1514 m. senesinde Diyarbakır'a geldi ve orada zafer izli (zafer-eser) gaziler tarafından öldürüldü ve Akkoyunlu Devleti sona erdi.

۳۵۸ -- آق قوینلو، -- و تم ۳

و گرفتار شد در ماه شوال سنه ۸۷۳ خود را بکشت و دولت
قوانینلو باخو رسید و شعله ایشان فرو نشست .

فصل دوم - در ذکر آق قوینلو

و ایشان را بایند ویر نیز گویند - نه تن و مدت سلطنت
و حکومت ایشان چهل و دو سال

اول ایشان امیر کبیر ابوالنضر حسن بیک بن علی بیک بن عثمان
بیک بن قتلغ بیک بن حاجی بیک است - پادشاه دانا و قاهر و
صاحب شوکت و رعیت پرور بود عدل و رأفت تمام و هدایت و
صولت مالا کلام داشت تا غایت عمل او را در استیفای مال و حقوق
دیوانی قانونسنت ، خود بغور قضایا و بهمان میرسید و حکم
بر فحج راستی و عدالت میکرد و شرع شریف در زمان او بواج
عظیم گرفت و قضاة اسلام اعتبار تمام داشتند و با علما و فضلا
می نشست و از تفسیر و حدیث و فقه در مجلس عالی او میگذاشت
و سادات و مشایخ را تکریم و تعظیم می نمود و همه را سیور غالی میداد
و مساجد و مدارس و رباطات ساخت و دفع عظیم در اول دولت
او میرشد و بر و پادشاه نامدار عالیقدر نظر یافت اول

فتح میرزا جهان شاه چنانچه در احوال او مذکور شد دوّم فتح سلطان
 ابوسعید و شرح آن بعضی در احوال او ذکر یافت و برخی در این
 موضع ایراد می یابند، پدران او در دیار بکر حاکم بوده اند و
 قلاع و محال سخت داشته اند و همیشه با دودمان امیر تیمور طریق
 موافقت مسلوک می داشتند، جدّ او قرا عثمان در سفر روم با
 امیر تیمور همراه بود بخلاف قرا یوسف و پسرانش امیر اسکندر و
 میرزا جهان شاه که همیشه از ایشان مخالفتها ظاهر میشد، بعد از
 میرزا جهان شاه حسن بیک با آذربایجان آمد و حسنعلی پسر میرزا
 جهان شاه از او فرار کرده بخدمت سلطان ابوسعید رفت و حرم
 تمام یافت، حسن بیک بر تبریز آمد و تخت را بگرفت و آذربایجان
 در ضبط آورد و در زمستان قشلاق در قرا باغ نمود و پسر از این
 سلطان ابوسعید از عراق متوجّه آذربایجان شد چون بمنزل میانه
 رسید لشکر خجّای بر تبریز رفتند معامله و سوره کردند و هیچکس
 مانع ایشان نبود، حسن بیک مکرّراً یلچی باردوی سلطان ابوسعید
 فرستاد و حقوق خدمت قدیمی آباء و اجداد خود و عصیان قرا یوسف
 و اولاد او باز نمود و التماس صلح کرد بدین نوع که آذربایجان

بدستوری که پادشاه مرحوم شاهرخ میرزا بر میرزا جهانشاه شفقت
فرموده بود بجلد وی آنکه دشمنان ایشان را بر انداخته بود بدو گذاشتند
سلطان ابوسعید قبول نکرد و بر فراغ رفت حسن بیک چون بد
که سلطان ابوسعید در مقام غرور و نخوت است از صلح نا امید
گشته در مقام مخالفت شد و راهها مسدود ساخت و مردم شروان
نیز با حسن بیک موافقت کردند و قوت گرفتند لشکر جغتای -
مضطرب شدند و غلط عظیم در اردوی ایشان پیدا شد چنانچه دوازده
روز اسبهای پادشاهی جو بخوردند سلطان ابوسعید امیر مزید
اوغون را که امیرالامرای او بود با سران لشکر مقابل حسن بیک
فرستاد و حسن بیک برایشان غالب آمد و امیر مزید گرفتار شد
و حسن بیک در عهد و داردوی جغتای نزول فرمود سلطان ابوسعید
متزلزل گشت و مادر خود را نزد حسن بیک فرستاد و التماس صلح
کرد حسن بیک چون میدانست که اردوی ایشان پریشان شده
و کارشان از دست رفته صلح قبول نکرد سلطان ابوسعید بعزم
فرار از اردوی خود بیرون رفت حسن بیک در اردوی ایشان
نزول کرد و پسرش زینل بیک بی سلطان ابوسعید رسید و او را

گرفته نزد حسن بیک آورد بعد از سه روز بدست یادگار محمد بقتل آمد
 و این واقعه در ماه رجب سنه ۸۷۳ بوقوع پیوست بعد از آن
 حسن بیک با امرا و لشکر ختای بطریق مروت عمل کرد حسن بیک در
 سنه ۸۷۴ به عراق آمد و از عراق بیرون رفت و ابو یوسف
 پسر میرزا جهان شاه که در آنوقت در فارس بود بدست لشکر
 حسن بیک مقتول گشت حسن بیک شیراز را در اول بهار بیک ^{صلو}
 داد بعد از آن بر پسر خود سلطان خلیل شفقت کرد و تا آخر عهد
 حسن بیک حاکم فارس بود و شهر اصفهان بر پسر بزرگتر خود
 اعزلو محمد تفویض نمود و او در اواخر عهد با پدر مخالفت کرد
 و مجد و دروم رفت و بغداد را بر پسر دیگر مقصود بیک ارزانی
 داشت و بالجله عراقین و فارس و کرمان و آذربایجان تبصر
 حسن بیک درآمد و چون استقلال تمام یافت در اواخر شهریور
 سنه ۸۷۶ قصد روم کرد و در حدود آذربایجان مردم او بر
 مقدمه لشکر روم غالب شدند و خاص مراد رومی را بکشتند
 و بعد از آن در روز دوشنبه ۹ ربیع الآخر سنه ۸۷۷ با سلطان
 محمد پادشاه روم جنگ کرد و شکست یافت و پسرش زینل بیک

که والی مملکت قزوین بود در آن جنگ کشته شد و حسن بیک بر تبریز آمد و لشکر روم از عقب او نیامدند و سلطان محمد بروم معاودت کرد و بعد از قتل زینل بیک قزوین را بر برادرش یعقوب تفویض فرمود حسن بیک در اوایل شهر سنه ۸۸۱ بگرچستان رفت و سادات و اهالی و مشایخ قلعه و راهرکن که سیورغالی داشت بگرچستان همراه بود و بسیاری از ولایت گرچستان فتح کرد و بر بسیاری گرفت و هر یک از سادات و اهالی را نصیبی داد و هم در سنه مذکوره بر تبریز معاودت فرمود چمن یازده سال کوشش در پادشاهی سپری کرد در شب عید فطر سنه ۸۸۲ در تبریز وفات یافت و در باغ بضریه که از منشآت اوست مدفون شد حسن بیک هفت پسر داشت - اعزلو محمد، در اوایل شهر سنه ۸۸۲ فوت کرد - سلطان خلیل و یعقوب میرزا و یوسف میرزا احوال آنها مذکور خواهد شد - مقصود بیک بعد از حسن بیک بفرمان خلیل سلطان مقول گشت - زینل در جنگ روم کشته شد سلطان خلیل بن حسن بیک - بعد از پدر بسلطنت نشست و در بار بکر بر برادر خود یعقوب بیک داد چون در عراق

مراد بیک بن جهانگیر بیک که پیر عیش بود با او در صفر سنه ۸۸۳
یاغی شد و بسلطانیّه آمد و با منصور بیک پرناک که از امرای
سلطان خلیل بود جنگ کرد و غالب آمد سلطان خلیل از تبریز
آهنگ جنگ او کرد مراد بیک از او فرار نموده مقلعه فیروزکوه
رفت حسین کیای جلاوی که حاکم آن قلعه بود او را بقلعه برد و چون
امرای سلطان خلیل بیای آن قلعه رسیدند مراد بیک را با چند امیر
دیگر که همراه بودند با ایشان سپرد تا در روز دوشنبه چهاردهم
ربیع الاول سنه مذکوره بکشند و سرهای ایشان را نزد سلطان خلیل
در خرقان آوردند در این اثنا خبر رسید که یعقوب بیک در دیار اکر
یاغی شده و بآذربایجان آمده سلطان خلیل بعزم رزم او متوجه
شد و در روز چهارشنبه چهاردهم ربیع الآخر سنه مذکوره در
رورخانه خوی با یعقوب بیک جنگ کرد و بعد از کوشش بسیار
کشته شد مدت سلطنتش شش ماه و نیم بود .

یعقوب بیک بن حسن بیک - بعد از قتل برادرش پادشاهی بر او
قرار گرفت میورغالات و مناصبی که پدرش برده داده بود
امضا فرمود و بشعر رغبت تمام داشت شعر در دولت او رونق

تمام گرفتند و از اطراف وجانب قصاید و مدایح گفتند و بر تبریز
فرستادند و در سنه ۸۸۵ بالش بیک که امیر الامرای شام بود بطبع
ملك بد یا ربکو آمد و بردست لشکر یعقوب بیک در ماه رمضان
سنه مذکوره بقتل رسید و در سنه ۸۸۶ پیر جمال الدین احمد
در شام وفات یافت ۱ ولادت مؤلف این کتاب یحیی بن عبد
اللطیف الحسینی غفر له در عصر روز پنجشنبه نوزدهم ذیقعد این
سال وقوع یافته ۲ و در آخو شهر و سنه ۸۸۶ باینده بیک که امیر
الامرا و بود با پادشاه یاغی شد یعقوب بیک در حدود ساوه با او
جنگ کرد و او را بکشت و در این سال سلطان محمد در دوم وفات
یافت و در سنه ۸۹۳ نواب رفیع جناب حضرت سلطان اعظم و
خاقان عدل الاکرم قهرمان الماء والطین ظل الله فی الارضین
خلف اخلاف سید المرسلین شاه ابوالغازی سلطان حیدر الحسینی
الصفوی تهنه الله بغفرانه لشکر بشیر و ان کشید فرخ یسا پاشا
آند یا را از یعقوب بیک استمداد نمود یعقوب بیک راه صلاح
و صواب گم کرده سلیمان بیچن را بالشکر بسیار بمده فرخ بسیار
فرستاد تا در حدود تبریز سران یا آن مظهر الطاف الهی جنگ کردند

قسم ۳ - - و آئی قوسیلو - - ۳۶۵

و آن حضرت بعض شهادت فائز گشت پس از آن یعقوب بیک شاهزادگان
آنحضرت را که هر یک ماه آسمان هدایت بودند در قلعه استخفاف
محبوس گردانید چون قصد خاندان نبوی و عداوت دودمان رضوی
که خلاصه اهل عالم و زبد بنی آدمند بر هیچکس مبارک نیست لاجرم
یعقوب بیک از عمر بهره ای نیافت و عنقریب نسلش برافتاد و در
اوان جوانی در ۱۱ صفر ۹۸۶ در یورت قزباغ که آنجا قشلاق
گرفته بود وفات یافت مدّت سلطنتش دوازده سال و دو ماه
و مدّت عمرش بیست و هشت سال و قبل از فوت او بدو هفته برادرش
یوسف بیک و مادرش سلجوقشاه خاتون از عالم رحلت کردند -
و بنائی شاعر در آن وقت گفته :

نرازیوسف نشان دیدم نرازیعقوب آثاری

میزبان یوسف ارگم شد چرشد یعقوب را باری

و جای در این واقعه این رباعی بنظم آورده :

عمری دل من ز شوق یعقوب طسید یعقوب برفت و روی یعقوب ندید

ربخی که بمن از غم یعقوب رسید هرگز یعقوب از غم یوسف نکشید

دردمان او ابواب اخراجات مسدود بود - از یعقوب بیک سرپرمانند

با یسقر میرزا و سلطان مراد مادر ایشان گوهر سلطان خانم دختر
 فتح دیار بن امین خلیل شیروانی پسر دیگرش حسن بیک را صادر
 بکیان خاتون دختر سلیمان بیک بیچن بود و احوال هر یک گفته خواهد
 بود
 با یسقر میرزا بن یعقوب بیک بن حسن بیک - بعد از
 فوت پدرش بسی صوفی خلیل موصولو سلطنت بر او مقرر شد
 چون کودک بود زمام امور پادشاهی بقبضه اقدار صوفی خلیل
 درآمد و او همان شب که یعقوب بیک وفات یافت میرزا علی ولد-
 سلطان خلیل را که امیر دیوان پادشاه بود بقتل آورد و جماعت
 باید رتبه و دیگر امر را با حکومت صوفی خلیل بناختند و هم در آن
 چند روز مسیح میرزا بن حسن بیک را پادشاهی برداشتند
 و با صوفی خلیل و امرای موصولو که در یورت سلطان بود جنگ
 کردند و مغلوب گشته و مسیح میرزا با بسیاری از امرای باویند رتبه
 و جمعی که با ایشان متفق بودند بقتل آمدند مگر رستم بیک بن
 مقصود بن حسن که او را بقلعه الجفی فرستاده بند کرده بودند
 و محمود بیک بن اعزل و محمد بن حسن بیک در این جنگ گریخته به
 عراق آمد و لشکری بر او جمع شد و با هتمام شاه علی بیک پرناک

اسیطنت نشست و بایسنقر میرزا و صوفی خلیل با لشکرها آهنگ
 جنگ محمود بیک کردند و در رباط اتابک از حد و درجین بهم رسیدند
 حرب عظیم واقع شد بایسنقر میرزا غالب گشت و محمود بیک و شای
 علی بیک قتل آمدند بعد از این سلیمان بیک بجن در دیار بکر با
 صوفی خلیل مخالفت نمود صوفی خلیل بغرم دفع او متوجه دیار
 بکر شد میان فریقین در حدود قلعه وان محاربه دست داد و بعض
 امرا از جانب صوفی خلیل روگردان شدند و بایسنقر میرزا را
 بطرف سلیمان بیک بردند صوفی خلیل در این جنگ کشته شد
 و سلیمان بیک صاحب اختیار گشت و به تبریز آمد و این واقعه
 در اواخر شهرورسنه ۸۹۶ بوقوع پیوست ، بعد از این ایبره سلیمان
 بایندر به با نفاق لشکر قاجار با میرزا بایسنقر یاغی شد و با نفاق
 سیدی علی حاکم قلعه الحق رستم بیک بن مقصود بیک بن حسن
 بیک را از قلعه بیرون آوردند و پادشاه ساختند و بدفع سلیمان
 بیک متوجه تبریز شدند و اکثر امرا و لشکریان میل ایشان کردند
 سلیمان بیک را قوت مقابله نماید بطرف دیار بکر گریخت و از آنجا
 بردست نور علی بیک بایندر به قتل آمد و بسزای آنچه با

خاندان حیدری کرده بود رسید -

اگر بکنش مرد بدبو زگار بگردون گردان رسد زهره ولد
زمانه ز گردون فرود آردش بفعل بد خویش بسپاردش
و باینقر میرزا نزد جد مادری خود فرخ یار بشیروان رفت
و تتمه احوال او در خلال احوال رستم بیک می آید .

رستم بیک بن مقصود بیک بن حسن بیک - بعد از انهمزام باینقر میرزا
و سلیمان بیک در اواخر رجب سنه ۸۹۷ به تبریز آمد و بقیعت نشست
و پادشاه شد و او بخشنده و کریم طبع بود آفتد رسیورغالات
کداو بر مردم داد از طبقه آق قوینلو و قراقرق نیلو کسی نداد و راول
سلطنت او بدیع الزمان میرزا پسر سلطان حسین میرزا پادشاه
خراسان هوس تسخیر عراق کرد و در چهاردهم محرم سنه ۸۹۸
در ورامین نزول کرد و بعد از چند روز از توجیه امرای آق قوینلو
توهم کرده فراد بجا بن خراسان داد چون یکسال از سلطنت رستم
بیک بگذشت کوسه حاجی بایندر در شهر سنه مذکوره در امضا
با او یابی شد رستم بیک بعراق آمد و بعضی امرای بدفع کوسه
حاجی نامزد فرمود و ایشان کار او را در حد و تم کفایت کردند

وسرا و نذر رستم بیک فرستادند چون در آن اوقات از کار کیا
میرزا علی پادشاه گیلان مخالفتها ظاهر شده بود میر عبد الملک
حسینی سیفی از سادات عظام قزوین که مقدم امرای گیلان بود
بعضی از بایندریه را در قزوین وری بقتل آورده و سلطانیه را
غارت کرده بودند ایبر سلطان را بالشکو قاجار بگیلان فرستاد
ایبر سلطان از حوالی قزوین گذشته در کوه لاره لیتم در منزل
در پاوک نزول نمود میر عبد الملک از او فرار کرده و لشکو قاجا
تمام الکاه رود با و لمسر که تعلق بیاد شاه گیلان داشت غارت
کردند و بسیاری از لشکر گیلان را در ماه رمضان سنه مذکوره
بقتل آوردند و از سرهای ایشان مناره ها ساختند رستم بیک
بجهت دفع فتنه با یسنقر میرزا که از شیروان خروج کرده بود به
نبریز آمده بود معاونت فرمود و نواب کامکار شاهزاده عالی
مقام را ماه آسمان سلطنت سلطان علی پادشاه بن سلطان حمید را
با برادر رفیع مکان و از قلعه استخر بیرون آورد و بیهمیت
و عنایت نواب سلطان علی پادشاه و غازیان خفر پناه دو
نوبت میان امرای رستم بیک و بایسنقر میرزا مقابله و مقابله

رفت و در نوبت دوم در حد و دگر و بر دوح با ایسفر میرزا در جنگ
گرفتار شد، مدت یکسال و نیم پادشاهی کرده بود و در آخر شوال
سنه مذکوره بقتل آمد و برادرش حسن بیک بن یعقوب بیک
نیز که در اردوی او بود مقتول شد بعد از آن رستم بیک از سلطان
علی پادشاه و صوفیه نصرت دستگاه متوهم گشت و اندیشه غدر
داشت سلطان علی پادشاه از آن واقف شد و با غازیاعظام
بجانب اردبیل توجه فرمودند توهم رستم بیک زیاد شد ایبر
سلطان را با حسین بیک علی خانی که پسر خال رستم بیک بود با
لشکر بسیار بقصد سلطانعلی پادشاه بار دبیل فرستاد ایشان
در حوالی اردبیل با سلطانعلی پادشاه و غازیان عظام در دواخر
سنه مذکوره جنگ کردند سلطانعلی پادشاه بدرجه شهادت
رسید و عنقریب ایبر سلطان و حسین بیک علی خانی هر یک
در وقت کشته و بسزای عمل گرفتار شدند در این فتنه حضرت
نواب کامیاب شاه اسمعیل بهادر خان بگیلان تشریف برد
و کار کیا میرزا علی ایشانرا تعظیم و تکریم فرمود و در خدمت
نواب اعلی از روی صدق و اخلاص اجتهاد نمود رستم بیک

صتم ۳ - (آق قوینلو) - ۳۷۱

مکره ایلمچی نزد کازکیا میرزا علی بطلب نواب نامدار قریباده کازکیا
میرزا علی بصواب دیدامیر عبدالملک حسینی سیفی که مطاع پادشاگیلا
بود در حفظ نواب شاه کوشیده ایلمچیان رستم بیک را جواب داد
بعد از آن چون رستم بیک پنجسال دیگر سلطنت کرد و در سال
ششم در شهور سنه ۹۰۲ احمد بیک بن اغزلو محمد بن حسن بیک از
روم خروج کرد چون این خبر بمراق رسید حسین بیک علیغاف
عبدالکریم بیک را که از خاصان رستم بیک بود در حدود سلطانیه
بقتل آورد و در غوه رمضان سنه مذکوره خطبه و سکه بنام احمد
که برادر زلفش بود کرد و در آذربایجان دو نوبت میان رستم بیک
واحد بیک مقابله و مقاتله شد در نوبت اول ایبر سلطان از رستم
بیک روگردان شده بطرف احمد بیک رفت و رستم بیک منهنم گشت
از آب ارس عبور نموده بطرف گرجی رفت واحد بیک بدین طرف
آمده در تبریز نزول فرمود و در نوبت دوم در ماه ذی قعدة
سنه مذکوره رستم بیک بدست افتاد و بقتل رسید قریب پنج
سال و نیم پادشاهی کرده بود .

سلطان احمد بیک بن اغزلو محمد بن حسن بیک - بعد از قتل

رستم بیک بر سریر سلطنت متمکن گشت پادشاه رعیت پرور بود
 در اندک زمانی که او پادشاه بود ابواب اخراجات بنوعی مسدود
 شد که هیچ آفریده را یارای آن نبود که برگ کاهی بغیر حق از رعیت
 تواند گرفت از مناهی و ملاهی و شربخمر اجتناب می نمود و در
 ترویج شرع بنی میکوشید و علما و فضلا را تعظیم می فرمود و در
 مجلس او گفت و گوی علم بسیار میشد و خرد و بدان و امیر رسید
 و شیخی داشت که او را نقطه چینی اغلی می گفتند با او بطریق ارادت
 و ادب سلوک میکرد و از سخن و صوابدیدا و تجاوز نمی فرمود
 اما امساك بر طبیعت شیخ غالب بود در اجرای سیورغالات و
 او را رات که اجداد و اعمام او و سلاطین ماضی بمردم انعام فرموده
 بودند مضایقه می نمود و اینصورت برایشان مبارک بنه در لاجرم
 سلطنت او زود با آخر رسید ، احمد بیک از غدر امرای این بنو
 حسین بیک علی خانی را که از جانبخواهر دامادش بود در ماه
 ذی حجه سنه ۹۰۲ با چند کس دیگر قتل آورد و در این اثنا
 ایبره سلطان را ایالت کرمان داد و او فرصت غنیمت دانسته
 رخصت یافت و خود را بغزم کرمان از تبریز بیرون انداخت

قسم ۳ -.- آق قونیلو، -.- ۳۷۳

وبفارس رفت و در آنجا با اتفاق حاکم آن ملک قاسم بیک پروناک
یاغی شد و پادشاه از این معنی آگاهی یافت و بعزم دفع ایشان
در زمستان آهنگ عواق کرد و ایشان نیز از شیراز با اندک سپاه
مقصدا و کردند و در حد و در خواجہ حسن ماضی در روز چهارشنبه
هجدهم ربیع الثانی سنه ۹۰۳ فریقین بهم رسیدند لشکر پادشاه
در جنگ سستی کردند و احمد بیک کشته شد و شیخ قطبچی اعلیٰ نیز
با بسیاری از خاصان احمد بیک کشته شدند بعد از قتل احمد بیک
دولت آق قونیلو روی در انخطا نهاد و اتفاق ایشان به نفاق
متبدیل یافت در آنوقت از نسل حسن بیک سرکودک مانده بود
هریک یحیی افتاده بودند سلطان مراد پسر یعقوب بیک در شیراز
بود و الوند بیک پسر یوسف بیک در تبریز و برادرش محمدی میرزا
در ریزه بود امرای آق قونیلو طبقه بایند میره سر فرقه شدند
و هر فرقه یکی را پادشاهی برداشتند و پیوسته با یکدیگر دروغا
و مقاتله بودند و در تخریب خانواده خود میکوشیدند و مالکرا
ویران ساختند تا دولت از طبقه ایشان بیرون رفت و جمیع
آق قونیلو مستأصل و نیست شدند و شرح حال هر یک گفته شود

الوند بیک بن یوسف بیک بن حسن بیک - چون
ایبیه سلطان احمد بیک را بقتل آورد در آنوقت از پادشاه زاده‌ها
کسی در دست او نبود در عراق سکه و خطبه بنام سلطان مراد غائب
کردند و طغرا و نشان پراوانجات بنام او کرد و چون بآذربایجان
رفت قبل از رسیدن او دانی قاسم که حاکم دیار بکر بود رسید
غازی بیک باینده که الوند بیک را بسلطنت نصب فرموده بودند
و جمعی دیگر سلطان مراد را از شیروان بیرون آوردند با ایبیه سلطان
در مقام مخالفت بودند ایبیه سلطان با ایشان جنگ کرده غالب شد
و سلطان مراد را گرفته و در قلعهٔ روئین دژ حبس کرده و مادر
او را در نکاح آورد و با الوند بیک و اتباع او صلح کرد و الو بیک را
به تبریز آورد و عاقبت کار الوند بیک و مال حال او در خلال
احوال سلطان مراد خواهد آمد .

محمدی میرزا بن یوسف بیک بن حسن بیک - جمعی از امرا او را
در عراق پادشاه کردند و بعد از تخریب اصفهان در فارس با قاسم
بیک پرنال جنگ کردند قاسم بیک از ایشان منہزم شد و تحصن بر
قلعهٔ اسفر نمود و ایشان شهر شیراز را گرفته بمراقب او دست کردند

قسم ۳ - آق قوینلو، - ۳۷۵

ایبہ سلطان با الوند بیک بقصد دفع ایشان از تبریز عراق آمد چون بجد و دوی رسید محمدی میرزا فرار کرده بقلعه استاره نزد حسین کیای جلاوی رفت ایبہ سلطان والوند بیک در قم قشلاق گرفتند و بعضی امرارادرو را مین جهت دفع محمدی میرزا بگذاشتند و در اواخر زمستان محمدی میرزا با اتفاق حسین کیای جلاوی شبخون بر سر امرار که در ورامین بودند آورد و ایشان متفرق ساخت ایبہ سلطان والوند بیک از قم بآذربایجان رفتند محمدی میرزا در عراق قوت گرفت و لشکر بسیار از ترک و گیلک بر او جمع شدند و با ایبہ سلطان در عزیز کندی در ماه شوال سنه ۹۰۴ جنگ کردند و غالب شدند ایبہ سلطان در این جنگ کشته شد، ایبہ سلطان از طبقه بایندریه صاحب شان و پادشاه نشان بود و در شجاعت و صولت و بهادری عدیل و نظیر نداشت چون بخت و دولت آق قوینلو برگشته بود او نیز در میانہ کشته شد و بعد از او خضمان طبع در ملک کرده و سلطنت از دست ایشان بیرون بروند چنانچه بقصیل ایراد خواهد یافت، پس از واقعه ایبہ سلطان الوند بیک بجد و دویار بگرفت و محمدی میرزا در تبریز

نزول فرمود و در این اوقات برادران ایبه سلطان سلطاننراد را از قلعه وین دژ بیرون آورده بجانب فارس نزد قاسم بیک پرنک بردند و در آنجا او را پادشاهی نصب نمودند محمدی میرزا از آذربایجان جهت دفع فتنه ایشان بعراق آمد و سلطاننراد نیز از فارس آهنگ او کرد میان فریقین در کبیرالنک از حد و راضیهان در سنه ۹۰۵ حروب عظیم واقع شد و محمدی میرزا بقتل آمد مدت سلطنتش یکسال بود . -

سلطان مراد بن یعقوب بیک - بعد از این واقعه بر فارس مستولی والوند بیک در آذربایجان با سرسلطنت خود رفت در این اثناء شخصی سلطان حسین نام بادعای آنکه پسر میرزا لجها نشاه است بدآذربایجان خروج کرد و لشکر بسیار بر او جمع شد والوند بیک در سنه ۹۰۵ با او محاربه نمود و غالب آمد و سلطان حسین بدست افتاده بقتل رسید بعد از آن در سنه ۹۰۶ والوند بیک و سلطاننراد آهنگ یکدیگر کردند و در حدود قزوین و ابهر در برابر یکدیگر نشستند و مردم در میانه سخن از صلح گفتند بدین نوع که عراق و فارس سلطاننراد را و آذربایجان و دیاربکر والوند بیک را

قسم ۲ - آق قوینلو، - ۳۷۷

باشد طرفین بدان راضی شدند و هر يك به مملكت خود معاودت نمودند
 سلطان مراد در جمادی الاخر سنه مذكوره بقزوین آمد و قریب یک هفته
 آنجا مقام کرد و الوند بك به تبریز رفت و بعد از این نهب و غارت
 نظم و ستم و مطالبات عسيف در اطراف عالم شیوع یافت و راهها
 مسدود گشت و میان امر مخالفت پدید آمد و قاسم بك پرنایك را
 كه سالها حكومت شیراز بدو و پدرش متعلق بود در هفتم صفر
 سنه ۹۰۷ بگرفتند و بر قلعه استخر فرستادند و بعد از آن قبیله
 اصفهان را نقل کردند و در آنجا بقتل رسانیدند و در یوم السبت
 سیم صفر سنه ۹۰۸ ابوالفتح بك بایندركه حاكم كرمان بود به
 شیراز آمد و یعقوب جان بك كه از جانب سلطان مراد حاكم فارس
 بود از او بگریخت و ابوالفتح بك بایندركه در فارس با استقلال -
 حكومت داشت و بعد از شش ماه در یوم الاحد ثامن شعبان سنه
 مذكوره در شكارگاه از كوه بفتاد و هلاك شد و بالجمله در زمان
 ایشان مملكت خواب شد و از شوی ظلم و ستم فحط و و بپدید آمد
 و خلق بسیار از گرسنگی و علت طاعون هلاك شدند و رعیت
 پریشان و متفرق گشتند و مردم جلای وطن کردند و احوال

۳۷۸ - (آق قوینلو) - قتم ۳

دگرگون شد تا آنکه نسیم عنایت الهی از مہبت مرحمت نامتناہی بر
فضای عالم وزیدن گرفت و شعشعہ انوار آفتاب جہان تاب نواب
کامیاب اعلیٰ شاہ دین پناہ ابوالمظفر شاہ اسمعیل بہادر خان
صفوی از مطلع سلطنت طلوع یافت و ہمای رایت نصرت آیت شاہ
سایہ مرحمت و عنایت بر مفارق اہل عالم انداخت و با امرای
ذوی لاقتدار و غازیان عالمقدار در اوایل شہور سنہ ۹۰۷
درحد و پنجوان با الوند بیک و طایفہ آق قوینلو جنگ کردند
والوند بیک مغلوب شدہ فرار نمود و مملکت آذربایجان بتصرف
غازیان نظر نشان درآمد و اہالی آن دیار از جور و ستم توکان
بی سامان خلاص شدند و از انوار معدلت ثواب کامیاب شاہ
مرقہ الحال گشتند و الوند بیک مدتی سرگردان میگشت تا آنکہ
ببغداد رفت و از آنجا بدیار بکراقتاد و در آنجا با قاسم بیک ولد
جہانگیر بیک برادر زادہ حسن بیک کہ والی آنجا بود و سلطنت بنا
خود کردہ بود درحد و دینار دین جنگ کرد و غالب شد و سلطنت
نشست و بعد از چند وقت در شہور سنہ ۹۱۰ در آنجا وفات یافت
اما رایت جلال شاہی بعون الهی پیر از اخراج الوند بیک از

آذربایجان و تخیر آن بعد از یکسال بجهت دفع سلطان مراد بجانب
عراق حرکت کرد و در روز دوشنبه ۲۴ ذی الحجه سنه ۹۰۸ در
حدود همدان با سلطان مراد محاربه نمودند و نصرت یافتند -
سلطان مراد بطرف شیراز گریخت و از آنجا ببغداد نزد باریک بیک
پرنال که حاکم آن دیار بود رفت و بیغ سال و نیم در آنجا بسر برد
و چون فواب کامیاب اعلی در سنه ۹۱۴ بجانب عراق عرب توجّه
فرمودند سلطان مراد و باریک بیک عراق عرب را گذاشته بطرف
قزاقان روم رفتند و سلطان مراد دیگر روی دولت ندید و در
سنه ۹۲۰ بدیاری بکرافتاد در آنجا بدست غازیان ظفر اثر
بقتل آمد و دولت طبقه آق قویونلو سپری گشت .

باب ششم در ذکر سلاطین از بکته

که بعد از سنه تسعمائیه بر ماوراءالنهر و خراسان آمده اند
اول ایشان شاهی بیک خان بن بوداغ سلطان بن ابوالخیر خان است
از نسل توشخان بن چنگیز خان و او در سنه ۹۰۴ و تسعمائیه -
سلطنت ماوراءالنهر از تصرف اولاد امیر تیمور بیرون برد و چون

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE UŞAK'TA HALICILIĞIN MAKİNELEŞME SÜRECİ*

SADIYE TUTSAK**

GİRİŞ

Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ederken Türklerin beraberinde getirdikleri halıcılık sanatını¹, XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde iskânın şekillendiği tahmin edilen Uşak yöresinde yaşattıkları bilinmektedir². Uşak ve civarına yerleşen Türkmen ve yörük aşiretlerinden Kınıklı, Kaçar, Karakeçili, Kızılkeçili ve Tekeli gibi boylar, Orta Asya kökenli olan halıcılığı³ ayakta tutarak, XVI. yüzyılda burasını bir halı merkezi haline getirmişlerdir⁴. El sanatı şeklinde gelişen dokumacılığın önemli bir kolunu teşkil eden halıcılık⁵, yörede ev ve aile dışına taşmadan her ailenin kendine ve kızına gerekli olan halı, kilim, sandık ve yün örtüsü imâl etmesi ile aşama kaydetmiştir⁶.

Uşak halılarının XVI. yüzyılda önem kazanması ve Avrupa'da tanınmasında, Anadolu'ya gelen Avrupalı ressamın yaptığı resim ve tabloların katkısı küçümsenemez. Bu yüzyılın başlarında Uşak yöresine gelen Alman asıllı ressam Holbein'in tablolarında resmettiği halı desenleri, Uşak halılarının tanınmasına vesile olmuştur. Yüzyılın sonlarına kadar İtalyan ve Alman Ressamlar (Jan Vermeer, Gerarth Tecborch, Paris Bordane, Alessan-

* 14-19 Haziran 2004 tarihleri arasında Polonya-Varşova'da düzenlenmiş olan Uluslararası CIEPO-16 Sempozyumunda 15 Haziran 2004 tarihinde sunulan "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci" konulu tebliğimin genişletilmiş şeklidir.

** Uşak Üniversitesi, Uşak Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Besim Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Ankara, 1967, s.22.

² Tuncer Baykara, "Batı Anadolu'da Bir Peçenek Beyi: Kızıl Bey", *Belleten*, LXII/235, Aralık 1999, s.744.

³ Atalay, a.g.e., s.22.; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalatı Sektörü*, çev: Tansel Günay, İstanbul, 1999, s.241.

⁴ Samuk, "Tarihte Uşak Halıları", *Kaynaklar*, Sayı:3, 1984, Ankara, s.40; Samuk, "Uşak Halılarının Düny Bugünü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:32, Türk Halıları Özel Sayısı, Ekim 1984, s.111.

⁵ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Halı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988, s.86.

⁶ Samuk, "Uşak Halılarının...", s.111.

dro Varotari) tablolarında, bahsedilen halı desenlerini çokça kullanmışlardır. Hatta XVI. yüzyılda Uşak halılarında “*Holbein Halıları*” namıyla anılan bir halı şekli hasıl olmuştur⁷.

XVI. yüzyılda Uşak halı motiflerinde başlayan değişiklik ve değişimler Holbein Halısı olarak adlandırılan halı çeşitlerinde gözlenmektedir. Özellikle, bu yüzyılın ikinci yarısından sonra dünyaca tanınan Uşak halılarının en karakteristik özelliği madalyon motifi olmuştur. 1570-1656 yılları arasında Avrupalı ressamların tablolarında gözlenen madalyonlu Uşak halıları aynı zamanda Avrupa pazarlarında da büyük ilgi görmüştür. Londra’da “*Victoria and Albert Museum*” Paris’te “*Musée des Art Décoratifs*”, Viyana’da “*Österreichische Museum*” Newyork’ta “*Metropolitan Museum*” gibi müzelerde bu devirdeki en ünlü halı koleksiyonlarının bulunması bunun bir ifadesidir⁸.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda İtalya, İngiltere ve Hollanda’da çok sayıda Osmanlı halısı bulunduğu bilinmektedir. XVII. yüzyılda Hollanda ressamlarının tablolarından Erdel halısı olarak anılan bir Osmanlı halı çeşidi, büyük bir ihtimalle Anadolu’da halı merkezi konumundaki Uşak yöresinin bir ürünüydü. Erdel’de Kalveci kiliselerinde çok kullanılmasından dolayı bu adla tanınmış olsa gerek⁹. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu’ya gelen seyyah Evliya Çelebi, yörenin meşhur sanayisi olan Uşak halılarından bahsederek, “divanhane ve cami halıları işler”inin bu sahada ibret verici numuneler olduğundan övgüyle söz etmektedir¹⁰.

A. UŞAK'TA HALI İMALATININ TİCARİLEŞMESİ

İstanbul Camileri (Süleymaniye, Selimiye, Fatih Camileri ve Türbeleri) ile saraylarına serilmek üzere Uşak’a halı siparişinin XVI. yüzyılda yapılmasıyla Uşak’ta bu el sanatı canlanmaya başlamıştır¹¹. Türklerden başka İzmir limanında bulunan İngilizler de buradan Uşak halısı satın

⁷ Samuk, “Tarihte Uşak...”, s.40-41.

⁸ Samuk, “Tarihte Uşak...”, s.41.

⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul, 2000, s.172-173.

¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi, Anadolu Suriye ve Hicaz (1671-1672)*, Cilt IX, İstanbul, 1935, s.39.

¹¹ Samuk, “Tarihte Uşak...”, s.40. Süleymaniye Cami ile İstanbul Evkaf Müzesi’nde bu halılardan geriye kalan bazı parçalar mevcuttur. Bkz: Gonca Samuk, “Uşak Halılarının...”, s.114.

almışlardır¹². XVI. yüzyılda halıların yük arabaları deve ve at sırtlarında taşınarak Avrupa'ya gönderilmeleri, bu sahadaki ticaretin belli bir potansiyele ulaştığına işaret etmektedir¹³. Önceden İzmir limanından fazla Uşak halısı satın almayan İngilizler, bu yüzyılın sonlarına doğru sömürgelerini genişletmesiyle daha fazla miktarda halı ithal etmişlerdir¹⁴. Daha sonraları Hollandalılar, İtalyan Prenslikleri, Avusturyalılar ve Almanlar, hatta Mısırlılar, İzmir'den Uşak halılarına rağbet göstermişlerdir. Uşak halıları Avrupa'da sadece ressamaların tablolarına konu olmakla kalmamış, önde gelen kilise, müze ve soylu ailelerin evlerinde vazgeçilmez bir eşya olarak yerini almıştır¹⁵. XVIII. yüzyılda halıcılıkta başlayan genel bir gerilemeye rağmen, Uşak halıcılığı sağlam bir geleneğe sahip olduğu için bozulmadan yoluna devam etmiştir. Bunun bir neticesi olarak, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İzmir limanından halı satın alan yabancılar arasında İngilizler ilk sırada bulunmuşlardır¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde kaliteli halı dokumacılığında Kandiye, Selanik, Niş, Sivas, Niğde, Konya, Maraş, Uşak, İzmir ve Halep önde geliyordu. İmal edildikleri yörenin adıyla anılan bu halılar içerisinde en fazla ihraç edilen ve saraylarda kullanılan Uşak halıları İzmir limanından çıktığı için daha ziyade "İzmir halısı" olarak isimlendirilmişlerdir¹⁷. 1840'larda şehrin temel iktisadi faaliyetini teşkil eden Uşak halıları, İzmir limanının en önemli ticari kalemlerden birisiydi. Bunun paralelinde 1870'lerde Anadolu'daki bu imalatın dörtte üçünün bu şehirden yapılması, Uşak'ın halıcılıktaki ağırlığını ortaya koymaktadır. 1880'lerden 1890'ların ortalarına kadar halı dokumacılığı, yörede iki kat daha artış gösterirken, 1900'lerde ise zirveye çıkarak üçte bir oranında üretimde ilerleme kaydetmiştir¹⁸.

Batu Anadolu'nun en önde gelen halı imalathanesi, 84.000 m.'lik yıllık üretimi ile Uşaklı Hacı Halil Efendi'nin idi. Osmanlı Devleti'nin 1863 yılında açmış olduğu uluslararası nitelikte ilk büyük sergisi olan Sergi-i Umûmî-i

¹² Samuk, , "Uşak Halılarının...", s.114.

¹³ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.241.

¹⁴ Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin...", s.65.

¹⁵ Atalay, *a.g.e.*, s.22.

¹⁶ Samuk, "Tarihte Uşak...", s.41.

¹⁷ Önsoy, *a.g.e.*, s.86.; Donald Quataert, "Machine Breaking and Changing Carpet Industry of Western Anatolia 1860-1908", *Workers, Peasants and Economic Change In The Ottoman Empire 1730-1914*, İstanbul, 18893, s.119.

¹⁸ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.242-245.

Osmanî (İstanbul Sergisi)'ye gönderilen 220 halı numunesi içerisinde Uşak ve Kütahya taraflarında çok miktarda dokunan sofa halıları Uşak'ın iki büyük halı fabrikası müdürleri Hacı Halil Efendi ile M. Schiffmann tarafından sergiye konulmuştur. Açık kahverengi zemin üzerine mavi, yeşil, sarı, portakal gibi canlı renklerin hakim olduğu kaliteli bu halıların hem renk hem de desen bakımından canlı bir görünümü vardı¹⁹.

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Uşak ve çevresinde halılar, el tezgahlarında üretilen bir endüstri dalı olarak pekçok evin gelir kaynağıydı. Erkekler yün-yapağı işleri ile meşgul olurken, kadınlar ise halı dokuyarak ailelerini geçindiriyorlardı. Halıcılığın yan kolları olan iplik ve boyahaneler halkın geçimini sağlayan atölyeler şeklinde ortaya çıkmıştır²⁰.

Coğrafi keşifler sonucunda dünyada başlayan iktisadî sahadaki bu değişim sürecinden nasibini alan Osmanlı ülkesinde yabancı sermayenin tekelleşme çabası, Uşak halıcılığına yansımından dolayı konumuz itibarıyla incelenmeye değer bir hadisedir.

1. Kapitalizmin Yayılışı ve Osmanlı Devleti Üzerine Tesiri

XV. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalıların kendi kıtaları dışındaki yerleri keşfetmeye başlamasıyla ticaret yolları değişime uğramıştır. Fakat, Asya ve Avrupa arasındaki baharat ticaretinin hemen yüzyılın başlarından itibaren Hint ve Atlantik Okyanusuna kaymadığı da bilinmektedir²¹. XVI. yüzyılın sonlarına kadar Portekizliler, baharat ticaretini Hint Okyanusu'na tamamen yönlendiremediği için bu bölgede Müslüman tüccarlar ile rekabet halindeydiler. XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında Hollanda ve İngiliz ticaret şirketlerinin devreye girmesiyle Ortadoğu ve Akdeniz ticaret limanları

¹⁹ Önsoy, a.g.e., s.86-87; Fabrika sahibi olan Hacı Halil Efendi'nin İstanbul'da Mercan'da Karagülhane bitişğinde açtığı numune mağazasında her çeşit halı ve seccadeler mevcuttu. Bu mağazada %20'lik bir indirimle halı satışı yapılıyordu. İstanbul'da bulunmayan halılar istenildiğinde İzmir'den getirilecekti. Bu bilgiler ışığında, Hacı Halil Efendi'nin halıcılıkta Batı Anadolu'da nüfuzlu bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, Sayı:24, 18 Rebiülevvel 1278/23 Eylül 1861.

²⁰ Gonca Samuk, "Tarihte Uşak...", s.42.

²¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* İstanbul, 1999, s.70-72; Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1995, s.215-219.

gittikçe sönükleşirken Hint Okyanusu'nda deniz ticareti canlanmıştır. Bu durum Akdeniz devletlerini ve Osmanlı Devletini menfi yönde etkilemiştir²².

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uzun vadeli ekonomik bunalımın içine sürüklenen Batı Avrupa ülkelerinde işsizliğin yaygınlaşmaya başlamasıyla Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler, ekonomilerini canlandırmak ve işsizliği azaltmak için ülke içindeki altın ve gümüş miktarını arttırmaya yönelik farklı bir dış ticaret siyaseti izlemeye başladılar. Milli serveti arttırmayı amaçlayan bu siyasette, ithal edilenden fazla ihraç edilmesi, yani dış ticaret açığının fazla olması hedeflenmiştir. Ülkelerindeki üretimi dış rekabetten korumak suretiyle, üretimi artırarak işsizlik meselesi de çözülmeye çalışılmıştır. Bu siyaset çerçevesinde Batı Avrupa ülkeleri dış ticaretini kendi tüccarları ve kendi filosu ile yaparak, tüccar ve filolarına tekeli bir ayrıcalık sağlamışlardır. Osmanlı Devleti hem XV. ve XVI. yüzyıllarda hem de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bu ticaret sisteminin tersine, ithalatı sınırlandırıp ihracatı arttırmak yerine, ithalata destek vererek ihracatı gerekli gördüklerinde yapmışlardır²³.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda deniz aşırı ticaret ve sömürgecilik, pek çok Avrupa ülkesi için sermaye birikimini yaratmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin ihracatındaki %85'lik bir pay oluşturan yünlu kumaş ve diğer mamul mallar, Kuzey Amerika'daki sömürgeleri için önemli bir pazardı. XVIII. yüzyılda tekstil sahasında Hindistan ve diğer Avrupa ülkeleri ile rekabet edebilecek bir düzeye ulaşmıştır. XVII. ve XVIII yüzyıllarda İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesinde ticari tekelleşmesi, Levant Company tarafından yürütülmüştür. Fakat XVIII. yüzyılda İngiltere'nin ticarî nüfusu sınırlı kalırken, Marsilya'da Doğu Akdeniz ticaretini üslenen tüccarlar egemen olmuştur. Avrupa'nın Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkilerinde artış görülmekle birlikte, Avrupa'da üretilen malların Osmanlı ülkesini istilas, sanayi devriminden sonra XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır²⁴. Sanayi devrimi ile ilkönce İngiltere, akabinde Batı Avrupa ülkeleri (Fransa, Belçika, Almanya ve diğerleri) düşük maliyetle ürettikleri mallara yeni pazarlar ararken bol ve ucuz gıda maddeleri ve hammaddeleri bulmaya çalışmışlardır. Dünya ticareti böylece genişlerken dünya ekonomisinde oluşan hiyerarşik yapının üst ba-

²² Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.73-74.

²³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.120.

²⁴ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.120-121.

samağında sanayileşmiş Avrupa devletleri ile Amerika Birleşik Devletleri yer alırken, üçüncü dünya ülkeleri alt basamağı teşkil etmiştir²⁵.

Dünyada bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'ne baktığımızda, ülkedeki iktisadi hayatın temelini teşkil eden tarım, devlete ait mirî toprakların işletilmesi anlayışı ile teşekkül etmiş olan tımar sistemine dayanmaktaydı²⁶. XVI. yüzyılda kırsal kesimde yaşayan nüfusun %90'nının büyük bir kısmı, mirî topraklar üzerinde ve aile işletmeleri şeklinde zirai faaliyetlerde bulunmuştur²⁷. Siyasi ve ekonomik şartların XVII. ve XVIII. yüzyıllarda değişmeye başlamasıyla birlikte önemini yetirmeye başlayan tımar sisteminin ticarete yönelik bir üretim anlayışı olmaması yüzünden nüfusun büyük bir kısmı, Avrupa'daki gibi büyük sermaye birikimini gerçekleştirememiştir. Osmanlı Devleti'nde sanayi üretimi ve üretilen malların pazarlanması, dışa kapalı bir iktisat anlayışı şeklinde teşkilatlanmış olan loncalar kanalıyla yürütülmekteydi. Yeni gelişmelere ayak uyduramayan lonca teşkilatı, XIX. yüzyılda çökmüş²⁸ ve XX. yüzyıl başlarında resmen kaldırılmıştır²⁹.

XIX. yüzyıl öncesinde olduğu gibi, Tanzimat Fermanı ve sonrasında devletin iktisadi siyasetini, siyasi, askeri ve mali öncelikleri yön veriyordu. Devletin XIX. yüzyılda başlattığı sanayileşme hamlesinin temelini, ordunun ve devletin ihtiyaçlarını tedariki teşkil etmekteydi. Bu gaye ile oluşturulan fabrikalar, İstanbul ve çevresindeki Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan sahada tesis edilen yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir-dökümhaneleriydi. Hereke'de iplik dokuma fabrikası ile İzmir'de kağıt fabrikası bu teşebbüsün bir mahsulüydü. Fakat üretilen mallar devlet tarafından satın alınmasına ve ithal malların rekabetinden korunmasına rağmen, büyük bir kısmı işletilemediğinden üretimi durdurmak mecburiyetinde kalındı³⁰.

Sanayi devriminden sonra Osmanlı Devleti'ni açık pazar olarak gören İngiltere ile ilk ticari temasımız, II. Murad'ın 1579 yılında Kraliçe Elizabeth'e hitaben yazdığı bir mektupta üç İngiliz tüccarına (William Harborne, Edward Osborne ve Richard Staper) verdiği imtiyazla başladı. 1580 yılında

²⁵ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.153.

²⁶ Önsoy, *a.g.e.*, s.3.

²⁷ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.32.

²⁸ Önsoy, *a.g.e.*, s.3-4.

²⁹ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.162.

³⁰ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.161-162.

İngilizlerin Türkiye’de serbest ticaret yapmalarını onaylayan bir ahidname-nin verilmesi neticesinde 12 İngiliz tüccarı 7 sene müddetle Turkey Com-pany (Türkiye Kumpanyası) tesis edildi. Daha sonra Turkey Company ile Venice Company'nin birleştirilmesiyle kurulan Levant Company'e 12 yıllık bir imtiyaz verildi. Bu şirketin büyük kâr elde etmesinin sebebi, malı mal ile mübadele etmesinden kaynaklanıyordu. Fakat XVII. yüzyılda mübadele sis-teminin önemini kaybetmeye başlamasıyla İngiltere, diğer devletlerin yaptığı gibi para ile ticarete yöneldi. İngiliz ticaret gemileri ile Osmanlı ülkesine mensucat, maden, boya ve gıda maddeleri ile baharat getirildi. Mehmet Ali Paşa isyanında İngiltere'nin desteğini almak amacıyla İngiltere'ye iktisadi imtiyazlar veren Balta Limanı antlaşmasıyla³¹ İstanbul, Bursa, Amasya, Diyar-bakır, Halep, Şam gibi yerlerde iplik eğirme ve kumaş dokuma gibi faaliyet-lerde el tezgahlarının gittikçe gerilemekte olduklarını yerli ve yabancı sey-yahlar ifade etmektedir. Avrupa'dan ithal edilen pamuklu tekstil ürünleri oranı 1820'den 1914 yılına kadar 100 kattan fazla bir artış göstermiştir³².

XIX. yüzyılın başlarında Anadolu'ya baktığımızda çoğu kırsal alana yayılmış olan nüfusun köy ekonomisi çerçevesinde giyim eşyaları, tarımsal aletler vs. gibi gereksinimlerini üretip tüketiyordu. Zirai faaliyetlerin zayıfladığı mevsimlerde pamuk ve yünler, kadınlar tarafından işlenip eğrilerek iplik haline getiriliyordu. Daha sonra bu ipliklerden el tezgah-larında kumaş imal ediliyordu. Kırsal alanda yaygınlaşan dokumacılık Avru-pa'da üretilen malların Anadolu'da yerel pazarlara girmesiyle hızlı bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Köylüler vakitlerinin büyük bir kısmını pazara yönelik tarımsal faaliyetlere ayırarak pazarlarda giyim ve diğer gereksinimle-rini satın almaya başladılar. Mesela XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İngiliz sanayisinin ucuz ve sağlam mallarının pazarlara girmesiyle kırsal nüfus iplik eğirmek yerine ipliği pazardan almaya başladığından gittikçe Anadolu'da ip-lik eğirmeciliği ortadan kalkmağa yüz tutmuştur³³.

Bu yüzyılda kırsal alanda tarım dışı faaliyetler içerisinde ihracat amaçlı halı dokumacılığı artış göstermiştir. Avrupalı ve yerli tüccarlar taşrada doku-nan halıları ucuz fiyatlarla toplayarak ihraç ediyorlardı. Dış devletlerden ge-len talebin gittikçe artmasıyla yabancı sermaye, bu sahada teşkilatlanmaya

³¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri I (1580-1838)*, Ankara, 1974, s.11-15,18-19, 101.

³² Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.166-167.

³³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.181.

gitmiştir³⁴. Aşağıda ele aldığımız Uşak halıcılığı üzerinde yabancı sermayenin kurmaya çalıştığı tekelleşme, bu teşkilatlanmanın bir parçasını teşkil etmektedir.

2. Uşak Halıcılığında Yabancı Sermayenin Tekelleşmesi

Orta Asya Türk kültürünün bir uzantısı olarak gelen halıcılık, Uşak'ta canlanarak Avrupa'ya taşmış, kalitesi ve güzelliği ile Avrupalıları tarihi süreç içerisinde büyülemiştir. XVIII. yüzyılda Avrupa'da en çok aranan Uşak halılarına talebin fazla olması sebebiyle motiflerde bozulmanın da yine bu yüzyılda başladığı bilinmektedir. Bu süreçte geleneksel desenlerin yanı sıra yeni örneklerle zenginleştirilen halılar, Avrupa'ya ihraç edilmiştir³⁵.

XIX. yüzyılda kapitalist Avrupa Devletlerinin adeta yarı sömürgesi durumuna düşen Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu iç ve dış şartlar sebebiyle sanayileşmeyi gerçekleştiremediğinden, ancak ham maddeyi ihraç, işlenmiş malı ithal edebilecek bir konumdaydı. Çok nadir olarak dışarıya ihraç edilen işlenmiş malların en önemlisi, el dokuması halılardı. Daha ziyade şehirlerde örgütlenen lonca teşkilatı, taşrada yaygınlık kazanmış olan halıcılığı denetlemekten uzaktı. Bu sanat dalı, daha hür bir şekilde ev sanayisi şeklinde gelişip büyümüştür. Batı Anadolu halılarına yabancı ülkelerden talebin olmasına rağmen XIX. yüzyılın ortalarına kadar halı ticareti, özel siparişler dışında, kapalı bir ekonomik yapının içinde sıkışıp kalmıştır. Daha ziyade Müslüman Türk tüccarlar tarafından organize edilen bu ticaret, halı dokunan merkezlerdeki ev tezgahlarına sipariş vermek suretiyle yürütülmüştür³⁶. Bir İngiliz şirketine bağlı olan İzmir'deki bazı yabancı tüccarlar, 1830'lu yılların başlarına kadar ticari anlamda Uşak'tan İzmir'e yapılan halı sevkiyatında hiç de azımsanmayacak boyutta faaliyet göstermişlerdir³⁷. P de Andrea (1836), Habif ve Palako (1840), T.A. Spartalı (1842) Batı Anadolu halı ticaretinde yer alsalar da, bu sahada asıl ağırlığı Müslüman Türk tüccarlar teşkil etmişlerdir³⁸. XIX. yüzyılın ortalarında İzmir'deki yabancı tüccarların kurmuş olduğu ticarethaneler, halıcılık sektöründeki kontrolü sağlayabilmek için, özellikle Uşak'taki Müslüman firmalarla rekabete girmişlerdir.

³⁴ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.181-182.

³⁵ Samuk, "Uşak Halılarının...", s.132-133.

³⁶ Sabri Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi-I", *Toplumsal Tarih*, V/26, Şubat 1996, s.14.

³⁷ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

³⁸ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...-I", s.14.

Halicilik konusunda bir ticari ağ kurmaya çalışan yabancı sermayenin en büyük destekçileri gayrimüslimler olmuştur³⁹. Bu esnada, Batı Anadolu'da köylülere malzeme vererek sipariş ile halı dokutan Müslüman Türk tüccarlar içerisinde Hacı Ali Efendi en ünlü isim olarak göze çarpmaktadır⁴⁰. Bu kişinin halı imalatı için 3.000 evle bağlantı kurmuş olması⁴¹ bu düşüncenin farazi olmadığını ortaya koymaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Anadolu halıcılığında Avrupalı tüccarların kendilerini bu sahada hissettirerek, tekelleşmeleri dikkati çekmektedir. Uşak'ta ve diğer halı dokunan sahalarda Avrupalı tüccarların hızlı bir şekilde sayılarının artması, suni boyaların icadıyla eş zamanlı gerçekleşmiştir. 1860'ların başlarında bir Fransız şirketi olan A. Griraud, Uşak'ta halı imalatı için kolay malzeme tedarik ettiğinden, halı satın alanların teveccühünü kazanmıştır⁴². Aynı zamanda P de Andrea, Habif ve Polako ile T.A. Spartalı adlı yabancı tüccarların 1864 yılında Uşak ve çevresinde iplik ve model vererek halı dokutmaya başlamalarıyla İngiliz sermayesinin doğrudan Uşak halıcılığının içerisine girdiği anlaşılmaktadır⁴³. Kendi adlarına dokuttukları halıları doğrudan ihraç etmişlerdir⁴⁴. Batı Anadolu ticaretinde bu dönemeç, tesadüfi bir hadise neticesinde gerçekleşmemiştir⁴⁵. Pek çok üretici ve tüketici ile ilişki kurmayı hedefleyen yabancı sermaye sahipleri liman kentlerinden iç kesimlere giden ticari bir ağ kurmaya

³⁹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev: Ayşe Berktaş, İstanbul, 2002, s.261.

⁴⁰ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1984, s.102; Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I" s.14.; Quataert, a.g.m., s.121.

⁴¹ Quataert, a.g.m., s.121.

⁴² Quataert, a.g.m., s.121.

⁴³ Zeki Sönmez, "Batı Anadolu Türk Halıcılığının 19. Yüzyıldaki Durumu Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Halıları Özel Sayısı 32, Ekim 1984, s.98.

⁴⁴ Quataert, a.g.m., s.121.

⁴⁵ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I", s.14; İzmir'de bulunan Metrordi(?) ve Şürekası 15 Haziran 1849 tarihinde İngiliz Konsolosuna yazmış olduğu mektupta Anadolu'daki bazı eşyaların ve özellikle İngiltere'de imal edilen malların ticaretini Londra'daki şirketlerinin hesabına yaptıklarını söz ettikten sonra, "hevâ-yi zarûriyeden mâ'dûd eşyânın isâli zımnında ticâretin tevsî' lâzım gelmekle yirmi sene mukâddem Uşak kazasında reâyâ olmak aliyyeden ve Rum milletinden Kostandi ve Dimitri Dimitoğlu Nama'nın zir-i idâresinde olarak bir ticâret vekâleti tezyid olunub merkûmlar bizim hâlimize bey' ve şirâ' itmekde olurlar" ifadesinden XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiliz sermayesinin Uşak'a girdiği kanaati oluşmaktadır. Bkz: BOA, HR. MKT. 26/41 1265.B.24.

çalışmışlardır⁴⁶. Batı Anadolu'da bahsedilen ticari ağın oluşması için 1860'lı yıllarda İzmir-Aydın demiryolunun İngilizler tarafından yapımına başlanması, bu düşüncenin bir parçasını teşkil etmektedir. 1862 yılında Aydın demiryolunun Efes'e bağlanmasıyla Selçuk, Aydın, Nazilli, Sultanhisar, Söke, Kasaba, Ödemiş, Tire ve Bayındır gibi yerleşim birimlerine ulaşımın beşde dördü nispetinde kısalmıştır⁴⁷. 1863 yılında imtiyazı alınan ve 1866'da tamamlanan İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu hattı, 1872 yılında Kasaba'dan Alaşehir'e, 1888 yılında ise Manisa'dan Soma'ya kadar yapılmıştır. Bu demiryolu hattının 1893 yılında bir kolu Bandırma'ya, diğer kolu ise Afyon'a kadar uzatılması şartıyla bir Fransız şirketine satılmıştır⁴⁸. İzmir-Kasaba demiryolu hattının bir uzantısı olan Alaşehir-Afyon hattının XIX. yüzyılın sonlarına doğru tamamlanmasıyla⁴⁹ Uşak'a mal gidiş-gelişi ivme kazanmıştır⁵⁰.

Batı Anadolu'da yabancı sermayenin birikiminde, 1863 yılında meşhur İngiliz sigorta şirketi tarafından London Sun Insurance Company ile 1864'de Ottoman Financial Association ve Ottoman Bank'ın İzmir'de şubelerinin açılması etkili olmuştur. Bu yıllarda telgrafla haberleşmenin başlamasıyla İzmir limanı ile Avrupa arasında iletişimin artması ve limanın inşası gibi faaliyetlerle İngilizler, hedeflerine adım adım ilerleyerek, XIX. yüzyıl sonlarına doğru, 1880'lerde halı imalatında tekelleşmeyi sağlamışlardır⁵¹. P. De Andrea O., G.P. ve J. Baker, Habif ve Polako, Sydney La Fontaine, T.A. Spartalı Co., Sykes Co. adını taşıyan altı İngiliz ticarethanesinin faaliyetleri, halı imalatı ve ihracatı ile sınırlı kalmamış, yünlerin alımı, iplik eğirme, boyama gibi halıcılığın diğer girdilerini de yürütür bir konuma gelmişlerdir. Bu sahada tüccarların en büyük destekçisi olan gayrimüslimler, yün alımı, alınan yünlerin iplik haline getirilmesi ve boyanması

⁴⁶ Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, 1994, s.142.; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul, 1994, s.111.

⁴⁷ Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, 1994, s.13.

⁴⁸ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s.97; Sadiye Tutsak, "Osmanlı Devletinin Son Devirlerinde Uşak Kazası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XVI, İzmir, 2001, s.179.

⁴⁹ Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin Son...", s.179.

⁵⁰ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.248.

⁵¹ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I", s.14.

işlerini ticarethane adına organize etmişlerdir⁵². Mesela, Kasaba ve Demirci' de Ermeni iplik atölyelerine iş verildiği gibi, yün tüccarı olan C. Offley'in Akhisar'da bulunan iplik fabrikaları da bu tüccarlara iplik imal ediyordu⁵³.

İngiliz tüccarların bu sahada aktif olmalarıyla birlikte ip boyacılığının işlevi artmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru profesyonel boyacılar, boyama işini Uşak'ta tekellerine almışlardır. Fakat 1850'lerde bu faaliyetin kalitesi tartışılır bir hale gelmiştir⁵⁴. Zira Yeni Dünya'dan ve Hindistan'dan birkaç doğal boya kullanmaya başladılar. 1856 yılından itibaren kimyacılar, doğal boyalardan elde edilen renkleri çeşitli sentetik kaynaklardan imal etmeye başladılar⁵⁵. İlerleyen yıllarda ise ticarethaneler tarafından Almanya ve Belçika'dan getirtilen anilin boyaları, kök boya yerine kullanılmaya başlandı⁵⁶. Köylüler tarafından eğrilen iplikler, boyanacağı zaman, İngiliz tüccarlar tarafından boyalar, boyacılar satılıyordu⁵⁷. Boyama işi, bu sahada uzmanlaşmış köyler ile İzmir'de Rumlara ait 15 iplik boyama fabrikasında yapıyordu. Köylülere verilen anilin boyaları yüksek fiyattan satıldığı için, boyanmış ipliklerin ücretinden düşülüyordu. Böylece yüksek kar elde eden tüccarlar, daha sonra halıların dokunması maksadıyla boyanmış iplikleri köylere dağıtıyorlardı. Aydın vilayetinde 1888 yılında bu boyaların kullanılmasının yasaklanarak yerli kök boyanın kullanılması zorunlu hale getirilince, anilin boyaları ile ipleri boyayan köylü aileler ile boya fabrikaları faaliyetlerine son verdiler. Bu yasaklamadan zarar gören İngiliz tüccarların şikayetlerinin etkisiyle kısa süre sonra anilin boyaları tekrar kullanılmaya başlandı. XX. yüzyılın başlarında ise alizerin boyası yaygınlaştı⁵⁸.

İngiliz tüccarlar adına köyleri teker teker dolaşan Rum ve Ermeni araçlar, model ve renk siparişlerini genelde köy muhtarları vasıtasıyla dağıtıyorlardı. Dokunan halılar balyalanmış bir şekilde muhtarlar aracılığıyla Rum ve Ermeniler tarafından teslim alınıyor ve İzmir limanından ihraç edili-

⁵² Sönmez, *a.g.m.*, s.100.

⁵³ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I", s.14.

⁵⁴ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.254-255.

⁵⁵ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

⁵⁶ Kurmuş, *a.g.e.*, s.102.

⁵⁷ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I" s.15; 1893 yılından önce Uşak'a gelip yerleşen Fransız misyonerlerinin 27.000 kuruş kıymetinde bir boyahaneye sahip oldukları bilinmektedir. Bkz: Tutsak, "XX. Yüzyıl Başlarında...", s.110.

⁵⁸ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

yordu. Dokuyucular yine paralarını düğüm sayısına göre muhtarlar kanalıyla alıyorlardı⁵⁹.

İngilizler 1890 yılında geleneksel motifler yerine, Avrupa motiflerinde dokunursa daha fazla halı satışının gerçekleşeceğini düşünerek Avrupa'dan halı motifleri getirtmişlerdir⁶⁰. Ayrıca İzmir limanı vasıtasıyla ithal ettikleri Uşak halılarını kendi ülkelerinde dokutmak isteyen birkaç İngiliz sanayicisi, 1893 yılında Uşak kasabasına gelerek halı dokumacılığında maharetli dört ustayı fazla maaş vereceklerini söyleyerek İngiltere'ye götürmüşlerdir⁶¹. Bu hadise Uşak halılarına gösterilen ilgiye işaret ederken, İngiliz sermaye için Uşak halılarının büyük bir rant kapısı olduğunu göstermektedir.

İngilizler halı imalatını ev sanayisi şeklinde yürütmeyi daha karlı buldıkları için üretimi fabrika şekline dönüştürmeyi düşünmemişlerdir. Bu boşluktan faydalanan Avusturyalı tüccarlar, XX. yüzyılın başlarında Keun ve Ortakları Şirketi adıyla Uşak civarında bir halı dokuma fabrikası açtılar. Yılda ortalama 12.000 m. halı dokumayı hedefleyen bu fabrikada 80 işçi çalışıyordu. Bu şirketin yüksek kar elde etmesi iştahları kabarttığından bir yıl içerisinde 15 halı dokuma fabrikası tesis edildi. İngilizler gibi halı imalatı için gerekli dağıtım ve toplama işlerinin teşkilatını oluşturamayan bu ortaklıklar, gayrimüslimler ve Türkler tarafından küçük bir sermaye ile kuruldu. Daha ziyade İngilizlerin ulaşamadıkları yerlerde faaliyet gösteren bu şirketler, ağı iyi kuramadıkları için İngilizlerin iplik eğirme ve boyama fabrikalarından iplik satın almışlardır. Halı imalat maliyeti İngilizlerinkinden %50 daha fazla tutuyordu. Batı Anadolu'da tekelleşmelerinin zedelenmeye başlaması, İngiliz tüccarlarının 400.000 sterlin sermaye⁶² ile resmi olarak 25 Şubat 1907⁶³ tarihinde The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Limited (Doğu Halı Kumpanyaları Şirketi)'i kurmalarına sebep oldu. Halk arasında Şark Halı Kumpanyası ya da İzmir Halı Sendikası olarak bilinen bu şirket, T.A. Spartalı şirketinin müdürü Albert Aliyotti ile P. de Andrea şirketinin müdürü olan Hermen de Andrea'nın teşkilatlanmayı üstlenmeleri neticesinde, 1907 yılı Ocak ayı başlarından itibaren T.A. Spartalı Co., P. de Andrea Co., G.P. ve J. Baker, Habif ve Polako, Sydney La Fontaine ve Sykes

⁵⁹ Kurmuş, *a.g.e.*, s.102-103.

⁶⁰ Kurmuş, *a.g.e.*, s.103.

⁶¹ *Hizmet*, 27 Kanun-ı Evvel 1893.

⁶² Kurmuş, *a.g.e.*, s.104.

⁶³ Eldem, *a.g.e.*, s.85'de bu şirketin 1908 yılında kurulduğunu ifade etmektedir.

Co. adını taşıyan altı şirketin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır⁶⁴. Şirket ilk önce yün ipliği üretimi ve boyanması işini merkezi hale getirmeyi hedeflemiştir. Bunun için İzmir'de iki fabrika kurulması 14 şehirde acentelerin açılması, Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde altı halı dokuma fabrikasının tesis edilmesi gibi faaliyetlerinden dolayı diğer şirketler yavaş yavaş piyasadan silinmeye başladılar⁶⁵. Nisan 1907 yılında Uşak'ın onsekiz nüfuzlu tüccarı tarafından 50 bin sermaye ile kurulan "*Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi*", Uşak Halı Ticarethanesi veya Milli Uşak Halı Şirketi olarak da anılmaktadır. Bu şirketin ortaklarından sadece, halı tüccarı Tiridzade Mehmed Paşa, Hamzazade Hacı Hüseyin, Helvacızade Hacı Hüseyin ve Hacı Gedikzade'nin isimleri tespit edilebilmiştir. Şark Halı Kumpanyasının tekelleşmemesine bir tepki şeklinde tesis edilen bu şirket Avrupa'ya ihracat yapmak için bir dükkan bile kiralamıştır. Büyük ümitlerle kurulan şirketin tekeli zihniyetle rekabet edememiş olma ihtimali yüksektir. Zira 1910 yılında halı sendikasının tekelciliğini sürdürmesi bunun bir emaresidir⁶⁶. Bu yılda Şark Halı Şirketi'ne bağlı olarak çalışanların sayısı 15.000'e ulaşmıştır. Elde dokunan halı ihracatı ise toplam ihracatın %5'ini teşkil etmekteydi⁶⁷.

B. TEKELLEŞME SÜRECİNDE UŞAK'TA HALICILIK

İzmir'in art bölgesinde halı imalatının başlıca merkezi olan Uşak'ta⁶⁸ halıcılık, XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılda altın devrini yaşamıştır⁶⁹. XIX. yüzyılda, üçte ikisini Türkler teşkil ettiği 15.000 civarında bir nüfusa sahip Uşak kasabasında 1500 hane bulunmaktadır. Bu mevcut hanelerin 250'sinde Rumlar, 200-300'sinde Ermeniler barınmaktaydı. Uşak merkez şehirde, çoğunlukla Sabah mahallesinde ikamet eden gayrimüslimlerin halı ve kilim ticaretiyle meşgul oldukları bilinmekle birlikte, nüfus oranı dikkati alındığında, Uşak kasabası için bu kadar önem kazanmış olan halı imalatının

⁶⁴ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I" s.16.

⁶⁵ Kurmuş, a.g.e., s.104-105; Halı Sendikası, günde 5-6 bin düğüm yapan vasat bir işçinin gündeliği, Hereke'de 4,0, Uşak'ta 2,5, Isparta'da 2,1, Sivas'ta ise 1,8 kuruştur. Bkz: Eldem, a.g.e., s.85.

⁶⁶ Sabri Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi-II", *Toplumsal Tarih*, V/27, Mart 1996, s.26-27, 29.

⁶⁷ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.181-182.

⁶⁸ Pretextat Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar, Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu*, çev: Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser: 59, İstanbul, 1970, s.100; Quataert, a.g.m., s.118.

⁶⁹ Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin...", s.65.

tamamen Rum kadınlar tarafından gerçekleştirdiğini ifade eden Fransız seyyah Charles Texier'in *Küçük Asya* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye itibar etmek pek mümkün değildir⁷⁰. Sipariş verilen halıları yetiştirebilmek için halı dokuyan kadınlar, gece gündüz çalışmalarına rağmen, verilen siparişleri yetiştiremiyorlardı⁷¹. Ticaret erbablarına büyük paralar kazandıran Uşak halıları, bir ticari mal olarak görüldüğünden, daha önceden başlayan bozulma bu dönemde aşırı derecede artmıştır⁷².

Fransız seyyah Texier'in eserinde verdiği bilgiye göre, 1834 yılında birinci kalite halının 1 arşın karesi 10 kuruşa, yani 2 frank 70 sente, kanaviçe tarzında iğne ile işlenen tüysüz halı çeşidinin ise arşını 6,5 kuruşa satılmaktadır. İstanbul ve İzmir'de ise tüysüz halının arşını 14 kuruşa veriliyordu. Hatta 1837 yılında 20 kuruşa, 1864 yılında takriben iki katına kadar çıkması, halı ticaretinde araçların ne kadar kar elde ettiğini bir nebze de olsa ortaya koymaktadır. Halı imal eden bir kadınlar 1838 tarihinde ayda 12 frank kazanca sahipti⁷³.

Tanzimat devrinde Osmanlı Devleti sanayiye güçlendirme gayretleri çerçevesinde⁷⁴, Uşak ve Gediz'de imal edilen halı ve kaliçe dokumacılığını desteklemiştir. Bu civarlarda halıcılıkla meşgul olan tüccar ve esnafa verilmek üzere 1848 yılında 1300 kese "*sermaye akçesi*" tahsis edilmesi planlanmıştır. Başka amaçlar doğrultusunda kullanılmaması şartıyla, halıcılığın günden güne ilerlemesi ve bu sanata talebin artması maksadıyla bu maddi yardımın yedi sene daha uzatılması düşünülmüştür. Devletin Uşaklı Hacı Mehmed Ağa'ya 800 kese, Gedizli Hacı Ahmed Ağa'ya 500 kese para yardımında bulunması bu düşüncenin bir mahsulüdür⁷⁵. Bu halılara rağbetin fazla olmasına karşı, "*fahiş*" gümrük resmi alınmasından dolayı 1850 yılında hazinenin "*fedakarlık*" göstermesi istenmiştir⁷⁶. Aynı yıl içerisinde Uşak ve Gediz'de "*nev-resm*" olarak adlandırılmış olan yeni model halıların kolay bulunabilmesi, halk arasında kabul görmesi ve yayılması için

⁷⁰ Charles Texier, *Küçük Asya*, çev: Ali Suad, Cilt II, İstanbul, 1340(1924), s.373-375.

⁷¹ Atalay, a.g.e., s.5-22, 25, 43-44.

⁷² Sönmez, a.g.m., s.95; Halı dokuyan kadınlara verilen desenlerde ölçek bulunmadığından, gelişigüzel yapılan ayarlamalar yüzünden modellerde tahrifat olduğu da bilinmektedir. Bkz: Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.252.

⁷³ Texier, a.g.e., s.374.

⁷⁴ Önsoy, a.g.e., s.47.

⁷⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT 200/11; BOA, A.MKT. 16/51.

⁷⁶ BOA, A. MKT. MHM 32/87.

sadece bu halılara mahsus olmak üzere gümrük resmi imtiyazının uzatılması talep edilmiştir⁷⁷. Bu yıllarda eski modelde dokunan halılar ihraç edilirken tabi tutulan gümrük resminden, yeni modelde, yani nev-resm olarak dokunmuş halıların gümrükten muafiyeti, 1852 yılında yürürlüğe girecektir⁷⁸. Aynı sahada imal edilen halılara bu konuda iki farklı uygulamanın olması nedeniyle eski model halların dokunması geri planda kalmasına, yeni model halıların ise imalatına ağırlık verilmesine yol açacağından dolayı, Uşak halıcılığı el sanatı yönünden talihsizlik yaşamasındaki temel unsurlardan birini teşkil ettiği kanaatini taşımaktayız.

Halk arasında "*Koca Yangın*" ya da "*1310 Yangını*" olarak ifade edilen 1894 yılında çıkan yangında, Uşak kasabasının beşde dördü yandığı için evleri yanan insanların çoğu çadır ve barakalarda barınmışlardır. Mevsimin kış olmasından dolayı sıkıntı çeken bu insanlar, maddi açıdan da geçimlerini idame ettirecek durumda değillerdi. Yangınzedelerin bir kısmı, Çifteler köyünde boş bulunan 15 eve yerleştirilmesi düşünüldü. Yapağısı bol olan bu köyde yangınzedelerin uygun maaşla bir memurun gözetimi altında halı dokumaları için seccade tezgahların kurulmasına izin verildi⁷⁹. Diğerleri arasında halı dokumasını bilenler yüz, yüzmişer hanenin fakir olan Gediz, Simav ve Tavşanlı kazalarına nakl edilmesi planlandı. İskan edilecek bu yangınzedeler sayesinde, 400.000 nüfusa sahip bulunan Kütahya sancağında bu sanat dalının yayılmasıyla halkın fakirlikten kurtarılması düşüncesinin yattığı bilinmektedir⁸⁰. Bu yıllarda Uşak kasabesindeki evlerde birer ikişer, bazılarında ise dörder beşer tezgah bulunmaktaydı. Uşak halkı içerisinde erkek kadın, çoluk çocuk müslim ve gayrimüslimler arasında bu el sanatını hemen hemen bilmeyen yoktu. Uşak'ta kaliteli kılıçlar imal edilmesinden, dolayı şehirde tüccarların çoğalması ihtimali yüksek olmasına rağmen, bu sahada ihtikar kişilerin bulunması yüzünden kılıçların düşük fiyattan imal edilmesi (üçyüz fiyatla) ve boyacılığın birkaç kişinin tekelinde toplanması halıcılığın gelişimini menfi yönde etkilemiştir. Mesela kıyyesi 20 paraya boyanacak yün ipliğin beş altı kuruşa boyanması bunun bariz bir misalidir⁸¹.

⁷⁷ BOA, A. MKT NZD 38/57.

⁷⁸ BOA, A. AMD 30-91.

⁷⁹ BOA, Y.MTV, 120/30; BOA, Y.MTV, 104/41.

⁸⁰ BOA, Y.MTV, 120/30; Tutsak "Osmanlı Devleti'nin Son...", s.185.

⁸¹ BOA, Y.MTV, 120/30.

XX. yüzyılın başlarında, 2.000 halı tezgahında halı dokuyan 8.000 işçi kızın 1.000'ini Gediz, Simav ve Eşme kazaları ile civar köylerden gelenler teşkil etmiştir. Mevcut tezgahların 1.200'ünde sürekli kalıçe, geri kalan 800 tezgahta kısmen kalıçe, kısmen de kilim dokunuyordu. Zaman zaman da tezgahların bir kısmı boş kalabiliyordu⁸². Uşak'ta halıcılığın yan girdisi olan boyahanelerin 300'e ulaştığı bu yıllarda halıcılık ticaretiyle uğraşan tüccarların mevcudu 27 civarındaydı⁸³.

1. İplik Fabrikalarının Kurulması

a. Hamzazade İplik ve Şayak Fabrikası

Kalıçe tüccarlarından Hamzazade Hüseyin Efendi, Uşak kasabası civarında Bahçelerarası olarak bilinen ham arazide kalıçe imaline mahsus bir iplik ve şayak fabrikası inşa etmek için 1899 yılında resmi bir başvuruda bulunmuştur. Fabrikanın tesisi için gerekli arazinin üçte birini Hüseyin Efendi ve kardeşi Ahmed Ağa ile üçte ikisini Tiridzade Mehmed Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Mustafa Efendi tedarik etmişlerdir. Bu mahallin 2.625 kuruş kıymetinde olmasına istinaden binde otuz nisbetinde devletin talep ettiği yıllık 50 kuruş 90 pare karşılığında, Sabah mahallesinde bir kıt'ada birbuçuk evlek bahçeyeri için Hamzazade Hüseyin Efendi ve biraderi Ahmed Ağa'dan, bir kıt'ada ikibuçuk evlek olan bahçeyeri için Tiridzade Mehmed Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa Efendiler senet vermişlerdir⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nde kurulacak olan fabrikaların alet ve edevatının gümrük resminden muaf tutulması amacıyla 16 Eylül 1873 tarihinde alınan karar⁸⁵, 19 Nisan 1316/1 Mayıs 1900 tarihinde verilen iradeyle on sene daha uzatılmıştır. Bu vergiden muaf tutulacak eşyayı içeren Defter-i Nezaret-i Heyet-i Kalemîye, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından incelenip tasdik edildikten sonra Heyet-i Fenniyece de onaylayıp Sanayi İdaresine tebliğ edilmektedir. Padişahın iradesiyle fabrika tesisi için Avrupa'dan getirilecek gerekli alet ve edevat gümrük resminden bu şekilde muaf tutulmak-

⁸² Ahenk, 22 Mayıs 1901.

⁸³ Adnan Şıman, Sadiye Tutsak ve Biray Çakmak, "XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/1, Haziran 2002, s.108.

⁸⁴ BOA, ŞD 1576/11, Hüdavendigâr 3/764; BOA, ŞD 1217/2, Ticaret 3/226.

⁸⁵ BOA, ŞD 1232/24, Ticaret 4/613.

tadır⁸⁶. 21 Ağustos 1316/3 Eylül 1901 tarihinde ruhsatnamesi verilen Hamzazade Hacı Hüseyin Efendi'nin iplik ve şayak fabrikasının vergiden muaf tutulacak olan alat ve edevatın listesi ihtiyaca göre 1901 ve 1907 yıllarında tespiti aşağıdaki tabloda verilmiştir⁸⁷.

Tablo I: 1901 ve 1907 Yılları Gümrük Resminden Muaf Alet ve Edevat Listesi

1901 yılı		1907 yılı	
Aded	Alat ve Edevatın Çeşidi	Aded	Alat ve Edevatın Çeşidi
1	Demir yapığı tarama makinesi.	2	Yapağı ve yün gibi levazımat-ı nesciyei tarayıp kabartmak ve iplik yapılmasını kolaylaştıracak tarak ve tezgahı.
1	Demir petek dökme tezgah ayağı.	2	Yapağı ve yün gibi levazımat-ı nesciyei taraktan çıkardıktan sonra iplik bükmeye yarayan vargel tezgahı.
1	Tel kakma ince makine tezgahı kayışı	16	Yukarıda yazılı tezgahlardan özel gelen ipliklerle şayak, kazmir (kaşmir), aba, çuha ve fason imaline mahsus tezgah.
1	Demir kazan bacası	4	Mamullerin sınaî usuller dairesinde hav döküp sıkıştırmaya mahsus tezgah.
1	Petek dökme makine çarkı	3	Mamullerin Dizayn tezgahından çıkarıldıktan sonra yüzünü kabartıp hav getirmek için Şardon tezgahı.
3	Otomobil tekerleği	3	Mamullerin yüzüne gelen havların fazlalıklarını kesip şayak üzerine düzgün hav hale getirmek için makas tezgahı.
-	Otomobil teferruatı	2	Mamuller yukarıda bahsedilen tezgahlardan geçtikten sonra ütölüyüp yüzünü perdahlamaya yarayan ütü tezgahı.
1	Otomobil dingili	-	Tamamıyla ip çıkarmak için olup onaltı aded teferruatı ibaret.
1	Otomobil avkı	20	İplik dokumaya mahsus makine
-	Dökme tezgah teferruatı		
1	Makine kayışı		
3	Ağaç ahenlice tarak davulu		
2	Küçük tarak davulu		
-	Dökme tezgah edevatı		
1	Tarak davulu		

⁸⁶ BOA, ŞD 1224/36, Ticaret 3/887.

⁸⁷ BOA, İ Rüsûmât, 11.L.1315; BOA, İ Rüsûmât, 6.Ra.1319.

2	Tarak davulu küçüğü ⁸⁸		
1	Pirinç isimli saat		
-	Pirinç kazgan musluğu teferruatı		
1	Lastik hortum		
1	Demir ağaçlı tarak teferruatı		
1	Yapağı makinesi tarağı		
1	Otomobil (25 bargir kuvvetinde)		
-	Dökme makine alat ve edevatı		
1	Demir çorap makinası		
1	Tarak makinası tezgah edevatı		
1	Demir makine tezgah edevatı		
1	Kavsalalı Dökme yapağı tezgah tarağı		
1	Dökme yapağı tezgah yatağı		
1	Tarak edevatı		
1	Demir makine parçası		

b. Bıçakcızade Yapağı ve Şayak Fabrikası

Uşak'ta yapağı ve şayak fabrikası kurmak isteyen tüccar Bıçakcızade Ali Efendi, ruhsat almak için 1900 yılında Kaza Meclis idaresine başvuruda bulunmuştur. Uşak kasabasına 300 metre uzaklıkta Gediz kazası sınırı içerisinde bulunan Bağçelerarası'nda tesis edilecek yapağı ve şayak fabrikası, buharlı makineler ile imalatla bulunacaktı. Bunun için kömür veya gaz ile çalıştırılacak kazanın uzunluğu 1,5m., fitri 55 cm., arzı 50 cm. idi⁸⁹. 2 Haziran 1318/15 Haziran 1902 tarihinde kazanın fabrikaya koyulması için ruhsat verilmiştir⁹⁰.

İnşaatı tamamlanmış olan fabrika için elzem olan makine, alet ve edevatın yurt dışından ülkeye girerken ödenmesi gereken gümrük resminden muafiyeti, 1907 yılında yapılan yazışma ekinde bir liste yer almaktadır. Bu listenin altında ithal edilen malların 1906 yılında fabrikaya ulaştığını belirtmesi, bu çeşit eşyalar ülkeye girdikten sonra gümrük resminden muafiyet işlemlerinin başlatıldığını göstermektedir⁹¹.

⁸⁸ Günümüzde penyör denilmektedir.

⁸⁹ BOA, ŞD 1581/14, Hüdavendigâr 4/29.

⁹⁰ BOA, ŞD 1219/15, Ticaret ve Ziraat 3/373; Eldem, a.g.e., s.75'de bu fabrikanın kuruluş tarihini 1901 olarak vermektedir.

⁹¹ BOA, İ. Rüşûmât, 12.L.1325.

Tablo II: 1907 Yılları Gümrük Resminden Muaf Alet ve Edevat Listesi

Adet	Makine, Alet ve Edevatın Cinsi
3	Vargel yani iplik bükme tezgahı
3	Kartel yani yapağı tarak ve fitil yapmak için birbirine bağlı tezgah
6	Filetör (iplik makinesi) iki ipliği bir arada bükmek için tezgah
3	Tüylü iki ipliği bir yere sarıcı tezgah
3	Vezin için kartel tezgah arkasına muvazene tezgah
1	İplik temizlemek için tezgah
3	Kulvar yani iplik boyamak için sarıcı tezgah
1	Hallac yapağı ve yün yırtıcı tezgah ⁹²
3	Loom machine şayak sökme tezgah
2	Miline? machine yani şayak dövücü lastik tezgah
1	Porasil? şayak ustasına mahsus tezgah
2	Şardon yani şayak fırçası hav çıkarıcı
1	Kırk beygir kuvvetinde buhar makine kazanı

Osmanlı Devleti'nde açılacak olan fabrikaların dışarıdan getirilecek makine, alet ve edevatın gümrük resminden afvı 3 Muharrem 1328/15 Ocak 1910 tarihinde son bulmuştur. Teşvik ve yardıma muhtaç olan sanayiye korumak amacıyla hazırlanmış “Teşvik-i Sanayi” Kanunu bu sıralarda henüz onay verilmemiş olmasından dolayı alınacak alet ve edevat için depozito ya da doğrudan gümrük resmi ödeniyordu. Bu nedenle ödenmiş olan gümrük resmi ya da depozitoların iade edilmesi için aynı yıl içerisinde bir kanun maddesi çıkarılmıştır⁹³.

c. Yılcıncıade İplik Fabrikası

Uşak kasabası civarında, yine Bahçelerarası mevkiinde sebze ve ot bahçesi içerisinde halı, kilim, seccade dokumacılığında kullanılmak üzere eşraftan Yılcıncıade Osman Efendi tarafından bir iplik fabrikasının açılması için 1898 yılında resmi bir başvuruda bulunulmuştur. Sabah mahallesindeki Koca Mezar'a yakın bir yerde bulunan fabrika arsası 4.500 kuruş kıymetinde olup, 3 kuruş 15 pare yıllık öşür bedeli belirlenmiştir. Yün ve yapağı taraya-

⁹² Yün açma makinesi.

⁹³ BOA, ŞD 1232/24, Ticaret 4/413.

rak iplik imal edecek olan fabrika buhar ile çalıştırılacaktı⁹⁴. Bu amaçla fabrikaya kazan konulması için 9 Nisan 1321/22 Nisan 1905 tarihinde ruhsatname verilmiştir⁹⁵.

2. Uşak Halıcılığında Makineleşmeye Bir Tepki: Tarak İsyanı

a. Halkın Huzursuzluğu

Uşak'ta halı dokumacılığı için ihtiyaç duyulan yapağı, koyun yetiştirilen Ankara, Kengiri ve bilhassa Cihanbeğli'den tedarik ediliyordu. Kimsesiz kadınlara yıkaulan yapağlar, el tarağında tarandıktan sonra el ile eriş ilme ve argaç haline getiriliyordu. Ardından boya işiyle uğraşan esnafa verilen ipler, boyandıktan sonra halı dokunan tezgahlara gönderiliyordu. Bütün bu işlemler elle yapıldığından orta halli kişiler ile yapağı nakleden kiracılar, kimsesiz kadınlar ve fakir halk, boyacı ve hallaç esnafı geçimini bu şekilde sağlıyordu⁹⁶. Uşak'ta 1890'ların sonlarına kadar halı imalatı için geniş ölçüde iplik üretildi. Fakat 1872-1896 yılları arasında kasabada iplik ihtiyacı büyük miktarda artmıştır. 1885 ila 1896 yılları arasında 75.000 m.'den 250.000 m.'ye ulaşan halı imalatında iplik ihtiyacı çok hızlı bir şekilde büyümüştür. Bu nedenle halı dokuyucuları yabancı tüccarlara ve kendi acentelerine daha bağımlı hale gelirken, pek çok iplik eğircisi bağımsız kalabiliyordu⁹⁷. Bandırma Feshane-i Amire Nazırı Muhiddin Paşa tarafından Mihaliç'e bağlı Beyköy'de yapağı taranması için kurulan fabrikada, halı dokumacılığında kullanılan eriş, argaç ve ilmenin imal edilmesiyle, bu işlerle uğraşan halk işsiz kalmaya başlamıştır. Zira, yüksek fiyatla halı sendikası tarafından kiralanın bu fabrika, halı ipliği imaline yönelerek halı siparişi verilen yerlerin iplik ihtiyacını tedarik edecekti. İzmir'in Uşak'a verdiği sipariş halılar bu ipliklerle dokunuyordu. Sonradan Uşak'ta bir yapağı tarağı makinesinin getirilmesiyle hallaçlık yapan esnaf biraz daha mağdur kalmıştır. Burada ruhsat ile açılmış olan fabrikalar, ilk önceleri şayak imalatına başlamışlardı. Fakat Bandırma'daki fabrikanın halı ipliği imalatından daha fazla kar elde ettiğini dikkate alarak, üretimi halı ipliğine dönüştürmüşlerdir. Bu amaçla fabrikalarda kullanılan yeni tür yapağının içine halı kırpıntısı, çeşitli halı tüyü, yatak

⁹⁴ BOA, ŞD 1581/16, Hüdevendigar 4/35.

⁹⁵ BOA, ŞD 1224/36, Ticaret 3/887.

⁹⁶ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

⁹⁷ Quataert, a.g.m., s.123.

şilteleri içlerinden bazı maddeler karıştırılmış olduğundan elde edilen ipliklerin kalitesi düşmüş, bu ipliklerden dokunan halılara da rağbet gittikçe azalmıştır⁹⁸.

İplik imal eden fabrikalar, yapağları iyi yıkamadan tarayıp eğiriyorlardı. Bu taraklarda taranan yapağının elyafı, üçer-beşer santimden uzun olmadan kırılıyordu. İplik haline getirilecek olan taranmış yapağılar üzerine zeytinyağı serpmek suretiyle bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Makinelerden çıkan iplikler, bu nedenle bir kat daha yağlanarak çıktığından hem kirli hem de daha ağır oluyorlardı. İmal edilen ipliklerin tüyleri biraz kuruyunca ve ayrıca halı dokunurken döküldüğünden ipliklerin ağırlığı biraz azalıyordu. Evlerdeki tezgah sahipleri, aile üyelerini ve diğer kişileri ücretli olarak çalıştırarak ticarethane adına halı dokutuyorlardı. Sipariş alan halı tüccarları, metrekareye göre fabrika imalatı olan argaç, ilme, eriş gibi malzemenin fiyatıyla birlikte tezgah sahiplerine zimmetleyerek veriyorlardı. Tüccarlar bir arşın haliya üç kıyye iplik gider şeklinde hesap yaptıklarından, halı dokunurken üç kıyye eriş ve argaç yetmediğinden biraz daha iplik ilave ediliyordu. Fazladan kullanılan bu iplik, mecburen tezgah sahiplerinin cebinden karşılanıyordu. Dokunan halılar, tezgah sahipleri ya da hamallar tarafından tüccarın mağazasına götürülüyordu. Tüccar, halının imalat fiyatını esas almak yerine, İzmir'deki tüccarların belirlediği fiyatı esas alarak ödemeyi yaptığından halı dokuyucuları bu işten zararlı çıkıyorlardı. Tezgah sahipleri de hesap sormaksızın halı imalatına devam etmek zorunda kalmışlardır. Gelecek yılın hesabından düşülmek şartıyla bu kişiler parasız kaldıklarında bazen tüccarlardan para almışlardır. Bu ihtikarattan bunalan halk mahkemeye başvurmuş, fakat borçlu oldukları için tüccarın beratına karar verildiğinden bir sonuç alamamışlardır. Ekonomik sıkıntı içinde yaşayan halk bu işten para kazanamadığı gibi, evlerinde borçlarını ödeyecek adeta eşyaları da kalmamıştır⁹⁹.

Fabrika ipliği ile dokunan halılar yağlı olduğundan dolayı etrafı yağladığı gibi, süpürüldükçe halıların tüyleri döküldüğünden Uşak'ta halıcılık sanatı günden güne inkıraz içine girmiştir. Halı tüccarları ve simsarları, halıcılıkla geçimlerin temin etmeye çalışan insanlara karşı, "pek külli ihtikarât-ı irtikâb ve icrâ" etmişlerdir. Dokunan halıların arşınla ölçülmesinde

⁹⁸ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

⁹⁹ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233; Uşak Şer'iye Sicili IX'un çeşitli sayfalarında bu ihtikarlardan dolayı açılan davaların reddedildiğine dair kayıtlar yer almaktadır.

bile tüccarlar tarafından hile yapılmıştır. Baş tarafı kalın bir demirle yapılan her ölçme işleminde aşağı yukarı yarım arşın eksik ölçülmüştür. Meşrutiyetin ilanından sonran Uşak askeri kolun arabulucuğu neticesinde dokunan halıların ölçümü, arşın demir yerine şerit ile yapılması tüccarlar tarafından kabul edilmiştir. Halkın ve tüccarların güvenin kazanmış iki kişi tarafından yapılması kabul edilen bu ölçüm işi ilerleyen zamanlarda tavsamıştır¹⁰⁰.

İzmir limanında halı ticaretiyle uğraşan tüccarlar ve fabrika sahipleri bu yaşananların farkındaydılar. Uşak'ta fabrikatör Tiridzade Mehmed Paşa, kendine ait iplik fabrikası açmadan önce halıcılığa verdiği zarardan ötürü bu ipliklerin kullanılmaması için Uşak Ticaret Odası Reisi sıfatıyla resmi olarak bazı tüccarlara ihtarlarda bulunmuştur. Avrupa'daki modanın çok sık değişmesinden istifade ederek, kalitenin bozulmasın göze alan Avrupalı tüccarlar bu sahada makineleşmeye gitmişlerdir. Fakat halılarda meydana gelen bozulma Avrupalılarında dikkatini çekmeye başlayınca İzmir'deki bazı halı tüccarları, sipariş verirken fabrika ipliği yerine, el ile imal edilenlerin kullanılması hususunda açıklama yapmıştır¹⁰¹.

b. Tarak İsyanı

Halı dokumacılığı sahasında üzerlerine kurulan baskıdan bunalan Uşak halkı, çektikleri sıkıntının temel sebebi olarak gördükleri iplik fabrikalarının kapatılması konusunda çaresiz kaldıklarından, isyan ederek tepkilerinin göstermişlerdir. Kasaba halkından "*birkaçbin*"¹⁰² müslim ve gayrimüslim kadın ve erkek, 1908 yılı Mart ayı ortasında bir Cuma günü saat beş civarında iplik fabrikalarını tahrip etmeye başlamışlardır¹⁰³. Yün iplik eğiren üç fabrikayı hücum ederek¹⁰⁴, günlerce yağmalama ve protesto gösterilerinde bulu-

¹⁰⁰ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

¹⁰¹ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

¹⁰² İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara, 1989, s.366'e bu isyana 1500 kadar insanın katıldığı ifade edilmektedir.

¹⁰³ BOA, Y.A.Hus. 519/37 1326.Z.11; BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233; Hüdavendigar Vilayeti Valisi'nin 29 Nisan 1325 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir evrakta, "*binüçyüzyirmiüç senesi Şubat'ında ahâli tarafından bi'l-hücûm sedd ve tahrib idilen halı ipi fabrikalarının*" ibaresinden isyanın çıkış tarihi olarak akla hemen Şubat ayı gelmekle birlikte, yukarıda tarihi tespit edilen muhura tarihi dikkate alındığında Miladi takvime göre 1908 yılı Mart ayı ortası olması ihtimali çok yüksektir. Bkz: BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233. Quataert, a.g.m., s.117'de Hüdavendigar Vilayeti Valisi ile Sadrazamın yazışmalarını dikkate alarak, isyanın çıkış tarihini 1908 yılı ortası şeklinde vermektedir.

¹⁰⁴ Quataert, a.g.m., s.117.

nan halkın içerisinde, Uşak'ın tanınmış simalarından İbrahim Tah-takılıç/Dalkılıç aktif olarak görev yapmıştır. Şehir halkının yanı sıra Akse, Kılcan, Mende, Kuyucak, Bölme gibi çevre köylerden insanların kirman ve çıkırıla katıldığı bu isyanda iplik fabrikaları kullanılmaz hale gelmiştir¹⁰⁵. Bu yaşanan hadisenin çıkış noktası olarak, İzmir'de halı dokumacılığında kul-lanılmak üzere İngilizler tarafından tesis edilmiş boya fabrikası sahibi olan Oriental Coper Manufacture Kaçurnes Limited adlı şirketin mahalli hükümet tarafından alınan kanuni tedbirlere uygun hareket etmemesinden dolayı 26 Şubat 1323/10 Mart 1908 tarihinde Dahiliye Nezaretine bir "muhtura" verilmesini ifade edebiliriz. Çünkü, bu şirketin daha sonra Uşak acentesine gönderdiği iplikler, tren istasyonunda kaza kaymakamı ve belediye reisi tarafından tevkif edildikten birkaç gün sonra geri gönderilmişti. Bu gerginlikten dolayı İngiliz şirketinin aleyhinde boykotta bulunmak amacıyla Tiridzade Paşa'nın halkı teşvik ettiği yolunda resmi kayıtlarda bilgiye rastlanmaktadır. Fakat daha sonra yapılan tahkikat neticesinde Tiridzade Paşa'nın kasaba halkını isyana teşvik etmediği tespit edilmiştir. Uşak halkı ve tüccarları tarafından halı imalatına yönelik bir Osmanlı Halı Şirketi'nin kurulmasına mahsus olan bir teşebbüs, İzmir Halı Sendikası'na karşı bir boykot hazırlığı şeklinde anlaşılmasından dolayı bu suçlama hasıl olmuştur¹⁰⁶.

Şura-yı Devlet İstinaf Mahkemesi Reisi Daniş Bey, sona ermiş isyanı tahkik etmek üzere görevlendirildi. Fakat yüz liralık harcirahı ödenmediğinden Daniş Bey'in Uşak'a gelmesi biraz gecikti. Uşak Kaymakamı İshak Tefvik Bey, isyan sırasında meydana gelen zarar ve ziyana gösteren bir yazıyı merkezden gelen istek doğrultusunda Cami-i Kebir duvarına astırdı. İsyanın etraflıca incelenmesi ve buna önayak olanlarının yakalanıp cezalandırılması için Kaymakam İshak Tefvik Bey'e işten el çektilerle, 100 lira verilmek suretiyle merkez kazaya gönderilmesi kararı alındı¹⁰⁷. Karahisar-ı Sahip Fırkası Kumandanı Ferik Ahmed Lütfi Paşa'nın 8 Mart 1324/21 Mart 1908 tarihli merkeze gönderdiği yazıda, Uşak halkının tevkif edilen 14 kişinin tahliyeleri ile işten el çektilerilmiş olan İshak Tefvik Efendi'nin eski görevine iade edilmesi için hükümet önünde toplandıklarını, daha sonra hiçbir vukuat çıkarmadan dağıldıklarını bildirildi¹⁰⁸. Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Mehmed Tefvik'in Mabeyn-i Hümayun Baş Katibine 2 Nisan 1324/15 Nisan 1908 tarihli gizli yazısında Uşak Kaymakamının Uşak'a geri döndüğü anlaşılmaktadır. Kay-

¹⁰⁵ Tekeli-İlkin, a.g.e., s.366; Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, İzmir, 1998, s.123.

¹⁰⁶ BOA, DH-MUİ 66-2/11 1328.Ra.13.

¹⁰⁷ BOA, DH-MUİ 66-2/11 1328.Ra.13; BOA, DH.MUİ 34.2/23 1327.Z.20 künyeli belgede Daniş Bey Selanik Kaymakamı olarak geçmektedir.

¹⁰⁸ BOA, Y.Mtv. 307/110, 1326.Ş.19.

makam, Kaza İdare Meclisi azası ve tahrip edilen fabrika sahiplerinden biri olan Bıçakcızade Ali Efendi'ye nezdinde, fabrikalarda çalışan halkın ısrarcı tavrından dolayı açılması düşünülen bu fabrikaların faaliyete geçmesi için "fabrikacıların" gerekli 700 lirayı kendisine vermeleri talebinde bulunmuştur. Ali Efendi'nin bu görevi kabul etmemesinden sonra Acemzade Nafiz Bey'in kefaletiyle Kaymakam Osmanlı Bankası'ndan 100 lira borç para aldığı resmi kayıtlarda sabittir. Bu sıralarda Uşak'a gelerek 25 gün kadar kalan Adliye Nezareti odacılarından Devrekli Süleyman Necati ile zaman zaman görüşen Kaymakam, 100 lirayı da alarak O'nunla birlikte İstanbul'a gitti¹⁰⁹. 1908 yılı Haziran ayı başlarında ise Trablusgarp'ın Aclun kazasına sürgün gönderildi¹¹⁰.

c. İsyanın Yankıları

Tarak isyanından sonra Uşak'ta halıcılıkla alakalı tüccar, simsar ve Halı Sendikasının buradaki şubesi hakkında başlatılan tahkikat, Daniş Bey tarafından Nisan 1908 tarihinde tamamlanmıştır¹¹¹. Mülkiye idaresine takdim edilen 26 Nisan 1908 tarihli mazbatada, fabrikaların biran önce işletilmesi için gerekli tedbirlerin alınması bildirilmiştir. Fakat Tetkik Heyeti, raporunda halkın şikayetlerinin dinlenmeden fabrikaların tekrar açılmasının yeniden bir "gaile" çıkmasına sebebiyet vereceği hususunu hassasiyetle belirtmiştir. Heyet, raporunda, ayrıca halkın iddialarının tetkik edilmeden fabrikaların açılmasının caiz olmayacağını dile getirerek, şikayetlerin temelini fabrikalarda halı ipliği imal edilmesi teşkil ettiğinden, fabrika sahiplerine verilen ruhsatnamelerin muhteviyatının incelenmesi ve halı ipliği imaline mezun olup olmadıklarının araştırılması lüzumu üzerinde durmuştur¹¹². Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Azmi Bey'in Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafta, halkın halı ipliği imal eden fabrikaların şiddetle aleyhinde olduklarını ve bunların açtırılması hususunu "*halkın hayât-me'mât mes'elesi*" şeklinde gördüklerini ifade ederek, "*ihhtikarât-ı hâzıra*" hakkında hükümetin tedbirler almadan tekrar mümkün olamayacağı yazılmaktadır. Ruhsatnamelerde yazılı "*ip*" tabirinin açıklanmaya muhtaç olduğu ise aşikardır. Dahiliye Nezareti'nin buna muktedir olamadığı ruhsatnamelerdeki ip ifadesinin içine halı ipi imalatı da giriyor muydu? Bu konuda mazbatalarda "*zerre kadar müracaat olmadığından*" fabrika sahipleri bu imalatı salahiyetleri dışında gerçekleştirmişlerdir¹¹³.

¹⁰⁹ BOA, Y.Mtv. 308/85, 1326.Ra.14.

¹¹⁰ BOA, ŞD.MKL 11346.Ra.6.

¹¹¹ BOA, DH.MUİ 34.2/23, 1323.Z.20; BOA, ŞD. MRF. 1606 /21, Hüdavendigâr 5/144.

¹¹² BOA, ŞD.MRF. 1606 /21, Hüdavendigâr 5/144.

¹¹³ BOA, DH.MUİ 34.2/23 1323.Z.20.

25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909 tarihinde Vilayet Polis Müdürü ile Vilayet Mektubî Kalemi Mümeyyizi tarafından hazırlanmış olan Fezleke'de hükümetin bu fabrikaları tetkik etmeden tekrar açmaya teşebbüs etmesi halinde halkın tekrar hücum ederek, bu sefer binalar yerle bir edileceği yer almaktadır. Ruhsatnamelerde “şayak ve yapığî i mâline mahsûs”, “ip i mâline mahsûs”, “şayak ve ip i mâline mahsûs” tabirlerinin geçmesi, Uşak'taki fabrikaların halı ipliği yapmaya izinli olmadıkları bu Fezleke'de açıklanmaktadır. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden gelen 31 Mart 1325/13 Nisan 1909 tarihli tahriratta “ip” kelimesinin “mukayyed” değil, “mutlak” olduğu zikir edildiğinden, fabrikaların “halât, çamaşır ipi, urgan vesaire ile pamuk ipliği, dikiş ipliği, makine ipliği gibi şeyler i mâl” edebilecekleri yerde, “halat ve envâî ile ve dikiş ipliği ve envâî'ni i mâl itmiyerek ve ruhsâtunâmelerdeki serâhât-ı vechile şayak dahi yapmayarak halı ipi” yapmaları tenkit edilmektedir. Bu meselelere dikkat edilmeden fabrikaların açılması çok büyük sıkıntıların çıkmasına yol açacağı fezleke de hassasiyet durulmaktadır¹¹⁴.

Kamuoyunda fabrikaların açılması konusunda kamuoyunda menfi yöndeki yaygın görüşe karşı, ondört aydan beri işyerleri kapalı kalan fabrika sahiplerinden Hamzazade Ahmed Hilmi, Yılcıazade Osman, Tiridzade Mehmed Hacı Gedikzade Ahmed Hamdi ve Bıçakcıazade Ali Ziya Beylerin Dahiliye Nezaretine gönderdikleri arzuhalde, sürüncemede kalan bu mesele hakkında şikayetlerini “fabrikalarımızın bir an evvel açdırılarak işidilmesi ve tahrib ve yağmakedelerin fâillerinde medhâlleri anlaşılan kesânın hemen hamîyyet-i adliyyeye teslimâtlarıyla şimdi yine taarruz idecekler haklarında muâmele-i kanûniye ifâsı emr u izbâr buyurulmuş ise de vilâyetle livâmız beyninde bu husûsda fuzûlî bir takım muhâberâtla biriki aylar emr-i küşâdî sürüncemede bırakmış ve tahkikât-ı mütemâdiye ve mutasarrıfımız semeresi olarak nihâyet Vilâyet polis Müdiriyle Mektûbî Kâlemi Mümeyyizi Efendiler me'mûren Uşak'a gönderilmişler ve bir hafta kadar mûmâileyhim Uşak'ta bulunarak nihaâyet hiçbir iş görmeksizin avdet itmişlerdir. Otuzbir Mart hâdise-i müellimesi bizi şimdiye kadar sükûta mecbûr etmiştir ve şimdi ise hamden sem hamden mes'ele-i mezkûrenin külliyyen intifa-pezir olmuş ve bizlerin de fabrikalarımız mesdûd bulunmasından yevmen füyûmen tamamı na-kâbil zararlara uğramış bizlerde daha ziyâde ihtiyâr-ı sükûta takat” bırakmadığı şeklinde dile getirmişlerdir.

¹¹⁴ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

d. İsyanından Sonra İplik Fabrikalarının Faaliyete Geçmesi

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin vilayetlerdeki memurlar vasıtasıyla İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarında yapılmış olan 1913 ve 1915 yıllarına mahsus sanayi sayımı sonuçları 1917 yılında neşredilmiştir¹¹⁵. Bu sayımda, yün iplik imalatı ve yün dokumacılığında 1 tali, 12'si asli olan fabrikaların üçünün Uşak'a ait olması tarak isyanından sonra iplik fabrikaların tekrar açılarak faaliyete geçtikleri anlaşılmaktadır. Bıçakcızade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikası, Hamzazadeler ve Şürekası İplik ve Şayak Fabrikası, Yılcıncızade Biraderler ve Şürekası Şayak Fabrikası isimleriyle verilen¹¹⁶ bu fabrikaların büyük işletmeler olmadığı tahmin edilmektedir. Fakat İstanbul'daki fabrikaların hammadde kaynaklarından ve halı dokunan asıl sahadan uzak olmasından dolayı Uşak'taki fabrikalardan daha küçük olduğu sanılmaktadır¹¹⁷.

Tablo III: 1910/1913 Yıllarında Uşak'ta Halıcılığın Durumu¹¹⁸.

Batı Anadolu	Tezgah sayısı	İşçi Sayısı	Miktar 1000 m ² .	Değer Milyon krş.
Uşak	1.175	5.500	150	169
Simav	380	1.120	23	1.8
Gördes	800	2.700	60	6.8
Demirci	600	1.356	31	3.8
Kula	1.500	3.800	35	4.7
Isparta	2.160	6.481	117	11.0
Eğridir	500	1.500	15	1.3
Burdur	800	2.400	22	2.2
Buldan	250	400	3	1.5

¹¹⁵ Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii İstatistikleri, 1913-1915 İstatistikleri*, İstanbul, 1984, s.9, 17.; Bu sanayi istatistiğinin dökümlerinin yer aldığı, BOA, DH. UMUM 78/4, 1336.M.18. dosyada Uşak'a ait bilgiler tespit edilememiştir.

¹¹⁶ Ökçün, a.g.e., s.129.

¹¹⁷ Kurmuş, a.g.e., s.106.

¹¹⁸ Eldem, a.g.e., s.85.

XX. yüzyılın başlarında 2.000 bulan tezgah sayısının Tarak isyanından sonra hemen hemen %50'ye yakın azaldığı, Tablo III'te görülmektedir. Batı Anadolu'daki halı dokumacılığında tezgah sayısı bakımından üçüncü, işçi sayısı bakımından ikinci sırada yer alan Uşak, dokunan halı miktarı ve karşılığında elde edilen gelir bakımından birinci sırada olması dikkat çekicidir. Buradan hareketle halı tezgahlarda oturan işçilerin tam randımanlı halı dokudukları kanaati hasıl olmaktadır.

I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılı Mayıs-Haziran ayları zarfında İzmir Şark Halı Kumpanyası'nın siparişi üzerine dokunan 27 balya halının tespit edilmesi, İngiliz sermayesinin Tarak isyanından sonra belinin kırılmadığının bir göstergesidir¹¹⁹. Bu savaş yıllarında ise iplik fabrikalarındaki makineler ve el tezgahlarında orduya şayak, battaniye yetiştirmeye yönelik bir çaba harcanmıştır¹²⁰.

e. İdari Teşkilatlanmadaki Çalkantılar

XX. yüzyılın başlarında 100 bin nüfusa sahip olan Uşak kazasının yıllık geliri 70 bin civarındaydı. Palamut, afyon, zahire ihracatı ve halıcılıkla adını duyurmuş olan Uşak, beş günlük mesafede olan Kütahya Sancağı'na idari açıdan bağlı bulunmasına rağmen İzmir ile ticari bağlantısı fazlaydı. On senede yirmi kaymakam değişikliğine maruz kalan Uşak halkı, bu sancağa bağlı kalmaktan dolayı memnuniyetsizliklerini zaman zaman dile getirmişlerdir. Tarak isyanından sonra bu meselenin tekrar gündeme getirildiği belgelerde sabittir. Eşme ve Simav kazalarının ilhak edilmesi ve Banaz nahiyesinin kazaya dönüştürülmesi suretiyle Uşak kazası, liva haline getirilerek, İzmir sancağının bağlı olduğu Aydın Vilayetine katılması düşüncesinden hareketle 1909 yılında resmi bir müracaatta bulunulmuştur. Fakat Hüdavendigâr Vilayeti Valisinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, "*devâir-i mülkiyenin re's-i idârelerinde bulunan zevât-ı nüfûz ve kudret-i hükûmeti temsil itmekde oldukları cihetle cümlesi ahâliye karşı aynı vaz' ve mevki'de bulunduklarından bir mahallin livâ ya da kazâ şeklinde bulunmasında ve re's-i umûrunda bulunan zevâtın da mutasarrıf veya kaim-makam ünvânına hâiz olmasında idâreten fazla bir fark olmadığı*" gerekçesiyle uygun görülmediğini belirterek, halkın hoşnutsuzluğunun sebebinin başka

¹¹⁹ Uşak Şerhiye Sicili X, s.1-5. Bkz:Ek I.

¹²⁰ 1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi Neşriyatı, İstanbul, basım tarihi yok, s.579.

yerlerde aranması konusunda görüş bildirmiştir¹²¹. Uşak'ın nüfuzlu kişilerini oluşturan heyet, İzmir ile ticari bağlantılarından dolayı Aydın Vilayetine liva olarak bağlanmak istediklerine dair taleplerini 1915 yılı Ocak ayında Harbiye Nezareti ve Sadaret Makamı'na resmi olarak iletmışlerdir¹²². Aynı yıl içerisinde Karahallı nahiyesine bağlı Sivash köyünün Çivril kazasına bağlanması teşebbüsünde bulunulduğunun anlaşılması üzerine Karahallı Belediyesi, "*merkez nâhiye ve mülhakatı karyelerimizde Uşak kasabasınca nesc ve i'mâl olunan kaliçe malzemesinden ma'dûd eriş ve argaç gibi vesâit-i iptidâiye Uşak'ta satılmakta ve afyon ve palamut ve zahâir-i vesâire bütün muâmelât-ı ve münâsebât-ı ticâriyemiz ticâreti kesr-i ticâreti vâsi' mikyâsda*" olduğu gerekçesiyle Uşak'tan idari olarak ayrılması hususunu Dahiliye Nezaretine bildirmiştir¹²³.

SONUÇ

Orta Asya kökenli Uşak Halıları, halk tarafından bir el sanatı şeklinde yüzyıllarca yaşatılmış kültürel bir değerimizdir. Kalitesi ve güzelliği ile Avrupalıların dikkatini çekmiş olan bu halılar, yabancı sermayenin Osmanlı ülkesine girmesiyle XIX. yüzyılın ortalarına doğru kıymetli bir ticari mal haline gelmiştir. Bu halıları kar sağlayan bir meta olarak gören yabancı sermaye sahiplerinin imalaun serileşmesine yönelik gittikçe artan tekelleşme arzuları, beraberinde başta kalite, desen olmak üzere iplik, boya vs. gibi faaliyet alanlarında bozulmayı gittikçe artırmıştır. Uşak halkının, özellikle de merkez kasaba halkının en önemli gelir kaynağı olan halıcılık sahasında tekelleşme, ihtikarattan dolayı insanları iyice bunaltmıştır. Müslüman Türkler tarafından kurulmuş olan iplik fabrikaları, halkın ekonomik sıkıntısını daha da arttırdığından bir isyan sebebi olacaktır. Ekonomik bir sıkıntının bir isyanla sosyal bir meseleye dönüşmesi, aslında bir el sanatı olarak gelişen Uşak halıcılığının kapitalist sermayenin elinde bir ranta dönüştürülmesi sürecinde, seri üretime yönelik makineleşme çabası neticesinde yaşanan bir sancıdır.

¹²¹ BOA, DH-MUI 34-2/23, 1327.Za.20.

¹²² BOA, DH-İ-UM E-8/19.

¹²³ BOA, DH-İ-UM E-8/53.

2	7 Haziran sene 1330/20 Haziran 1914	Hacı bin Hocaoglu Abdullah	20	4									31	22	1585	Z Toplam					217	Komisyon 0123 Masraf 0014 Toplam 5054
		Dallavi Ahmed	21	8									43	35	15	5					4917	
		Dalgiran'ın Ibrahim	22	23									60	46	28	7					895	
		Emir Hatipoğlu	23	12									46	37	18						558	
		Yenişehirlioğlu	25	29									72	47	35	1					108	Yekün Komisyon 92 Masraf 14 Toplam 3677
3	14 Haziran sene 1330/27 Haziran 1914	Varmioğlu Halil Ağa	26	30									67	46	32	3					1004	
		Tekenzade	27	16									53	40	21	4					0666	
		Tekenzade	28	28									67	56	35	7					1112	
		Zülfü	29	33									65	42	28	3					0880	
		Keyvanoğlu İsmail	30	20									54	43	24	1					748	
		Haşimoğlu	31	49									53	43	23	7					742	
		Hacı Molla	32	24									61	46	22	3					911	
		Sağiroğlu	33	41									42	34	14	6					6063	
		Güllüoğlu Osman	34	19									56	43	25	1					781	
		Keyvanoğlu Ahmed	35	47									53	40	21	4					666	
3	21 Haziran sene 1330/4 Temmuz 1914	Dudu Kız	36	79									65	46	31	5					1075	
		Dudu Kız	37	80									66	46	31	7					1084	
		Koyunbegoğlu	38	71									52	40	21	2					0725	
		Emir Hatipoğlu	39	78									64	52	34						1156	
													64	52	34						6649	Yekün

		Beştafın	40	72	" "	" "	" "	" "	51-40	20 Toplam 201	6	" "	0705	Komisyon 166 Masraf 21 Toplam 6836
4	28 Haziran sene 1330/11 Temmuz 1914	Dalkıran'ın İbrahim'e	41	57	Bayrak	Koyu Mavi	El	" "	57 43	25	3	31	6649	
		Kaçanoğlu Hacı Abdullah	42	40	" "	" "	" "	" "	44 33	15		" "	465	
		Kürd Anbar	43	40	" "	" "	" "	" "	42-33	14	5-	" "	455	
		Cezmioğlu Hacı Ahmed	44	48	" "	" "	" "	" "	53 40-	21	6-	" "	676	
		Emir Hatipoğlu	45	34	" "	" "	" "	" "	41-25	10	6	" "	333	
		Emir Hatipoğlu	44	35	" "	" "	" "	" "	45 25	11	6	" "	364	
		Dallay Ahmed	47	42	" "	" "	" "	" "	51-40-	21		" "	653	
		Kuyuncu Selim ?	48	84	Çerkez	Kökboya	Moda Mavi	" "	56 42-	24	4-	34	835	
		Dayı? Dimid	49	74	" "	Moda Mavi	Kök boya	" "	56 43	25	1	" "	854	
		Yünlüoğlu	50	85	" "	Kökboya	Moda Mavi	" "	55 43	24	5	" "	837	
		Tekenzade	51	86	" "	" "	" "	" "	56-42-	24	6-	" "	844	
		Tekenzade	52	87	" "	" "	" "	" "	70 52	26	6	" "	1449	
4	12 Temmuz sene 1330/25 Temmuz 1914	Kürd Osman	54	55	" "	" "	" "	" "	55-41	23	7-3	31	9529	Yekün 9529 Komisyon 0238 Masraf 0028 Toplam 9795
		Kodes Ahmed	55	44	" "	" "	" "	" "	43-64	15	2-	" "	475	
		Çolos? Usta	56	43	" "	" "	" "	" "	43 33-	14	7	" "	461	
		Keyvanoglu Mehmed	57	54	" "	" "	" "	" "	60 40	24		" "	744	
		Kabaş Arif	58	53	" "	" "	" "	" "	54 40	22		" "	682	

Kabaşoğlu	80	61	"	"	"	"	"	61-47	30	"	"	
Tekenzade	81	106	"	"	"	"	"	54-47	26	3	"	
Akkiliseioğlu	82	63	"	"	"	"	"	62-46	29	4	"	
Tekenzade	83	109	"	"	"	"	"	63-61	39		"	
Hamal İsmail	84	101	"	"	"	"	"	50-43	22	1	"	
Emir Hatipoğlu	85	64	"	"	"	"	"	60-52	31	6-	"	
Beşkaflı	86	69	Çerkes	Moda Mavi	Kokbaya	33	31	10	4	32		
Şeyh Efendi	87	91	Bayrak Birinci	Koyu Mavi	El	42-30-	13	1-	31			
Helvacıoğlu Mehmed	88	37	"	"	"	"	42	10	4	"	"	
Hacı Molla	89	95	"	"	"	"	47	19	4	"	"	
Dalkıran'ın İbrahim	90	102	"	"	"	"	52-43-	23	3-	"	"	
Siçanoğlu Mustafa	91	108	"	"	"	"	62	38	2	"	"	
Kalınçoğlu Mehmed	92	65	"	"	"	"	61	32	1	"	"	
Kayvanoğlu Mehmed	93	60	"	"	"	"	52	29	6	"	"	
Pilavoğlu Mehmed	94	100	"	"	"	"	52	17	7-	"	"	
Tekenzade	95	96	"	"	"	"	50	20	5	"	"	
Çitinoğlu	96	62	"	"	"	"	41	29	7	"	"	
	97		"	"	"	"	46-	519				
	98		"	"	"	"						
	99		"	"	"	"						
	100		"	"	"	"						

BATI ANADOLU'NUN DÜNYA-EKONOMİYLE BÜTÜNLEŞME SANCILARI VE GAYRİMÜSLİM TEBANIN ROLÜ (1876-1908)

ABDULKADİR İLGEN*

İlgili dönem hem Avrupa hem de Osmanlı'daki ekonomik gelişmeler açısından oldukça önemli sayılabilecek bir devredir. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesiyle Osmanlı Devleti '*Dünya-Ekonomi*' için bir çevre ülke namzedi haline gelmiş bulunuyordu. Yarı sömürgeleşme olarak nitelendirilebilecek bu süreçle, modernleşme sürecinin başlangıcı kabul edilen Tanzimat arasında bir ilgilileşim kurmak¹ her zaman mümkün olsa bile², meselenin bizi ilgilendiren yönü daha ziyade ekonomik ilişkiler olduğu için şimdilik bunun üzerinde durulmayacaktır³.

Fakat burada işaret edilmesi gereken önemli bir nokta; anlaşma öncesine takaddüm eden bazı askerî ve siyasi gelişmelerle, bu anlaşma arasında kurulabilecek doğrusal ilişkilerdir (Kıray, 1993: 76 vd.). Osmanlı devlet ricali, muhtemelen bu imtiyazların ilgili ülkelere ve bilhassa İngiltere'ye sağladığı avantajlarla, Osmanlı toprak bütünlüğü arasında doğrudan doğruya bir çıkar ilişkisi kurmuş olduğu için (Kasaba, 1993: 34); ülke güvenliği açısından bu tarz bir politik yaklaşımı, yegâne çıkar yol olarak görmüş olmalıdır⁴.

* DPU Bilecik İİBF, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr.

¹ Aynı korelasyon, 1856 yılındaki *Islahat Fermanı* ile, ona takaddüm eden 1854 tarihli ilk Osmanlı borçlanması arasında da kurulmaktadır. (Yerasimos 1987: 50).

² Zaten Batılılar da sömürgeleştirme faaliyetlerini medenileştirme olarak göstermişlerdir. Batının dünya hâkimiyetini ele geçirme yani sanayi kapitalizmi vetiresi içinde bu sömürgecilik faaliyetlerinin büyük bir yeri vardır. Bkz. Tabakoğlu (1994: 30).

³ Tanzimat'la birlikte merkezî bürokrasi âyâna karşı yabancı tüccarlar ve onların yerli temsilcileriyle ittifaka girişmiştir. Ordu ve idarî kademedede yapılan reformlarla merkezileşme artırılırken, buna paralel olarak dünya ekonomik sistemiyle de bütünleşmenin icaplarına riayet ediliyordu. Neticede ortaya çıkan bu yeni sınıfla (bürokrasi), toplumun diğer kademeleri arasındaki çıkar çatışması, modernleşme süreciyle birlikte giderek artmıştır. Bkz. İnan (1983: 33-35).

⁴ Söz konusu anlaşmada Osmanlı devlet ricalinin, anlaşmayı hazırlayan müzakere ve yazışmalardaki tutumundan; az olan pazarlık gücünü, ithalatı değil de ihracatı sınırlandırmak

1830'lu yılların başlarında İngilizler, hem bir hammadde kaynağı hem de İngiliz mamul malları için taşıdığı potansiyelden dolayı, Osmanlı İmparatorluğunun önemini fark etmiş, belki de abartmış bulunuyorlardı (Kıray: 70 vd.). Hem sanayisinin artan hammadde ihtiyacını karşılamak, hem de üretilen mamul mallarına yeni pazarlar bulmak arzusu, bakir Osmanlı topraklarını İngiltere için olduğu kadar, diğer Avrupa ülkeleri için de, cazip hale getirmişti

Yüzyılın başında, eski önemini kaybetmesine rağmen, henüz kendi kendine yeterli olan Osmanlı geleneksel sanayii, işte ancak bu süreç başladıktan sonradır ki; bir gerileme süreci girmiş bulunuyordu. Sözelimi (Sarc, 1940: 426), 1812'de İşkodra ve Arnavutluk'taki sayıları 600 olan dokuma tezgâhlarının, 1821'de 40 rakamlarına kadar gerilemesi, sürecin kapsamı hakkında yeteri kadar fikir verebilir. Aynı durumu, 1812'deki tezgâh sayısı 2.000 olan Tırnova'nın, 1830'da 200'e düşen tezgâh sayısında da görebiliriz⁵. Bahsi geçen yerlerdeki pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil üretimindeki âni ve sert düşüşler, Lübnan örneğinde görüldüğü gibi tersine bir seyir de izlemiş olabiliyordu⁶. Diğer yandan 1829-1914 yılları arasındaki Osmanlı dış ticaret hacmindeki gelişmeler de, ülkenin merkez ülkelere eklemlendiği yönündeki tezlere kuvvet kazandırıyor. Mesela 1829'da Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Fransa arasındaki toplam ticaret hacmi 2.600.000 Sterlin iken, bu rakam 1845'te 12.200.000 Sterline ulaşmıştır. 1876'da 54.000.000 sterlin (270.000.000\$) olan bu rakam, 1911'de 69.400.000 sterline yükselmiştir (Issawi, 1966: 30). İlgili döneme ait Osmanlı ihracat malları bileşimi ise, muhtemelen birincil mallardan oluşuyordu⁷.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan ticaret sözleşmesinin İngiltere'ye sağladığı avantajlara, sanayileşmiş diğer Avrupa ülkelerinin de iştirak etmesiyle birlikte, Osmanlı Ekonomisi üzerinde merkez ülke ekono-

ve vergilendirmek için kullandığı zikrediliyor. Mehmet Genç, bu tür bir davranış tarzının, o günün Osmanlı iktisat zihniyetiyle ilişkili olduğunu ileri sürüyor. Bkz. Genç (2000: 55).

⁵ Aynı durumu, 1828'de Türkiye'ye olan ihracat toplamı 10.834 İngiliz sterlini bulan İngiltere'nin, 1831'de 105.615 sterline çıkardığı ihracat rakamlarından da izlemek mümkündür. Bkz. Issawi (1966: 49); Ubcini (1851: II/ 355-356).

⁶ Owen'ın konuyla ilgili kapsamlı çalışması için, bkz. Owen (1983: 55-74)

⁷ Osmanlı ihracat ve ithalat kalemlerinin bileşeni ve bunların gelişme seyriyle, bu gelişmeler üzerinde etkili olan faktörlerin detaylı bir analizi için bkz. Pamuk (1984: 37-52, 79-103).

milerinin önemli ölçüde etkili olmaya başladığı görülüyor⁸. İlgili dönem ve öncesinde⁹, Osmanlı ekonomisiyle Batılı ülke ekonomileri arasında temas sağlayan en önemli kesişme noktalarından biri ve belki de en önemlisi olan İzmir limanı ve hinterlandı, bu yönüyle bir hayli önem taşıyordu (Duran, 1331: 257 vd.). Burası, ülke içinde yabancı nüfusun en yoğun biçimde toplandığı bölgelerin başında gelmekle kalmıyor¹⁰, aynı zamanda iktisadi yönden en gelişmiş bölgelerden birisini de oluşturuyordu.

İmparatorluğun bu en uzun yüzyılında meydana gelen gelişmeler, ülkenin her yanında ve doğrusal biçimde tekdüze bir gelişme seyri izlemediği içindir ki, ülkenin batıyla temasını sağlayan en önemli yerlerinden biri olan bölge ekonomisi ve bu ekonomi üzerinde etkisi inkar edilemeyen hâkim ekonomilerle onların ülke içindeki uzantılarının yol açtığı etkiler, bu çalışmanın kapsamını oluşturuyor.

Küreselleşme söyleminin giderek yaygınlaştığı bir dönemde, aktüel olanla tarihsel olan arasında kurulacak ilişkilerin önemi, işte, bu vb. sebeplerden dolayı yeniden önem kazanıyor. İlgili dönemde, hem iktisadî hem de kültürel açıdan, dış etkilere en açık bölgelerden biri olan Aydın vilayetiyle, onun merkezî şehri olan İzmir, Osmanlı ekonomisiyle '*dünya-ekonomi*' arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında, anahtar rolü oynayabilecek merkezlerden biri olarak değerlendirilebilir. Çalışma konusu olan dönem ve bölge seçiminin altında yatan sebeplerden ilki, belki de en önemlisi, bu kabil mülahazalardan kaynaklanmaktadır.

Bir diğer önemli mesele ise, bölgede bulunan gayrimüslim tebaanın¹¹ bu süreçte oynadığı roldür. Özellikle Rum nüfusun bölgenin dünya piyasalarıyla bütünleşmesinde önemli bir rol üstlendiğini görüyoruz (Augustinos, 1997:27). Rumlar, hem dış bağlantıları hem de bölge içindeki nüfuzlarıyla, büyük ölçekli uluslar arası ticaretten orta ölçekli bölgesel ticarete; şehir pazarlarının küçük dükkânlarındaki perakende ticaretten, toptan ticarete

⁸ 1838 Ticaret Sözleşmesi ve bunun Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yücekök (1986:ss. 381-411).

⁹ Issawî İzmir'le ilgili olarak şunları zikrediyor; "*Bu liman kenti Küçük Asya'nın en önemli pazarıdır. Burası Anadolu, Karaman, Tokat, Erzurum ve hatta İran mallarının ambarıdır. Önceleri İran'dan buraya kervanlarla yılda iki kez mal getirilirdi.*" Bkz. Issawî (1966: 32).

¹⁰ Vilayet genelinde yaşayan unsurların nüfus dağılımına dair ayrıntılı bilgi için, bkz. Aydın VS (1307-1308: 400-402).

¹¹ Bu çalışmada gayrimüslim tebaa derken kastedilen gruplar Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatidirler.

varıncaya kadar ticaretin her alanında hâkimiyet kurmuşlardı. Tekstilden incir, kuru üzüm ve zeytinyağı ve liköre varıncaya değin, hemen her alanda nüfuzlarını artıran Rum tüccarlar, bu alanların tamamında Ermeni ve İngilizlerle rekabet halindeydiler. XIX. yüzyılın sonlarıyla, XX. yüzyılın başlarında Rum tüccarların Osmanlı Devleti'nin Batıyla yaptığı ticaretin neredeyse % 40 ila 50'sini elinde tuttuğu bilgisi bu etkinin boyutlarını göstermesi bakımından hayli önemlidir (Syrett, 1999: 18-19). Bunu Ermeniler izlemiştir. Ermenilerin evlerinde Türkçe konuşma oranı Rumlardan daha yüksekti. Bu durum onların Türklerle daha rahat iş ilişkisi kurmalarına imkân sağlıyordu. Ayrıca Ermeniler yüzyılın son çeyreğine doğru imparatorluk içindeki yükselişlerine paralel olarak, dış dünya ile de bağlantılar kurmaya başlamışlardı. Bu bağlantı sadece Avrupa ve Rusya ile sınırlı değil, aynı zamanda İran ve Hindistan'ı da içine alan bir alana yayılıyordu (Issawi, 1999: 4).

Yahudilere gelince; bu cemaat, daha XX. yüzyıl başlarında bile geçimlerini, hala küçük ticaret ve zanaatlarla (kunduracılık, eskicilik, çerçi, ufak tamir işleri gibi) sağlıyordu. Bu durum İzmir'de olduğu gibi Selanik'de de aynıydı (Ortaylı, 2000: 304). İzmir Yahudileri hakkında yapılan müstakil bir çalışmada, İzmir'de yaşayan 20.000 nüfuslu Yahudi cemaatinden ancak 100 ailenin zengin sayılabileceği; işçi ve hamalların da dâhil edildiği orta sınıfın 1.500 ila 2.000 aile olduğundan bahsediliyor. Geriye kalan 1.000 kadar aile ise halkın yardımı ile yaşamakta ve İzmir'in en tatsız mahallelerinden birinde yaşamaktaydılar. Manisa'da yaşayan 400 ila 500 Yahudi ailesinden 250'si gününbirlik yaşayan işportacılarla gezici çerçilerden mürekkep iken, Aydın'da yaşayanların durumu da bunlardan pek farklı değildi (Nahum, 2000: 35-36).

İzmir

Kendi kendine yeterli kapalı bir ekonomiye sahip olduğu dönemlerde, tarım ürünleriyle sınaî ürünlerin mübadele merkezleri, bölge içinde Manisa gibi yerleşim birimlerinin oluşmasına imkân verirken¹²; XIX. yüzyılla birlikte, ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanallarının değişmesine paralel olarak, üretim ve üretim ağı ilişkileriyle birlikte, kontrol merkezleri de değişmişti. Bu ve benzeri sebeplere ilave olarak, yeni doğan merkezlerin

¹² Sözelimi ipekli dokumada Manisa, halıcılıkta Uşak ve yazma denilen pamuklu dokumada da İzmir sınaî üretim merkezleri olarak uzmanlaşmış bulunuyorlardı. Bkz. Kıray (1972: 5).

zorlamasıyla birlikte, imparatorluğa ait eyalet sınırları ve yönetim hiyerarşisi, gelişen şartlara ayak uydurabilmek amacıyla, sürekli olarak yeniden yapılanma ihtiyacı hissetmiştir. Klasik Osmanlı çağında Aydın vilayetine top-
layıcı ve dağıtıcı fonksiyonlarına sahip kontrol merkezi Aydın şehri iken, yol-
ların ve üretim kontrol merkezinin İzmir'e kaymasıyla, bu şehir eyalet mer-
kezi haline getirilmiştir (Ortaylı, 1985: 29).

Bölgenin uluslar arası sermayenin ilgi alanına girmesiyle birlikte, şehre gelen ecnebi sayısında önemli bir artış olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iktisadi hayattaki canlanmaya bağlı olarak, şehrin sosyal ve kültürel hayatı yanında, mimarî görünümü de değişmeye başlar. Bu cümleden olarak Değirmen dağının şehre nazır cepheleri, yazlık sayfiye yerleri, bağlar ve köşklerle tamamen kapatılmıştır. Sözü edilen dağın eteğinde, Kışla-i Hümayun caddesinin de bulunduğu sahil şeridinden, Mamûratü'l-Hamid Mahallesi'ne kadar olan bölge için de aynı şey söylenebilir. Napoli taşları tarzında yerli taşlarla döşenerek oluşturulan cadde üzerindeki Göztepe tramvay hattı, zikri geçen yalı ve köşkler arasında uzayıp gidiyordu. Adı geçen semtte yaşayan ahali, karadan tramvaylar, denizden de müteaddit iskeleleri bulunan "Şirket-i Hamidiye" vapurlarıyla İzmir'e rahatça ulaşım sağlayabiliyorlardı. Pek tabii, "trenlerin, elektrik şebekelerinin ve yolcu vapurlarının işletmesi bütünüyle yabancı sermayenin elindeydi" (Keyder, 1993: 67).

Hükümet konağından Aydın Demiryolu İstasyonu'na kadar, genişliği yaklaşık yirmi beş metreyi bulan ve Napoli taşlarıyla döşeli kordon boyunca, rıhtıma kadar bir tramvay hattı daha bulunuyordu. Bu bölge aynı zamanda, şehrin kalbinin attığı yer mesabesindeydi. Mağazalar ve ticarethaneler¹³ yanında otel ve lokantalarla dolu olan bölge; Aydın İstasyonu'na kadar vapur acenteleri, birahaneler, çalgı mahalleri, tiyatrolar¹⁴ ve son derece lüks yerleşim birimleriyle şehrin şark havasını bozmuş gibidir. Gece olunca sayıları iki bine yaklaşan hava gazı fenerleriyle aydınlatılan cadde ve umuma açık yerler, şehrin zaten iyiden iyiye değişen havasına ayrı bir çeşni katıyordu¹⁵.

¹³ Mesela 1312 yılına ait salname verilerine göre, İzmir merkez kazada 39 gayrimüslim banker, 51 adet de çoğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu tüccar bulunuyordu. Bkz. *Aydın VS* (1312: 190-193).

¹⁴ Şehir merkezinde 20 otel, 40 gazine, 30 lokanta ile 2 de tiyatro bulunuyordu. Bunlara ilave olarak 150 han ile 482 kahve bulunduğu da zikrediliyor. *Aydın VS* (1302: 199).

¹⁵ Bkz. Vilayet salnameleri.

Gayrimüslim tebaaya ait nüfusun ekseriyeti oluşturduğu bu Batı Anadolu şehri, caddelerinde son derece pahalı ve özenle seçilmiş kıyafetleriyle arz-ı endam eden gayrimüslim kadınlarının, Fransız modasına ait en son modellerini sergilemekle kalmıyor, aynı zamanda desenli ipek çorapları ve önü açık ayakkabılarıyla biraz da züppece dolaşan genç erkeklerine de meskenlik yapıyordu. Kentin bahçe ve lokalleri konserler, renkli ateş oyunları ve buna benzer eğlencelerle bölgenin diğer yerleşim birimlerinden ayrılıyordu (Gürsoy,1993: 151). İzmir’de yayımlanan *Âhenk* gazetesinde verilen ilanlara bakılarak İzmir’de yaşayan halkın tüketim kalıpları hakkında da fikir sahibi olabiliriz. Bu ilanlarda masa örtüsünden ceket ve dış macununa varıncaya kadar birçok tüketim maddesinin, Avrupa’dan ithal edilen lüks tüketim mallarından oluştuğu görülüyor (*Âhenk*, 21 Zilkâde Perşembe, 1327: 4).

Karşıyaka ile Mersinli ve Hamidiye Mahallesi iskelelerine, diğer mahallerde olduğu gibi sabahtan akşama kadar Şirket-i Hamidiye vapurları seyr-ü sefer etmektedir. Kasaba Demiryolu güzergâhı mezkûr mahalden geçtiği için, posta katarları yolcu indirip bindirmek amacıyla durdukları gibi, sabah akşam işletilen çeşitli özel trenler de ulaşım ve nakliye işlerini kolaylaştırıyordu.

Şehir ekonomik ve sosyal yönden birbirinden çok farklı dört alana bölünmüş bulunuyordu. Avrupalılar şehrin batısında, deniz ile Ermeni Mahallesi arasında kalan son derece lüks ve bayındır olan Frenk Mahallesinde, Rumlar şehrin kuzeyinde, Yahudiler ise Frenk Mahallesinin güney sınırları ile Ermeni Mahallesi arasına yerleşmişken (Kurmuş, 1974: 30), Türkler dağın alt kısmını işgal eden yerlerde oturuyorlardı (Texier, 2002: II/146).

Kent merkezinde Müslüman kadın ve erkeklere ait iki ayrı hastaneyle, Rum, Ermeni, Yahudi ve Katoliklerle Fransız, İngiliz ve Flemenklere ait hastaneler bulunuyordu¹⁶. İzmir’deki en büyük kütüphane de Rumlara aitti. Burada 15.000 cilt kitap olduğundan bahsediliyor. Bunlardan başka Alman ve Fransız rahiplerinin idare ettiği okul ve yetimhaneler bulunuyordu. Muhtemelen buralarda eğitimin yanı sıra misyonerlik faaliyetleri de yapılıyor olmalıydı (Ayдын VS, 1299: 114-115).

¹⁶ 1312 yılına ait vilayet salnamesinde İzmir’de 8 tane hastane bulunduğu zikrediliyor. Bunlardan iki tanesi Müslümanlara, diğer alısı da gayrimüslimlere aitti. Bkz. *Aydın VS*, (1312: 199).

Bölgedeki Demografik Gelişmeler

İncelenen dönem, Osmanlı Devleti'nin hem siyasi hem de iktisadi coğrafyasında, oldukça önemli dalgalanmaların olduğu bir devre rastlar. Balkanlar ve Kırım yarımadasında meydana gelen toprak kayıpları, Anadolu'ya önemli oranda Türk nüfusun akmasına sebep olmuştur. 1780'li yıllardan, 1912'ye kadar geçen zaman diliminde¹⁷, Anadolu'ya göç eden nüfusun bir milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Pamuk, 1988: 175).

Diğer yandan sürgit devam eden savaşlara gönderilen¹⁸ Türk nüfusun bıraktığı boşluk¹⁹, bilhassa tarım sektöründe, ciddi boyutlarda işgücü eksikliğine neden olurken (Kasaba, 1993: 58), aynı dönemde bu boşluğun Osmanlı tabiiyetine girmiş gayrimüslim unsurlarla doldurulduğu görülüyor (Kurmuş, 1974:102-103). Bununla birlikte asıl üzerinde durulması gereken mesele, emek-yoğun işlerde çalışan gayrimüslim tebaanın değil, daha ziyade ticaret, sanayi ve hizmet sektöründe yoğunlaşanlarının bölge ekonomisi üzerindeki etkileridir.

Rumlar dışındaki gayrimüslim tebaanın asıl yoğunlaştığı yer İzmir'di²⁰. Rumlar, başta İzmir merkez kazayla özellikle Çeşme, Kuşadası, Urla ve Foça gibi yerlerde azınlık değil çoğunluk durumundaydılar. Rumlar İzmir merkezde, Müslümanlardan sonra en kalabalık gayrimüslim nüfusu oluşturuyordı. Yahudi ve Ermeniler²¹ kasaba merkezlerinde, özellikle İzmir merkez

¹⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Öztürk (1998; ss. 54-62).

¹⁸ İncelenen dönemin fikri ve siyasi yapısı üzerinde son derece etkin olduğu bilinen *Türk Yurdu* dergisi yazarlarından *Parvus*, köylülerin sefaletini uzun uzun anlattıktan sonra; bunların 'muttasıl askerlik ve vergilerle' iyiden iyiye bunalmış olduğuna işaret ediyor. Bkz. *Parvus* (1328: I/704 vd.); Bölgeden XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren peş peşe çıkan savaşlara gönderilen asker alımlarına dair rakamlar için bkz. Kurmuş (1974: 95-96).

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ 1830'larda 80 bin Türk ve 20 bin Rum'un yaşadığı İzmir'de, otuz yıl sonra bu oran, tam tersine çevrilmiş ve Rumların sayısı 75 bine çıkarken Türklerin sayısı 41 bine düşmüştür. Bkz. *Augustinos* (1997: 28).

²¹ Bölgede bulunan Ermenilerden bir kısmı, o dönemde Ermeniler arasında yaygın bulunan tehdit ve adam kaçırmaya olaylarına karışan gruplarla organize halde, bazı terör ve tedhiş hareketlerine karıştıkları da görülüyordu. Hatta o dönemde Ermeni Komitesinden aldığı para talebini içeren bir tehdit mektubunu hükümete haber veren İzmir'in Ermeni zenginlerinden Balyozoglu Matyos, Tiflisli bir Ermeni fedai tarafından öldürülmüştü. Bir kısmı Amerikan tabiiyetinde bulunan bu kişiler, zorda kaldıklarında konsolosluka sığınıyor ve paçayı kurtarıyorlardı. Bu grupların ülkenin başına açtığı gâileler, devleti uzun süre meşgul etmişti. İçlerinde kebapçı, fotoğrafçı, gazinocu ve öğretmen gibi meslek gruplarına mensup yüzlerce komite üyesi tevkif edilerek mahkemeye sevk edilmiş ve bunlardan pek çoğu idama mahkûm edilmişse de, daha sonra cezaları müebbet küreğe çevrilmişti. Bkz. *Dursun* (1994: 38-39).

kazada yoğunlaşmış bulunuyorlardı. Rum nüfus ise, başta sahil şeridi olmak üzere iç bölgelerdeki köylere kadar yayılmıştı. Ermeni nüfusun sadece sancak merkezi ve kazalarda oturduğu söylenebilir. Köylerde yaşayan Ermeni yok gibiydi. Yahudi nüfus için de aynı şey bazı istisnalar dışında geçerlidir. Ermenilerin İzmir merkezden sonra en yoğun bulunduğu kasabalar sırasıyla Ödemiş, Menemen, Bayındır, Bergama, Kuşadası, Manisa, Turgutlu, Salihli, Kırkağaç, Akhisar, Aydın, Nazilli, Söke ve Denizli'dir. Museviler ise İzmir'den sonra sırasıyla Tire, Urla, Bergama, Menemen, Çeşme, Manisa, Turgutlu, Akhisar, Kırkağaç, Salihli, Aydın, Nazilli, Köyceğiz Bodrum ve Denizli kasabalarında yaşıyorlardı.

Sözü edilen gruplardan her biri yaşadıkları bölgede kendi mahalle ve köylerini kuruyor²², Müslümanlar ve diğer guruplarla karışmıyorlardı. Mabet ve okulları müstakildi. 1890'ların başına doğru bölge genelindeki gayrimüslim tebaaya ait okullar 225'e ulaşmıştı. İlgili yıllarda Denizli merkez kazada ikisi Rumlara biri de Ermenilere ait üç azınlık okulu vardı. Denizli'ye kadar uzanan özellikle Rumlara ait okullar zinciri, Aydın merkez kazada on bir, Söke ve nahiyelerinde ise sekize ulaşmıştı. Manisa merkez ilçede dört, Akhisar ve Turgutlu'da üçer, Muğla, Milas ve Fethiye'de ikişer ve Bodrum'da da bir okulu bulunan Rum cemaatinin bölgedeki etkinliği oldukça fazlaydı. Ermeni cemaatinin de Aydın, Söke, Nazilli ve Bozdoğan kazalarında kendilerine ait okulları bulunuyordu. Yahudi cemaati ise daha ziyade İzmir merkezde yoğunlaştıklarından, toplam yirmi bir cemaat okulunun on yedisi İzmir merkezde, üçü Manisa'da biri de Aydın'da bulunuyordu. Toplam sayıları on üçü bulan ecnebi okulları ise, genellikle İzmir merkez ve Bornova'da yoğunlaşmıştı²³. Bazı yerlerde gayrimüslim tebaaya ait hastaneler bile müstakildi. Muhtemelen gazino ve kahvehaneleri de, tamamen olmasa bile kısmen ayrıydı. Birlikte oldukları yer pazaryeri, Ticaret ve Ziraat Odası ile belediye ve nahiye meclisleriydi. Belediye ve nahiye meclislerinde gayrimüslim tebaanın hiç de hafife alınmayacak bir ağırlığa sahip olduklarını görüyoruz²⁴. Hatta bazı yerlerde çoğunluk gayrimüslim tebaadan oluşuyordu. Urla bunlardan bir tanesidir²⁵.

²² Mesela Bergama kazasından bahsedilirken;49 mahalle ve 167 köyüyle 12.826 hanesi Müslüman, 17 mahalle ve 6 köyüyle 2.294 hanesi Rum, 2 mahalle ve 190 hanesi Ermeni ve 1 mahallede 90 hanesi de Yahudi'dir şeklinde bilgi veriliyor. Bkz. *Aydın VS* (1312: 243-244).

²³ 1307 yılına ait vilayet salnamesinde okul, medrese vs. ile ilgili istatistikî bilgiler verilmektedir. Bkz. *Aydın VS* (1307: 430-456).

²⁴ Sözü edilen meclislerin yapısıyla işleyiş şekli ve diğer ilişkiler hakkında daha detaylı bilgi için, bkz. Augustinos (1997: 94 vd.)

²⁵ Mesela burada taşra idaresi Reis Hocaşâde İbrahim Efendi, azalar Hacı Abdo, Osman Efendi, Hüsnü Dede, Mihalo Efendi, Nikolâki Efendi, Marki Efendi, Ârgir ve Yorgâki Efendi,

Gayrimüslim tebaanın kaza merkezleri genelinde çoğunluğu oluşturduğu söylenemese bile, hiç de azımsanamayacak bir ekseriyet teşkil ettikleri rahatlıkla ileri sürülebilir. Kırsal da ise Müslüman nüfus çoğunlukta idi. Bunun bazı istisnaları olsa bile, iç bölgeler genellikle Müslümanların ekseriyeti teşkil ettiği yerlerdi. Nüfusun şehir ve kırsaldaki dağılımını bölgelere göre ayrıntılı biçimde veren bilgiler, bu durumu açıkça ortaya koyuyor. Bunun yegâne istisnası Rum azınlıklardı. Bunun da ekonomik ve politik sebeplere dayandığı zaten biliniyor²⁶.

(Tablo 1)

1881 YILINDA VİLAYET GENELİNDE NÜFUSUN SANCAKLARA GÖRE ETNİK DAĞILIMI												
	İzmir		Saruhan		Aydın		Denizli		Menteşe		Toplam	
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Türk	189.522	23,5	252.800	31,35	144.712	17,94	105.200	13,04	114.104	14,15	806.338	100
Rum	105.005	65	32.546	20,18	14.346	8,89	1.770	1,09	7.552	4,68	161.219	100
Ermeni	6.102	50,64	3.562	29,56	1.930	16	444	3,68	0	0	12.048	100
Yahudi	10.296	78,54	2.090	15,94	332	2,53	0	0	390	2,97	13.108	100
Toplam	231.126	23	291.002	29	161.330	16,08	107.414	10,71	122.046	12,16	1.002.920	100
NÜFUSUN ŞEHİR VE KIRSALDAKİ ETNİK DAĞILIMI (1904)												
	İzmir		Saruhan		Aydın		Denizli		Menteşe		Toplam	
	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler		
Türk	156.274	201.035	93.137	214.557	69.917	137.770	44.287	228.841	30.945	113.784	1.290.547	
Rum	126.617	51.310	22.001	17.154	11.009	11.277	2.384	0	6.132	5.544	253.428	
Ermeni	9.148	230	4.309	3	681	8	639	0	6	0	15.018	
Yahudi	23.984	251	2.998	31	2.288	0	28	0	562	54	30.196	
Ecnebi	53.428	0	111	0	136	0	10	0	65	0	53.750	
Diğer	6.870	827	643	0	1.025	342	292	510	636	0	11.145	
Toplam	375.809	209.235	124.708	259.331	83.318	150.421	47.640	229.354	38.448	125.675	1.643.939	
	585.044		384.039		233.739		276.994		164.123			

(Kaynak: Vilayet Salnameleri)

Kostantino Efendi, Kıstı Efendi ile tahsildar Dimitri Efendi ve Fahrî Sandık Emîni Konstantino efendilerden oluşuyordu. *Aydın VS* (1313: 208).

²⁶ Kıyı merkezleri başta olmak üzere, Menderes ve Hermus vadilerinin bereketli topraklarının aşama aşama Rumların eline geçmesi ve buna dair detaylı bilgiler için bkz. Augustinos (1997: 44 vd.)

Yukarıdaki rakamlar, özellikle Ermeni ve Yahudi cemaatinde şehirleşme oranının oldukça yüksek olduğunu gösteriyor. Müslüman ve Rum tebaada ise bu oran göreceli olarak daha düşüktür. Bununla birlikte Rumlar dâhil gayrimüslim cemaatin asıl yoğunlaştığı yer İzmir ve kazalarıydı. Bunu sırasıyla Manisa, Aydın ve Muğla izlemektedir. Şehirleşme oranını yüzde olarak vermek gerekirse bu oran Müslümanlarda % 30, ecnebilerde % 100, Yahudilerde % 99, Ermenilerde % 98, Rumlarda ise % 66'dır. Geçen on beş yıllık zaman diliminde ise, Müslüman ve gayrimüslimlerin bölge içindeki dağılımında önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Demografik yapının köy ve şehirlerdeki dağılımına ilişkin bilgiler, Müslüman ve gayrimüslim nüfusun etkin olduğu üretim alanlarına dair fikir sahibi olunmasına da yardımcı olabilir.

İstatistiklerde dikkati çeken önemli bir ayrıntı, vilayet merkezi İzmir'in özel konumudur. Buna göre kazaları ve köyleri de dâhil olmak üzere Sancak genelinde yaşayan gayrimüslimlerden İzmir merkezde oturanların oranı Rumlarda % 40, Ermenilerde % 62, Yahudilerde % 81 iken, ecnebilerde bu oran % 100'dür. Azınlıkların sadece İzmir merkezde yoğunlaştığı bilgisi yanıltıcı olabilir. Aynı yıllarda sancak genelinde yaşayan gayrimüslim tebaanın vilayet geneline oranları Rumlarda % 67, Ermenilerde % 65, Yahudilerde % 77 ve ecnebilerde % 100 olarak gerçekleşmiştir²⁷. Bu oranlar yirminci yüzyılın başında da aşağı yukarı aynıdır (Aydın VS, 1316:550-552). Tabloda dikkati çeken bir diğer husus, 1888 ile 1897 yılları arasında nüfusun yıllık artış oranı, gayrimüslimlerin ortalamasında % 2,05, Müslüman unsurlarda ise % 1,03 civarında gerçekleşmiş olmasıdır. Gayrimüslim nüfustaki artış, nispi olarak Müslüman nüfusun iki katı civarındadır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Müslüman Türk nüfusun sürekli olarak askere alınmasından kaynaklanıyor olabilir²⁸.

²⁷ Nüfusla ilgili gelişmeler için, bkz. *Aydın VS* (1307: 403-409, 515).

²⁸ Sadece Aydın vilayetinden sırf 1853 Kırım harbi ile 1891-1896 yılları arasında Girit ve sair yerlerde cereyan eden savaşlara gönderilen asker sayısı, 200.000 civarında olmuştur. bkz. Kurmuş (1974: 96).

(Tablo 2)
Aydın Vilayetinde 1881/2-1908 Yılları Arasında Nüfus Yapısındaki
Gelişmeler

Yıllar	Müslüman	Rum	Ermeni	Musevi	Ecnebi	Toplam	Endeks
1881	806.338	161.219	12.048	13.108	?	1.002.920	100
1886	1.096.969	206.960	16.965	21.397	54.211	1.396.497	139
1888	1.184.496	195.431	13.940	22.273	67.247	1.407.387	140
1889	1.092.929	206.960	12.960	21.392	56.924	1.396.497	139
1893	1.175.637	219.373	15.406	25.374	60.712	1.495.482	149
1894	1.184.876	222.004	15.341	25.589	59.705	1.507.515	150
1897	1.221.946	237.576	15.046	26.842	59.206	1.561.928	156
1898	1.234.718	247.328	15.280	29.933	61.369	1.586.628	158
1900	1.235.518	265.165	13.487	29.263	55.724	1.553.981	155
1902	1.290.882	258.686	14.640	30.185	59.018	1.653.411	165
1904	1.314.985	267.997	16.350	30.531	55.640	1.685.503	168
1908	1.313.561	?	?	33.081	80.010	1.725.984	172

(Yukarıdaki tablo 1301-1302, 1305, 1307-1308, 1311, 1312, 1313, 1316, 1317, 1321, 1323 ve 1326 yıllarına ait Aydın Vilayeti Salnâmeleri esas alınarak hazırlanmıştır.)

Yukarıdaki verilere göre on yedi yıllık zaman diliminde nüfustaki ortalama yıllık artış oranı, Yahudi nüfusta % 8,95, Rum nüfusta % 7,15, Ermeni nüfusta % 3,91 ve ecnebilere % 2,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlardan anlaşıldığı kadarıyla, bölgedeki en fazla nüfus artışı Yahudi ve Rum cemaatine aittir²⁹. Artış oranlarındaki fazlalık, yüksek doğum oranlarına bağlanamaz. Muhtemelen bu durum, bazı siyasi ve ekonomik sebeplerle sıkı biçimde bağlantılıydı³⁰. Bu gelişmeler anlaşılabilir bir olgudur. Zira artan dış ticaret hacmiyle birlikte, yerli üreticilerle Avrupalı şirketler arasında esas

²⁹ Özellikle Rum nüfusun, Batı Anadolu'da Türk nüfusundan daha fazla olduğuna dair söylentiler, Avrupa basınında yoğun bir şekilde telkin ediliyordu. Rum nüfusun Batı Anadolu'da sessiz ve sinsi bir şekilde yerleşmesi ve önemli bir unsur haline gelmesi, İstiklal Harbi öncesi Yunan işgaliyle sıkı bir şekilde irtibatlıdır. Bkz. Baykara (1969: 69-70).

³⁰ XX. yüzyılın başlarında *Megalî Idea*'ya tek yanlı olarak hizmet etme gayretleri içinde çalışan Atina Üniversitesi *Etudes Franco-Grecques* başkanı Leon Maccas, İzmir ve civarını Yunan toprakları olarak göstermişti. Aynı düşünce ve doğrultuda çalışmalarda bulunan ve İzmir'de görev yapmış bulunan bir İngiliz din adamı da 1914 öncesi döneminde İzmir'de ve Batı Anadolu'da geniş çaplı bir Helen milliyetçiliğinin başladığını ileri sürmüştür. bkz. Ülker (1990: 515-520).

bağı kuran zümreler pek tabii olarak Hristiyan ve Levanten gruplardan oluşmuştu³¹. Avrupa şirketlerinin liman şehirlerinde açılan acentaları, aracı olarak gayrimüslim Osmanlı uyruklarını çalıştırmışlardı. Bunların bazıları yabancı pasaportu aldıkları gibi yabancı uyruğuna geçmekte de sakınca görmediler. Çoğu taşıdıkları yabancı pasaportların sağladığı koruma ve dokunulmazlıktan yararlanan komprador nüfus, Selanik, İzmir ve İstanbul gibi liman şehirlerinde gelişip zenginleşmişti. Ticari faaliyetin yeni odaklarını oluşturan bu şehirler, kaynağı Avrupa olan meta ve kredi devreleriyle bağlantı sağlıyordu. Liman şehirlerine kurulan bankalar ve ticarethaneler iç bölgelere erişimi sağlayan şebekeleri de harekete geçirmişti. Bu şebekeler tüccarlardan, acentalardan, küçük satıcılardan ve tefecilerden oluşuyordu (Keyder, 1993: 49-50).

Ulaşım Hizmetleri (Demiryolları ve Karayolları)

Bölgede ulaşım hizmetleri deyince birinci derecede zikredilmesi gereken husus demiryollarıdır. Çünkü İzmir ve hinterlandının dünya pazarlarıyla entegre olmasını sağlayan en önemli faktörlerden biri, hiç şüphesiz bu hatlardı. Demiryolu hatlarının ulaşamadığı iç bölgeleri, demiryollarına bağlayan ikinci derece yollar ise karayollarıdır. Bu yolların en gelişmiş örnekleri, kırma taştan ve hayvanla çekilen arabalara göre yapılmış şose yollardır. Niha yet bölgedeki kara ve demiryollarının kavşak noktası olan İzmir Rıhtımı ve limanının önemi unutulmamalıdır³².

Bölgede demiryolu yapımının salt ekonomik gerekçeler değil³³, aynı zamanda idari ve askeri gerekçeler (Kaynak, 1986: 2) yanında, yabancı sermayenin bölgeye yönelik politikalarının da etkisiyle gündeme geldiği söylenebilir³⁴. Zaten 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında Batı Anadolu'daki demiryolu yapımı, bu bölgede rakipsiz İngiliz egemenliği dönemini

³¹ Yerli azınlıklar içinde Batıyla ekonomik bağları kuranlar esas itibarıyla Rum ve Ermeni cemaatleri olmakla birlikte, asıl güçlü bağlar Rum cemaati tarafından kurulmuştu. Rumların bölge içindeki ekonomik faaliyetleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Syrett (1999: 20).

³² İzmir rıhtımı ve limanının bölge ve dünya ekonomisi için önemi hakkında daha detaylı bilgi için, bkz. Kütükoğlu (2000: ss. 201-247; ss. 285-312)

³³ 1897 senesinde Bâb-ı Ali'ye sunulan bir layihada da bu endişeleri gözlemek mümkündür. Bkz. Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Efendi Hazretleri (1897: 2 vd.).

³⁴ İssawı, Osmanlı Devleti'ndeki demiryolu projelerinin gelişme seyrini anlatırken, İngilizlerin Hindistan'la karadan süratli bir ulaşım sağlama isteğinin önemine işaret ederek; Süveyş Kanalı'nın, Mezopotamya hattına deniz yoluyla ulaşımı sağladığını, ancak bu gelişmelerin, Anadolu'daki dev iktisadi kaynakları işletme amacıyla bu bölgede yapılacak demir yolu hattına olan ihtiyacı azaltmadığını belirtmektedir. Bkz. İssawı (1966: 91).

başlatmıştır. Demiryolu yapımını, bölgenin İngiltere ile olan ticaretinde hızlı artışlarla madencilik, sanayi ve belediye hizmetlerindeki İngiliz yatırımları izlemiştir (Pamuk, 1984: 67).

Yapımına 1856 da İngiliz sermayesiyle başlanılan ilk demiryolu kurma teşebbüsü olan İzmir-Aydın³⁵ demiryolu hattı (130 km.) 1867'de tamamlanmıştır. Yüzyılın sonuna kadar aynı sermaye grubuna verilen imtiyaz süresi uzatılarak, bu hattın toplam uzunluğu 516 km.'ye çıkarılmıştır³⁶. Demiryollarıyla ilgili verilen diğer bir imtiyaz da, 1863'te bir İngiliz firmasına verilen 93 km.'lik İzmir-Kasaba hattıdır³⁷. Bu hat daha sonra Fransız sermayesine devredilmiş ve yüzyılın sonunda toplam uzunluğu 522 km.'ye ulaşmıştır (Issawi, 1966: 91).

Aydın demiryolu hattının geçtiği yerleşim birimleri, tarımsal ürünlerin toptancı merkezi olarak bilinen yerlerdir. İzmir'den başlayan hat, önce Küçük sonra Büyük Menderes vadilerinin içine girecek şekilde ikiye ayrılmış ve bu vadilerin sonlarına kadar uzanmış bulunuyordu. Kasaba hattı da önce Manisa üzerinden Alaşehir'e sonra da Bandırma'ya kadar (Kıray, 1972: 36) ulaşıyordu³⁸.

³⁵ 1296 yılına ait vilayet salnamesi, İzmir Aydın arasındaki mesafenin 84 mil olduğunu belirttikten sonra, hattın yıllık gelirinin üst üste 10.500.000 kuruş olduğunu zikrediyor. Bu hatta yıllık 235.000 yolcu taşınırken, aynı hat 3.125.000 kantar mal nakletmiştir. Hattın gideri gelirinin % 52'si civarındadır. Bkz. *Aydın VS* (1296: 138-140).

³⁶ Hat güzergâhı İzmir'den Dinar'a 386,5 km., İzmir'den Buca'ya 5 km., Gaziemir'den Seydiköy'e 2 km., Torbalı'dan Tire'ye 36 km., Çatal'dan Ödemiş'e 34 km., Polatçık'tan Söke'ye 23 km., Gancalı'dan Denizli'ye 9,5 km. ve Südlace'den Çayırli'ya 30 km. olmak üzere toplam 516 km. dir. 1897 senesi zarfında bu hattın gayrisafi hâsılatı 39.361.670 kuruşa ulaşmıştır. Zikredilen yıl zarfında bu hat üzerinde 672.275 yolcu ve 321.269 tonluk eşya nakledildiğini tespit ediyoruz. Bkz. *Aydın VS* (1316: 84-85).

³⁷ İzmir Kasaba hattı İzmir'den Alaşehir'e kadar 108 mildir. Sözgelimi Aydın demiryolu hattının 1296 yılı salname verilerine göre yıllık geliri 10.500.000 kuruştur. Hat bir yılda 235.000 yolcu ile, 3.125.000 kantar mal taşımıştır. Hattın toplam maliyeti, gelirinin % 52'si civarındadır. Kasaba demiryolunun yıllık geliri ise, 15.000.000 kuruştur. Hattın bir yılda taşıdığı yolcu miktarı 340.000, taşınan mal miktarı ise, 4.500.000 kantar civarındadır. Bu hatta 15 adet lokomotif bulunduğu da zikrediliyor. Bkz. *Aydın VS*, (1296:140). 1897 de aynı hattın yolculardan elde ettiği gelir 3. 976.760 kuruş, eşya naklinden elde edilen gelir ise 11.901.541 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Geçen zaman içinde değişen pek fazla bir şey olmadığı görülüyor. Bkz. *Aydın VS* (1316: 86).

³⁸ Demiryolu hattı Aydın, Manisa, Nazilli, Tire, Söke, Ödemiş ve Alaşehir gibi yerleşim birimlerinin merkez ya da yanı başından geçerken; Akhisar'ın 200, Bayındır ve Salihli'nin 600, Kasaba kazasının ise 700 metre mesafesinden geçiyordu. Diğer merkezler gibi şehrin yanı başı veya ortasından olmamakla birlikte, hattın yakınından geçtiği merkezler de uzaklıkları itibarıyla Menemen'de 1, Karamağaç ve Soma'da birer buçuk Denizli'de 2, Sarayköy'de 3 km. idi. Hattın

Demiryolu hatları bölge içlerine uzandıkça Rumlar da hatlarla birlikte ve hatta hatlarından önce bölge içlerine doğru hızla ilerliyordu (Issawi, 1999:10). Hat üzerinde bulunan yerleşim birimlerinden elde edilen a'şar gelirleriyle, sözü edilen yerleşim birimlerindeki Rum nüfusa ilişkin tablolara baktığımızda, bu durumu daha açık olarak gözlereyebiliriz. Rumlar bu bölgelerde sadece tarımsal üretimle değil, aynı zamanda yerel üreticilerin mallarını doğrudan doğruya satın almak suretiyle, kaynağından getirdikleri malları yüksek fiyatlarla satarak, bölge ekonomisi içindeki etkinliklerini hızla artırıyorlardı (Syrett, 1999: 21).

Bölgedeki mal hareketlerinin büyük ekseriyeti, muhtemelen demiryolu hatlarıyla yapılıyordu. Bu hatlarla yapılan mal sevkiyatının kayıtlı olması, mal hareketlerinin sağlıklı bir biçimde izlenebilmesi açısından bir hayli önemlidir. Bununla birlikte, demiryollarıyla taşınanlar kadar olmasa bile, bölge içinde, özellikle deve kervanlarıyla yapılan mal hareketlerinin hiç de azımsanacak oranda olmayışı, karayolu taşımacılığının önemini korumasına sebep olmuştur. İzmir limanına taşınan mallardan bir kısmı doğrudan deve kervanlarıyla taşınırken, köy ve kasabalar arasında daha ziyade beygir ve merkepler tercih ediliyordu. Deve kervanlarını tercih sebeplerinden en önemlisi, daha yüksek taşıma maliyetlerine rağmen³⁹, geleneksel yapının direnci olarak gösterilebilir (Aydın VS, 1307-1308: 789). Çünkü emtianın tamamını demiryollarıyla taşıma girişimi, bölgede önemli bir istihdam krizine yol açmış ve kervancılarla Aydın demiryolu direktörü arasında şiddetli sürtüşmelere sebep olmuştur. Neticede demiryolu şirketi anlaşma yolunu tercih ederek, meseleyi tatlıya bağlamıştır (Kıray, 1972: 14).

İzmir Ticaret Odası istatistiklerindeki verilere bakılarak sadece Aydın demiryolu hattıyla nakledilen bazı önemli mal kalemleri dikkate alınırsa;

güzergahında bulunmayan merkezlerden Muğla Gökâbad iskelesine 30 km. mesafede iken, Salihli istasyonuna Gördes 60 ve Demirci 104 km. mesafe uzaklıkta bulunuyorlardı. Bunun yanı sıra Kula kazası, Alaşehir istasyonuna 30 km. mesafede iken Eşme 50 km. mesafede bulunuyordu. Buldan ve Çal kazalarının Sarayköy istasyonuna uzaklıkları ise biri 30 diğeri de 50 km. idi. Aynı şekilde Tavas ve Kırkağaç kazaları da biri 30 diğeri 50 km. mesafe uzaklıklarla Denizli istasyonu yakınında bulunuyorlardı. Bunlara ilave olarak Bozdoğan Nazilli istasyonuna 30, Çine de Aydın istasyonuna 40 km. mesafede bulunuyordu. Bkz. Aydın VS (1316: 531-532).

³⁹ "XIX. Yüzyılda at ve deve ile yapılan taşıma, demiryolu ile yapıłana oranla 7; deniz ve nehir yolu ile yapıłana oranla 24 kat pahalı idi. Pamuk gibi bir dereceye kadar değeri yüksek bir sanayi hammaddesinin 100 saatlik (yaklaşık 500 km.) bir yerden diğetine hayvan sırtında taşıma ücreti, taşındığı yerdeki satış fiyatına ulaşıyordu. Buğday ve arpa gibi hacimli ürünlerin 15-18 saat uzaklıkta bir yere at ve deve sırtında taşınması halinde satış fiyatı, taşıma ücretini ancak karşılayabiliyordu." Bkz. Güran (1998: 71).

demiryolu hattının, İzmir ve hinterlandını dünya pazarlarına eklememiş olduğu görünür. Sözü edilen hat Büyük ve Küçük Menderes nehirleri üzerindeki verimli toprakları, İzmir limanına bağlıyordu. Kasaba hatı ise, daha kuzeyde bulunan Gediz nehri üzerindeki münbit araziler boyunca uzanıyordu.

İstatistiklerdeki bilgiler⁴⁰ ve dipnotlardan rahatlıkla izlenebileceği gibi, bölgede yapılan hatlar, emtia nakli yanında hiç de azımsanamayacak miktarda yolcu taşıyordu. Ancak asıl önemli olan, bölgede üretilen tarımsal malların dünya pazarlarına ulaştırılmasıdır. Yabancı sermayenin demiryollarına bölgede gösterdiği olağanüstü ilgiyi de buna bağlamak gerekir.

Salname kayıtlarından öğrendiğimize göre, söz konusu hatlarda işleyen trenlerde birinci ve ikinci mevki şeklinde hizmet farklılaştırılmasına gidilmekle birlikte, gidiş-dönüş ücretleriyle sadece gidiş ücreti de ayrı ayrı belirlenmiştir (Aydın VS, 1300-1301: 66-67). Ücret tarifelerine mukavelede belirlenen şartlara göre uyma mecburiyeti getirilirken, fiyatların yükseltilmesi de devlet iznine tabi kılınmıştır. Nitekim altı yedi yıllık zaman zarfında ücretlerde hiçbir değişiklik yapılmadığı görülüyor (Aydın VS , 1307-1308: 339-349).

Kasaba demiryolu hattına ait şartname maddelerinde görülen maddelere bakılacak olursa, söz konusu hatta kağı, arabası, öküz, boğa, inek, koyun, keçi ile koşum hayvanları da nakledilmektedir. Bunlardan her biri için kilometre başına alınacak ücretler, tafsilatlı biçimde belirtilmiştir. Yukarıda zikredilen tarifelere ilave olarak, yekpare ağırlığı üç ton ve üzeri olan emtia için, zikredilen ücretin yarısı kadar bir ilave daha yapılacağı zikrediliyor. Sözleşmeden anlaşıldığına göre, demiryollarının gerekli hallerde tarafların karşılıklı rızasına uygun olarak belirlenen ücret üzerinden posta hizmeti verdiği de anlaşılmaktadır. Bütün bunların dışında gönderilen eşyanın değerli olması ve müşterinin talebine bağlı olarak, trenlerin emniyetli yerlerinde gönderilmesi istenilen eşya nakli fiyatları da ayrıca belirlenmiştir (İbid).

Şartname maddelerinde belirtilen hususlarla, demiryolları güzergâhının geçtiği yerleşim birimleri aynı anda dikkate alınırsa, sözü edilen hatların eşya

⁴⁰ İzmir Ticaret Odası İstatistiklerine göre yüzyılın başında İzmir'deki ticarete ilişkin ayrıntılı bilgi için, bkz. Kütükoğlu (Ağustos 2000: 313 vd.)

ve yolcu naklinde hatırı sayılır bir önemi haiz oldukları kolaylıkla anlaşılır⁴¹. Zaten, salname kayıtlarındaki verilerden de rahatlıkla izlenebildiği üzere, bölge halkı sözü edilen dönem zarfında, ürettikleri tarımsal ürünlerin çok önemli bir kısmını geçimlik değil, pazara yönelik olarak üretmekteydi⁴². Bölgede üretilen tarım ürünleri arz ve fiyatlarının dünya piyasalarındaki değişikliklere karşı aşırı derecede duyarlı olmasından da anlıyoruz ki, İzmir ve hinterlandı dünya piyasalarıyla eklemlenmiş ve tarımsal ürünlerde uzmanlaşmıştır⁴³. Bu sürecin ikmal edilmesinde en büyük rollerden birini, hiç şüphesiz demiryolları üstlenmiştir.

Demiryolu ulaşımı yanında karayolu ulaşımının da, bölge için önemi inkâr edilemez. 1866 yılında İzmir-Aydın arasındaki trafiğin yarısı kervanlarla yürütülüyordu. 1891 gibi geç bir tarihte bile bölgede bulunan deve miktarının 21.057 civarında olduğu zikrediliyor (Aydın VS, 1307-1308: 789). Daha ziyade göçebe aşiretlere ait olduğu bilinen bu kervanlar, üretim mahalleriyle İzmir limanı arasında olduğu kadar, şehir merkezlerinden tren istasyonlarına eşya taşıma işinde de yoğun biçimde çalışmışlardır⁴⁴. Zaten "vâsita-i nakliye" olarak salnamelerin çoğu yerinde beygir, katur, deve, merkep ve iki veya dört tekerlekli arabaların adı geçiyor⁴⁵.

⁴¹ Demiryolları güzergâhında bulunan yerleşim birimlerinin, bu güzergâhta bulunmayan yerleşim birimlerinden daha az olduğu ve bunun vilayet geneline olan nispetinin dördte bir civarında olduğu zikrediliyor. Bkz. *Aydın VS* (1300: 265).

⁴² Vilayet genelinde en fazla ticari işleme tabi tutulan tarımsal ürün olarak zikredilenler incir, üzüm, zahire, afyon, palamut ve pamuk olup, bu ürünlerin % 90'ı Avrupa ülkelerine ihraç ediliyordu. Bkz. *Aydın VS* (1300-1301: 262).

⁴³ Mesela 1300 yılına ait salname kayıtlarında bir sene zarfında Avrupa'ya 2.474.700 liralık mal satılırken, Avrupa'dan İzmir limanına getirilen emtianın değeri 2.311.658 lira olarak belirtiliyor. Rakamlardan anlaşılacağı üzere, bölgede yapılan tarımsal üretim geçimlik ya da iç pazara yönelik olmaktan ziyade, doğrudan doğruya dünya piyasalarına yöneliktir. Bu durum, İzmir ve hinterlandının ilgili dönemde dünya pazarlarıyla tam anlamıyla bütünleşmiş olduğunu gösterir. Dış piyasaya satılan tarımsal ürünlerinde toplam arzın rakip ülkelere bağlı olarak artmasından kaynaklanan fiyat düşmeleri için, bu çalışmanın tarımla ilgili bölümüne bakılabilir. Bkz. *Aydın VS* (1300-1301: 79-80).

⁴⁴ Vilayet salnamelerinde nakliye ile ilgili olarak; "Nakliyatın kısm-ı mühimmi de hemen umumiyetle develer ve kısmen beygirler ile merkep ve esterlerden ibaret olup, şimendifer gibi vesâitden mahrum ve ücret-i nakliyesi daha ehven bulunan mahallerde ve köyler ile şehir ve kasabalar arasında vesâit-i nakliye..." ifadeleri de bu durumu teyit etmektedir. Bkz. *Aydın VS* (1326: 752).

⁴⁵ Mesela 1311 yılı salname kayıtlarında sadece Muğla merkez kazada 2.323 deve bulunduğu zikrediliyor. Merkep sayısı ise bunun iki katı civarındadır. Bkz. *Aydın VS* (1311: 381).

Bununla birlikte gerek yerleşim birimleriyle istasyonlar arası, gerekse şehirden şehre yapılan nakliyatla en önemli yeri deve kervanlarının tuttuğu biliniyor. Deve kervanlarının en çok bulunduğu sancak, Aydın sancağıdır. Onu sırasıyla Saruhan ve İzmir sancakları izler. Deve kervanlarının en az bulunduğu sancak ise Denizli'dir.

Yolların inşası, tahmin edilebileceği üzere insan gücüyle yürütülüyordu⁴⁶. Tanzimat'tan önce yol resmi, derbent resmi, mürüriye resmi, selamet akçesi gibi bir takım resimler vardı. Bunlar yolcu ve yük arabalarından alınıyordu. Tanzimat'la birlikte bütün örfi vergiler lağvedildiğinden, karayolları masrafları devletin umumi giderleri arasına alınmıştı. Bu sebeple 1856 tarihli bir kanunla 16 yaşından 65 yaşına kadar erkek nüfus için senede dört gün yollarda bizzat çalışmak veya bunların karşılığını nakit olarak ödemek suretiyle bir yol mükellefiyeti ihdas edildi. Bu kanun 1909 yılında ıslah edilerek bütün ülkeye yaygınlaştırıldı. 1910 senesinde ise bu yöntem kaldırılarak yol bedellerinin nakden alınmasına başlandı (Eldem, 1994: 95).

Şose yollarına dair ihdas edilen *umur-u nâfia* hükümlerine göre, yol güzergâhında yapılacak köprüler için gerekli ağaç ormanlardan kesilebileceği gibi, yol güzergâhında kurutulan bataklıkların tasarrufu da yolu yapanlara bırakılacaktı. Yol yapımı için yurt içi ve dışından getirilecek alet ve edevat gümrük muafiyetine tabi tutulacaktı. Nâfia Nâzırı Hasan Fehmi Efendinin Bâb-ı Ali'ye sunduğu lâyihadan anlaşıldığına göre, yolların yapımı özel sektöre de ihale edilebiliyordu. Teklif sahiplerinin bu işi yapmaya muktedir olup olmadıkları tespit edildikten sonra, ihale komisyonu ile müzakerelere başlamasına izin veriliyordu.

Vilayet başmühendisliğinin verilerine göre 1299 ve 1300 seneleri zarfında güzergâhları belirlenerek tesviyelerine başlanılan yolların toplam uzunluğu 600 km. civarında idi. Plan dâhiline alınan bu yollardan, yarıya yakın bir kısmında tesviye işleminin zikredilen tarihlerde bitirilmiş olduğu görülüyor. Bölgedeki en uzun karayolu güzergâhı Manisa, Kırkağaç, Soma ve Bergama üzerinden Dikili'ye uzanan şosedir. Bu hattın 148 km. olduğu belirtiliyor (Aydın VS, 1300: 265-267).

⁴⁶ Salnamelerde zikredildiğine göre yapılan yollarda "*amele-i mükellefe*" namı altında çalıştırılan ahalinin başında çavuşlar bulunmakta ve bu suretle yol inşaatına devam edilmektedir. Verilen bilgiye göre, amelenin başında bulunan çavuş ve mühendisler maaş karşılığı çalıştırılmaktadır. Vilayetin Nâfia Komisyonu tarafından alınan karara istinaden yol yapımına başlanılıyordu. Bkz. Aydın VS (1313: 512).

1304 senesi nihayetine kadar ikmal edilmeyen yolların uzunluğu 807 km., bitirilmiş şose yolların uzunluğu ise 574 km. idi. Aynı tarihe kadar bitirilen köprü sayısı 824 olarak belirtilmektedir. 1305 Kânun-u Evvel nihayetinde vilayet genelindeki yolların umumi uzunluğu olarak 1.677 kilometreden bahsediliyor. Bunların 925 km.'si henüz ikmal edilmemiş, geriye kalan 722 km.'si ise ikmal edilmiş şose yollardır. Zikredilen yollar üzerindeki toplam köprü sayısı 936'dır. Burada zikredilen 1.677 km.'lik yolun 925 km.'lik bölümünü, eskiden kullanılmakla birlikte yapımı henüz tamamlanmamış yollar olarak anlamak lazımdır. Bu yollar sözü edilen tarihlerde kullanılamaz hale gelmeleri dolayısıyla yeniden kullanıma açılması düşünülen yollar olabilir. Aksi halde yukarıda rakamlar yanıltıcı olabilir. Bu sebeple, hayvanların çektiği arabaların bile işlemesine müsait olmayan bu yolların, sadece at ve develerin güzergâhı olduğunu ileri sürmek çok da yanıltıcı sayılmaz.

Sözü edilen tarihten 1305 Kânun-u Evvel nihayetine kadar geçen 10 aylık süre zarfında, yeni baştan yapılmak suretiyle ikmal edilmeyen yolun uzunluğu 18 km., şose olarak kullanılan yolun uzunluğu ise 147 km.'ye ulaşmıştı. Ulaşım açılan bu yollar üzerinde 112 adet de köprü inşa edildiği zikrediliyor (Aydın VS, 1306: 127). 1310 yılında vilayet genelinde 789 km. şose, 132 km. şose şartlarını haiz olmayan yol ile, yapımına başlanılmakla birlikte şose olarak düşünülmemeyen 69 km. yol bulunuyordu. Sözü edilen yollar üzerinde 750'si taş, 545'i de taş ve ağaçla inşa edilmiş toplam 1.295 adet köprü bulunuyordu (Aydın VS, 1313: 546). 1313 senesi verilerine göre bitirilen şose yolları 873 km., henüz şose hale getirilemeyen yollar da 190 km.'ye ulaşmıştı. Ayrıca bu yollar üzerinde 8.771 metresi harçlı, 44.980 metresi de kuru olmak üzere toplam 53.751 metrelik duvar yapılmıştır (Aydın VS, 1316: 547). 1907 yılına gelindiğinde bölgede yaptırılan toplam yol miktarının (buna yapımına başlanılmakla birlikte henüz bitirilemeyen yollar da dâhildir) 1.307 km. olduğunu biliyoruz (Duran, 1987: 113-114).

Yol yapım maliyetleri hakkında bir fikir sahibi olabilmek açısından, Ayvalık'tan Bergama ve Kırkağaç'a kadar yapılması düşünülen 100 km.'lik yolun her km.'si için öngörülen maliyet bedelinin, 607 lira 67 kuruş olarak tahmin edildiği belirtilebilir (Hasan Fehmi Efendi, 1897: 11). Salmelerde vilayet genelinde yapımına başlanılan ve yapımı bitirilen yolların ayrıntılı dokümanı istatistikî olarak verilmiş olduğundan, bunların detaylarına girilmeyecektir (Aydın VS, 1313: 544-547).

Tarımdaki Gelişmeler

Bölgenin dünya pazarına açılması ve el sanatlarındaki nispi gerilemeyle birlikte işgücü, hızla tarım sektörüne yönelmeye başlamıştı⁴⁷. Bu gelişmeyi, özellikle ihracata yönelik sınaî üretime hammadde sağlayan tarım ürünlerindeki fiyat artışları izlemiştir⁴⁸. Fiyat artışlarını ihracattaki artışlar takip etti. Nitekim 1898 de İzmir limanından yapılan toplam ihracatın 249.500 tondan 1906 da 403.268 tona yükselmesi de aynı gelişmelerin sonucuydu⁴⁹.

Endüstriyel tarım ürünlerine yönelik talep patlaması, sınaî girdilerdeki fiyat artışıyla ülke içi sınaî üretimi olumsuz yönde etkilerken, işgücünün tarımsal üretim alanlarına yönelmesine sebep olmuştu. Talep artışı sadece endüstriyel tarım ürünleriyle sınırlı değildi. Aynı şekilde bölgenin ihraç kalemleri içinde önemli bir yeri olan üzüm üretimini teşvik için, hazineye ait boş araziler bağlık alanlara çevrilmek amacıyla köylünün kullanımına açıldı. Günlükçü ameleler mesailerinden artan vakitlerini boş arazileri bağ haline getirme işine ayırdılar. Neticede günlükçü ücretleri beş ila altı kuruştan bir Mecidiye, hatta daha yukarıya yükseldi (Aydın VS, 1300-1: 254-255). Bunun üzerine yükselen emek maliyetlerini aşağıya çekmek amacıyla, üretim girdilerinde % 60'lara varan ölçüde maliyet avantajı sağlayacağı tahmin edilen bazı makineler kullanılması yönünde arayışlar başladı (Aydın VS, 1296: 218-219/ 1300: 254-255).

Bölgenin dünya pazarlarının ilgisini çekmesiyle birlikte özellikle İngiliz sermayesi, İzmir ve civarında yaklaşık 2,5 ila 3 milyon dönüm civarında toprak satın almış; bunu Ermeni, Rum ve Yahudi sermayesi izlemişti. Bu miktarın 5 ila 6 milyon dönüm civarında olduğu tahmin ediliyor. Bu durum sadece sözü edilen toprakların el değiştirmesini değil, aynı zamanda bu top-

⁴⁷1301 tarihli salname verilerine göre, vilayet dâhilinde üretilen incir, üzüm, afyon, palamut ve pamuk gibi tarım ürünlerinin % 90'ı dışarıya ihraç edilmekteydi. Bkz. Aydın VS (1301: 262).

⁴⁸1845 ila 1876 yılları arasında sınaî-tarım ürünleri fiyat endekslerindeki gelişmelerle ilgili istatistikî veriler için bkz. Kasaba (1993: 79-80).

⁴⁹Bu durumdan da anlıyoruz ki, pazara yönelik tarımsal üretim, dünya ekonomi dediğimiz küresel ölçekli kapitalizmin güçlenmesine uygun bir gelişim seyri izlemiştir. Bu süreçte demiryollarının çok önemli bir rol üstlendiği görülüyor. Mesela Haydarpaşa Ankara demiryolu hattı 1893 de ihracat trafiğine açıldığında, bu hattan gönderilen tahıl miktarı aynı yıl, 53.390 ton iken, bu rakam 1911 de 262.146 tona yükselmiştir. Benzer durumu Konya ve İzmir vilayetlerinde de görmek mümkündür. Konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bkz. İssawi (1966: 67).

raklardaki üretim yöntemlerinin dönüşmesini de sağlamıştır (Kurmuş, 1974: 102-103).

Osmanlı topraklarının Yunan Krallığına göre daha güvenli ve avantajlı olması yanında (Augustinos: 1997: 42-43), ihracata yönelik yeni imkânların ortaya çıkması, çoğu Anadolu'nun içlerinden ve Ege adalarından gelerek Batı Anadolu'ya yerleşen Rum çiftçilerin bölgeye akışını hızlandırmıştı⁵⁰. Bunlardan bazıları orta ölçekli arazi holdingleri kurmuşlardı. Baltazzi ve Amira gibi Rum aileleri bunlar arasındaydı. Bölgedeki bu ve benzeri aileler yüksek oranda kâr sağladığı için emlakçılık işleriyle de uğraşıyorlardı (Syrett, 1999: 28). Ege kıyısındaki verimli toprakların ihracata yönelik tarım yapan Rumların eline geçme sürecini hızlandıran nedenlerden biri de, merkezi otoritenin ayanlar karşısında başarı kazanmasıydı (Keyder, 1993: 96). Ancak bir de bunların öncesi vardır. Demiryolu hatlarının devreye sokulması, üretilen tarımsal ürünlerin hem taşıma maliyetleri, hem de stok maliyetlerinde tüccar için oldukça önemli avantajlar sağlamıştır. Demiryollarının işletmeye açılmadığı dönemlerde, iç bölgelerden limana taşınmayan bazı tarımsal ürünlerin yakıldığından bile söz ediliyor. Dolayısıyla daha önce iç pazar ve geçimlik bir üretime göre şekillenmiş bölge ekonomisi, artan yabancı sermaye ilgisiyle birlikte, tarımsal ürünlerde uzmanlaşarak, dünya ekonominin tamamlayıcı bir unsuru haline getirilmişti (Kıray, 1972; Kurmuş, 1974).

Kömür, demir ve çelik üretimiyle, ulaştırılmasında zamana özel önem verilmesini zorunlu kılacak derecede bir üretim artışı olmamasına rağmen (Kaynak, 1986: 31), ülkeye giren yabancı sermayenin % 41, hatta 1911'lerde % 61'lere varan oranlarının bu sahaya aktarılması, demiryollarının önemini göstermektedir (Pamuk, 1978: 142-143). Demiryolu ve buhar teknolojisi sayesinde, özellikle İzmir ve Beyrut gibi liman kentlerine yakın bölgelerdeki köy ve kasabalar, pazar ilişkilerine açılarak tüccar için üretip tüketmeye ve neticede dünya pazarlarına bağlanmaya başlamıştı (Ortaylı, 1985: 104). Bunun yegâne açıklaması; tarım ürünlerinde uzmanlaşmış büyük bir ülkenin, gelişmiş batılı ülkelere ham madde sağlama yanında, kendi mamul malları için dışa açık bir pazar haline gelmesini sağlama olarak gösterilebilir.

⁵⁰ Bölgeye akın Tanzimat'ın ilanıyla hız kazanmıştı. Hatta İngiliz yazar A. W. Kinglake biraz da alaylı bir ifadeyle Rum göçlerini, "*Türk boyunduruğu altında inlemeyi, kendi ülkelerinde kalarak yasal gücün gerçek kaynağını oluşturmaya yeğ tuttuklarını gösterir.*" şeklinde nitelendirmektedir. Bkz. Sonel (1994: 346).

Yabancı sermayenin ilgisiyle aynı paralelde, merkezî ve mahalli idareci kadrolar da boş durmuyorlardı. Kaleme alınan salnâme kayıtları, özellikle yüzyılın sonlarına doğru, ihracata yönelik tarımın yeterince canlandırılmadığına ilişkin serzenişlerle doludur. Tarımsal kredi imkânlarının iyileştirilmesi de, bu amaca yönelik düzenlemelerden biri olarak görülebilir.

Nitekim 1863 yılında Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından kurulan memleket sandıklarının devamı olan *menâfi sandıklarının*, yüzyılın son çeyreğinin ikinci yarısına doğru bölgenin tamamına yakınında şubeler açması da, bu isteğin tezahürlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Zaten bunlar, ileride kurulacak Ziraat Bankası'nın da ilk nüveleridir. Kaynaklardaki rakamlara göre, kuruluş cinsinden menafi sandıklarında en fazla sermayesi olan merkezler sırasıyla Ödemiş (1.643.513), Urla (1.396.744), Nazilli (1.059.963), Çeşme (1.014.297) ve Aydın (858.091) merkez kazadır (Aydın VS, 1302: 211-212). Nazilli ve Ödemiş gibi tarımsal vergi ödemelerinde ilk sıralarda yer alan kaza merkezleriyle, aynı alanda Nazilli ve Ödemiş'ten geri kalmayan Urla ve Çeşme gibi çoğunluğunu Rumların oluşturduğu kaza merkezleri için yukarıdaki sıralama şaşırtıcı değildir. Daha sonra, Ziraat Bankası'nın şubeleri de bütün bölgeye yayılmıştır. Sadece Ziraat Bankası şubeleri değil, ticaret ve sanayi odaları da bölgede giderek yaygınlaşmış⁵¹.

Demiryolu ağı, karayolları ve İzmir limanının genişletilmesi faaliyetleriyle, çiftçiye daha ucuz kredi sağlama yolunda atılan adımlar ve diğer bütün girişimler; yukarıdan aşağıya doğru bir zihniyet değişiminin, bölgeyi dünya piyasalarına açma ve zenginleşme isteğinin açık tezahürleri olarak değerlendirilebilir. Ancak değişime yönelik bu dönüşümün izlediği seyir, merkezi bürokrasinin beklenti ve heyecanlarını karşılayacak bir tempoda gelişmemiştir. Mesele çetrefillidir ve yüzlerce yıllık geleneklerle geniş halk yığınlarının hatta bürokrasinin bile (Genç, 2000: 55 vd.) sanayi devrimi ve kapitalizmin meydan okuması ve beraberinde getirdiği değişime cevap veriş tarzı, yer yer direnme bazen de ayak uyduramama şeklinde bir görünüm sergilemiştir.

Kalıplaşmış adet ve geleneklerin şark zihniyetinden bir hamlede koparılıp atılması; maddeyi olduğu gibi, yahut ilk rastlayışta ona verdiği değişiklikle kabul etme, hatta bu ilk intibasını kalıplaştırıp onunla yetinme ruh halini içinde bir marka gibi taşımasından dolayı, sanıldığı kadar kolay

⁵¹ Bkz. Aydın VS (1323: 119, 129, 135-137, 147, 152-153, vd.).

olmadı. Çünkü bu değişim, daha öncekilerden çok farklı, bütün bir adet ve gelenekleri dönüştüren ayrı bir niteliğe sahipti. Bunun halk üzerindeki etkilerini bulunduğumuz yerden tahmin etmek kolay görünmüyor. Bu nedenle ilgili sürecin tarımsal üretim biçimlerini dönüştürme hızının, özellikle Müslüman ahâli arasında oldukça ağır aksak bir seyir izlediği sonucuna varılabilir.

Bununla birlikte özellikle demiryolu hatları üzerinde bulunan bölgelerin tarımsal üretim miktarındaki oranları, diğer yerleşim bölgelerine nispetle fark edilir bir fazlalığa sahipti. Hat üzerinde bulunan İzmir, Bergama, Aydın, Manisa, Nazilli, Tire, Söke, Ödemiş, Alaşehir, Akhisar, Bayındır, Salihli, Kasaba, Menemen, Karaağaç ve Soma kazalarından elde edilen tarımsal vergi gelirleri, oran olarak, bölgede toplanan toplam aşar vergisinin % 64'ünü oluşturuyordu. Nüfus da büyük oranda bu güzergâh üzerinde yoğunlaşmıştı. Toplam nüfusun % 77 gibi önemli bir kısmı, demiryolu güzergâhı üzerinde meskun bulunuyordu. İşin ilginç yanı, azınlık nüfusun da bu bölgelerde yoğunlaşmış olmasıdır.

Toprak mülkiyetine gelince; toprakların büyük bir bölümünün köylülere ait olduğu söylenebilir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi, özellikle İzmir ve civarındaki verimli toprakların büyük ölçüde gayrimüslim unsurların eline geçtiği biliniyor. 1866'da yabancıların toprak mülkiyetine izin verilen yasa çıktıktan sonra İngilizler, önemli oranda toprak satın alarak büyük ölçekli çiftlikler kurmuşlardı⁵². Bu durumun yaygınlaşması bölgedeki Türk köylüsünün tamamen üretim araçlarından koparılmış emek-meta haline gelmesiyle sonuçlanabilirdi. Ancak hem Osmanlı devlet ricalinin küçük toprak sahibi üreticileri koruma konusundaki hassasiyeti⁵³, hem de toprağı satın alan kişilerin gayrimüslim olmaları, bu tür bir sürecin yaygınlaşmasını engellemiştir. Konuyla ilgili başka sebepler de ileri sürülebilir. Mesela bununla ilgili olarak devlet, borcunu ödeyemeyen köylülerin toprağına el konulmasını yasaklayarak, büyük toprak sahiplerine karşı küçük toprak sahiplerini destekliyordu (Pamuk, 1984: 97-98).

⁵² İngiliz çiftlik sahiplerinin küçük üreticiyi tamamen emek-meta haline getiremeyişlerinin önündeki en büyük engel olarak, Osmanlı devlet politikaları yanında bölgede yeterli derecede emek gücü bulunamayışına bağlanıyor. Bkz. Kurmuş (1974: 99-115); Pamuk (1984: 97).

⁵³ Vedat Eldem 1907 yılı ziraat anketine istinaden, Anadolu genelinde işletilen arazi büyüklüklerini şu şekilde tasnif etmiştir; 10 dönümden küçük olanlar % 34, 10-50 dönüm arasında olanlar % 47 ve nihayet 50 dönümden büyük olanlar ise % 19 civarındadır. Bkz. Eldem (1994: 26).

Ayrıca Tanzimat reformlarının yabancılara toprak mülkiyeti edinme hakkını vermesini izleyen yıllarda, Rum ve Ermenilerin tarımsal alanda hızla ilerledikleri görülür. Buna gayrimüslim tebaanın askerlikten muafiyeti gibi avantajlar da eklenince, daha önce sadece Türklerin yaşadığı veya tamamen boş olan köyler, muasır birçok gözlemcinin işaret ettiği gibi gelişmiş Rum köyleri haline gelmişti. Aynı dönemlerde Türklerin Rum, Ermeni ve Avrupalı bazı tefeci bankerlerin ellerine düşerek, toprak ve gayrı-menkullerini gözden çıkardıkları belirtilmektedir (Issawi, 1999: 9 vd.).

Gayrimüslim unsurların özellikle İzmir ve civarındaki verimli toprakları satın alarak mülkiyetlerine geçirmeleri ilk bakışta önemli görülmeyebilir; fakat bu durum önemlidir. Zira bu bölge, aşağıdaki tablodan da rahatlıkla izlenebileceği üzere, işlenebilir toprakların önemli bir kısmını içine almakla kalmıyor, aynı zamanda tarımsal vergi gelirlerinin de % 41 gibi önemli bir bölümünü tek başına karşılıyordu. Ayrıca henüz kullanıma açılmamakla birlikte, işlenebilir olma özelliğine sahip en fazla tarım arazisine de İzmir Sancağının sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu da özellikle Rumların iştahını kabartan faktörlerden biri olarak belirtilebilir⁵⁴.

(Tablo 3)

Vilayet Genelindeki Arazilerin Kullanım Alanları

Sancak	İşlenen Toprak		İşlenebilir Toprak		Mera Alanı		Ormanlık Alan		Toplam	
	Km ²	%	Km ²	%	Km ²	%	Km ²	%	Km ²	%
İzmir	4.835	33	1.648	32	4.891	18	1.156	18	12.530	23
Saruhan	3.815	26	1.284	25	6.011	23	740	12	11.850	22
Aydın	2.400	16	850	16	3.830	14	520	08	7.600	15
Denizli	1.927	13	674	13	4.178	16	1.071	17	7.850	15
Menteşe	1.640	12	720	14	7.968	30	2.872	45	13.200	25
Toplam	14.617	100	5.176	100	26.878	100	6.359	100	53.030	100

(Kaynak: Cuinet (2001: 7))

⁵⁴Yukarıdaki savı destekler mahiyette bilgileri o dönemde bölgede yaşamış Rumların hatıratında görebiliyoruz.; "...Bilek kuvvetlerini kiraladılar köy köy dolaşıp. Her biri bugünün bir traktörü kadar iş görüyordu., inanmazsınız: İki kazma bir tekmeyle dağ gibi meşeleri, servileri, çamları kökleyip devirirlerdi. Kayalık ve koruluklarla dolu otuz kırk feddan arazi verirdiniz ellerine, size ekime hazır verimli bir tarla hediye ederlerdi. Rumlar bu tarlaları bir iki yıl işledikten sonra, fazla zahmet çekmeden, üstlerine tapulaturlardı." Bkz. Soririyu (tarihsiz: 18-19).

Yukarıdaki tablo vilayet genelindeki tarım, hayvancılık ve ormancılık imkânlarıyla ilgili net bilgiler veriyor. Buna göre vilayetin tarım ambarı özellikle İzmir, Saruhan ve Aydın sancaklarıdır⁵⁵. Vilayet salnâmeleri de yaklaşık olarak aynı değerleri vermektedir (Aydın VS, 1307-1308: 702-703).

Burada bahsedilmesi gereken diğer bir konu da, tarım kesiminde çalışan nüfusun genelde hangi ürünlerde uzmanlaştığı ve toprak mülkiyetinde aile başına düşen ortalama toprak büyüklükleridir. 1907 ziraat sayımları, vilayet genelindeki ekili alanlardan % 72,8'inin tahıl üretimi, % 4,03'ünün bakliyat ve sebze, % 5,77'sinin endüstriyel tarım ürünleri ve % 17,39'unun ise bağcılığa ayrılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı tarihlerde vilayetteki 164.784 ailenin geçimini tarımdan sağladığı; bu ailelerden % 28'nin 10 dönümlük arazi ya da daha aşağısına, % 38'inin 10 ila 50 dönüm arasındaki toprağa, % 34'ünün ise kullanılabilir toprağın 50 dönüm ve yukarısına sahip olduğu da verilen bilgiler arasındadır (Duran, 1331: 164).

Bu durum akıllara cevaplandırılması gereken önemli bir soruyu getiriyor. Yukarıdaki rakamlar, bölge ahalisinin önemli bir bölümünün hâla *tahıl* üretimiyle meşgul olduğunu gösteriyor. Bölgede çiftlik sahiplerinden başka modern tarım usullerini kullanan küçük bir azınlık dışında kimsenin bulunmadığı bilgisi, Türk köylüsünün geleneksel yöntemlerle bu işi yaptığını gösterir.

⁵⁵ A'şar gelirlerindeki oranlar da bu tezi desteklemektedir. Aydın VS (1311: 533).

(Tablo 4)

Aydın Vilayetinin 1890'lı Yıllarda Ürettiği Tarımsal Üretim Miktarı ve Frank Olarak Değeri

TÜRÜ	MİKTARI	YAKLAŞIK DEĞERİ	TÜRÜ	MİKTARI	YAKLAŞIK DEĞERİ
Buğday	H.lit. 1.500.000	5.000.000	Pamuk	kg 8.645.000	8.750.000
Arpa	2.590.000	8.280.000	Kökboya	Balya 25.000	115.000
Mısır	1.240.000	1.800.000	Meyan kökü	Kg 25.658.000	2.530.000
Darı	1.500.000	2.530.000	Sarı kök	1.500.000	1.840.000
Susam	111.000	2.437.000	Zeytin	20.000.000	9.000.000
Kuru üzüm	Kg. 56.500.000	23.000.000	Zeytinyağı	Varil 211.000	9.000.000
Yaş üzüm	26.500.000	1.820.000	Tütün	Kg 1.348.000	7.450.000
Kuru üzüm	12.000.000	10.000.000	Balmumu	Varil 1.500	575.000
Palamut	56.000.000	16.100.000	Hayvan yünü	Kg 900.000	1.840.000
Afyon	400.00	10.000.000	Deri	?	2.300.000
Haşhaş	5.000.000	1.610.000	Şarap, Meyve S.	Kg 6.700.000	3.700.000
Bakla	15.000.000	2.070.000	Ecza deposu	20.000.000	10.000.000
Toplam					142.252.000

Kaynak: Cuinet (2001: 25)

Yukarıdaki tablo, bölgenin 1890'lı yıllarda ürettiği bazı tarımsal ürün desenleriyle, bunların miktar ve değerleri hakkında fikir yürütmemize imkân sağlayan bilgiler veriyor. Tablodaki verilen bilgilerle salname verileri örtüşüyor. Tablodaki rakamlarla salname verilerini karşılaştırarak, zikredilen tarihlerde Lira ile Frank arasındaki kur oranlarını da öğrenme imkânımız oluyor. Buna göre 1 Lira 230 Franka tekabül ediyordu⁵⁶.

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı üzere, tarımsal gelirler içinde en yüksek payı % 16'lık oran ile kuru üzüm almaktadır⁵⁷. Bunu sırasıyla palamut, afyon, kuru incir, zeytin ve zeytinyağı ile pamuk gibi ürünler izlemektedir. Buğday, arpa, mısır ve darının tarımsal gelirler içindeki oranı % 12,3'tür. Bu, oldukça düşük bir oranı temsil ediyor. Buna baklagiller de ilave edilirse, hepsinin toplam içindeki payı ancak % 13,75'e ulaşır. Bölgede

⁵⁶ Salnamede bölgede üretilen deri miktarı hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Buna göre 55.000 parça öküz, 180.000 parça kuzu, 130.000 parça oğlak, 100.000 parça koyun ve 40.000 parça da keçi derisi üretildiği belirtilmektedir. Bkz. Aydın VS (1304: 368-371).

⁵⁷ Kütükoğlu, ihracatı konjonktürel değişimlerden en az etkilenen tarımsal ürünler arasında üzüm ve inciri zikrediyor. Bkz. Kütükoğlu (2000: 293 vd.)

'*hüdây-ı nâbit*' olarak yetişen palamut, kök boya, meyan kökü ve sarı-kök gibi ürünlerden elde edilen gelirler toplamı ise, oran olarak % 14,47'ye tekabül ediyor. Zeytinliklerle ilgili verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, bölgede yetişen zeytin ağaçlarından büyük ekseriyetinin aşısız olduğu ve bu nedenle düşük verimli olduğu söyleniyor. Bununla birlikte zeytin ve zeytinyağı üretiminde de üretimin % 50'si Rum azınlıkların denetimindeydi (Syrett, 1999:19).

Üretiminde daha ziyade Rum ve Ermenilerin etkin olduğu bilinen ve bölgenin en önemli birinci, ülkenin de ikinci ürünü olarak İzmir'den ihraç edilen üzüm üretimi⁵⁸, 'İspanya'nın rekabetiyle Fransa'nın himayeci gümrük tedbirleri ve fiyatlardaki düşüşe rağmen giderek artınıştı (Yerasimos, 1987: 330-331). 1890 yılında 83.000.000 kg. olan kuru üzüm rekoltesi ise⁵⁹, 1909 yılına doğru 358.182.000 kg.'a ulaşmıştır. Bu miktar Anadolu'da üretilen toplam kuru üzümün % 34'ünü karşılamaktadır⁶⁰. Çalıştığımız dönemde üzüm rekoltesindeki artışın dört katına ulaştığını görüyoruz.

Bölgedeki gelişmeler, tarımsal üretimde '*üretim araçlarının bölüşülmesiyle*', '*üretim çeşitlerinin farklı kesimler arasında bölüşülmesi*' üzerinde etkili olmuştu⁶¹. Tarımsal üretim çeşitlerinin bölüşülmesi; yuraklıdan aşağıya, yani mübadele değeri ve kâr marjı yüksek olandan düşük olan ürünlere doğru kademe kademe çeşitlenerek, en tepeden aşağıya kadar üretim hiyerarşisine yeni bir biçim kazandırmıştı. En tepede yabancı sermaye sahibi ecnebler, onun altında gayrimüslim tebaa ve en nihayet Müslüman ahali. İzmir ve civarıyla sair bölgelerdeki verimli topraklara yerleşen yabancı ve azınlık sermayesi, bu sahada yaşayan yerli ahalden önemli bir kesimi üretim araçlarından koparmak suretiyle, yarı proleter ücretliler haline ge-

⁵⁸ Vilayet genelinde bağıcılığın en yaygın olduğu bölgeler olarak İzmir, Çeşme, Urla, Tire ve Manisa olduğunu biliyoruz. Sözü edilen yerler Tire ve Manisa hariç aynı zamanda azınlık nüfusun da en fazla yaygın olduğu mahallerdir. Sadece Çeşme kazası tek başına bölge üretiminin % 15'ini karşılarken Rumların yaygın olarak bulunduğu Bornova % 20'sini karşılıyordu. Yine Rumların ekseriyeti teşkil ettiği kazalardan Foça'da da durum bu şekildeydi. Kaza ahalisinin önemli kısmı burada da geçimini bağıcılıktan sağlıyordu. Bkz. *Aydın VS (1313: 185, 245, 259), (1307: 712)*.

⁵⁹ Salname verileri bu rakamın 1880'lerin sonlarına doğru kuru ve yaş olmak üzere 60.000.000 kg. civarında bulunduğunu zikrediyor. Bundan elde edilen toplam gelir ise, 1.500.000 lira olarak belirtiliyor. Bkz. *Aydın VS (1307-1308: 712)*.

⁶⁰ 1886 ile 1905 yılları arasında bölgede üretilen üzüm üretimindeki gelişmeler hakkında istatistikî bilgiler için Bkz. Duran (1995: 173).

⁶¹ Mesela 1880'li yılların başında, sadece Menemen kazasında 27 tane *cesim* çiftlik bulunduğundan söz ediliyor. Bkz. *Aydın VS (1296: 82)*.

tirmıştır⁶². Elllerinde toprak bulunduran ahali ise, en alt kademedeki üretim dallarında son derece ilkel tarım aletleriyle bir yandan çiftçilik ve hayvancılık yaparken, diğer yandan da palamut, mazi, meyan kökü vb. gibi tarımsal endüstri ürünlerini toplayarak, kendilerine ilave gelir sağlamaya çalışmışlardır.

Aynı şekilde, el değiştiren ve daha sonra çiftlik haline getirilen benzeri toprak parçalarındaki üretim tarzının da önemli ölçüde bu gelişmelerden etkilendiğini söyleyebiliriz. Bahsedilen yerlerde hem üretimin yapılış şekli, hem de amacı, geleneksel üretim şekli ve amacından önemli ölçüde farklılık arz etmiştir. Üretimde kullanılan birtakım modern aletlerle, üretimin dünya pazarlarına yönelik olması bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Yerli ahalinin de imkânları nispetinde bu akıma kapıldığı kısmen doğru olsa bile; bunların pastadaki payının oldukça düşük olduğu, uzmanlaştıkları üretim dallarının toplam tarımsal gelirler içindeki oranına bakılarak rahatlıkla anlaşılabılır⁶³.

Kaldı ki piyasa değeri yüksek olan tarımsal ürün sahasında üretim yapan çiftçiler de, ürettikleri ürünleri ancak 'aracı azınlıklar' vasıtasıyla pazara sürebiliyorlardı. Tarımsal arazi birkaç büyük arazi dışında⁶⁴ büyük ölçüde Müslümanlara ait ve tahıl ürünleriyle kaplıydı. Buna mukabil Rum ve Ermeniler genelde sebzelerle, tütün, dut ve diğer meyve üretimini tercih etmelerine rağmen, hasattan sonra Türk köylüsünün tahıllarını satın alarak kasaba merkezlerine taşıma tekeline de ellerinde bulunduruyorlardı (Issawi, 1999: 8-9).

Gayrimüslim unsurların tarım üretimi üzerindeki denetimi bunlarla sınırlı değildi. Üreticiye karşılığını hasat zamanında, daha önceden belirle-

⁶² Yerasimos'un bulguları da tezimizi doğrulamaktadır. Yazar "*İhracata yönelik tarım ürünlerinin ağır bastığı*" Ege kıyılarındaki arazilerde gayrimüslim nüfusun, özellikle Rumların üstünlük kazandığını, zamanla bu ilerlemenin iç bölgelere doğru kaydığını zikretmektedir. Bkz. Yerasimos (1987: 308).

⁶³ Sözelimi 1300/1883 yılına ait vilayet salnamesindeki bilgilere göre bölgede toplam değeri 1.000.000 lira olan 55.000 ton üzüm, yine 250.000 liralık 12.000 ton incir, 250.000 liralık 30.000 ton pamuk, 100.000 liralık afyon ve 80.000 liralık zeytin üretilirken 150.000 ton buğdayla 150.000 ton da arpa üretildiği zikredilmektedir. Verilen bilgilere göre zeytinlerin çoğu asızsızdı. Buğday üretimi ancak vilayet ihtiyacına yeterken, arpanın yarısı Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Buna mukabil pamuğun % 70'i dışarıya ihraç edilirken afyonda bu oran % 100 dür. Bkz. Aydın VS (1300: 254-260); Kurmuş (1974: 77). Buğday için 1908 yılında da fark eden bir şey olmadığını görüyoruz. Mesela Manisa'da üretilen buğdayın halkın ihtiyacına yetmediği ve dışarıdan 50.000 kile buğday ithal edildiği belirtiliyor. Aydın VS (1326: 583).

⁶⁴ Oldukça geniş bir ovaya sahip olduğunu bildiğimiz Menemen'de 1887 yıllarında 27 tane büyük çiftlik bulunuyordu. Bkz. Aydın VS (1296: 82).

nen fiyattan teslim etmek şartıyla kredi verme⁶⁵, Ermeni ve özellikle Rumlar arasında oldukça yaygındı. Böylece gayrimüslim tefeciler yerli Müslüman ahaliyi diledikleri gibi sömürebiliyorlardı (Issawi, 1999: 8-9).

Meseleye bu açıdan bakıldığında zaman, yerli Müslüman ahalinin gerek üretim tarzında gerekse üretim çeşitlerini tercihindeki dönüşümünün, son derece ağır aksak işlediği sonucuna varılabilir. Yaptığımız incelemede, pazara yönelik üretimin hükümet tarafından desteklendiği açıkça görülüyor. Fiskalist bir zihniyete sahip Osmanlı bürokrasisinin, bu tarz bir politikayı benimsemesi anlaşılır bir olgudur. Vaki, bunda kısmen de olsa başarı sağlandığı söylene bile, geleneksel yapıyı dönüştürdüğü ileri sürülemez.

Bizim tahminimiz, bölgede tarım ürünleri üretiminde uzmanlaşan Müslüman ahalinin hiç de azımsanamayacak oranda geçimlik üretim yaptığı şeklindedir. Geçimlik tarımsal üretimin toplam hâsıla içindeki payı ne derece fazlaysa, o bölgenin ülke ve dünya ekonomiyi bütünleşme şansı da o derece düşük olacaktır. Bu durum, yani ahalinin geçimlik üretimde berdevam olması, sadece Osmanlı'nın son dönemlerine münhasır bir olgu olarak da değerlendirilemez. Cumhuriyet döneminin önemli bir kesiti için de bu yargıda bulunabiliriz. Dolayısıyla bölgenin dünya-ekonomiyi bütünleştiği iddiasını, Müslüman ahalinin büyük ekseriyetini dışarıda tutarak, ya da bunların piyasaya sürdükleri ürünün toplam ihracat içindeki payının abartıldığı kadar büyük olmadığı şartıyla kabul etmek, daha doğru bir yaklaşım tarzı olarak değerlendirilebilir. Bölgenin tahıl üretiminde ancak kendine yetecek kadar bir mahsul ürettiğine dair ulaştığımız bilgiler de bu varsayıma kuvvet kazandırıyor (Aydın VS, 1304: 274).

Bir de meselenin kültürel boyutu vardır. Tüketim kalıplarının değiştirilmesi meselesi iktisadi olduğu kadar, belki ondan da öte, kültürel bir meseledir. İlgili dönemde her ne kadar bölge halkının ihtiyaç tarzına uygun malların piyasaya sürüldüğünü biliyor olsak bile, iç piyasanın bütün talebini bu malların karşıladığını kanıtlayacak bilgiye sahip değiliz. Ahalinin hâla geleneksel el tezgâhlarıyla üretime devam ettiği ve bunun sadece geçimlik değil, pazara yönelik olarak sürdürüldüğü de aşîkârdır. Bununla birlikte dışarıdan getirilen manifatura ve iplik türü mallara olan talepte de hissedilir derecede bir artış olduğunu kabul etmek lazım gelir.

⁶⁵ XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Menteşe Sancağında bu şekil alım satımlara konu olan tarımsal ürünlerin, hasat zamanındaki piyasa fiyatının yalnızca üçte biri fiyatına tefeciye gittiği ve bunların şikâyet konusu yapıldığı zikredilmektedir. Bkz. Güran (1998: 137).

Aşağıdaki tablo, bölgenin yirmi yıllık zaman diliminde tarımsal vergi gelirlerindeki gelişmeleri göstermektedir. Görülen o ki, geçen zaman içinde meydana gelen değişimler, sadece çiftçinin özgür iradesine bağlı olarak gelişmiyor, mevsimlik iklim değişimlerine de son derece açık bulunuyordu. Bu da, bölge tarımının büyük ölçüde az gelişmişliğine bağlanabilecek önemli bir göstergedir. Bununla birlikte bölgenin geneli hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, daha önce verilen rakamlara bakılarak bir neticeye varılabilir⁶⁶.

(Tablo 5)

Vilayet'in A'sar Gelirlerindeki Gelişmeler

Sancak	1881	1890	1893	1898	1903*
İzmir	17.515.141	16.986.481	18.930.830	20.293.845	15.756.500
Saruhan	10.767.283	9.488.101	12.798.179	10.949.532	14.151.00
Aydın	10.914.115	8.159.719	6.726.469	8.051.931	7.584.000
Denizli	?	3.724.569	5.046.754	6.821.804	3.270.000
Menteşe	3.870.500	2.941.851	2.972.629	5.339.299	2.508.200
Toplam	43.067.039	41.302.611	46.476.754	51.458.309	45.843.500

(*1903 yılı aşar gelirlerine maktûen ihale olunan a'sar gelirleri dahil değildir.)

(Kaynak: Vilayet Salnâmeleri)

1908 yılı rakamları, vilayette üretilen buğday, arpa, yulaf, çavdar, darı, mısır ve pirinç gibi tahıl ürünlerinin, Anadolu tahıl üretimi toplamının % 13,15'ine tekabül ettiğini gösteriyor (Duran, 1331: 164). Nohut, fasulye, bakla, mercimek, patates, pamuk, keten, susam, tütün, afyon ve zeytin gibi sınaî ve bakliyat türü mahsullerin Anadolu toplamına⁶⁷ oranı ise, % 22,89 civarındadır⁶⁸. Bununla birlikte vilayet genelinde en fazla üretilen ürünün, kuru incir ve kuru üzüm olduğu zikrediliyor (Aydın VS, 1317: 472).

⁶⁶ Yerasimos, İzmir'in 1898 yılında 249,368 ton mal ihraç ederken, bu rakamın 1906'da 403,368 tona yükseldiğini söylüyor. Bkz. Yerasimos (1987: 300). Ancak belirtmeliyiz ki, İzmir limanından dışarıya ihraç edilen malların tamamı, vilayet genelini değil, aynı zamanda Hüdâvendigar, Adana ve Karesi vilayetlerinden gelen malları da içine alıyordu. Bkz. Aydın VS (1304: 372).

⁶⁷ Anadolu'ya dâhil olan bölgeler ise, Hüdâvendigâr, Aydın, Ankara, Konya, Kastamonu, Tarbzon, Adana, Sivas, Mamûratü'l-Aziz, Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van vilayetleri, İzmit, Kale-i Sultaniye, Karasi, Kütahya, Eskişehir, Karahisarı Sahip, Menteşe, Bolu Canik, İçel, Tekke, Kayseri, Niğde, Maraş, Urfa bağımsız livaları, Ayıntap kazası ve mümkün olduğu hallerde Hatay'ı teşkil eden Antakya İskenderun ve Beylan kazalarıdır. Bkz. Eldem (1994: 203).

⁶⁸ Yukarıda verilen oranlar, ortalama değerlerdir. Sözü edilen ürünlerin ayrıntılı dokümanı için Bkz. Duran (1331:167-173).

Zaten bölgeyle ilgili oldukça detaylı sayılabilecek bilgiler veren vilayet salnâmeleri de, sözü edilen bölgenin tarıma yönelik emek yoğun üretimde uzmanlaştığını göstermektedir⁶⁹. Çünkü vilayet genelindeki sancak ve ilçe merkezleriyle, köylerin hepsinden dışarıya ihraç edilen malların genel özelliğini zikreden salnâmelerde, bu durumu rahatlıkla görme imkanı vardır⁷⁰.

Hayvancılık

İlgili dönemde hayvancılığın, bölge ekonomisi üzerinde önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Nitekim vilayet gelirleri içinde âşar ve emlak gelirlerinden sonra en yüksek pay, ağnam resmine aittir (Aydın VS, 1300: 234-235). Vilayet genelinde 1882 yılında 1.249.384 koyun ile 1.570.855 keçi bulunduğu zikrediliyor. Bu rakamlardan, vilayet genelinde hayvancılıkla geçinen önemli bir nüfus bulunduğu anlaşılıyor. Bunların önemli bir kısmını aşiretlerin oluşturduğu söylenebilirse de⁷¹, yegâne hayvan üreticisi olarak aşiretleri saymak doğru olmaz.

Yerleşik ahalinin bütünüyle pazara yönelik olmasa bile, hayvancılık yaptıkları tahmin edilebilir. Özellikle büyük baş hayvanların, geçimini tarımla sürdüren aileler için zaruri ihtiyaç olduğunu belirtmemiz gerekir. Hem çift sürmek hem de kağrı arabalarına koşulmak suretiyle nakliye işlerinde kullanılan öküz, eskiden beri köylünün vazgeçilmezleri arasına girmiştir. Vasıta-i nakliye olarak vilayet salnamelerinde öküz ve öküz arabasının sık sık zikredilmesi, bu düşünceyi haklı çıkarmaktadır.

1304 rakamlarına göre vilayet genelindeki 180.000 parça kuzu, 130.000 parça oğlak, 100.000 parça koyun, 40.000 parça keçi ve 55.000 parça sığır derisinden toplam 30.500 liralık gelir elde edildiğini biliyoruz. Bunların tamamı dışarıya ihraç edilmiştir (Aydın VS, 1304: 370-371). Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yanında, büyük baş hayvanlardan öküz ve boğanın en fazla üretildiği yerlerin başında, Ankara ve Konya'dan sonra Aydın vilayeti geliyordu (Duran, 1331: 177).

⁶⁹ Bu durumun özellikle Türk köylüsü için geçerli olduğunu bilhassa belirtmek gerekir.

⁷⁰ Bkz. Aydın VS (1317: 166, 180, 193, 208, 216, 224, 232, 248, 256, 262, 268, 274, 294, 301, 308, 310, 326, 356, 364, 378, 390, 406, 435, 457).

⁷¹ Salnamelerde de ekseriyetle hayvancılıkla işgal edenlerin seyyar aşiretler olduğu zikrediliyor. İbid.

Akdeniz adaları için gerekli olan et ihtiyacının önemli bir kısmı, Aydın vilayetinden sağlanıyordu. Vilayet genelindeki toplam işlenebilir arazi ortalamasının ancak yüzde yirmi olduğu düşünülürse, hayvancılık için yeteri kadar mera ve otlak olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir.

(Tablo 6)

Vilayetlerin Sancaklarına Göre Muhtelif Hayvan Miktarları (1890)						
	İzmir	Saruhan	Aydın	Denizli	Menteşe	Toplam
Öküz	29.822	40.081	29.669	14.443	17.043	131.058
İnek	27.294	48.805	19.053	8.152	22.066	125.370
Manda	6.712	15.446	2.712	4.193	1.452	29.975
At	19.108	23.876	12.388	3.903	6.922	66.197
Eşek	21.083	30.279	23.171	14.696	8.770	97.999
Katır	3.543	3.750	1.501	1.494	1.116	11.227
Deve	4.832	5.125	5.794	1.352	3.952	21.057
Koyun	301.727	390.132	166.098	257.315	147.391	1.262.663
Keçi	173.440	388.825	181.998	589.789	281.319	1.615.371
Domuz	604	19	263	-	131	1.017
Toplam	587.625	946.160	442.647	895.340	490.162	3.361.934
Vilayet Sancakları ve Vilayet Genelindeki Ağnam Rüsümünü Gösteren Rakamlar 1892 (kuruş cinsinden)						
Sancak	İzmir	Saruhan	Aydın	Denizli	Menteşe	Toplam
Miktar	3.094.837	3.843.955	1.553.345	1.819.507	1.670.508	11.982.152
Yüzde	% 25.82	% 32	% 12.96	% 15.18	% 13.94	% 100

Kaynak: Cuinet, (2001: 43); *Aydın VS*, (1311: 312-313)

Yukarıdaki tabloya bakıldığında en fazla hayvan yetiştirilen sancağın, Saruhan olduğu açıkça görülüyor. Ağnam rüsümüne dair veriler de, bu durumu destekler mahiyettedir.

Bu durumu muhtelif tarihlerdeki ağnam gelirlerinden de izleyebiliriz. Mesela 1300 yılına ait salname verilerinde, vilayet genelindeki ağnam resmi 4.000.000 kuruş olarak belirtilirken (*Aydın VS*, 1300-1301: 234), 1305 yılına ait salnamedeki ağnam gelirleri toplamı 12.302.181 kuruş olarak gösterilmektedir⁷². 1894 senesinde ise vilayet genelindeki 1.121.980 koyunla, 1.524.867 keçi ve diğer büyükbaş hayvanlardan elde edilen yıllık toplam

⁷² 1301 yılı ile 1305 yılları arasındaki ağnam gelirlerinde görülen anormal artış, sadece bununla sınırlı değil, bütün kalemlerle ilgili bir artıştır. 1301 yılına ait salname kayıtlarındaki gelirler toplamı 38.917.979 kuruş iken 1305 kayıtlarında bu miktar 122.056.650 kuruşa yükselmiştir. Bkz. *Aydın VS* (1300-1301: 234); *Aydın VS* (1305: 186).

ağnam resmi 11.689.949 kuruş olarak zikredilmektedir⁷³. Vilayetin 1313 sene-i maliyesinde ağnam resminden elde ettiği gelir 15.563.463, 1314 sene-i maliyesinde ise 15.809.115 kuruş olarak kaydedilmiştir (Aydın VS, 1316: 549). Bunun % 26'sı İzmir, % 30'u Saruhan, % 14,5'i Aydın, % 14'ü Menteşe ve % 15'i Denizli sancaklarından elde edilen gelirlerdir (Aydın VS, 1317: 487). 1903 yılına gelindiğinde toplam ağnam geliri 13.155.915 kuruştur (Aydın VS, 1323: 399). Sancaklara göre yüzde dağılımında da fazla bir değişiklik görülüyor. 1307 yılına ait salname verileri ile yukarıda verilen rakamlardan anlaşıldığına göre, bölgede hayvancılığın en gelişmiş olduğu sancaklar sırasıyla Manisa, İzmir, Muğla, Denizli ve Aydın'dır.

Daha ziyade kışın kışlaklar, yazın da vilayet dâhili ya da vilayet mücaviri yaylaklarda yaşayarak hayvancılık yapan göçebe aşiretlerin yegâne geçim kaynağı, özellikle küçükbaş hayvancılıktır. Devlet erkânı, eskiden olduğu gibi ilgili devirde de aşiretlerden ciddi derecede rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlığın kaynağı olarak, yerleşik ahalinin şikâyetleri gösterilebileceği gibi, özellikle askerlik hizmetine çağrılan aşiret mensuplarının bu işi savsaklamaları zikredilebilir. Sırf Aydın vilayetinde bu ve benzeri sebeplerden dolayı devlet zoruyla iskâna mecbur edilen aşiret efradı, 66.237'dir. Bunlar için bizzat devlet tarafından 10.000 civarında ev inşa edilmiştir. Kendilerine zirai aletlerle toprak tahsisi de yapılan aşiret mensuplarının, bu durumdan pek de memnun kaldıkları söylenemez. Bunlardan bir kısmının iskâna mecbur tutuldukları yerlerden firar ettikleri, buna mukabil devlet erkânının da aşiret mensuplarına ait kıl çadırları zorla ellerinden almak suretiyle, firarların önüne geçmeye çalıştığı zikrediliyor (Aydın VS, 1300-1302: 268-271).

Sırf hayvancılıkla geçinen aşiret mensuplarının zorla iskâna mecbur bırakılmaları, söz konusu grupların hayvancılık yanında, tarımsal üretim yapmaya da mecbur bırakıldıkları izlenimini doğuruyor. Geçen zaman içinde ağnam gelirlerinde hissedilir bir düşme yaşanmadığı gibi diğer vergi kalemleri içindeki oranları da değişmemiştir. Bu da yapılan uygulamaların çok da başarılı olmadığı izlenimi vermektedir. 1884'lerde ağnam gelirlerinin genel gelire oranı % 12,2 civarında idi (Aydın VS, 1302-1303: 171). Bu oran 1898'de % 14,4, 1903'te ise % 12 civarındadır. Aradan geçen on dokuz yıllık zaman diliminde, ağnam gelirlerinin toplam vergi gelirlerine oranında hemen hemen hiçbir değişiklik olmadığı görülüyor. Bazı yıllardaki düşme ve

⁷³ Sözü edilen tarihlerde vilayet genelinde 1.121.980 adet koyun ve 524.867 adet keçinin bulunduğu zikrediliyor. Bkz. Aydın VS (1313: 502, 533).

yükselmelerin sebebine gelince, bu durumu seyyar aşiretlerin ilgili mali yıl içinde, mücavir vilayet sınırlarına göç etmiş olmalarıyla açıklayabiliriz.

1325 senesinde vilayet genelinde 1.700 ton 160 kg. bal ile 109 ton 480 kg. bal mumu üretilmiştir (Duran, 1331: 178). Bundan anlaşıldığına göre bölgede yapılan arıcılık da önemli bir geçim kaynağı olarak dikkati çekiyor. Arıcılık yapanların hepsi için bu işin yegane geçim kaynağı olduğu söylenemez ancak, geçimini sadece bu yolla sağlayan ailelerin bulunduğu ileri sürülebilir.

İmalat Sanayi (Halıcılık ve El Dokumacılığı)

İlgili sahadaki gelişmelerle bunların gelişme seyrini etkileyen faktörler ve bu faktörlerin sözü edilen sahadaki etkinlik derecelerinin olumlu ve olumsuz sonuçlarını araştırmak tarihçiler için önemli bir problematiktir. Bahsi geçen sorunsalı sadece bu bölge değil, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si'yle sanayileşmesini başaramamış üçüncü dünyanın da bir sorunsalı olarak kabul etmek gerekir. Dolayısıyla meselenin bütün yanları ile ortaya konularak analiz edilmesi son derece müşkül görünüyor. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar, meseleyi ağırlıklı olarak 1838 Ticaret Sözleşmesi ile buna bağlı olarak gelişen faktörlerin etkisine bağlama yolunu tercih etmişlerdir.

Çalışılan dönemdeki bölge tarımı incelenirken ulaştığımız sonuçlardan biri, özellikle tarımsal üretim çeşitlerinin farklı kesimler arasında bölüşüldüğüne dair belirtiler, büyük çoğunluğu oluşturan Müslüman ahalinin; pazara yönelik ziraî üretim imkânlarının, abartıldığı kadar fazla olmadığı yönündeki ihtimallere kuvvet kazandırıyor. İhracata yönelik tarımsal ürünler üzerindeki gayrimüslim ve ecnebi ağırlığı, her ne kadar Müslüman ahalinin bu sahaya yönelik üretim yapmadığı anlamına gelmese bile, yapılan üretimin mahiyeti ile bunun diğer ihraç ürünleri içindeki oranı hakkında, açıklanması gereken bazı hususlar bulunabileceği sorunsalını gündeme getiriyor. Bizim tahminimiz, ihraç malı tarımsal ürünler arasında sayılan palamut, mazi, meyan kökü, kök-boya ve hatta zeytinin pazarlamasında olmasa bile, üretiminde, Müslüman ahalinin önemli derecede etkili olduğu şeklindedir. Tahıl ve baklagil üretiminde dışarıya satılan mahsulün, bölge halkına getirisi ise oldukça düşüktür. Bu nedenle, ilgili üretim alanlarında kimlerin etkili olduğu, sonucu değiştirebilecek ağırlıkta değildir.

Bu durumda Müslüman ahalinin son derece sınırlı olan gelirini, bütünüyle ithal malı yabancı mamullere tahsis ettiğini söylemek oldukça zor

görünüyor. Kaldı ki köylerin ekseriyetinde, gerek aile içi tüketime gerekse yerel ve uzak pazarlara satış amacıyla yapılan tekstil üretiminin, zengin ve çok yönlü geleneklere dayanması, birinci iddiayı zayıflatıyor (Quataert, 1999: 103-104).

Bölge ekonomisi üzerinde oldukça önemli olduğu bilinen İmalat sanayiindeki gelişmeler ise, iki farklı mecra izlemiştir. Bunlardan birincisi Gördes, Kula ve Demirci yöresinde yaygın bulunan halıcılıkla, Eşme, Milas ve Takmak yörelerinde yaygın olan kilimcilik ve el dokumacılığı olarak bilinen sahadır (Aydın VS, 1307-1308: 745-746). Diğeri ise üretiminde daha çok gayrimüslim tebaa ve özellikle İngiliz ve Rum sermayesinin yoğunlaştığı fabrikasyon üretimidir.

Daha önceleri hane halkının kendi ihtiyaçları için ürettiği bilinen halı ve seccadelerin ticari yönden önem kazanması, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren batıyla sağlanan yoğun ekonomik ilişkilerle bağlantılıdır. Bu dönemde şark halılarına duyulan ilgi giderek artmış ve neticede bu ürünler önemli bir ticaret metâi haline gelmişti (Eldem, 1994: 85; Quataert, 1999: 246). 1890'lı yılların başına gelindiğinde, vilayet genelinde üretilen halı ve kilimlerin toplam miktarı 400.000 arşına (270.000 m.) ulaşırken, seccade sayısı 200.000'i aşmış ve bu iki üründen elde edilen toplam gelir 1.500.000.000, resmî rüsum ise 15.785.555 kuruşu bulmuştu (Aydın VS, 1307-1308: 746-747).

Bölgede üretilen halı ve kilimler, kalite ve estetik olarak homojen değildi. Kula seccadelerinin renkleri koyuluk, parlaklık ve kalınlık açısından diğerlerinden farklı olduğu gibi, tiftik ile dokunan seccadeleri de kadife gibi parlak ve daha yumuşak olmalarıyla diğerlerinden ayrılıyorlardı. Gördes'in seccade ve hahırlarındaki zarafet ve sağlamlık ise, kendine özgü başka farklılıklardan kaynaklanıyordu (Aydın VS, 1307-1308). Yüzyılın başlarında Akhisarlı ustalar da, Gördes halısına benzer hahırlar dokumaktaydı (Quataert, 1999: 245). Eşme ve Takmak kilimleri ise, kalite olarak Milas⁷⁴ kilimlerinden daha kaliteliydiler (Aydın VS, 1307-1308). Kalite ve mal farklılaşmasındaki bu ayrımlar, tabiatıyla fiyatlara da yansımıştı. En düşük kalite halı fiyatları daha düşük olmamak kaydıyla, 20 ila 30 frank arasında değişirken, daha kali-

⁷⁴ Milas bölgesindeki halı dokumacılığı özellikle 1890'lardan itibaren yapılan teşvikler sonucu canlanmaya başlamış ve talebe bağlı olarak da giderek artmıştı. Bkz. Aydın VS (1317: 457).

teli halılar m² olarak 60 ila 100 franka kadar alıcı buluyorlardı (Cuinet, 2001: V/61).

Bölgede dokunan halıların en büyük alıcısı başta İngiltere olmak üzere Fransa ve ABD idi. Bu üç ülke, Uşak halıları da dâhil olmak üzere Batı Anadolu'da üretilen halıların % 80'ini alırken, geriye kalan % 20'lik kısmını Avusturya, Macaristan, Almanya, Yunanistan ve İstanbul piyasaları tüketmekteydi (İbid.).

Halı ve kilim dokumacılığının yoğunlaştığı asıl merkezler hiç şüphesiz Demirci, Gördes, Kula⁷⁵ ve Eşme kazalarıydı. Bununla birlikte dokumacılık faaliyetlerini sözü edilen merkezlerle sınırlandırmanın çok da doğru olduğu söylenemez. Mesela Bergama kazasının köylerinde dokunan "seccade"lerin İstanbul piyasasına gönderildiğini (Aydın VS, 1326: 310-317); Menemen ve Çal kazalarındaki nahiye ve köylerin birçoğunda, *kilim* ve *seccade* üretildiğini biliyoruz (Aydın VS, 1296: 82/1312:365). Kuşadası'na ait köylerde alınan tedbirler sayesinde, yüzyılın ilk çeyreğinin başlangıcına doğru, 40 adet halı tezgâhında üretimine başlanan halıcılığın günden güne ilerlediği kaydedilirken (Aydın VS, 1326: 409); çok daha erken dönemlerden beri dayanıklılığı ile meşhur olan *Takmak* kilimleri, Eşme'nin *Takmak* kasabasında üretilmeye devam ediyordu⁷⁶. Milas'ın Tuzâbad ve Kayabaş köyleriyle⁷⁷ Fethiye, Bodrum (Aydın VS, 1296: 135-136) ve Çal (Aydın VS, 1313: 344) kazalarında da halı ve kilim üretildiğini biliyoruz⁷⁸. Bir de Manisa (Aydın VS, 1326: 752), Söke (Aydın VS, 1297:118), Karacasu ve Buldan (Aydın VS, 1296: 113) gibi kazalar dâhilinde yaşayan Türkmen aşiretlerinin dokuduğu halı ve kilimler vardı.

Sözü edilen tarihlerde sayıları 350'ye yaklaşan (Aydın VS, 1307-1308: 748) halı tezgâhlarının bulunduğu Demirci kasabasında bu rakam, 1898 yılında 450'ye (Aydın VS, 1317: 371), 1908 yılına doğru ise 500'lü rakamlara ulaşmıştı (Aydın VS, 1326: 627). Gördes'te ise, 1883 yıllarında üretilen halı miktarı 50.000 arşına ulaşmışken (Aydın VS, 1302: 247), 10 yıl sonra bu ra-

⁷⁵ Osmanlı sanayi istatistiklerinden Gündüz Ökçün'ün yaptığı hesaplamalara göre Uşak'ta olduğu gibi Gördes ve Kula kazalarında, halkın % 24'ü geçimlerini halı dokumacılığından sağlamaktaydı. Bkz. Ökçün (1984: 123).

⁷⁶Bkz. Aydın VS (1302: 246); (1311: 275); (1313: 389); (1326: 595).

⁷⁷ Aydın VS (1296: 134); (1316: 519); (1317: 457).

⁷⁸ 1337 sayımlarına göre Menteşe sancağında bulunan toplam 580 tezgahta, 650'si kadın 4'ü erkek olmak üzere toplam 654 kişi halı ve kilim dokumacılığı yapıyorlardı. Üretilen halı ve kilimlerin değeri ise 500.000 kuruşa ulaşıyordu. Bkz. *İstatistik* (1337: 208)

kamın 600'den fazla tezgâhta dokunan halı miktarıyla, 150.000 arşına ulaştığı ve bundan 50.000 Osmanlı Lirası gelir elde edildiği görülüyor (Aydın VS, 1317: 414). Kula, 1892'de 500 ila 600 arasındaki halı tezgâhı sayısını 1904'te 900'e yükseltmişken, 1906 yılında bu rakam 600'e gerilemişti (Quataert, 1999: 246,248). 1913 yılına gelindiğinde ise tezgâh sayısı Kula'da 1.500, Demirci'de 600, Gördes'te 800 ve Buldan'da ise 250'ye ulaşmıştı (Eldem, 1994: 142-143). Sektördeki üretim ve fiyat dalgalanmalarını etkileyen esas faktörün ise iç piyasalardan ziyade, dış piyasalarla tüccarın müdahalesi sonucu üretim kalitesindeki bozulmalar olduğu söylenebilir⁷⁹.

(Tablo 7)

1892 Yıllarında Bölgede Dokunan Halı Miktarı ve Bunların Toplam Tutarı

KAZALAR	MİKTARI		TUTARI	
	UZUNLUK M	YÜZÖLÇÜM M ²	OSMANLI L.	FRANSIZ F.
GÖRDES	100.000	56.250	49.000	1.127.000
DEMİRCİ	45.000	25.312	23.000	529.000
KULA	63.000	35.437	37.500	862.500
TOPLAM	208.000	116.999	109.500	2.518.500

Kaynak: Cuinet (2001: 61)

Burada belirtilmesi gereken bir diğer mesele, üretim ilişkileriyle ilgilidir. Üretim sürecinin ilk aşamasından (iplik ve boyanın üretilmesi, boyanması, piyasaya sürülmesi, halı desenlerinin belirlenmesi vb.) nihai mal olarak piyasaya sürülme aşamasına, oradan da zaman ve mekân faydası sağlanarak ilave edilen değere varıncaya kadar, her farklı aşamada yaratılan katma değer ne kadarının kimlerin eline geçtiği meselesi oldukça önemlidir⁸⁰. Yabancı sermaye ile aracı fonksiyonu üstlenen gayrimüslim uyrukluların rolü, bu sektörde de belirgin bir biçimde karşımıza çıkıyor. 'Yabancı bir şirket olan

⁷⁹ Halı dokumacılığında geleneksel kökboya yerine dışarıdan ithal edilen anilin maddesi kullanılmasının fiyatları olumsuz yönde etkilemesi üzerine yerel yönetim ipliklerde anilin/kalp boya kullanılmasını yasaklayarak kökboya kullanılma mecburiyeti getirmişti. Bkz. Aydın VS (1306: 108 vd.).

⁸⁰ Halı üretimi ve pazarlaması üzerindeki yabancı tahakkümünün yüzyılın başlarına kadar devam ettiği görülüyor. Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde yayımlanan yazılarda buna dair yoğun şikayetler rastlanıyor. Bu cümleden olarak İzmir'de bulunan ecnebi sendikasının boyunduruğundan kurtularak birlikte hareket edilmesi halinde Londra, Paris vs. yerlerdeki ticarethaneler nezdinde belli taahhütlerde bulunan sendikanın üreticilerin isteklerine boyun eğmek zorunda kalacağı belirtiliyor. Bkz. Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi (10 Mayıs 1326; 485 vd.).

Şark Halı Kumpanyası Demirci, Akhisar, Kula, Manisa, Gördes, Uşak⁸¹, Denizli, Milas ve daha birçok Batı Anadolu şehir ve kasabasında bulundurduğu *acentalar*⁸² aracılığıyla yerel üreticileri *putting-out* sistemine göre (Ökçün, 1984: sunuş bölümü) örgütlemiş ve üretimin bütün aşamalarının kontrolünü eline geçirmiş bulunuyordu.

Aşiretleri⁸³, en azından üretim aşamasında bu sürecin dışında düşünsek bile, kasaba merkezlerinde bütün mesailerini bu işe vermiş⁸⁴ üretici gruplarını bunun dışında tutma ihtimalinin son derece zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Demiryolları dışında Türkiye'deki en büyük yatırımcı şirket olan Doğu Halı Yapımcıları Şirketi, toplam halı üretiminin % 45 gibi önemli bir miktarını tek başına kontrol ediyordu (Kurmuş, 1974: 133-134).

Halıların dokumasının temel girdisi olan halı ipliğinin üretim ve boyanmasıyla, dağıtım ve pazarlama işlemlerinde aslan payını yerli ahali değil İngiliz, Fransız, Rum ve Ermeni sermayesi alıyordu. Ancak asıl etki İngilizlerin elindeydi. İzmir'de bulunan altı ticaret evi, halı ipliklerinin eğrilmesinden ihracatına kadar bütün üretim sürecinin ellerine geçirmiş bulunuyordu. Köylüler ve fabrikalardan toplanılan iplikler sadece köylülere değil, İzmir'de Rumlar tarafından işletilen 15 iplik fabrikasına da gönderiliyordu. Benzer bir girişimin örneği, daha içerilerde, Turgutlu ve Demirci gibi kasabalarda, Ermeniler tarafından işletilen atölyelerde görülüyordu. Ayrıca kendisi de bir iplik tüccarı olan C. Offley, Akhisar'daki iplik fabrikasında aynı sektöre iş yapıyordu. Demirci'de bir İngiliz tarafından çalıştırılan çok modern bir fabrikanın dışarıdan iş kabul edip etmediği ise bilinmiyor (Kurmuş, 1974: 129).

Söz konusu dönem; tarım sektöründe olduğu gibi, bu sektörde de üretim biçim ve ilişkilerini hissedilir derecede dönüştürmüştü. Halı üretiminde yaratılan toplam katma değerın önemli bir kısmının, yabancı

⁸¹ 1908 yılında sadece Uşak kazasından yaklaşık olarak yedi ila sekiz yüz bin liralık halı ülke dışına ihraç ediliyordu. Bkz. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi* (29 Nisan 1326; 474.).

⁸² İngilizlerin köylerdeki aracılığını köy muhtarları yaparken, halıların dokuyuculardan toplanmasını işini *Ermeni* ve *Rum* komisyoncular yapıyordu. Bkz. Kurmuş (1974: 130-131).

⁸³ Aşiretler tarafından dokunan heybelerle seccadeler 'o derece zarif ve incedir ki maharetlerini takdir etmek mümkün değildir.' Bununla birlikte bunların toplam halı üretimi içindeki payları son derece düşüktür. Bkz. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi* (25 Mart 1326; 414).

⁸⁴ Salnâme kayıtları Demirci'deki halı tezgahları ile ilgili olarak; "*Demirci'de e'l-yevm 230 aded destgâh olup 'küllü yevm' bunların kâffesi işlemektedir.*" kaydını düşmektedir Bkz. *Aydın VS* (1307-1308: 748).

sermaye ile gayrimüslim komisyoncuların eline geçmesi, ilgili sahada üretim yapan kadınlı/erkekli Müslüman işgücünün, bir anlamda yarı proleter ücretliler haline gelmesi sonucunu doğurmuştu.

Bölgede gerek aile içi tüketime gerekse yerel ve uzak pazarlara satış amacıyla yapılan tekstil üretiminin, zengin ve çok yönlü geleneklere dayandığı biliniyor. Çeşme'ye bağlı Alaçatı ve Yeninahiye *dokumacılık*; Ödemiş *ipek dokumacılığı*; Muğla ve Aydın çeşitli beyaz ve renkli ipek ve adı *peştamal imalatı*; Nazilli peştamal, havlu, ipek ve iplikten gömleklik bez ve astarlık imalatı; Manisa ise gömleklik bez ve özellikle alaca dokumacılığında çok ileri gitmiş bulunuyorlardı (Aydın VS, 1307-1308: 745-746).

Asıl şöhretini çulhacılıkta kazanan Manisa şehir merkezinde, (Aydın VS, 1312:395) XX. yüzyıl başlarında, 950 kişinin çalıştığı tezgahlarda 6.000 top dokuma/alaca; 100.000 top çeşitli bez, çarşafık ve Trablus taklidi kuşak dokunuyor ve bunların dörtte biri vilayet dâhilinde sarf olunurken, geriye kalanları İstanbul, Bursa, Selanik ve sair yerlere ihraç ediliyordu. Aynı şehirde "*Manisa Mensucât-ı Dâhiliye Ticarethanesi*" adıyla kurulan zanaat atölyesinde kazmir, şiyak ve benzeri kumaş dokumaları günden güne geliştirilmiş ve Bursa'da düzenlenen dâhili zanaat sergisinde derece kazanmışlardı (Aydın VS, 1326: 584). Manisa'daki üretim yalnız bunlarla sınırlı değildi. 50.000 tane el havlusunun da üretildiği bölgede dokunan mensucatın yıllık değeri, 1890 yılı ortalarında 2,6 milyon kuruş olarak tahmin edilmektedir⁸⁵. Manisa'ya bağlı Alaşehir kazasındaki hane halkının evlerinde dokunan gömlekliklerle, benzeri ipekli ve sade bezler civar kazalara ihraç edilmekteydi (Aydın VS, 1326: 616). Önemli bir üretim yoğunluğuna sahip Buldan ve Manisa arasındaki bu kasabada iki adet pamuk fabrikasının bulunması, bir rastlantı olarak değerlendirilemez⁸⁶. Akhisar'da da her tür pamuk bezi ve iplik boyasıyla bunlara ilave olarak çuval, keçe ve hayvan takımları üretiliyordu (Aydın VS, 1300-1301:192). Geleneksel yöntemlerle yapılan üretimin yanı sıra, kasabada çorap ve fanila üreten bir fabrika da kurulmuştu (Aydın VS, 1317: 355). 1908 gibi geç bir tarihte, Soma'da dokunan

⁸⁵ Bkz. Quataert, (1999: 166). 1913 sayımlarını analiz eden Ökçün, Manisa'daki ev tezgahlarında bulunan 650 tezgahta kadınlı erkekli 1.300 kişinin çalıştığını ve yıllık 3.000.000 kuruş gelir elde ettiklerini belirtmektedir. Kullandıkları iplikler İtalya, Hindistan, İngiltere, Avusturya iplikleriydi. İzmir Şark Sanayi Şirketi iplikleri ancak % 1'i teşkil ediyordu. Bkz. Ökçün (1984: 139).

⁸⁶ Bkz. Cuinet (2001: 190).

pamuk bezlerinden ihtiyaç fazlası önemli bir miktar, kasaba dışına ihraç ediliyordu (Aydın VS, 1326: 643-647).

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Denizli, Batı Anadolu'nun en canlı kumaş üretim merkezlerinden biri haline gelmişti (Quataert, 1999:105). Özellikle alaca üretiminde, Şam ve Halep dokumalarıyla sıkı bir rekabet içine giren Denizlili tekstil üreticileri, bölge içinde giderek etkinliklerini artırdılar (Aydın VS, 1302: 253). Geçen zaman içinde Denizli, Buldan, Gâzi ve Sarayköy'lerinde dokunan alaca, oda takımları, üstlük, kırmızı ve siyah boğasi ve gömleklik bezlerin sürümü talepteki değişime bağlı olarak arttı. Sadece Denizli dâhilinde bulunan alaca tezgâhlarında birkaç fabrikanın mamullerini sarf edebilecek üretim yapılabiliyordu (Aydın VS, 1296:113,1297:118). Yüzyılın son çeyreğinin ikinci yarısına doğru Denizli'de bulunan 190 tezgâhın 100 tanesinde alaca (37.100 top), 60 tanesinde peştamal (21.600 top) ve 30 tanesinde de bez (1.730 top) üretimine mahsus olmak üzere yılda toplam 68.530 top kumaş üretiliyordu (Aydın VS, 1307: 748-749).

Bölgenin asıl üretim merkezi ise yüzyılın başında nüfusu ancak dört bine ulaşan Sarayköy'dü. 1880'lerde 200.000 topa ulaştırdığı Şam ve Trablus tarzı dokumalarını (Aydın VS, 1302: 253), aradan geçen kısa süre içinde, 1890'lı yılların başında, % 50'lik bir artışla 320.720 topa ulaştırmıştı. Bunun hemen hemen tamamı, Sarayköy kazasına⁸⁷ bağlı Gaziköy⁸⁸ nahiyesindeki 784 tezgâhta üretiliyordu. Bu tezgâhlarda dokunan tekstil ürünleri, daha ziyade üstlük bez (*yıldırma*), kuşak ve alaca gibi mensucattan ibaretti (Aydın VS, 1307: 749). 1908 yılına gelindiğinde, artan iç talep ve pazar payına bağlı olarak tezgâh sayılarını da artıran dokumacılar, üretim hacmi genişletmeye devam ettiler (Aydın VS, 1326: 544). Bölgedeki bu canlılıktan dolayıdır ki, Sarayköy'de iki tane de pamuk tasfiyesine mahsus fabrika kurulmuştu (Aydın VS, 1317: 314).

Sarayköy gibi Buldan kazası da ilgili sahada hatırı sayılır bir yer edinmişti. Toplam 640 tezgâhın bulunduğu kasabada peştamal, yıldırma,

⁸⁷ Sarayköy kasabasında sözü edilen yıllarda buharla işleyen iki tane pamuk tasfiye fabrikası bulunuyordu. Adı geçen fabrika büyük bir ihtimalle bölgedeki pamuk ipliği talebini karşılamak için kurulmuş olmalıydı. Bkz. Aydın VS (1302: 253).

⁸⁸ Salname kayıtlarının Sarayköy'e bağlı Gaziköy olarak zikrettiği yerleşim birimi hem Quataert (1999: 105), hem de Cuinet (2001: 62) tarafından Kadıköy olarak belirtilmesine rağmen, biz salname kayıtlarına bağlı kalarak Gaziköy ismini kullanmayı tercih ettik.

sarık ve yorgan bezi gibi tekstil çeşitlerinden başka (Aydın VS, 1307: 749); kilim ve seccadeyle, kıldan mamul çul, çuval ve her tür alaca ve ipekli kumaş piyasaya sürülüyordu (Aydın VS, 1311: 362). Buldan, bilhassa yatak ve masa örtüleri dokumasında ünlenmişti. Burada 40.000 top alaca ile benzer miktarda yastık ve yastık kılıfı dokunuyordu. Buldanlı dokumacılar, ayrıca, yarım milyondan fazla mendil ve çok sayıda pamuklu perde üretiyorlardı. Buldan kazası da on dokuzuncu yüzyıl sonuna doğru üretimini hızla artırarak, bir on yıl içinde tezgâh sayısını iki katına, 1500'e çıkardı (Quataert, 1999: 105).

Bu iki kasabanın yanı sıra, Tavas kasabasında da muhtelif türde tekstil üretimi yapılmaktaydı. Kasabadaki 175 tezgâhta 143'ü kadın, 43'ü erkek olmak üzere 186 kişiden oluşan işçiler, yıllık 2.000 top alaca, 1.000 top kuşak, 9.100 top boğası, 1.850 top ketenbezi ve 750 top kaba bez olmak üzere toplam 14.800 top tekstil malından 85.900 kuruşluk gelir elde ediyorlardı. Ayrıca verilen bilgilerden, bölgede üretilen tekstil mamullerinin birim fiyatları hakkında da fikir sahibi olabiliyoruz. Buna göre alaca 7, kuşak, 5, boğası 6, keten bezi 3 ve kaba bez 9 kuruşa satılmaktaydı (Aydın VS, 1307: 748).

İmalat sanayii ve bilhassa dokumacılıkta görünen bu canlılık, bölgenin ticari hayatına da yansımıştı. Denizli merkezde bu gelişmelere paralel olarak, (1904-1908) dört yıl gibi kısa bir zamanda, 239 yeni dükkân ve mağaza yapılarak hizmete açıldı (Aydın VS, 1326: 502).

Aydın'da ise, bol miktarda peştamal takımları dokunmaktaydı. Bunlar basit ve ipekli olmak üzere, rengârenk ve gayet zarif görünümlü peştamallardı. Ayrıca kıl torba ve çuval üretimi sancak ihtiyaçlarını karşılayacak seviyeye ulaşmıştı. Bozdoğan'da dokunan gömlek ve donluklarla sair giysilik bezler, bölge ahalisinin ihtiyacını karşılayacak bir üretim hacmine ulaşmıştı (Aydın VS, 1296, 113/1297, 118/1307, 748). Bölge içinde tarımsal üretimden aslan payını alan ve son derece verimli topraklara sahip bulunan Nazilli, keten bezi ile kıl ve pamuktan mamul kuşak dokumacılığında bir hayli şöhrat sahibiydi. Burada sadece keten bezi ve kuşak üretimi değil, aynı zamanda ipekli hamam takımları ve havlu çeşitleri, ayrıca, peştamal ile ipek ve iplikten mamul gömleklik ve astarlık bezler üretiliyordu. Gerek mahalli, gerekse ülke piyasalarına yönelik kasaba tekstillerinden başka yöre ahalisi basma, Amerikan bezi ve sair kumaş ihtiyaçlarından bir kısmını da dışarıdan karşılıyordu (Aydın VS, 1296: 113/ 1302: 251/ 1307: 748/ 1311: 320-321). Nazilli'nin nahiyelerinden biri olan Kuyucak nahiyesinde de, piyasa için

ipekli ve pamuklu hamam takımlarıyla havlu, mavi bez, 'urgan ve sicim gibi mamullerin'⁸⁹ üretimi yapılmaktaydı (Aydın VS, 1326: 505).

Aydın sancağına bağlı Karacasu kazasında üretilen ketenli ve ipekli hamam takımlarının sürümü oldukça fazlaydı. Ayrıca heybe ve harar üretimi ile alaca, peşkir, yemeni, peştamal havlu ile mavi bez olarak tabir edilen bir tür kumaşın dokuması yapıliyordu (Aydın VS, 1297:118/ 1326:476). Söke'de Orhaniye muhacirleri tarafından yapılmakta olan beyaz ve renkli, çeşitli türden zarif kuşaklar dikkat çekici bir görünüme sahiplerdi. Bozdoğan kazasında yerel ahaliye yönelik olarak üretimi yapılan gömleklik ve donluk giysiler yanında, aynı kazaya bağlı üç ayrı köy ahalisi kıldan çul, çuval, torba, harar, heybe ve ipekliler üretiyorlardı (Aydın VS: 1296: 113/ 1297: 118/1298/147-148/1307: 746-748).

İzmir'e bağlı Bergama, Ödemiş⁹⁰, Urla, Çeşme ve Menemen⁹¹ kazalarında da benzer biçimde el dokumacılığı yapılmaktaydı. Bergama'da ipekli ve ipeksiz çarşaf ve havlu ile halı-heybe ve şayık taklidi kumaşlar üretiliyordu (Aydın VS: 1312: 226). İpekli mendil yanında kasabada üretilen ipekli ipeksiz çeşitli bez ve keten peşkir mamulâtı, çok çekici özellikleriyle külliyyetli miktarda dışarıya ihraç ediliyordu (Aydın VS: 1300: 239). Tire kazasında da 'oğan' ve 'beledi' tabir edilen döşemelik ve perdelik kumaşlar ile alaca imali yapıliyordu. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren varlığı bilinen ipekli peştamal, pamuk bezi, iplik alacası ve urgan gibi mensucatın civar bölgelere ihracından başka (Aydın VS, 1302: 238), özellikle kasaba içinde bulunan 60 kadar tezgâhta beledi ipliği namıyla iki tür iplik üzerinden minder, perde, yorgan üretiminde fevkalade sağlam olan bir tür kumaş da, civar mahallere ihraç ediliyordu (Aydın VS, 1326: 350). Çeşme kazasında yerel ahaliden bir kısmı, Alaçatı ve Yeninahiye merkezlerindeki bazı hanelerde, halı ve iplikten bez ve peşkir ile perdelik kumaş üretimi yapıyorlardı (Aydın VS, 1313: 246)

⁸⁹ Nazilli'de üretilen urgan ve sicimler Aydın havalisinin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, başta İzmir olmak üzere bütün bölgeye gönderiliyordu. Bkz. Aydın VS (1296:113).

⁹⁰ Salname kaynakları; "İpekten elbise ve çarşafıklarla mendiller ve boyun atkuları dokuyan tezgahlar, bir hayli üretimde bulunmakla birlikte, taraklarının seyrek olması sebebiyle pürüzlü mamuller ortaya çıkmakta ve talebi azalmaktadır." tespitiyle bulunarak, üretim teknolojisinin yeterli olmayışından dert yanmaktadırlar. Bkz. Aydın VS (1326: 275).

⁹¹ Menemen'de üretilen 'akmeşe' kazanın önemli ihraç malları arasında sayılıyordu. Menemen'e bağlı köylerin çoğunda üretilen gömleklik bezlerin yanında kasaba merkezinde bulunan altı adet imalathanede bol miktarda desti ve bardak imal ediliyordu. Bkz. Aydın VS (1312: 295/ 1296: 82). Kazada un öğütme, zeytin ezme ve pamuk tasfiyesine yönelik, üç tane de fabrika bulunuyordu. Aydın VS (1319: 189).

Sadece bu iki nahiyede yapılan ve 'Ödemiş mendili' denilen ipekli dokumadan yıllık 10.000 top üretiliyordu (Quataert, 1999: 105)⁹². Aynı kazada azımsanamayacak miktarda (4.000 kantar) kökboya üretiliyordu (Aydın VS, 1296: 97). 1908 gibi geç bir tarihte Kuşadası'nda üretilen alaca, peştamal, dokuma bezleri gibi mensucatin ihtiyaç fazlası İzmir, Karahisar ve Konya gibi komşu vilayetlere ihraç edilmekteydi (Aydın VS:1326: 409).

Muğla'nın bazı kazalarında özellikle Köyceğiz'de yöre ahalisinin ürettikleri alacalarla kendi ihtiyaçlarının önemli bir kısmını karşılayarak dışarıya olan bağımlılıklarını asgariye indirdikleri biliniyor (Aydın VS, 1312: 479/1326:710). Bodrum'da bol miktarda yün kuşak imal edilmekteydi (Aydın VS, 1302: 255).

Tekstil sektörüne ait iç piyasada, yerli ve yabancı mamuller arasında kıyasıya bir rekabet vardı. Salnâme kayıtlarıyla İzmir Ticaret Odası istatistikleri bunu doğrulayan bilgiler vermektedir. Ticaret Odası istatistiklerine göre 1901 yılının ilk altı ayında limana giren pamuklu, yünlü, ipekli, keten vb. tekstil mamullerin toplamı (Buna metre ve kg. cinsinden gelenler dâhil değildir.) 313.058 topa ulaşmıştı. Hâlbuki aynı yıllarda sadece Aydın ve Sarayköy'de üretilen dokuma mamullerinin 450.000 topa ulaştığını biliyoruz. Buna, tezgâh sayısı 1.500'e ulaşan Buldan dokumacılarının ürettiği ürünler dâhil değildir. Kaba bir hesapla sadece Buldan'da üretilen dokuma miktarının Aydın ve Sarayköy'ünde üretilenlerin toplamına ulaştığı sonucuna varılabilir. Kaldı ki, limana gelen tekstil ürünlerinin tamamı sadece bölge halkının ihtiyaçları için değil, aynı zamanda Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki halkın ihtiyaçları için de ithal ediliyordu⁹³. 1910 yılı itibarıyla bölgedeki tezgâh sayısını 9.350 olarak tahmin eden Eldem'in hesaplamalarına göre, bu tezgâhlarda yaklaşık olarak 26.000.000 metrelik dokuma yapıyor ve bu ürünlerin toplam değeri 57.000.000 kuruşa ulaşıyordu.

Ticaret Odası istatistikleriyle bölge yıllıklarının verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, bölgede yapılan üretimin tamamı iç piyasaya yönelik değildi. Limana gelen ve giden malların dökümünden anlaşıldığı kadarıyla, bütünüyle çıktığı düşünülen bu sektörün hala ayakta durmaya devam ettiği görülüyor.

⁹² Ödemiş'te ipek mendil, ipekli ve ipeksiz çeşitli bez ve keten peşkirle, alaca mamulleri çok enfes çeşitleriyle kasaba dışına bol miktarda satılıyordu. Bkz. Aydın VS (1302:239).

⁹³ İzmir limanı Hüdâvendigar, Konya ve Adana vilayetleriyle diğer bazı vilayetlere sevk olunan Avrupa emtiasının da giriş yeri idi. Bkz. Aydın VS (1326:177).

(Tablo 8)

Bici	İngiltere, Avustunya-Macaristan, İtalya, Fransa, Hollanda ve Almanya'nın İzmir İlmanına Yapukları Toplam Tekstil İhracatı (1901)									
	Pamuk	Yün	İplik(*)	İpek	Keten	Kazmir	Aba ve Şayık	Kana- viçe	Mişmiğ	Çuka
Kg.	484.210	4.180	410.062	192.955	4.469	127.160	0	49.341	398	0
m.	7.118.577	287.677	173.363	22.493	37.218	0	22.808	7.774	2.188	60.069
Top	309.179	2.490	76.675	449	244	0	0	0	696	0
1910-1913 YILLARINDA EGE BÖLGESİ VE DENİZLİ'DE EL DOKUMACILIĞI										
Mevki		Tezgah Sayısı		İplik Sarfıyatı (ton)		Dokuma (m.)		İmalat Kuruş		
Ege Bölgesi		2.380		830		5.000.000		12.000.000		
Denizli		6.970		3.480		21.000.000		45.000.000		
AYDIN DEMİRYOLU HATTINDAN İZMİR LİMANINA GELEN VE GİDEN MANİFATURA VE İPLİK(kg.)										
Tarih	Gelen	Giden	Tarih	Gelen	Giden	Gelen Toplam		Giden Toplam		
1901/1	83.830	1.108.226	1901/2	126.987	2.192.752	210.817		3.300.978		
1902/1	358.410	1.227.282	1902/2	2.012.468	196.033	2.371.162		1.423.315		
1903/1	188.048	1.114.260	1903/2	334.551	1.717.275	522.599		2.831.535		
1904/1	390.674	1.125.254	1904/2	334.800	1.872.981	725.474		2.998.235		
1905/1	278.044	?	1905/2	285.998	?	?		?		

Kaynak: İstatistik, (1901:1-17) Eldem, (1994:88)

Yukarıda verilen bilgiler, ülkenin dünya-ekonomiyle en sıkı irtibat kurduğu bu batı bölgesinde, yerli üreticilerin, tekstil sahasında piyasayı bütünüyle Avrupa'dan gelen pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerine terk ettiği yönündeki iddiaları büyük ölçüde temelsiz bırakıyor denebilir⁹⁴. Burada bahsedilen ürün ve üretim merkezleri daha çok piyasa için üretimi yapılan mamullerle bunların üretildiği yerlerdir. Bir de piyasa için değil de halkın kendi ihtiyaçları için ürettiği geçimlik mamuller vardır. Son derece sınırlı gelir kaynaklarına sahip bölge halkının, bu imkânlarını bütünüyle batının harcıâlem tekstil mamullerine sarf etmek yerine, kendi ürettiği el işi dokumaları tercih etme ihtimali akla çok daha yakın görünüyor. Bu tarz üretim biçimlerinin boyutları, piyasaya yönelik olmadıkları için, ne vergi memur-

⁹⁴ Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru; "Denizli ve Menteşe cihetlerinde Buldan dokuması, Saruhan taraflarında Manisa alacası sarf olunmaktadır. O taraflarda ahalinin pek çoğu elbise ve döşeme gibi şeyleri mahall-i mezkûre mamulâtundan yapmaktadır." Bkz. *Aydın VS* (1306: 107).

larını ne de yabancı tüccarı fazla ilgilendirmiş olmamalıdır. Dolayısıyla resmi kayıtlarla konsolosluk raporlarında bu tür bilgi ve belgelere rastlanılmayışını tabii karşılamak gerekir⁹⁵. Bunu sadece bölge ile sınırlamak, gerçeği olduğu gibi yansıtmaz. Bu satırların yazarı hem de 1970'li yılların Türkiye'sinde, ev halkının kendi imkânlarıyla ürettiği tekstil mamullerinin birçoğunu, bir önceki neslin yaygın biçimde kullandığını aile büyüklerinden dinlemekle kalmamış, bazılarını bizzat kendisi de kullanmıştır⁹⁶.

Bir de hem Müslüman hem de gayrimüslim ahalî arasında geleneksel giysileri giymenin çok yaygın bir alışkanlık olarak kalmaya devam ettiği unutulmamalıdır. Devam eden batılılaşmaya ve batılılaşmanın mevcut davranış ve giyim tarzlarının yok olması anlamına geldiği var sayımına rağmen bu böyle olmuştu (Quataert, 1999: 49). Yirminci yüzyıl başlarında bölgede tenekecilik yapan İzmirli bir Yahudi'yle, yine aynı yıllarda bölgede yaşadığı bilinen orta ve üst sınıflara mensup diğer Yahudilerin giyim tarzlarına bakıldığında zaman bu durum rahatlıkla görülebilir (Nahum, 2000).

Bölge tarımıyla ilgili vardığımız sonuçların en önemlilerinden biri, Türk Müslüman ahalinin piyasaya yönelik tarımsal ürünler içindeki payının gayrimüslim uyrukluların paylarına göre daha düşük olma ihtimaliydi. Bunu destekleyecek dokümanlar, aksini gösteren bulgulardan daha fazla olduğundan, bu durumu veri olarak kabul etmek lazım gelir ve ona göre akıl yürütülürse, işgücünün, özellikle kadın ve genç kızların, mesailerinin önemli bir kısmını evlerinde bu tür dokuma işlerine ayırdığı ileri sürülebilir⁹⁷.

1921'de yapılan sayımlarda da hane halkının kendi ihtiyaçları için yaptığı dokuma miktarının, toplam içindeki oranlarının daha yüksek olduğu görülüyor. Gerçi, aralıksız olarak devam eden savaş yıllarının ülkeyi sosyal ve

⁹⁵ Yirminci yüzyıl başlarında kırsal alanlardaki ev içi dokumacılığının en önemli aile zanaatı olarak, Anadolu ve Suriye'nin her yerindeki en uzak köylere kadar yayıldığını zikreden Pamuk, buralarda kullanılan ipliklerin ithal malı iplikler olduğunu söylüyor. Bkz. Pamuk (1984: 122). Quataert, aynı tarihlerde yurt içi üretimde kullanılan dokuma ipliklerinden en az % 25'nin yerli üreticiler tarafından karşılandığı kanaatindedir. Bkz. Quataert (1999: 74).

⁹⁶ Bahsedilen yer Ankara'nın kuzeyinde Bolu'ya bağlı küçük bir yerleşim birimi olan Kırıbrıcık kazasıdır. Bölgede yapılacak küçük bir gezi, yaşı otuz beş ve kırkın üzerinde olan kadınların tamamının çeyiz sandıklarında, yemeni vb. eşyalar dışında, harici giysi olarak giyilen son derece dayanıklı el dokuması kumaşların bulunduğunu gösterir. Her ne kadar giysi dokumalarında kullanılan girdilerin (özellikle iplik hatta bir bölümüyle boya) tamamı yerli olmasa bile, dokumacılık halkın vazgeçilmezleri arasındadır. Benzer üretim kalıpları, ülkenin çoğu bölgesinde sıkça karşılaşılabilecek bir durumdur.

⁹⁷ Benzer yaklaşımlar için, bkz. İnan (1983: 29-30).

ekonomik açıdan bütünüyle tükettiği bir dönemin tablosu olan bu rakamlar kriter olmasa bile⁹⁸; öncesi ve geleneği olmayan bir yapının, yani geçimlik olarak sürdürülen el dokumacılığının bir anda ortaya çıktığı da iddia edilemez. Bu nedenle kökleri çok eskilere dayanan bu geleneğin, geçiminin önemli bir kısmını tarımsal ürünlerden sağlayan bir ülkede, özellikle mevsimlik değişmelere bağlı olarak değişen gelir dalgalanmalarının zorlamasıyla, öneminin göreceli biçimde artıp eksilmesi akla daha yatkın görünüyor⁹⁹. Konumuzla bağlantısı açısından Cumhuriyetin başlangıç yıllarında Bilecik vilayetine bağlı Kurtköy'ünde öğretmenlik yapan bir gözlemcinin izlenimleri ilginçtir¹⁰⁰;

“Bizim köy, kasabaya gitmek için giyecek bir çift ayakkabı, kasabadan köye gelecekleri ağırlamak için bir okka kahve ve şekerinden başka bir şeye para vermez. Köyümüz pancar eker. Bütün tatlı ve şekerleme ihtiyacını bundan hazırlar. Kalanlarını da Uşak şeker fabrikasına satar. Tereyağı dışarı gönderilir. Kendileri haşhaştan aldıkları yağı yerler. Ayrıca Afyon da ekerler. Köyün ortaklama bir yağhanesi vardır. Köyümüz eskidenberi pamuk ekmektedir. Kadınlar kendi ellerile iğlerle bu pamukları büklerler. İplik yaparlar. Bildikleri otlarla boyarlar. *Öyle sanırım ki, evinde tezgâhı olmayan aile yoktur.* Kadınlar üstlüklerini, don ve gömleklerini ve çarşaflarını bu pamuktan dokurlar. Terzileri de kendileridir. Erkeklerinin ayaklarındaki dizlikler ve dolaklar, sırtlarındaki kebe ve saltalar hep Kurtköy yünündendir. Kadınlar kendi kirman'larla yün ve yapağıyı iplik haline getirirler ve sonra çulhalıklarında dokurlar.”

Bölge üzerine yapılan bazı çalışmalar, bir sonrakini öncesiyle karşılaştırırken, lonca teşkilatının çözülme yapısı üzerine akıl yürütüp buna göre hüküm verdiklerinden, çok önemli bir noktayı gözden kaçırmışlardır.

⁹⁸ Halı ve kilimcilik, bezcilik, dokumacılık, kıl dokuma, kendir ve urgan, şak ve aba, ipekçilik, keten ve kumaş başlıkları altında verilen istatistikî bilgilerden, ülkenin genel manzarasını görme imkanı bulunuyor. Bu istatistiklerde Antep, Kastamonu, Antalya, Sivas ve Trabzon gibi vilayetlerin bariz bir üstünlüğü görülüyor. Sayımın yapıldığı tarihte, çalışılan bölgenin (Muğla hariç) tamamı işgal altında olduğu için sayımları yapılamamıştı. Bkz. *İstatistik* (1337: 208-216).

⁹⁹ İncalcık da, Osmanlı tekstil üretimi üzerindeki İngiliz ve Hindistan etkisini tartıştığı çalışmasında; asıl büyük pazarın, yani köylünün harcadığı kaba bez piyasasının ele geçirilmesinin zaman alacağına işaret etmektedir. Bkz. İncalcık (1996: 313).

¹⁰⁰ Bkz. Tökin (1990: 24-25).

Tanzimat sonrasında Avrupa rekabetinin lonca teşkilatını elimine ettiği doğrudur. Aynı dönemde bilhassa İzmir ve hinterlandında görece bir refah artışının olduğu da yadsınamaz. Bu süreç bölgenin demografik yapısını, özellikle İzmir merkez ve kasabalarda önemli ölçüde değiştirmiş ve buna bağlı olarak hem tüketimin niteliği, hem de miktarında farklılaşmalar, hatta artışlar yaşanmıştır. Kritik soru işte bu noktada yoğunlaşmaktadır. Yaşanan bu vb. gelişmeler, bölgedeki yerel zanaatların yeniden yapılanmasını mı, yoksa tamamen tasfiye olması sürecini mi başlatmıştır? Bize göre Avrupa rekabetinin meydan okuması, mukabil iki cevap türüyle karşılaşmıştır. Bunlardan birincisi, geleneksel yapının direnci; ikincisi ise, ülke içinde ecnebi ve gayrimüslim sermayesiyle kurulan küçük ve orta ölçekli sanayi tesislerin imparatorluk içinde canlanmasıdır.

Geleneksel yapının direnci; loncaların çözülmesi ve batılı standartlarda yeterli teknolojik seviye ve sermaye birikimine ulaşamayışına rağmen, daha farklı bir biçimlenme ile birikimlerini bir sonraki nesle aktarmış ve kendi iç dinamikleri ile varlıklarını sürdürmeyi başarmıştı. Bunun en açık kanıtı, bölgede varlığı bilinen çok sayıdaki dokuma tezgâhının günden güne artarak bölge ve bölge dışı ihtiyaçların önemli bir bölümünü karşılamasıdır.

Avrupa mamulleri karşısında daha fazla direnemeyen lonca teşkilatının bıraktığı boşluğu dolduran ve ithal mallarla rekabete girişen ikinci dalga, gayrimüslim tebaa ile yabancı sermayenin bölgede yaptığı yatırımlardır. Batılı mamullerin iç piyasa üzerinde hâkimiyet kurma isteklerine karşı koyma diye nitelendirilebilecek bu ikinci tepkinin yöntemi, birinciden farklı olmuştur. Bu tepkinin izlediği yöntemi, bir anlamda, geleneksel değil modern olarak tavsif etmek mümkündür. Burada özellikle Rum sermayesi üzerinde durmak gerekir. Bölgede 1850 ile 1910 yılları arasında sadece Rum sermayesinin irili ufaklı çeşitli büyüklükte 2.000 kadar sanayi tesis kurduğu biliniyor. Bunların büyük çoğunluğu, (1.508) 1880 ile 1910 yılları arasında kurulmuştu. Gerçekten de bir tahmine göre¹⁰¹, bölgede küçük ve orta ölçekli olduğu kadar, manüfaktür ve ev endüstrisini de içeren 5.308 sanayi tesisten 4.008'i Rumların denetiminde bulunuyordu (Exertzoglou, 1999: 96).

¹⁰¹ 1918 yılında Rum Milli Bankası tarafından yapılan tahmini sayımına göre, bölgedeki sanayi henüz, batılı standartlarda sermaye ve ölçek büyüklüğüne ulaşmamıştı. Bunlar daha çok küçük ve orta ölçekli sanayiler ile ev endüstrisi ve küçük manüfaktürden ibaretti. Sanayideki anonim şirket sayısı birkaç taneyi geçmiyordu. Vilayet genelinde yarısı İzmir'de kendi kendine çalışan 37.185 işçi vardı. Bunların 29.000'i Rumların ellerinde bulunan sanayilerde çalışıyorlardı. Bkz. Exertzoglou (1999: 96)

El dokumacılığının yaygın olduğu yerlerde azınlık nüfusun yerli ahaliye göre daha az bulunması, ilgili sektörde kimlerin etkili kimlerin etkisiz olduğunu açıkça ortaya koymuş bulunuyor. Günümüzde de etkinliğini sürdüren Denizli dokumaları, muhtemelen bu geleneğin bir devamı olmalıdır.

Küçük ve Orta Ölçekli Endüstri ile Ticari ve Finansal Gelişmeler

Tanzimat sonrası yapılan düzenlemeler ve ülkenin dünya pazarlarına açılması; geleneksel üretim biçimleri, özellikle lonca teşkilatının olumsuz yönde etkilenmesine sebep olurken, çoğu yabancı sermaye tarafından kurulan yeni sınaî ve ticari birtakım firmanın da faaliyete geçmesine zemin hazırlamıştı. Bunda özellikle Rum sermayesinin etkili olduğu anlaşıyor¹⁰². İzmir'de toplam sayıları yirmi dokuzu bulan ve çoğunun buhar gücüyle çalıştığını bildiğimiz un, demir, kereste, buz, ispiro ve meşrubat fabrikasının tamamı ecnebi ve gayrimüslim tebaaya ait sermayenin elindeydi (Aydın VS, 1313: 144-145). İzmir dışında toplam sayısı elli altıya ulaşan muhtelif büyüklükteki fabrika sahiplerine bakıldığında, azınlık ve yabancı sermayesinin etkisi burada da görülüyor. Bergama'da Hacı Hüseyin Ağanın günlük kapasitesi 600 kantar olan pamuk fabrikası, Tire'de âtul vaziyette bulunan Hacı Ali Paşanın zeytin taşsirhanesi, Manisa'da İzmirli Uşâkizâde Sadık Beyin pamuk fabrikası, Denizli'de Mustafa Efendi, Hacı Sadık ve vereseleri ile İzzetli Ali Paşaya ait un fabrikaları dışındaki bütün fabrikalar yabancılara aitti. Bu fabrikalardan on yedisi pamuk, on dokuzu un, sekiz tanesi hem pamuk hem un, ikisi zeytinyağı, dördü meyan balı, biri içki, ikisi kereste diğer üçü ise pamuk, un ve zeytinyağı üretimini müşterek olarak yapan fabrikalardı¹⁰³. Bölgedeki fabrikaların büyük bölümü, yukarıda da belirtildiği gibi buğday ve pamuğun işlenmesi işini yapabilecek donanıma sahipti (Kurmuş, 1974: 135 vd.).

Ucuz İngiliz ithal mallarının rekabetine rağmen, Manisa ve Ege adaları gibi geleneksel tekstil mamullerinin merkezi olan yerlerde pamuk ve yün ipliği üreten fabrikalar, yirminci yüzyılın başlarında sayıca artmaya devam

¹⁰² Osmanlı sanayi istatistiklerinde, özellikle bölgeyle ilgili Rum payı hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. Ökçün, (1984: gıda endüstrisi, 47-48, 58, 61, 68, 72, 74; çimento endüstrisi, 84, 87, 91; ağaç kutu imalatı, 115, 117; deri endüstrisi, 101; dokuma endüstrisi, 129, 135, 148; kırtasiye sanayi, 158; matbaacılık, 161-162; yağ sanayii, 172; palamut özü imalatı 178; madeni eşya üretimi 183-184.)

¹⁰³ Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Aydın VS (1307: 758-762); Cuinet (2001: 64 vd.)

etmişti. Rumlar özellikle bu sektördeki mahalli dokuma endüstrisinin merkezlerinde hâkim duruma geldiler. Yunan ve Osmanlı Rumlarına ait bu fabrikalar, aynı zamanda şehirdeki diğer faaliyetlerini de devam ettiriyorlardı. Rumların artan rekabetine rağmen batılı sermaye, özellikle bu sektörde, etkinliğini devam ettirmeyi başarmıştır. Bölgede İngilizlerin ülkelerinden getirdikleri iplikleri boyamaya yönelik faaliyet gösteren işyerleri de vardı. İplik eğirme fabrikasının başı olan Belgian Compagnie Industrielle de Filature et de Tissage du Levant, bölgenin toplam iplik talebinin üçte ikisini tek başına karşılayabiliyordu (Syrett, 1999: 32).

Kırtasiye ve matbaacılık sektöründe de yabancı ve azınlık sermayesinin belirleyici olduğu söylenebilir. İzmir merkezde faaliyet gösteren matbaaların büyük çoğunluğu azınlık ve yabancı sermayesinin denetimindeydi. Sadece Vilayet Matbaası ile İbrahim Refik Bey'e ait matbaalar, Türkçe'den başka baskı ve yayım yapmazken, diğer matbaaların tamamı (buna Türklerin işlettiği matbaalar da dâhildir) ya her lisanda, ya da belli bir lisanda baskı ve yayım yapmayı tercih etmişlerdi. Matbaalarda baskıya verilen gazete ve broşürler Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, İbranice, Rumca ve Ermenice olarak çeşitli dillerde baskı yapıyordu. Toplam sayısı otuz dokuzu bulan matbaalardan on beşinin sahibi Rum, altısının Türk, geriye kalanlarının sahipleri ise Ermenilerle ecnebi tâbiyetine mensup diğer milledere aitti (Aydın VS, 1326: 209-212).

Gıda, dokuma, demir, kereste vb. sektörlerde olduğu gibi, finans sektörüne de yabancı ve azınlık sermayesi hâkim olmuştu. İzmir'de tamamını azınlık ve yabancıların oluşturduğu otuz dokuz banker bulunuyordu. Bank-i Osmanî, Fransız Kredi Lione, Karaman Mayıntı ve Şürekası, Penâyet Aleksandro, Enağınustupilo ve Şürekası, Antonupilo ve Şürekası, Lionida Arslanoğlu, Con M. Boskoviç, Dimostini Kalenderoğlu, Yani Kareli, Harikopilo, M. Kumyanus, Kotroni, Nikola Fiyorenti, Serkes Kasparyan, Harudyan Gülbenkian, Karamir Kardeşler, Yorkiyadi Kardeşler, Hristos İgunumus, Edmon Girer ve Şürekası, Marko Polos ve Ortakları, Aleksandraki Biladerler, Yusuf Oğlu Hira Lambu Efendi şeklinde uzayıp giden isim listesinde bir tane Türk yoktu. Çoğunu Rumların¹⁰⁴ oluşturduğu bankerler

¹⁰⁴ Rumların finans sektöründeki yükselişleri önce İstanbul'la sınırlıyken, zaman içinde imparatorluğun diğer bölgelerinde ve özellikle İzmir'de etkinliklerini arturdular. Rumların Selnik'te dokuz bankacılık evi bulunurken, bu sayı İzmir'de on altı, Adana'da üç ve Trabzon'da dörttü. Bkz. Exertoglou (1999: 102).

arasında, Ermeni sermayesi de önemli bir konuma sahipti (Aydın VS, 1313:165-166). İzmir, erken dönemlerden itibaren sigortacılık gibi finansal faaliyetlerin de merkeziydi. 1880'li yıllarda İzmir'de, sadece İngilizlere ait, dokuzu gemi ve emtia, on dördü bina ve ev eşyasına yönelik olmak üzere toplam 23 sigorta kumpanyası bulunuyordu. Bina ve ev eşyasına yönelik hizmet veren İngiliz kumpanyalarından ikisi, aynı zamanda hayat sigortası da yapıyordu. Geriye kalan sigorta kumpanyalarını ise İsveç, Fransız, Alman ve Rumlar işletiyordu (Aydın VS, 1303: 74-75; 1312: 187).

Uluslararası ticaret yapan orta ve büyük ölçekli ticari sermaye de gayrimüslimlerin elindeydi. Sahipleri arasında sadece iki tane Müslüman tüccar bulunan İzmir'deki ticaret evlerinin tamamı gayrimüslim tüccarların elindeydi (Aydın VS, 1313: 166-167). Burada özellikle Rum ve Ermeni tüccar ve araçların etkisini belirtmek gerekir. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar sadece İngiliz tüccarların bölgedeki işbirlikçileri konumunda bulunan Rum ve Ermeni araçlar, bu tarihlerden itibaren kendi bağımsız şirketlerini de kurmaya başlamışlardı. İngiliz tüccarlardan kendi çıkarları oranında bağımsız olmaya yönelik bu gelişmelerin yanı sıra, işbirlikçi gayrimüslim tebaa İngilizlerle olan ilişkilerini devam ettirmiştir. Böylece Batı Anadolu'nun her köşesinde hem kendi, hem de İngilizler hesabına iş yapan Rum ve Ermeni ticaret evleri mantar gibi gelişmeye başladı. 1893 yılında sadece Aydın'da hem kendi hem de İngilizler hesabına iş yapan otuz dört Rum ve Ermeni tüccar bulunuyordu. Bu tüccarların sayısı Tire'de on iki, Nazilli'de dokuz, Ödemiş'te beş, Söke'de dört ve İzmir'de doksan yediye ulaşmıştı (Kurmuş, 193). Ticaret üzerindeki belirleyici etki sadece Rumlarla sınırlı değildi. Ermeni cemaati de bu alanda giderek etkinliğini artırdı (Augustinos, 1997:171-172). On dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında, Osmanlı ve Batı arasında yapılan İzmir'in uluslar arası ticaretinin % 40 ila 50'sini Rum tüccarlar kontrolleri altına almışlardı. Rumlar benzer yüzdeye üretiminde uzmanlaştıkları incir, kuru üzüm ve zeytin gibi alanlarda da ulaştılar. Bu cemaat aynı şekilde tekstil, şarap ve likör ticaretinde de üstün duruma geldi. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupa'dan getirilen tekstil mallarının hem ithalatçıları hem de İzmir ve Anadolu'daki genel dağıtıcıları olarak, bu sektördeki liderliği de ellerine geçirdiler. Bu alanlarda Ermeni ve İngilizlerle güçlü bir rekabete giren Rum sermayesi, 1905'te şehirdeki tüm şarap ve likör dükkânlarının üçte ikisinden fazlasına sahip olmakla kalmadı, aynı dönemde şarap ve likör imalathanelerini de denetimi altına aldı (Syrett, 1999: 19).

Sonuç

İmparatorluğun en uzun yüzyılı olduğunda hiç şüphe olmayan bir dönemin belli bir bölümünü kapsayan bu çalışma, uzun olduğu kadar da çetrefilli bir diğer konusunu, gayrimüslim ve ecnebi sermayenin ilgili dönemde Batı Anadolu'daki etkinliklerini mercek altına almaya çalıştı. Daha önce yaptığımız başka bir çalışmada, Türk bağımsızlık savaşının hemen sonrasında ecnebi ve gayrimüslim sermayesinin bölgedeki etkinliğinin çok yakın geçmişiyle kıyaslanamayacak biçimde azaldığı sonucuna varmıştık. Oysa bu çalışmanın ulaştığı sonuçlardan açıkça görüldüğü üzere, bölgedeki gayrimüslim ve ecnebi sermayesi, özellikle geleneksel olmayan biçim ve içerikteki alanlarda, bölgenin asli unsurlarını bütünüyle dışarıda bırakacak bir etki ve büyüklüğe ulaşmıştı. Gayrimüslim tebaaya ait sermaye, özellikle Rum ve Ermeni cemaatinin denetiminde bütün bölgeye yayılmıştı. Yahudi cemaatinin etkisi ise, ötekilere oranla göreceli olarak daha azdı.

Tanzimat sonrası girilen modernleşme arayışları ve bunu izleyen bir dizi karar ve dünya kapitalizminin etkisiyle birlikte, geleneksel üretim kalıplarının, özellikle lonca teşkilatının çözülmesi; ecnebi ve gayrimüslim tebaaya ait sermayenin sadece modern sanayi üretimindeki etkisini artırmakla kalmadı, tarımsal üretim mekanizmasında da katma değeri ve verimliliği yüksek alanlara yönelmesine imkân sağladı. Bu haliyle bakıldığında hem tarımsal hem de endüstriyel alanda küçük ve orta ölçekli, ara sıra da büyük ölçekli modern işletmelerin hemen tamamında ecnebi ve gayrimüslim tebaaya ait sermayenin kontrolü ele geçirdiği rahatlıkla ifade edilebilir.

İmalat sektöründe olduğu gibi, tarımsal üretimde de geleneksel yöntemlerle üretim yaptığı görülen Müslüman ahalinin, zaten yeterli olmayan tarımsal üretim gelirlerini, bütünüyle yabancı mamullere sarf ettiğini söylemek abartılı olabilir. Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu gerek tarımsal üretimde, gerekse bazı imalat dalları ve özellikle tekstil sektöründe geçimlik ev ekonomisinde uzmanlaşmış bulunuyordu. Katma değeri yüksek alanlardaki tarımsal üretimde kontrolü ecnebi ve özellikle Rum azınlıklara kapturan Müslüman ahali, pazara yönelik tarımsal üretimde de tefecilerin denetimine girmişti¹⁰⁵. Dolayısıyla bölge halkının birincil mallarda uzmanlaşarak, gelirlerinin önemli bir kısmını Batı'nın tekstil mamullerine har-

¹⁰⁵ Artı-ürünün köylünün elinden alınmasındaki önemli mekanizmalardan birinin de verilen borç karşılığı yapılan ön alımlar olduğunu belirten Tekeli ve İlkın, tarım kesiminin piyasa için ihtisaslaşmış üretime geçişinin, beraberinde kredi talebini doğurduğuna işaret ederek bu krediyi verecek kurumların örgütlenmemiş olması sebebiyle, ticaret kesimine, üreticiye gelecekteki ürünü karşılığı kredi vererek, bu malların ucuza alınmasına imkân sağladığını zikretmektedirler. Bkz. Tekeli-İlkin (1980: 359).

cadığı iddiası askıda kalıyor. Kaldı ki, ilgili dönemde pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil üretimindeki geleneksel el üretim biçimlerinin gerileme değil, ilerleme kaydettiği görülüyor. Bölgeye giren ithal malı tekstil ürünleriyle el tezgâhlarında üretilen mamullerin karşılaştırmalı bir analizi yapıldığında görülen durum da sonucu değiştirmiyor.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu ve kolonyal bir dönem yaşamadıkları halde sanayileşmelerini tamamlayamayan ülkelerin, neden bu süreci başarıyla sonuca ulaştıramadıkları sorusu, işte tam da bu bağlamda önem kazanıyor. İlgili dönem ve sonrasında ülkede giderek etkinliklerini artıran Rum ve Ermeni burjuvazisi, sadece pazar mantığının taşıyıcı ve dönüştürücülerini değil, aynı zamanda merkezi bürokrasiyi endişelendirecek boyutta emperyalizmin içerideki destekçileri olarak da görülüyorlardı (Keyder, 1993: 92-93). Daha sonra ortaya çıkan gelişmeler, bu tür endişeleri haklı çıkarmıştır. "Savaş başladığında reformcu bürokrasi, hem emperyalist baskıdan kaçabilmek için azınlıkları nötrale etmek, hem de dış baskıların içerideki desteği olma tehlikesi taşımayan yeni bir ayrıcalıklı gurup bulma ihtiyacıyla aynı anda karşılaştı. Bunların Rum ve Ermenilerden olması beklenemezdi. Bu tanıma Müslüman Türk tüccarlarla Yahudi işadamları uyabilirdi." Savaş sonrasında Rum ve Ermeni azınlıkların ülke dışına çıkarılması, sadece sosyal ve siyasi sonuçlar doğurmadı; daha da önemlisi, bunun ekonomik sonuçlarıydı. Savaş öncesinde bütün bir bölgede fabrika sahibi sadece dört Türk bulunurken, savaş sonrasında bu tablonun tamamen değiştiği görülüyor¹⁰⁶.

Yeni durumun bir tek anlamı vardı. Türkiye'nin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar ekonomik alanda özel sektör eliyle kazandığı bütün birikimleri, berhava olmuştu. O güne değin, yabancı sermaye ile bazen el ele bazen de karşı karşıya işbirliği ve mücadele eden bu gruplar, bölgede üretilen artı değer için çok önemli bir kısma el koyarak, hiç de azımsanamayacak bir sermaye birikimine ulaşmışlardı. Bölge halkı ise, aynı gruplarla onların işbirliği halinde oldukları yabancı sermaye tarafından yarı proleter üreticiler haline getirilmişti. Yeni dönemle birlikte ülke dışına çıkmak zorunda kalan Rum ve Ermeni burjuvazinin yerini, bundan böyle yerli burjuvazi alacaktır.

¹⁰⁶ İzmir ve kazalarında "sanayi faaliyeti" olarak verilen istatistiklerde bu durum açıkça görülebilir. Borsadaki simsarlarla ilgili olarak verilen bilgiler de yeni durumu gözler önüne seriyor. Toplam sayısı otuz altı bulan simsarların yirmi dördü Türk, ikisi Arap, biri Fransız ve dokuzu da Yahudi'dir. Bkz. *İstatistik* (1339:152, 232-238).

KAYNAKÇA

Belgeler

- Aydın Vilayet Salnâmeleri*; 1296 (ss.142), 1297 (ss.152), 1298 (ss.178), 1299 (ss.212), 1300 (ss. 232), 1301 (ss.268), 1302 (ss.297), 1306 (ss.219), 1307 (ss.872), 1311 (ss.434), 1312 (ss.611), 1313 (ss.550), 1317 (ss. 490), 1319 (ss.426), 1320 (ss.433), 1321 (ss.420), 1323 (ss.404), 1326 (ss.776).
- İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 1 Kanûn-u Sâni 1316-31 Kânun-u Evvel 1317, 1 Kanûn-u Sâni 1319- 31 Kanûn-u Evvel 1320.
- İzmir Ticaret Odası İstatistikleri*(1901).
- Ahenk, 21 Zilkâde 1327 Perşembe.
- Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Efendi Hazretlerinin Bâb-ı Ali'ye Takdim Olunan ve Teferruatı Mecmuasıdır*, Matba-ı Amire, İstanbul 1879.
- Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi*, (1326) 25 Mart No: 26, 29 Nisan No:20, 10 Mayıs No: 31.
- Türkiye 1337 Sanayi Faaliyeti* (İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi).
- İktisad İstatistikî* (1339), İzmir.

Kitap ve Makaleler

- Augustinos, Gerasimos, (1997) *Küçük Asya Rumları*, (çev.), Devrim Evcı, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Baykara, Tuncer, (1969) "XIX Yüzyılda Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne Etkileri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* S. 25, ss. 64-72.
- Charles, Texier, (2002) *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev.) Ali Suat, Ankara.
- Cuinet, Vital, (2001) *La Turquie D'Asie (V) Le Vilayet de Smyrne et le Mu-tessarifik de Bigha*, Les Editions Isis İstanbul.
- Duran, Bünyamin (1992) "The Ottoman Agriculture (1880-1917)", *[COLLECTION TURCICA Vol. VII], Histoire Economique et Social de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)* içinde (Actes du Sixieme Congress International Tenu a Aix-en-Provence du 1'er au 4 Juilet 1992), Paris 1995'ten ayrıbasım, ss. 165-176.
- Duran, Bünyamin, (1987) *Osmanlı Devletinin Tarım Politikası ve Bu Politika-nın Tarımsal Gelişmeye Etkisi, Aydın Vilayeti Örneği (1870-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

- Duran, Faik Sabri, (1331) *Osmanlı Coğrafyası İktisadisi*, Dersaadet.
- Dursun, M. Kâmil, *İzmir Hatıraları*, (haz.) Ümit Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Eldem, Vedat, (1994) *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yaynevi VII. Dizi-Sa.96, Ankara.
- Ergenç, Özer, (1986) "Salnâmelerde İzmir", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı (İzmir 21-23 Kasım 1985)*, İzmir. ss.141-152.
- Exertzoglou, Haris, (1999) "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", Gondikas, D. ve Issawi, C. (der.), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalizm: Politics, Economy, and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey. ss. 89-114.
- Genç, Mehmet, (2000) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Güran, Tevfik, (1998) *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınevi, İstanbul.
- Gürsoy, Melih, (1993) *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, Yaylacılık Matbaası.
- Issawi, Charles, (1999) "Introdition", Gondikas, D. ve Issawi, C. (der.), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalizm: Politics, Economy, and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey. ss. 1-16
- Issawi, Charles, (1966) *The Economic History Of The Middle East 1800-1914*, Press Chicago.
- İnalcık, Halil, (1996) "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul. ss.259-317.
- İnan, Huricihan, (1983) "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim* 23, ss. 9-39.
- Kasaba, Reşat, (1993) *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (çev.) Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul.
- Kaynak, Muhteşem, (1986) "Osmanlı Devletinde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, (İzmir 21-23 Kasım, 1985)*, İzmir. ss.28-47.
- Keyder, Çağlar, (1993) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Kıray, Emine, (1993) *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kıray, Mübeccel Belik, (1972) *Örgütlemeyen Kent İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları. A-1, Ankara.
- Kurmuş, Orhan, (1974) *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2000), "İzmir Dış Ticaret İstatistiklerine Göre XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Ticareti-(Ek:7 tablo + 7 şekil ile)", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını-Kent Kitaplığı Dizisi:1, İzmir. ss. 313-336.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2000), "İzmir Rıhum İnşaatı ve İmtiyazı", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını-Kent Kitaplığı Dizisi:1, İzmir. ss. 201-247.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2000), "Osmanlı Dış Ticaretini Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü-(Ek: 6 Tablo + 6 şekil ile)", Kütükoğlu, Mübahat S. (2000), ss. 285-312.
- Nahum, Henri, (2000) *İzmir Yahudileri* (çev), Seval Vali, Estreya, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, (2000) "Son Devirde Osmanlı Musevileri", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara. ss.299-311.
- Ortaylı, İlber, (1985) *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul.
- Owen, Roger, (1988) "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Topluluklarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim* (23 Güz), ss. 55-74.
- Ökçün, Gündüz, (1984) *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, Hil Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Adil Adnan, "Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri ile Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler", *Tarih ve Toplum Ekim 1998 S. 178*. Ankara. ss.54-62.
- Pamuk, Şevket (1978) "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı", *O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi; 1978 Özel Sayısı*, Ankara. ss. 131-162.
- Pamuk, Şevket, (1984) *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları/9, Ankara.

- Pamuk, Şevket, (1988) *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Parvus, (1328) "Köylüler ve Devlet", *Türk Yurdu I/6*, İstanbul. ss. 83-86.
- Quataert, Donald, (1999) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev.) Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sarc, Ömer Celâl, (1940) "Tanzimat ve Sanayimiz" *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul. ss.423-440.
- Sonyel, Salâhi R., (1994) "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara. ss.339-351.
- Sotiruyu, Dido, (tarihsiz) *Benden Selam Söyle Anadoluya*, Alan Yayıncılık, (çev.) Atilla Tokatlı, İstanbul.
- Syrett, Elena Frangakis, (1999) "The Economic Activities of The Greek Community of İzmir in The Second Half of The Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Gondikas, D. ve Issawi, C. (der), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey. ss. 17-44.
- Tabakoğlu, Ahmet, (1994) "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı", Özel, Mustafa (der.) *İktisat ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 29-53
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (1971) "İttihat Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Okyar, Osman-İnalçık, Halil (der.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Hacettepe University, Ankara July 11-13, 1977*, Meteksan Limited Şirketi, Ankara. ss.351-382.
- Tökin, İsmail Hüsrev, (1990), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ubicini, M. A. (tarihsiz) *Türkiye 1850 Maliye-Ordu-Millet*, (çev.) Karaağaçlı, Cemal, Tercüman 1001 Temel Eser/63.
- Ülker, Necmi, (1990) "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayeti" V. *Milletler arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, (21-25 Ağustos İstanbul 1989)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları/XXVI, Ankara.
- Yerasimos, Stafenos, (1987) *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, (çev.) Kuzu, Babur, Belge Yayınları/49, İstanbul.
- Yücekök, Ahmet, (1986) "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *AÜSBFD XXIII/1*, ss. 381-411.

EKLER

(Tablo 1)

1891 Yılında Vilayet Genelindeki Sancak ve Kazalardan Toplanan Yıllık Aşar Gelirleri

VİLAYET GENELİNDE TOPLANAN A'ŞAR VERGİLERİ						
İZMİR SANCAĞI						
İzmir	Bergamacı	Ödemiş	Tire	Urla	Çeşme	TOPLAM
3.838.173	2.992.013	1.502.548	1.339786	2.075.246	1.416.000	13.163.766
% 9,29	% 7,24	% 3,63	% 3,24	% 5,024	% 3,42	
Menemen	Bayındır	Kuşadası	Foçateyn	Seferihisar.	TOPLAM	
1.330.635	1.049.495	499.456	556.145	386.984	3.822.715	
% 3,22	% 2,54	% 1,20	% 1,34	% 0,93	% 41,127	
İzmir Sancağının Genel Toplamı			16.986.481			
SARUHAN SANCAĞI						
Manisa	Kasaba	Salihli	Alaşehir	Kula	Eşme	TOPLAM
3.108.963	797.766	694.173	701.515	508.117	522.693	6.333.227
% 7,52	% 1,93	% 1,68	% 1,69	% 1,23	% 1,26	
Gördes	Demirci	Akhisar	Kırkağaç	Soma	TOPLAM	
705.497	721.864	675.162	523.443	528.908	3.154.856	
% 1,70	% 1,74	% 1,63	% 1,26	% 1,28	% 22,972	
Saruhan Sancağının Genel Toplamı			9.488.083			
AYDIN SANCAĞI						
Aydın	Nazilli	Bozdoğan.	Çine	Söke	TOPLAM	
2.735.095	2.698.399	866.585	693.935	1.165.705	8.159.719	
% 6,62	% 6,53	% 2,09	% 1,68	% 2,82	% 19,756	
MENTEŞE SANCAĞI						
Muğla	Milas	Köyceğiz	Fethiye	Bodrum	Marmaris	TOPLAM
553.417	724.580	346.864	748.644	339.726	228.620	2.941.851
% 1,33	% 1,75	% 0,83	% 1,81	% 0,82	% 0,55	% 7,122
DENİZLİ SANCAĞI						
Denizli	Tavas	Buldan	Saray	Çal	Karaağaç	TOPLAM
391.451	967.877	414.303	299.970	589.043	1.061.920	3.725.138
% 0,94	% 2,34	% 1	% 0,72	% 1,42	% 2,57	% 9,019
VİLAYETİN GENEL TOPLAMI			41.302.272			

(Aydın VS, 1307-1308)

(Tablo 2)
1890'lı Yıllar İtibarıyla Vilayet Genelindeki Kazaların Yıllık Ağnam
Rüsumuyla, Bunların Nüfus ve Vilayet Geneline Oranları

İZMİR SANCAĞI						
İzmir	Bergama	Ödemiş	Tire	Urla	Cesme	
687.343	702.661	530.937	251.865	132.156	137.353	Ağnam
% 5,59	% 5,71	% 4,31	% 2	% 1,07	% 1,11	Yüzdesi
224.245	107.982	90.676	33.657	27.606	45.397	Nüfus
% 15,9	% 7,66	% 6,43	% 2,38	% 1,96	% 3,22	Yüzdesi
Menemen	Bayındır	Kuşadası	Focateyn	Seferihisar.		
285.273	122884	200.830	70.146	159.128		Ağnam
% 2,32	% 0,99	% 1,63	% 0,57	% 1,29		Yüzdesi
19.287	21.256	19.764	20.514	7.633		Nüfus
% 1,36	% 1,5	% 1,4	% 1,45	% 0,54		Yüzdesi
SARUHAN SANCAĞI						
Manisa	Kasaba	Salihli	Alaşehir	Kula	Eşme	
540.722	134.077	462.684	385.549	626.003	514.768	Ağnam
% 4,39	% 1,09	% 3,76	% 3,13	% 5,09	% 4,18	Yüzdesi
143.558	33.653	25.039	35.870	34.125	26.510	Nüfus
% 10,1	% 2,38	% 1,77	% 2,54	% 2,42	% 1,88	Yüzdesi
Gördes	Demirci	Akhisar	Kırkağaç	Soma		
314.860	408.637	274.134	66.982	115.254		Ağnam
% 2,56	% 3,32	% 2,22	% 0,54	% 0,93		Yüzdesi
40.995	41.587	42.693	26.617	21.842		Nüfus
% 2,91	% 2,95	% 3,03	% 1,88	% 1,55		Yüzdesi
AYDIN SANCAĞI						
Aydın	Nazilli	Bozdoğan.	Çine	Söke		
353.952	402.003	255.505	235.908	411.239		Ağnam
% 2,87	% 3,26	% 2,07	% 1,91	% 3,34		Yüzdesi
104.199	94.271	45.221	34.425	37.377		Nüfus
% 7,39	% 6,69	% 3,21	% 2,44	% 2,65		Yüzdesi
MENTEŞE SANCAĞI						
Muğla	Milas	Köyceğiz	Fethiye	Bodrum	Marmaris	
404.472	332.732	309.244	420.480	113.396	140.084	Ağnam
% 3,29	% 2,70	% 2,51	% 3,42	% 0,92	% 1,13	Yüzdesi
71.570	28.830	21.348	31.111	13.884	17.801	Nüfus
% 5,08	% 2,04	% 1,51	% 2,20	% 0,98	% 1,26	Yüzdesi
DENİZLİ SANCAĞI						
Denizli	Tavas	Buldan	Saray	Çal	Karaağaç	
337.782	464.640	261.646	102.676	213.754	396.982	Ağnam
% 2,74	% 3,77	% 2,12	% 0,83	% 1,73	% 3,22	Yüzdesi
45.526	52.925	39.387	25.623	56.822	47.811	Nüfus
% 3,23	% 3,75	% 2,79	% 1,81	% 4,034	% 3,39	Yüzdesi

(Tablodaki yüzde oranları, ilgili kazanın vilayet genelindeki oranlarını gösterir.)
(Kaynak; Aydın VS, 1307-1308)

(Tablo 3)

1901-1904 Yılları Arasında Aydın Demiryolu Hatının İzmir Limanına
Getirip-Götürdüğü Bazı Emtia; Kg. olarak

I KANUN-U SANİ 1316-31 KANUN-U EVVEL 1317 (1901)			I KANUN-U SANİ 1319-31 KANUN-U EVVEL 1320 (1904)		
Emtia	Giden	Gelen	Emtia	Giden	Gelen
Arpa	6.948	64.327.641	Arpa	11.566	56.989.725
Buğday	26.560	31.039.615	Buğday	5.300	29.020.857
Baklagiller	220.346	6.758.537	Baklagiller	167.092	8.178.035
Un	329.253	677.639	Un	426.497	1.556.000
Pamuk çekirdeği	1.730	5.878.011	Pamuk çekirdeği	41.093	6.546.719
Pamuk	1.515	5.101.175	Pamuk	1.106	6.092.651
Afyon-Susam	18.250	9.404.293	Afyon-Susam	7.570	4.112.717
İncir	-	15.167.176	İncir	-	19.362.450
Üzüm	325.163	9.957.234	Üzüm	90.964	12.427.938
Zeytinyağı	839	5.900.673	Zeytinyağı	-	1.806.586
Tütün	811.054	1.204.548	Tütün	733.423	1.864.774
Meyan-kökü	-	8.262.216	Meyan-kökü	-	13.052.009
Palamut	-	11.393.342	Palamut	-	15.817.479
Manifatura ve iplik	3.300.930	210.809	Manifatura ve iplik	2.981.212	725.376
Kahve, şeker, pirinç	6.088.556	-	Kahve, şeker, pirinç	6.186.343	-
Tuz	4.604.071	-	Tuz	4.691.149	-
Krom madeni	-	1.016.394	Krom madeni	-	592.305
Zımpara madeni	-	20.219.993	Zımpara madeni	-	13.894.459
Çeşitli Maden	443.156	493.920	Çeşitli Maden	975.780	203.696
Makine-edevat	279.511	58.489	Makine-edevat	425.038	36.271

(Yukarıdaki Tablo İzmir Ticaret ve Sanayi Odası verilerine istinaden hazırlanmıştır.)

(Tablo 4)

BİRİM	İNGİLTERE, AVUSTURYA-MACARİSTAN, İTALYA, FRANSA, HOLLANDA VE ALMAN- YA'NIN İZMİR LİMANINA YAPTIKLARI TOPLAM TEKSTİL İHRACATI									
	Pamuk	Yün	İplik(*)	İpek	Keten	Kazmir	Aba ve Şayk	Kanaviçe	Mişmiğ	Çuka
Kg.	484.210	4.180	410.062	192.955	4.469	127.160	0	49.341	398	0
m.	7.118.577	287.677	173.363	22.493	37.218	0	22.808	7.774	2.188	60.069
Top	309.179	2.490	76.675	449	244	0	0	0	696	0
B.	İngiltere'nin İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	469.329	1.882	313.406	0	78	0	0	17.076	167	0
M	5.878.554	153.800	148.638	5.687	19.600	59.922	20.397	0	957	9.824
Top	127.941	147	24.770	34	59	0	0	0	505	0
B	Avusturya-Macaristan'ın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	2.792	273	28.017	215	227	15.728	2.411	172	0	0
M	120.638	38.422	2.040	36.813	12.189	0	0	1.171	0	50.270
Top	93.436	890	27.768	5.637	0	0	0	0	162	0
B	İtalya'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	450	1.275	51.651	0	4.126	4.735	0	30.810	231	0
M	747.867	0	0	21.682	1.375	0	0	0	1.231	0
Top	11.756	0	7.191	1.459	0	0	0	0	0	0
B	Fransa'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	3.293	634	1.785	234	38	44.059	0	1.283	0	0
M	322.751	87.553	249	128.069	1.008	0	0	6.603	0	0
Top	37.845	75	2.836	15.037	185	0	0	0	9	0
B	Hollanda'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	33	0	4.221	0	0	0	0	0	0	0
M	5.496	980	19.119	0	0	731	0	0	0	0
Top	7.551	0	0	0	0	0	0	0	20	0
B	Almanya'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	8.376	116	6.644	0	0	0	0	0	0	0
M	43.271	605	3.317	704	3.046	17.713	0	0	0	0
Top	30.650	1.378	14.111	326	0	0	0	0	0	0

(*İplik kolonlarında ikinci sıra birim olarak düzine, üçüncü sıra kutu'dur.

(İstatistik: 1901.)

(Tablo 5)

Yüzyılın Başında Vilayet Genelinde Nüfusun Kazalara Göre Köy ve Şehir Merkezlerindeki Etnik Dağılımı

İZMİR SANCAĞI												
	İzmir	Bergama	Foça (*)	Menemen	Çeşme	Seferihisar	Kuşadası	Tire	Boğündür	Ödemiş	Urla	Toplam
Kasaba	90.979	17.139	2.240	3.047	2.135	7.788	3.926	13.293	5.910	7.264	2.553	(T) 156.274
Köyler	?	45.584	1.381	13.142	4.395	1.962	5.479	19.668	15.156	59.514	5.210	(T) 201.035
Kasaba	72.520	3.585	7.584	3.810	10.942	1.870	3.211	2.679	3.479	2.421	14.516	(R) 126.617
Köyler	?	5.812	5.751	2.476	25.004	930	4.120	0	0	4.499	2.718	(R) 51.310
Kasaba	7.205	281	23	109	0	9	96	0	285	1.140	17	(ER) 9.148
Köyler	?	225	0	0	0	0	0	0	0	5	0	(ER) 230
Kasaba	21.149	495	62	271	161	0	158	1.283	51	0	354	(Y) 23.984
Köyler	?	0	39	0	161	0	0	0	51	0	0	(Y) 251
Kasaba	51.520	74	12	63	0	0	124	0	0	0	1.635	(EC) 53.428
Köyler	?	0	0	0	0	0	0	0	0	0	96	(EC) 0
Kasaba	2.772	2.551	459	0	54	280	175	120	0	0	459	(D) 6.870
Köyler	?	0	0	827	0	0	0	0	0	0	0	(D) 827
KÖY	?	42.437	7.180	16.545	27.264	2.062	9.771	19.668	15.276	54.328	7.524	209.235
ŞEHİR	246.145	23.590	10.380	7.300	13.292	9.947	7.691	17.375	9.725	10.830	19.534	375.809
KAZA	?	76.027	17.561	23.845	40.556	12.839	17.462	37.043	24.881	65.158	27.058	588.575
SARUHAN SANCAĞI												
	Manisa	Soma	Kırkağaç	Akhisar	Kasaba	Gördez	Demirci	Salihli	Kula	Alaşehir	Eşme	Toplam
Kasaba	25.535	2.989	7.895	6.404	10.250	15.108	7.112	1.760	8.634	6.680	770	(T) 93.137
Köyler	51.027	17.369	10.273	7.474	12.737	19.058	29.009	23.565	19.948	24.099		(T) 214.557
Kasaba	5.845	1.576	2.117	4.751	2.494	688	55	468	2.587	1.420	0	(R) 22.001
Köyler	12.391	0	1.227	610	412	0	0	394	575	1.545	0	(R) 17.154
Kasaba	2.527	0	899	382	437	0	1	45	0	18	0	(ER) 4.309
Köyler	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	(ER) 3
Kasaba	1.644	0	99	203	984	0	0	41	0	27	0	(Y) 2.998
Köyler	0	0	0	0	31	0	0	0	0	0	0	(Y) 31
Kasaba	0	0	99	0	12	0	0	0	0	0	0	(EC) 111
Köyler	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	(EC) 0
Kasaba	540	0	0	0	0	0	55	0	48	0	0	(D) 643
Köyler	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	(D) 0
KÖY	63.546	17.369	11.481	14.271	13.174	19.059	29.011	23.959	22.520	24.144	20.797	259.331
ŞEHİR	36.093	4.565	11.109	11.740	14.177	15.796	7.225	2.314	11.269	9.645	770	124.708
KAZA	99.657	21.934	22.590	25.911	27.351	34.855	36.236	26.273	33.744	33.789	21.567	384.039
AYDIN SANCAĞI												
	Aydın	Söke	Çine(*)	Bozdoğan	Karacasu	Nazilli	Toplam					
Kasaba	34.214	3.725	10.306	4.600	6.600	10.472	(T) 69.917					
Köyler	36.427	11.850	19.748	23.561	11.900	34.284	(T) 137.770					
Kasaba	5.018	3.119	693	0	179	2.000	(R) 11.009					
Köyler	1.896	8.880	0	0	21	480	(R) 11.277					
Kasaba	284	70	1	0	7	319	(ER) 681					
Köyler	0	8	0	0	0	0	(ER) 8					
Kasaba	2.090	0	0	0	0	198	(Y) 2.288					
Köyler	0	0	0	0	0	0	(Y) 0					

Kasaba	119	0	0	0	0	17	(EC) 136
Köyler	0	0	0	0	0	0	(EC) 0
Kasaba	0	470	0	46	96	413	(D) 1.025
Köyler	0	0	0	0	42	300	(D) 342
KÖY	38.323	20.718	19.055	23.562	11.899	36.864	150.421
ŞEHİR	41.725	7.384	10.999	4.645	6.946	11.619	83.318
TOPLAM	80.048	28.102	30.054	28.207	18.845	48.483	233.739
DENİZLİ SANCAĞI							
	Denizli	Sarayköy	Çal	Tavas	Buldan	Karaağaç(*)	Toplam
Kasaba	11.813	7.460	3.577	7.574	12.592	1.271	(T) 44.287
Köyler	26.422	49.217	45.962	47.937	15.902	43.401	(T) 228.841
Kasaba	2.199	0	155	28	0	2	(R) 2.384
Köyler	0	0	0	00	0	0	(R) 0
Kasaba	639	0	0	0	0	0	(ER) 639
Köyler	0	0	0	0	0	0	(ER) 0
Kasaba	28	0	0	0	0	0	(Y) 28
Köyler	0	0	0	0	0	0	(Y) 0
Kasaba	10	0	0	0	0	0	(EC) 10
Köyler	0	0	0	0	0	0	(EC) 0
Kasaba	0	0	99	0	193	0	(D) 292
Köyler	0	0	0	97	0	413	(D) 510
KÖY	26.432	49.217	45.962	48.034	15.902	43.807	229.354
ŞEHİR	14.689	7.460	3.831	7.602	12.785	1.273	47.640
TOPLAM	41.121	56.677	49.793	55.636	28.687	45.085	276.994
MENTEŞE SANCAĞI							
	Muğla	Bodrum	Milas	Marmaris	Köyceğiz	Mekri	Toplam
Kasaba	16.408	4.293	4.530	4.778	632	304	(T) 30.945
Köyler	31.029	8.484	20.039	9.991	17.983	26.258	(T) 113.784
Kasaba	877	2.693	1.381	600	0	581	(R) 6.132
Köyler	444	0	0	96	237	4.767	(R) 5.544
Kasaba	0	0	0	0	0	6	(ER) 6
Köyler	0	0	0	0	0	0	(ER) 0
Kasaba	0	103	452	0	0	7	(Y) 562
Köyler	0	0	0	0	54	0	(Y) 54
Kasaba	0	0	58	0	0	7	(EC) 65
Köyler	0	0	0	0	0	0	(EC) 0
Kasaba	208	114	0	0	34	280	(D) 636
Köyler	0	0	0	0	0	0	(D) 0
KÖY	31.478	8.486	26.460	10.087	18.274	30.890	125.675
ŞEHİR	17.498	7.201	6.421	5.378	666	1.284	38.448
TOPLAM	48.971	15.687	32.881	15.465	18.940	32.174	164.123
NOT: (T):TÜRK, (R): RUM, (ER): ERMENİ, (Y): YAHUDİ, (EC): ECNEBİ, (D): DİĞERLERİ							

(Kaynak: 1319-1320 yıllarına ait vilayet salnameleri)

İSTANBUL'DAN LOZAN'A İNGİLTERE'NİN BOĞAZLAR POLİTİKASI

1915-1923

ESİN YURDUSEV

Ülkelerin çıkarları ve bu çıkarlarına ilişkin oluşturdukları politikalar, onların dış çevre ve uluslararası aktörlerle olan ilişkilerini düzenler. Devletlerin çıkar tanımları, genellikle, edinilen uzun ve tarihi tecrübeler sonucunda ortaya çıkar ve gelişir. Bazen de, yaşanan beklenmedik değişimler ya da olaylar, onların yeniden farklı bir biçimde yorumlanmasına sebep olabilir. Bir ülkenin yetkili karar alıcıları, ya da onların temsilcileri, kendi iç politikalarının dışında kalan dış politika hedeflerini ve diğer devletlerle olan ilişkilerini, genellikle bu *ulusal çıkarlar* tanımı çerçevesinde şekillendirir. Bununla birlikte, ülkelerin dış politika hedeflerinin oluşumunda belirleyici olan, sadece, tanımlanmış ulusal çıkar değerlerinin varlığı değildir, aynı zamanda, bunların ülkeyi yönetenlerce nasıl algılandığı, nasıl uygulamaya konduğu, ya da bunlarla ilgili geliştirdikleri hareket biçimleridir. Bu noktada, liderlerin karakterlerinin de, politikaların şekillenmesinde önemli bir payı olduğunu vurgulamak gerekir.

Burada ele alınacak dönemde, İngiltere'nin çıkar tanımlamalarının, ulusal sınırlarından çok uzakta bir yerlerdeki stratejik suyollarının ve ilgili ülkenin kaderini nasıl etkileyebildiği; uluslararası sistemdeki ve stratejik dengelerdeki farklılaşmalara göre değişim göstererek, nasıl yeniden yorumlandığı, konusu irdelenecektir. Bu bağlamda, incelenen dönemde, ülkeyi yöneten ve İngiliz dış politikasında etkin olan liderlerin bakış açıları özellikle önem taşımaktadır. Onların hedefleri, hareket tarzları, kullandıkları usuller, en nihayetinde de, ulusal çıkar değerlerini algılayış biçimleri; temel prensipleri on dokuzuncu yüzyılda oluşturulmuş ve belirli iniş çıkışlar olsa da sürdürülmüş bir politikadan dönüşü simgelerken, aynı zamanda da, farklı temeller üzerine oturtulan başka bir politikanın doğuşuna işaret etmiştir. Ancak bu politika, ne İngiliz ulusal çıkarlarını, ne de geleneksel İngiliz dış politikasının esaslarını temsil etmektedir; dolayısıyla başarılı olması çok zordur. İşte, bu çalışma, bir bakıma söz konusu başarısızlığın hikâyesidir.

Türk Boğazları ve onlarla ilgili diplomasi bahsinde, ilgili aktörler arasında İngiltere'yi en birinci sırada saymak gerekir. Bilindiği gibi İngilizlerin Türk Boğazlarına yönelik politikaları, bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüş, İngiltere'nin siyasi ve askerî çıkarlarının korunmasında stratejik bir öneme sahip olmuş ve bu ülkenin dış politikasını belirleyen en temel noktalardan birini oluşturmuştur¹. Bu politika, onu yönlendiren ana prensipleri itibari ile farklı bir yapı arz etmiş ve İngiltere açısından Mart 1915'te, Ruslarla yapılan ve savaş sonunda, İstanbul ve Boğazların yönetiminde Rusya lehinde değişikliklere gidileceğini vaat eden bir anlaşma ile son bulmuştur². Bu, bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden bir arayışın, mevcut şartlar çerçevesinde, İngiliz çıkarlarına en uygun bir biçimde sonuçlanması anlamını taşımıştır³. Ancak İngilizler açısından olumlu gibi görünen bu sonuç, 1917 yılında Rusya'da yönetime gelen Bolşeviklerin, savaş öncesinde yapılan bütün gizli anlaşmalarla birlikte, Mart 1915 anlaşmasını da reddetmesi ile birlikte tamamıyla değişmiştir. Bu gelişme ve devamında birbirini izleyen olaylar dizisi, *Boğazlar Sorunu*nu bir kez daha gündeme getirmiş ve mesele ancak 1923'de imzalanan, Lozan

¹ Bu konu ile ilgili bkz. Esin Yurdusev, "Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan Üçgeninde İngiltere'nin Boğazlar Politikası" *Belleten*, C.LXIII, Ağustos 1999, sayı. 237, s. 559-595.

² Genellikle İstanbul Anlaşması olarak bilinmekle birlikte, tam bir anlaşma şeklinde olmayan ve karşılıklı vaatleri (*aide-mémoire*) içeren metinler şeklinde ortaya çıkan bu doküman, batılı kaynaklarda farklı isimler altında verilmektedir. Bkz. M.S. Anderson, "The Anglo-Franco-Russian Agreements of March-April 1915" *Great Powers and the Middle East: Documents*, (London: Robert Cunningham and Sons, 1970), ss. 158-160; A.L. Macfie, *The Eastern Question 1774-1923*, Document 25, "The Anglo-Franco-Russian Agreements of March-April 1915" (London: Longman, 1989), ss. 113-115; J.C. Hurewitz, "The Constantinople Agreement, 4 March-10 April 1915" *Diplomacy in the Near and the Middle East a Documentary Record 1914-1956*, Cilt. II, (New Jersey: D. Van Nostrand Company, 1956), ss. 4-7. Bu anlaşmayla, Rusya'nın Boğazlardaki taleplerine karşılık olarak (*desidera*) İngiltere'nin elde edeceği çıkarlar şunlardı: Boğazlarda ticaret gemilerine serbest ticaret hakkının tanınması; İstanbul'un serbest bir liman olması; Kutsal yerlerin Müslümanların ellerinde kalması; İran'daki tarafsız bölgenin İngiltere'nin kontrolüne ve hâkimiyetine geçmesi.

³ Bilindiği gibi, bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca İngiliz stratejisinin en temel hedefi, Hindistan ve Hindistan'a giden yolların güvenliği üzerine kurulmuştur. İngiltere'nin Türk Boğazları'na yönelik politikaları da bu temel hedefi destekler nitelikte olmuştur. Mart 1915'de yapılan anlaşmanın İngiltere için en önemli noktalarından birisi de, bu ülkenin, İran'ın Körfeze bakan bütün güney kıyıları boyunca, kontrolü ele geçirmesi olmuştur. Bu bölge uzun zaman Hindistan'ın stratejik sınırlarından biri olarak kabul edilmişti. Belki de bu öneme atfen, Mart 1915'de yapılan anlaşma, İngiliz kaynaklarının bazılarında İran ile bağlantılı olarak değerlendirilmekte, 'Constantinople-Persia Agreement' olarak yer almaktadır.

Boğazlar Sözleşmesi (Lousanne Straits Convention) ile bir çözüme ulaşabilmiştir.

Tıpkı on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi, savaş sonu dönemde de İngiltere; Boğazlar, İstanbul'la bağlantılı sorunlar ve ilgili diplomasinin, en temel aktörü konumunda olmuş ve tarihi gelişmelerin oluşumunda etkin bir rol oynamıştır. Fakat bu dönem politikalarını belirleyen, dolayısıyla, Boğazlar Diplomasisine tesir eden İngiliz liderler, bu meseleyi on dokuzuncu yüzyıl seleflerinden çok ayrı noktalardan değerlendirmiş, soruna çözüm arayışlarını, öncekilerin bütünüyle tersi olan prensipler üzerinden yürütmüşlerdir. Ayrıca dönemin şartları ve Boğazlar sorununa yükledikleri, on dokuzuncu yüzyıl deneyimlerine göre başlıklar göstermektedir. Bütün bunlar ve Boğazlar Diplomasisinin başoyuncusu olarak İngiltere'nin rolü, İngiliz devlet adamlarının meseleye bakışı ve onların İngiliz Boğazlar politikalarını yürütüş tarzları çerçevesinde değerlendirilecektir⁴.

1917-1919 arasındaki dönemde, geleneksel İngiliz Boğazlar politikasını oluşturan temel prensiplerde, iki önemli değişiklik gündeme gelmiştir. Birinci olarak İngiltere, neredeyse on dokuzuncu yüzyılın tamamı boyunca sürdürülen bir politikadan kesin bir dönüğe işaret ederek, Boğazların bütün ülkelerin ticaret ve savaş gemilerine açık olması prensibini yerleştirmeyi ve uygulanabilir kılmayı hedeflemiş; ikinci olarak ise, geleneksel İngiliz stratejisinin savuna geldiğinin aksine, Boğazlar bölgesindeki Türk varlığını ve kontrolünü tümünden ortadan kaldırmayı istemiş ve buna göre politikalar belirlemiştir⁵.

Boğazlar meselesi ile ilgili temel sorunların çözümünde oluşturulan prensipler içinde, cezalandırmaya yönelik bir hedefi de kapsayan bu önemli politika değişikliğinin ana sebeplerini, savaş sırasında yaşanan büyük zorluklarda aramak gerekir. İngiltere, çok gerekli olduğu halde, Boğazlardan geçişi sağlayamamış ve Rusya'ya, Boğazlar yoluyla oluşturmak istediği malzeme hattını gerçekleştirememiştir. Dönemin en mükemmel deniz gücü büyük bir

⁴ Bu makale, daha önce yayımlanmış ve on dokuzuncu yüzyıl İngiliz Boğazlar Politikalarını inceleyen makalenin, bir devamı niteliği taşımaktadır. Bkz. Yurdusev, a. g. e., not 1.

⁵ Neredeyse bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca İngilizler Boğazların kapalılığı prensibini savunmuş, İstanbul ve Boğazların ise Türklerin ellerinde ve yönetiminde kalması için büyük bir çaba sarf etmiştir. Yeni dönemde gelişen İngiliz Boğazlar politikası ise, on dokuzuncu yüzyılda belirlenen ve zaman zaman iniş çıkışlar olsa da büyük ölçüde korunmaya çalışılan bu temel prensiplerden kesin bir dönüğe işaret etmektedir.

başarısızlığa imza atarken, onun karşısında hiçbir iddiası olmayan ve zayıflamakta olan bir güç, bütün savaş boyunca, Boğazları kapalı tutmayı başarabilmişti. İngiltere'nin itibarını oldukça zedeleyen bu durum, savaşı en azından iki yıl daha uzatmış, ağır maddi ve manevi kayıplara sebep olmuştu. İşte bu tecrübeden hareketle ve ileride benzeri sorunların tekrerrür etmesine imkân vermemek için, dönemin politikalarında etkin olan İngiliz Başbakanı, David Lloyd George⁶ Boğazların statüsünde, yukarıda sözü edilen değişikliklerin yapılmasını en çok isteyen ve uzun süre de savunan kişi olmuştur⁷.

1917-20 arası dönemdeki yeni boğazlar politikası, büyük ölçüde başarısızlığa mahkûmdur. Çünkü doğası itibarıyla cezalandırmaya yöneliktir ve Lord Palmerston'dan Edward Grey'e kadar bütün dış politika yöneticilerinin benzer esaslar üzerinde yürüttükleri bir politikanın tersine, temel İngiliz dış politika çıkarlarını da desteklememektedir. Savaş sonunda, devletlerarasında Wilson'un prensipleri ile de beslenen yeni bir dünya düzeni kurulmaya çalışılırken, hedefleri içinde cezalandırmaya yönelik bir amaç olan bir politikanın uygulanabilmesi kolay görünmemektedir. Üstelik hedeflenen amacın gerçekleşmesinde kullanılan yöntemler hatalıdır; bu nedenle de karşı tepkinin oluşmasını güçlendirici bir etkiye yol açacaktır. Dolayısıyla beklentiler tam anlamıyla gerçekleştirilemeyecek ve İngilizlerin Boğazlara yönelik olarak oluşturdukları politikada, zaman zaman iniş çıkışlar, tereddütler, hatta imkânsızlıklar yaşanacak ve Lozan'a varan süreçte, giderek değişime zorlanacaktır. Yazının devamında bu konu irdelenecek, Lozan'a uzanan dönem içinde, İngiliz Boğazlar diplomasisinin evreleri, farklı zaman dilimlerine ayrılarak incelenmeye çalışılacaktır.

1917'ye kadar İngiliz Boğazlar Politikasının Gelişimi

1916 boyunca ve 1917'nin başına kadar gelişen İngiliz savaş hedefleri, 1915'de Rusya ile yapılan anlaşmanın maddeleri ile paralellik arz eder bir şekilde, Türklerin İstanbul ve Avrupa'dan çıkarılmasını amaçlar. Bu elbette

⁶ Lloyd George ile ilgili geniş bilgi için bkz. G.M.Thomson, *The Prime Ministers, From Robert Walpole to Margaret Thatcher*, (London: Nation Wide Book Service, 1980), ss. 187-192.

⁷ Lloyd George anılarında Boğazlarla ilgili şu düşünceleri dile getirmiştir: "Rusya ve Romanya, Alman ve Avusturya orduları tarafından değil, Çanakkale Boğazı tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Yine bu Boğaz, savaş boyunca, İngiliz ordusunun ve donanmasının uğradığı en utanç verici yenilginin de sorumlusudur. Bu dar suyolları, Müttefiklerin zafer şansını engellemiş ve bu zaferi neredeyse iki yıl geciktirmiştir..." D. Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, II Vols, (New Haven: Yale University Press, 1939), cilt. 2, s. 807.

ki, savaş sonundaki başarı ve İngiltere'nin, Türkiye'nin Asya topraklarındaki bazı çıkarlarının tatmin edilmesi ile yakından ilişkilidir⁸. İngiltere'nin bu hedefine ve Türk topraklarının paylaşımına yönelik anlaşmalar Nisan 1917'ye kadar tamamlanır⁹.

1917'nin başlarına gelindiğinde, İngiltere'de bir kabine değişikliği olmuş ve dönemin uluslararası diplomasisinde çok etkin olacak bir isim, David Lloyd George başbakanlığa gelmiştir. Beş kişiden oluşan küçük Savaş Kabinesi ve yönetim biçimi ile A. J. P Taylor'un deyimiyle, diktatör vari bir tavır sergileyen¹⁰ bu devlet adamı, İngiliz politikalarının, dolayısıyla da Lozan'a varan süreçte gelişen İngiliz Boğazlar diplomasisinin baş mimarıdır. İşte, Türklerin İstanbul'dan ve Avrupa'dan çıkarılmasını da isteyen ilk resmi

⁸ Mesele, Arap topraklarının paylaşımı ve Hindistan'ın stratejik sınırlarına yakınlıklarıyla önem arz eden, İran Körfezi ve Süveyş Kanalı'nın, gelecekte kimin tarafından kontrol edileceği konularını kapsıyordu. Bu görüşmeler sırasında İngiltere'nin politikalarında belirleyici olan en önemli faktör, savaş sonunda Rusya'nın Boğazların, İstanbul'un ve Anadolu'da bazı yerlerin kontrolüne sahip olacağı varsayımıydı. Geniş kapsamlı düşünüldüğünde, bu durum gelecekte, Rusya'nın Anadolu ve Orta Doğu'dan geçen ve Hindistan'a yönelen bağlantı yollarında, eskinden çok daha fazla bir tehlike oluşturabileceği ihtimalini de aklara getiriyordu. Yapılan görüşmelerde hep bu düşünceden hareket edilmiş ve gelecekte, doğuda Basra'dan batıda İskenderun (bu bölgenin Fransızların eline geçmesi halinde) ya da Haifa'ya uzanan ve mümkünse bir de demiryolu ile desteklenecek bir müdafaa hattı oluşturulması planlanmıştı. Bkz. Macfie, a.g.e., not 2, s. 59.

⁹ Mayıs 1916'ya kadar, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında, Asya'daki Türk topraklarının paylaşımı konusundaki anlaşmalar tamamlandı. İngiliz-Fransız görüşmeleri 1915-16'nın güz ve kışında, Francois George Picot and Mark Sykes tarafından yürütüldü. Bu görüşmeler sonucunda ortaya çıkan Sykes-Picot Antlaşması, yapı itibarıyla, 1916'nın Mayıs ve Ekim aylarını kapsayan dönemde, üç hükümet arasında çeşitli mektup alışverişlerinden oluşan üçlü bir anlaşmadır. Antlaşmanın metni için bkz. Hurewitz, a.g.e., not 2, Cilt II. ss. 18-22. İtalya da sonradan Nisan 1917'de Londra Antlaşması ile buna eklendi. Bu antlaşmanın metni için a.y., Vol.II, ss. 11-12. Londra Antlaşması'nın görüşmeleri için bkz. W.W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy During the First World War*, (London: George Allen and Unwin Limited, 1957), ss. 238-358. Osmanlı İmparatorluğunun paylaşımından kendisine düşen pay olarak İngiltere, Mısır'dan İran sınırlarına kadar yayılan geniş bir kuşaktaki bağımsız Arap topraklarının hamiliğini üstlenecek; Haifa ve Acre'nin Akdeniz limanları üzerinde olduğu kadar, Basra'dan İran Körfezi üzerindeki Bağdat'a uzanan bölgenin de direk kontrolünü ele geçirecekti. Bütün bu sözü edilen bölgeler İngiltere için, Hindistan'ın stratejik sınırlarını oluşturuyordu.

¹⁰ A. J. P. Taylor, *English History 1914-1945* (London: Dook Club Associates, 1977), s.73; Edwards da Lloyd George'un yönetim tarzı ile ilgili benzer bir ifade kullanarak, "diktatör vari bir şekilde yönettiğini söyler." Bkz. J. R. Edwards, *British History 1815-1939* (London: G. Bell and Sons Ltd. 1979), s. 442. 1917'nin başlarına gelindiğinde, savaşın getirdiği ekonomik zorluklar, hükümetin yetersizliği ile gündeme oturan siyasi sıkıntılarla birleşince, İngiltere, büyük bir krizle karşı karşıya gelir. Bu durumu iyi kullanan, David Lloyd George ve arkadaşlarının organize ettiği bir kabine krizi, Başbakan Herbert Asquith'i istifaya zorlar. Lloyd George ve beraberindeki beş kişiden oluşan savaş kabinesi, dönemin politikalarında etkin rol oynar. Bu üyeler, Lord Curson (Lordlar Kamarasındaki muhafazakâr lider), Milner, Henderson, Bonar Law ve Dışişleri Bakanı olarak A.J. Balfour'dur. Kabine yükü çok ağır olduğu için sayı önce altıya, bir kaç ay sonra da yediye çıkar. A.y., s. 442.

İngiliz ve Müttefik savaş hedefleri, 1917'nin başında, İngiltere'deki bu yeni dönemde açıklanır¹¹.

Yayınlanan ortak bildirmede (declaration), 1915'de İstanbul ve Boğazlar ile ilgili yapılan gizli pazarlıklar onaylanırcasına, "Batı medeniyetine bütünüyle yabancı olan Osmanlı İmparatorluğunun, Avrupa'dan tamamıyla kovulması"¹² gerektiği hararetle savunulmuş ve yine 1916'da, Türkiye'nin Asya topraklarının paylaşımına yönelik olarak vücuda gelen, gizli anlaşmalar için zemin hazırlanırcasına, "Türklerin kötü yönetimi altındaki halkların özgürlüğü"¹³ istenmiştir. Hatta daha da ileri gidilmiş, İngiliz Bakanı Balfour, "Türklerin Avrupa'dan kovulması ve Türk olmayan ırklar üzerindeki Türk yönetiminin ortadan kaldırılması, barış için, Alsace-Lorraine'in Fransa'ya geri kazandırılması kadar elzemdir"¹⁴ açıklamasında bulunmuştur. Fakat sonradan gelişen birtakım olaylar ve akabindeki tarihi süreç, bu güçlü ifadeleri, uygulanması çok zor bir duruma getirecek ve giderek geçersiz kılacaktır.

Kuşkusuz ki, 1917 yılına damgasını vuran ve önceden yapılan bütün planları altüst eden en büyük gelişme, Rusya'da ortaya çıkan büyük dönüşümdür. Ülkede kendini gösteren siyasî çalkantılar, arka arkaya yönetim değişikliklerine sebep olmuş ve giderek sistemin tamamıyla değişmesine neden olan bir devrim niteliğine kavuşarak, sonunda Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmeleri ile nihai şeklini almıştır¹⁵. Bu devrimle, Rusya'da dünyaya bakışın ve siyasî yapının ne ölçüde değiştiği ve bu değişikliğin, genel Müttefik planlarına ne kadar büyük darbeler indireceği, arka arkaya gelen Rus bildirelerinden yavaş yavaş belirginleşmeye

¹¹ G.L.Dickinson,ed., *Documents and Statements Relating to Peace Proposals and War Aims* (London: George Allen and Unwin, Ltd., 1919), ss. 13, 21; A.J.P. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: At the Clarendon Press, 1954), ss. 555-557; C.J.Smith, *Russian Struggle for Power: A Study of Russian Foreign Policy During the First World War*, (New York: Greenwood Publishers, 1969), ss. 450-453.

¹² V.H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy, 1914-1918* (Oxford: Clarendon Press, 1971), s. 65; Smith, a.g.e., not.11, s. 451. "Türklerin Avrupa'dan çıkarılması" demek, pratikte Türkiye'nin İstanbul ile birlikte, Edirne'nin de içinde bulunduğu Doğu Trakya'nın tamamını kaybetmesi anlamını taşıyordu.

¹³ Taylor, a.g.e., not 11, (1954), s. 556; Smith, a.g.e., not 11, s. 451.

¹⁴ Dickinson, a.g.e., not 11, s. 21.

¹⁵ Rusya'daki çalkantıların nedeni, Rusya'da olup bitenlere, devam eden savaşa ve dünyaya bakışa dair farklı siyasî ve ideolojik yaklaşımları olan gruplar arasındaki güç savaşıdır. Konu ile ilgili ayrıntılar için bak: Smith, a.g.e., not 11, ss. 468-486.

başlamıştır¹⁶. Bunlar, süregelen savaşın kendisine ve belirli noktalarda da Müttefiklerin Savaş Hedeflerine ters düşebilecek politikalar izlenebileceğinin sinyallerini verir. Kasım ortalarında Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmeleriyle, Rus politikasındaki değişimin son merhalesine de girilmiş olur. Lenin'in önderliğindeki Bolşevikler, Müttefiklere karşı bir yükümlülüklerinin olmadığını, önceden yapılmış olan gizli anlaşmaların hiç birisini tanımadıklarını ve hatta içeriklerini açıklayacaklarını duyurur¹⁷.

Buna uygun olarak Rusya Aralık 1917'de, savaş sırasında yapılan bütün gizli anlaşmaları gün yüzüne çıkararak¹⁸, 1915'de Müttefiklerle yapılan İstanbul Anlaşmasını reddettiklerini, İstanbul'un ise Müslüman ellerde kalması gerektiğini ilan eder¹⁹; böylece Müttefikleri, dolayısıyla da İngiltere'yi oldukça zor bir durumda bırakır. Bütün bunlara ek olarak bir de, savaştan tamamıyla çekilir²⁰.

¹⁶ 9 Nisan 1917'deki, Geçici Hükümet'in bildirgesi: "Bağımsız Rusya'nın hedefi diğer uluslar üzerinde hâkimiyet kurmak, ya da onların ulusal varlıklarını, ya da güç kullanarak yabancı toprakları ele geçirmek değil, insanların kendi geleceklerini kendilerinin teminine (self determination) dayalı sürekli barışın tesisini sağlamaktır..." bkz. F.A.Golder, *Documents of Russian History 1914-17*, "The Provisional Government and War Aims, 9 April 1917" (Gloucester, Mass.:Peter Smith, 1964), ss. 329-331. Bunu takiben Petrograd Sovyetlerinin, 15 Mayıs 1917'de bütün dünyada yaşayan sosyalistlere yönelik olarak yaptıkları çağrıda, yukarıdaki noktalar yinelenirken, "herhangi bir akli çekince olmaksızın oluşturdıkları ve proletarian akla ve kalbe dayalı olan barış formüllerinin, savaş tazminatları ve toprak ilhakları olmaksızın, insanların kendi geleceklerini kendilerinin tayinine dayalı" olduğunun altını çizer. "Appeal by the Petrograd Soviet of Workers' and Soldiers' Deputies to the Socialists of All Countries, May 5, 1917" a.y., ss. 340-343.

¹⁷ Rus Devrimi ve Müttefikler arasındaki ilişkiler için bkz. Taylor, a.g.e., not 11, ss. 558-568.

¹⁸ A.y., s. 559; Edwards, a. g. e., not 10, s.447.

¹⁹ H.N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923* (New York: Howard Fertig, 1966), s. 199. Rusların, Rusya'daki Müslümanları ve Türkleri, Arapları ve Hindistan'daki Müslümanları da kapsayan Doğudaki tüm Müslümanlara yönelik çağrısı ve İstanbul için söyledikleri için bkz. Hurewitz, "Soviet Appeal to Muslim Workers in Russia and the East, 3 December, 1917" a.g.e., not 2, ss. 27-28. Daha sonra 7 Aralık 1917'de "Rusya'nın ve Doğu memleketlerinin Müslüman işçilerine yönelik olarak yapılan açık çağrıda, İstanbul'un Rusya tarafından ilhakının ve Türkiye'nin parçalanmasına yönelik anlaşmalar içinde, Rusya'nın payına düşen kısmın reddedildiği ve bununla ilgili anlaşmaların geçersiz sayıldığına ilişkin ifadeler yer almıştı: "Appeal of the Council of People's Commissars of the R.S.F.S.R. to all Muslim Workers of Russia and the East, 7 December 1917" Anderson, a.g.e., not 2, ss. 165-166.

²⁰ Rusya 5 Aralık'ta Brest-Litovsk'ta Almanlarla tek başına bir ateşkes imzalar. Daha sonra aynı yerde, 3 Mart 1918'de, Almanya ve onun Bağlaşıkları ile Rusya arasında Barış Antlaşması imzalanır. Bu Antlaşma ile Rusya Baltık Devletlerini ve Ukrayna'yı Almanlara terk eder. Osmanlı ile olan bölümünde Rusya, 1878 yılında Osmanlı'dan aldığı Batum ve Ardahan'ı geri vererek, Kapitülasyonlara ilişkin haklarından feragat ettiğini kabul eder. Antlaşmanın metni için bkz. Hurewitz, a.g.e., not 2, ss.31-33.

Bütün bu gelişmeler çok uzun bir süre sonra ilk defa olarak Rusya'yı, Boğazlar ve İstanbul ile ilgili meselelerden çekip çıkarmış, konuyu bir süre için Müttefikler, esas itibariyle İngiltere ve Amerika arasında sürdürülecek bir diplomasinin gelişimine bırakmıştır.

1917-1919 Arası Dönemde Gelişen İngiliz Boğazlar Politikası

Gerçekleşen devrimle Rusya'nın 1915 Anlaşmasında kristalize olan taleplerinden vazgeçerek, bir süre için kendi içine dönmesi, bütün ondukcuncu yüzyıl boyunca etkin olan Boğazlar Sorunu-Rusya bağlantısını ortadan kaldırmış; fakat asıl sorunun kendisini çözmeye yeterli olmamıştır. Müttefikler açısından, özellikle İngiltere düşünüldüğünde, Rusya'nın Boğazlar diplomasinden çekilmesi olumlu bir gelişmedir²¹. Bu şekilde gelecekte Rusların İstanbul ve Boğazları kontrol edemeyecekleri kesinlik kazanmıştır; bunun yanı sıra, ortaya konulan savaş hedeflerinde, Türklerin de olmaması öngörülmektedir. Bu iki unsur ortadan kalkmış gibi görüldüğüne, ya da öyle varsayıldığına göre, ortadaki asıl soru, İstanbul ve Boğazlar kimin ya da kimlerin kontrolünde olacak ve nasıl bir sistem içinde olacaktır? İşte 1917-19 arası dönemin en büyük arayışı bu soruya cevap bulmaya çalışmak olmuştur.

Bu dönemde Boğazlar ve İstanbul ile ilgili konularda İngiltere ve Amerika'nın daha etkin bir biçimde çalışmaları, esasen bunu da kendilerinin çözmesi gereken konular kapsamında gördükleri anlaşılıyor. Bu dönemde iki ülke, genel itibari ile İstanbul'un ve dolayısıyla Boğazların milletlerarası bir kontrole sokulması (internationalized) konusunda görüş birliğine varırlar²². Ama bunun ne şekilde gerçekleşebileceği konusu henüz bir açıklık taşımamaktadır. Bu konu ile ilgili kapsamlı bir öneri, İngiliz Dışişlerinin

²¹ İngiltere, Boğazlar ve İstanbul konusunda Rusya'ya söz vermiş ve buna karşılık kendisi de, genel İngiliz stratejilerine uygun bir takım karşılıklar almıştı; ama bütün bunları, büyük bir iç rahatlığı ile yaptığı söylenemez. Çünkü Rusya'nın Boğazlar, İstanbul ve Anadolu'nun bazı doğu vilayetlerinde varlık gösterecek olması, biraz tedirgin edici olmuş, Anadolu toprakları ile ilgili daha sonraki paylaşımlar yapılırken, İngiltere hep Rusya faktörünü ve onun bir gün tehdit oluşturabileceği ihtimalini düşünerek planlar yapmıştır. Bu nedenlerle Rusya'nın gizli anlaşmalardaki isteklerinden vazgeçmesi, aslında İngiltere açısından oldukça rahatlatıcı olmuştur.

²² Boğazlar sorununa çözüm arayışlarına yönelik bu ilk gelişme, Balfour'un Nisan ayında Washington'u ziyareti sırasında ortaya çıkar. Bu konu ile ilgili bilgi, Colonel House'un anılarında yer almaktadır. Nakleden, L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924* (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965), s.55.

1917 Ekiminde hazırladığı ve yeni savaş hedeflerini öneren bir memorandumu ile ortaya konulur²³. 1917 Ocağında açıklanan savaş hedeflerine kıyasla çok derin bir farklılaşmaya işaret eden bu memoranduma göre, Boğazlar hem barış, hem de savaş zamanlarında olmak üzere bütün devletlerin savaş gemilerine sürekli olarak açık tutulmalıdır²⁴. İstanbul Türklerin elinde kalmaya devam edebilir; ama bu, şehrin ve Boğazların üzerinde hamilik görevi yürütecek olan, Birleşik Devletler'in kontrolü altında olmalıdır.

Dışişlerinin bu yeni yaklaşımı, Lloyd George tarafından da benimsenir ve İngiliz Boğazlar politikasını bu yeni yönelişe göre biçimlendirmeye çalıştığı görülür²⁵. Giderek barış önerilerine de dönüşecek olan savaş hedefleri, büyük ölçüde netlik kazanmıştır, ama bunların hayata geçirilebilmesi için, esas itibari ile savaşın sona ermesi gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Almanya yanında savaşa devam ettiği sürece, barışa yakın zamanda ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Osmanlı'yı, tıpkı Rusya örneğinde olduğu gibi, fakat ters orantılı olarak, savaştan çekilmeye ve Müttefiklerle, -tek başına hatta Almanlara karşı-, barış yapmaya ikna etmek gerekmektedir. Daha önce de çeşitli zamanlarda gerçekleştirilmeye çalışılan bu hedef²⁶, bu defa biraz daha ciddiyetle ve bizzat Lloyd George'un direktif

²³ Rothwell, *a.g.e.*, not 12, s.137.

²⁴ Bu 1915'de kararlaştırılan ve Ocak 1917' deki savaş hedeflerinde de teyit edilen rejim anlayışının değiştiğini gösteriyordu. 1915'de Rusya ile yapılan anlaşma sırasında İngiliz (desiderası) istekleri olarak konulan taleplerde, Boğazların bütün ülkelerin ticaret gemilerine sürekli olarak açık olması isteniyordu. Şimdi ise, öncekine ek olarak, Boğazların savaş gemilerine de sürekli olarak açık olması istenmektedir. Bu büyük ihtimalle, Rusya faktörü ve gelecekte bu ülke ile ortaya çıkabilecek savaş olasılığı düşünülerek tasarlanmıştır.

²⁵ Evans, *a.g.e.*, not 22, s.69. Bununla birlikte, zaman içinde İşçi Partisi de sorunun çözümüne yönelik bir öneri geliştirmiştir. Buna göre, Boğazların kontrolü, Milletler Cemiyeti adına hareket edecek uluslararası bir komisyon tarafından yürütülmelidir. A. Mayer, *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917-18* (New Haven: Yale University Press, 1959), s. 319. Boğazlar sorununa yönelik bu iki yaklaşım ve hangisinin daha uygulanabilir ve gerçekçi bir çözüm olabileceği konusu bundan sonra, Lozan'a kadar uzanan dönemin tartışma zemininde önemli bir yer tutmuştur.

²⁶ İngiltere, 1914'te ve daha sonra 1915'te, Türkiye ile diğerlerinden ayırarak, barış yapmak istemişti. Bkz. Rothwell, *a.g.e.*, not 12, s.123. Bu konu daha sonra, Rusya'nın İstanbul ve Boğazlara yönelik isteklerinden vazgeçmesini takiben Temmuz 1917'de gündeme gelmiş, İngiliz Hükümeti, Aubrey Herbert'i görüşmelerde bulunmak üzere İsviçre'ye göndermek istemişti. Fakat Almanların İstanbul'daki gücü ve etkinliği göz önüne alınarak, böyle bir girişimin başarısı konusunda tereddüde düşülmüş ve vazgeçilmişti. Bkz. A. L. Macfie, "The Straits Question in the First World War, 1914-18", *Middle Eastern Studies*, Vol. 19, no.1 (January 1983), s. 67.

leri ile ele alınır. 1917 Aralık'ından 1918'in ortalarına kadar olan çabalar bu yöndedir.

Müttefiklerin barış önerilerinin Boğazlarla ilgili olan bölümünde, İstanbul Türkiye'nin başkenti olarak kalacak, Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı asker ve silahtan arındırılmış, tarafsız bir konuma getirilecektir (neutralization)²⁷. Fakat bu görüşmelerden somut neticeler ortaya çıkmaz²⁸. Bu İngiltere için aslında bir hayal kırıklığıdır. Çünkü Savaşın bir an önce sona ermesi, İngiltere'nin mevcut siyasi ve ekonomik durumu ve dünya politikasındaki geleceği açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, İngiltere içinde yaşanan siyasi çalkantılar ve ekonomik sıkıntılar da barışı her zamankinden daha elzem kılmaktadır²⁹. Bu nedenle, Rusya ile Almanya arasında görüşmeler devam ederken, İngiliz hükümeti, Türkiye ile barış

²⁷ Buradan kasıt, denize belli bir mesafeye kadar olan bölgelerin, askeri güçlerden ve kalelerden arındırılması ve Karadeniz ile Akdeniz arasında kalan suyollarının kontrolünün da uluslararası bir komisyona bırakılması. H. N. Howard, *Turkey the Straits and U.S. Policy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1974), s. 45. Başbakan Lloyd George, Aralık 1917'de, Osmanlı İmparatorluğu ile barışın olabilirliği konusunda gayri resmî görüşmeleri yürütmek üzere, Philip Kerr'i (daha sonra Lord Lothian), İsviçre'ye gönderir. A.y., 42. Buradan edinilen ilk izlenimlere göre, İttihat ve Terakki Partisi'nin içinde, Almanya'ya karşı olanlar ve savaşın sona erdirilerek, bir an önce barış yapılmasını isteyenler vardı: Türkler belirli koşullar çerçevesinde, barış görüşmelerine başlamayı düşünebilirlerdi. Bu koşulların neler olduğu konusu için bkz. a.y., 42-43. Hatta Boğazlarla ilgili olarak, İstanbul'un Türklerin elinde kalması şartıyla, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının tarafsızlaştırılarak (nötralizé), uluslararası bir komisyonun kontrolü altına konulmasını, kabul edebilecekleri anlaşılıyordu. A.y., 45. Bu temel bilgiden hareketle, Philip Kerr, o sırada İsviçre'de bulunan Muhtar Bey ile muhtemel barış şartları konusunda resmî olmayan görüşmelerde bulunur.

²⁸ Belki de Brest-Litovsk'ta Ruslarla Almanlar arasında barış müzakerelerinin hâlâ sürüyor olması ve Almanya tarafında bir zafer havasının hâkim olması, Osmanlı'nın Müttefikler lehine bir adım atmasının önündeki en büyük engeldir.

²⁹ Öncelikle, savaşın getirdiği ekonomik sıkıntılar, Rusya'daki devrimin yansımalarıyla beslenen işçi hareketleri ile de birleşince, ülkenin istikrarını tehdit eder bir görünüm vermeye başlamıştır. Öte yandan Rusya'daki devrimin ortaya saçtığı fikirler, savaş hedeflerinin yeniden gözden geçirilmesini gündeme getirmiş; İşçi Partisi'nin ülkedeki sol hareket ve işçi birlikleri ile birlikte hareket ederek, gizli diplomasiyi reddettiklerini ve eski düşmanlarla yeniden barışılmasını istediklerini açıklamasıyla bir baskı unsuru haline de gelmiştir. Edwards, a.g.e., not 10, s. 447. Üstelik koalisyon hükümeti içinde de uzlaşılarak barış yapılması yönünde talepler artmaya başlamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. D.R.Woodward, "The Origins and Intent of David Lloyd George's January 5 War Aims Speech," *The Historian*, no. 34 (November 1971), ss. 22-39. Bütün bunlara ilaveten, savaş içinde yapılan gizli anlaşmaların Rusya tarafından açıklanmasıyla, İngilizlerin Türklerle ve daha genel anlamda da Müslümanlarla ilgili kanılarının neler olduğu bütün açıklığı ile ortaya çıkmıştır. Bunun İngiliz İmparatorluğu içinde yaşayan Müslümanlar üzerinde, özellikle Hindistan'da, belirli etkileri olmuştur. İngilizler buralardan asker toplamakta zorluklarla karşılaşmaya başlamıştı. Lloyd George bu konu ile ilgili Parlamento'da 26 Ocak 1920'de açıklamalarda bulunmuştur. *Great Britain, Parliament, Parliamentary Debates (Commons)*, 5th Series, 125 (1920), s.1962.

yapmak için son bir çabanın içine daha girer. Bununla paralellik arz eder bir biçimde, 5 Ocak 1918'de Lloyd George, bir süredir üzerinde çalışılan yeni savaş hedeflerini açıklar. Geçmiş yılın savaş hedeflerinden büyük ölçüde uzaklaşarak, oldukça ılımlı bir tavır sergileyen bu hedefler, "Müttefiklerin baskın olarak Türk ırkına sahip olan, Türkiye'nin başkentini ya da Küçük Asya'nın ve Trakya'nın o zengin ve çok bilinen topraklarını Türklerin ellerinden almak için savaşmadıklarını, ya da Türk ırkının ana topraklarındaki Türk İmparatorluğu ile onun başkenti İstanbul'un varlığının devamına karşı bir tavırlarının olmayacağını"³⁰ dile getirir. Bir barış önerisi haline de getirilen bu yeni yaklaşımda, Türkiye'ye savaşı hemen durdurması karşılığında, Trakya ve İstanbul'u da içine alan, ağırlıklı olarak Türk olan topraklar üzerinde, bağımsız bir devlet olarak tanınacağı vaadinde bulunulur³¹. Çok net görülebileceği üzere, Türkiye'ye sunulan bu barış önerisi, Türkiye'nin Avrupa'daki varlığını (İstanbul) reddetmiyor ve Türk nüfusunun yoğunlukta olduğu kendi toprakları üzerinde, onu tanıdığını kabul ediyordu. Bu her ne kadar Türkiye'nin öneriyi kabul edip, barış yapması şartıyla sınırlı olsa da, geri planda, İngilizlerin geneldeki Türkiye politikasında dikkati çeken bir yumuşama olduğunu gösterir. Bununla birlikte 1918'in ortalarına kadar sarkan barış çabaları sonuçsuz kalır ve Türkiye savaştan çekilmez.

Bu arada, dönemin Boğazlar diplomasisinin iki temel aktöründen biri olan Birleşik Devletler'in başkanı Wilson, İngiliz Başbakanı Lloyd George'un açıkladığı (5 Ocak 1918) yeni savaş hedefleriyle benzer noktalar içeren, ünlü On dört Maddelik Barış Planını açıklar³². 8 Ocak 1918'de Kongreye sunulan bu planın XII. maddesi bütünüyle Osmanlı İmparatorluğu ve Boğazlar ile ilgilidir. Buna göre, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölümü güvenli bir hükümranlığa kavuşturulmalı, fakat şu anda Türk yönetimi altında bulu-

³⁰ PRO, FO 800/206, "Balfour to Beaverbrook, 9 August 1918"; Dickinson, *a.g.e.*, not 11, s.109; Howard, *a.g.e.*, not 27, s. 45. Sir Charles Petrie, *Diplomatic History, 1713-1933*, (London: Hollis and Carter Ltd., 1947), s. 323. Ayrıca, Lloyd George'un bu yeni savaş hedeflerinin genel bir yorumu için bkz. Taylor, *a.g.e.*, not 10, ss. 116-117.

³¹ Önerilen diğer maddeler, Kapitülasyonların kaldırılmasının kabulünü ve finansal konularda Türkiye'nin lehine birtakım düzenlemelerin yapılmasını içeriyordu. Buna karşılık Türkiye Boğazları açacak, Ermenilerin yaşadığı bölgeyi ve Mezopotamya'yı da içine alan Arabistan'ın bağımsızlığını tanıyacak ve Filistin ile Suriye'ye tam otonomi verecekti. Bkz. Macfie, *a.g.e.*, not 26, s. 68; R. B. Mowat, *History of European Diplomacy, 1914-25* (New York: Longmans, Green and Company, 1927), s. 287, Howard, *a.g.e.*, not 27, s. 45.

³² Başkan Wilson'un On dört maddelik barış prensiplerini içeren planın bütün maddeleri için bkz. Petrie, *a.g.e.*, not 30, Appendix II, ss. 357-358; H.A.L. Fisher, *A History of Europe* (London: Edward Arnold, 1936), Appendix C, s.1233.

nan uluslar da tereddüde meydan bırakmayacak bir can güvenliği ve tehditlerden uzak, özerk bir gelişmeye kavuşturulmalı ve Çanakkale Boğazı, uluslararası garantiler altında gemilerin serbest geçişine ve bütün ulusların serbest ticaretine açık olmalıydı.³³ Görüleceği üzere, tıpkı 5 Ocak İngiliz savaş hedeflerinde olduğu gibi, Amerikan Barış Planında da Boğazlar rejimi üzerinde uluslararası bir kontrolden bahsediliyor, ama bunun niteliğinin ne olabileceği konusuna bir açıklık getirilmiyordu. İstanbul'un geleceği konusu da belirsizliğini sürdürüyordu. Yine İngilizlerinkiyle benzer bir biçimde, en kesin ve kararlı yaklaşım, Boğazlardan serbest geçiş hakkının olması noktasında beliriyordu. Aslına bakılırsa bu, savaşın en başından sonuna kadar, Müttefiklerin üzerinde hemfikir oldukları, belli ölçülerde de başarı sağlayabildikleri tek konudur³⁴.

1918'in sonlarına gelindiğinde, Suriye cephesindeki yenilgiler ve Bulgaristan'ın Müttefiklere teslim olmasını takiben Osmanlılar da savaşı sürdürmekte zorlanmaya başlamıştır. 14 Ekim 1918'de, Osmanlı Hükümeti, Başkan Wilson'un ortaya koyduğu prensipler çerçevesinde barış yapmaya hazır olduğunu bildirir³⁵. Bunu takiben, 30 Ekim 1918'de, Mondros limanında, 25 maddelik Ateşkes imzalanır³⁶. Müttefikler adına İngiltere,³⁷ hem başlangıçtaki işlemleri yürüten, hem de sonrasında hükümlerin uygulanmasında aktif rol oynayan taraftır. Hiç vakit kaybedilmeden, ateşkesin Birinci Maddesine istinaden, Çanakkale ve İstanbul Boğazları ulaşımına açılarak Kara Deniz'e geçiş yolu verilir. Ateşkesin maddeleri, Lloyd George'un ve Wilson'un Boğazlarla ilgili planlarının uygulanması için yeterli zemine sahiptir³⁸. Bundan sonraki iş, bu planların bir barış antlaşması haline

³³ Howard *a.g.e.*, not 27, s. 46; Macfie, *a.g.e.*, not 2, s. 116. Petrie, *a.g.e.*, not 30, s. 357.

³⁴ Bu noktadaki kararlılık, uzun süredir yerleşik hale gelmiş, Denizlerin Serbestliği (freedom of the seas) konusundaki Anglo-Amerikan geleneğinin bir yansıması olarak da düşünülebilir. Fakat bunun bir prensip olarak telaffuz edilmesi bir şey; Paris Barış konferansının sergileyeceği gibi, bu konuda, uygulanabilir bir rejim oluşturulabilmesi ise başka bir şeydir. Bundan sonraki dönemin Boğazlarla ilgili en önemli meselesi bu ve onun bağlantısı olan, İstanbul'un geleceği konusudur.

³⁵ Howard, *a.g.e.*, not 27, 47.

³⁶ Ateşkesin maddeleri için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, not 2, ss. 36-37.

³⁷ Yakın ve Orta Doğu'da hâlâ savaş gücü olan tek Müttefik gücü İngiltere idi. Ayrıca, Türklere karşı savaşta, işin büyük çoğunluğunu İngiliz orduları yapmıştı. Bu nedenle, biraz da bu işi gönüllü olarak yerine getirdiler.

³⁸ Ateşkesin maddeleri, Çanakkale ve İstanbul Boğazı boyunca uzanan kalelerin ve İstanbul ile birlikte, gerekli görülen her stratejik noktanın işgal edilmesine imkân tanıyordu.

dönüştürülebil-mesidir. Fakat beklenenin aksine bu hiç kolay olmaz ve sürdürülebilir bir barışa ulaşılabilmesi için uzun zaman geçmesi gerekir.

Ocak -Kasım 1919 Arasında Gelişen İngiliz Boğazlar Politikası

1919'un başlarından itibaren ve Kasım ayı sonuna kadar gelişen İngiliz politikalarının iki temel hedefi olmuştur. Bunlardan birincisi, gelecekte, İstanbul ve Boğazların statülerinin ne olacağı ve nasıl bir idare biçimi içinde yönetilecekleri sorusuna bir cevap bulmak; ikincisi ise, Türklerin Avrupa'dan sürülüp sürülmemesi, daha açık bir ifadeyle, İstanbul'da Türk hükümlerinin tanınıp tanınmaması meselesini bir sonuca bağlamak³⁹.

Paris Konferansı ile başlayan barış görüşmeleri, İngilizlerin üzerinde durduğu iki meselenin çözülmesi yolunda uygun bir zemin oluşturmıştır. Bu döneme kadar, İngilizlerin İstanbul ve Boğazlarla ilgili olarak geliştirdikleri uluslararası yönetim biçiminin açık ifadesi, bütünüyle Amerikan idaresi altında bir Boğazlar rejimi oluşturmaktı. Paris görüşmelerinin ortaya koyduğu şekliyle, burada asıl yapılması gereken, Birleşik Devletler Başkanı Wilson'un böyle bir hareket tarzı konusunda ikna edilmesi idi. Bu ise çok kolay görünmüyordu, çünkü İngiliz önerisi, Wilson'un özelde Amerikan dış politikasında, genel de de savaş sonu dönemde, devletlerarası ilişkilerin yürütülmesinde çerçevesini oluşturduğu prensiplerle büyük ölçüde çelişiyordu. Buna ek olarak, Wilson prensipleri ile savaş sırasında Müttefikler arasında yapılan gizli anlaşmalarda yer alan paylaşımlar da birbirlerine oldukça zıt bir yapı sunuyordu. İşte Paris görüşmelerinin en temel işlevlerinden birisi, bu gizli anlaşmalarda hedeflenen ile Wilson prensiplerini bağdaştırabilecek bir yöntemi bulmaya çalışmak olmuştur. Ara yol, toplantıların en başında kurulan Milletler Cemiyeti bünyesinde oluşturulacak bir manda sistemi⁴⁰ olarak formüle edilmiştir (30 Ocak 1919).

Oluşturulan bu yeni formülden yola çıkarak, 14 Mayıs'ta Lloyd George, esas itibariyle Harold Nicolson⁴¹ tarafından, Osmanlı İmparatorluğunun ye-

³⁹ Bu pratikte, İstanbul'un da Türklerin elinden alınması anlamına geliyordu.

⁴⁰ Milletler Cemiyeti'nin Manda yönetimi ile ilgili 22. Maddesi, "Article 22 of the Covenant of the League of Nations, 28 June 1919" için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, not 2, Vol II, ss. 61-62. Manda sistemi konusundaki tartışmalar için bkz. Evans, *a.g.e.*, not 22, ss. 89-107.

⁴¹ Harold Nicolson, Yunanistan ve Arnavutluk meselelerini incelemek üzere oluşturulan komisyonda İngiltere'yi temsil etti.

niden organizasyonu üzerine, hazırlanan planı başkan Wilson'a sunar. Bu planın ilk maddesi, yukarıda sözü edilen birinci mesele ile ilgilidir, dolayısıyla, İstanbul ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları düşünülen topraklar üzerinde⁴² Amerikan mandası oluşturulmasını öngörür⁴³. Uzun süre karşı tavır almasına rağmen,⁴⁴ Başkan Wilson, Haziran ayı sonlarına doğru, Nicolson tarafından kaleme alınan iki öneriyi, Senatonun onayına sunulmak şartıyla kabul eder⁴⁵.

İngilizlerin üzerinde durduğu ikinci nokta: 'İstanbul'daki Türk hâkimiyetinin tanınıp tanınmaması, ya da Türklerin Avrupa'dan silinip silinmemesi,' meselesidir. Enteresan bir biçimde, hem Lloyd George hem de Wilson bu hususta ortak bir tavır benimserler; öyle ki, iki liderin benzer yaklaşımlar içinde olduğu, neredeyse tek konudur. Onlar açısından bakıldığında, Türklerin lehine oluşturulan barış hedefleri, savaşın sonlandırmasına yeterli olmamıştır. Bu nedenle her iki lider de, daha önce oluşturulan yumuşatılmış savaş hedeflerinden çok uzaklaşarak, bir kez daha, Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasından yana kesin bir tavır alır⁴⁶.

⁴² O dönemi anlatan yabancı kaynaklarda ve söz konusu planda ifade bu şekilde değil, direk olarak Ermenistan (Armenia) olarak verilmektedir.

⁴³ Bu planın diğer maddeleri, Yunanistan, Fransa ve İtalya'nın manda rejimi altında, Osmanlı topraklarında hangi bölgeleri kontrol edeceğini belirliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Howard, *a.g.e.*, not 27, 64.

⁴⁴ Wilson daha küçük bir gücün (ülke olarak) bu işi yürütmesinin daha iyi olacağını düşünüyordu. Ona göre 'Amerikan halkı böyle bir Mandayı bir kazanç gibi değil, büyük bir yük olarak algılayacaktı.' Bkz. Lloyd George, *a.g.e.*, not 7, Cilt. I, ss. 117-118.

⁴⁵ Howard, *a.g.e.*, not 27, 64; 70. Burada düşünülen Birleşik Devletlerin mandası altında oluşturulacak ayrı bir Boğazlar Devletidir. Fakat onlar için asıl mesele, Türklerin İstanbul'u kaybedip kaybetmeyecekleri değil, Batı Trakya'nın yeni Boğazlar Devletine bağlanıp bağlanmayacağıdır.

⁴⁶ Wilson'a göre "İstanbul bir Türk şehri değildir, orada diğer ırklar çoğunluktadır." Bu nedenle, Osmanlı Sultan'ının ve Osmanlı Hükümetinin İstanbul'daki varlığına bir son verilmesi, gerekirse sürülmelidir. Genel itibari ile Türklerin İstanbul'dan mahrum bırakılması ile ilgili olarak da Wilson, kendisi açısından meselenin bir karara vardığı düşüncesindedir: "Avrupa'daki Türkler konusu onun tarafından uzun süreden beri incelenmektedir ve her geçen yıl, Türklerin Avrupa'dan tamamiyle temizlenmesi gerektiği fikrini doğrulamıştır." Nakleden Howard, *a.g.e.*, not 27, s. 70. Esas itibari ile Lloyd George'da benzer bir yaklaşım içindedir, Türkler konusunda 1918 öncesi fikirlerine geri dönmüştür. Ona göre, "İstanbul Boğazı ve Çanakkale arasındaki dar suyollarından serbest geçiş güvenliği mutlaka sağlanmalıdır ve bu üzerinde Türk imzası bulunan bir kâğıt garantisine değil, fakat üzerinde serbest geçiş hakkını sağlayacağına inanılan ellere bırakılmalıdır..." Lloyd George, *a.g.e.*, not 7, cilt 2, 807-813. Özetle, Boğazlar eski sahiplerine emanet edilmemelidir. Lloyd George, *Parliamentary Debates (Commons)*, Vol. CXXIII, (December 18, 1919), ss. 767.

İngiltere açısından bakıldığında, Boğazlarla ilgili öne çıkan iki temel güçlük, bu konferans sırasında çözülmüş gibi görünmektedir. Geriye, gizli anlaşmalarda ifadesini bulan Osmanlı topraklarının paylaşımı meselesinin bir sonuca bağlanması ve bu çerçevede bir barış antlaşmasının oluşturulması kalmıştır. Fakat bu o kadar kolay değildir; çünkü Almanya’dan farklı olarak, Türkiye ile yapılan ateşkes antlaşmasının hükümleri Wilson Prensipleri bağlamında değil⁴⁷, Osmanlı topraklarının Müttefiklerce paylaşımını öngören, gizli anlaşmaların hükümleri ışığında tespit edilmişti. Bu nedenle, formülün bulunması yeterli olmamış, manda sistemi ile yönetilecek bölgeler, sınırları ve kimin tarafından idare edileceği tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Ayrıca, henüz Boğazların kaderinin ne olacağı da bir netlik taşımamaktadır; bunun için Birleşik Devletler’in kararının beklenmesi gerekecektir⁴⁸. Dolayısıyla bu mevzu, bir barış antlaşmasının maddelerinin oluşturulabileceği olgunluğa henüz erişememiştir.

Her ne kadar, Konferans sırasında Osmanlı ile yapılacak Barış Antlaşmasının şartları belirlenemese de, bununla dolaylı olarak ilgili; ama giderek sorunun tam da merkezine oturacak, çok önemli bir karar alınır. Lloyd George, Clemenceau ve Wilson’un tasarrufu ile Mayıs ayında⁴⁹, Yunanlıların İzmir’e asker çıkarmasına izin verilir. Burada Wilson’un büyük desteği inkâr edilemezse de, kararın asıl mimarı İngiliz Başbakanı Lloyd George’dur.

Arka planda, Lloyd George’un bu yöndeki kararını destekleyen ve besleyen belli sebepler söz konusudur. Bunlardan birincisi, Müttefikler arasında, başlangıçta görüş ayrılığı şeklinde beliren; ama giderek güvensizliğe varan anlaşmazlıkların ortaya çıkmasıdır. Bu durum Paris Konferansı sırasında ve özellikle İtalya ile Müttefiklerin geri kalanı arasında hissedilir olmuştur. Bilindiği gibi, her ne kadar Müttefikler, bu kelimenin anlamı itibarı ile belli bir

⁴⁷ Evans, *a.g.e.*, not 22, s. 131; Howard, *a.g.e.*, not 27, s. 55; A. J. Grant and Harold Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries 1789-1950* Sixth Edition, (London: Longmans, Green and Co Ltd., 1952), 438. Almanya’nın yanında savaşa giren diğer ülkelerden, Bulgaristan ateşkesi 29 Eylül’de, Avusturya Macaristan 3 Kasım’da imzaladı. Tıpkı Osmanlı örneğinde olduğu gibi, bu ülkeler için de Wilson prensipleri uygulanmadı. Çünkü bu devletler ateşkesi büyük bir yenilginin ardından ve şartsız bir teslimiyetin sonunda imzaladı. Bkz. *a.y.*, s. 438.

⁴⁸ Lloyd George, *Parliamentary Debates (Commons)*, Vol. CXXI (November 17, 1919), s. 742; Petrie, *a.g.e.*, not 30, s. 332.

⁴⁹ Karar 6 Mayıs’ta alınmış ve 15 Mayıs’ta da uygulanmıştır.

birlikteliğin içinde yer almakta idiyşeler de; savaşın en başından beri pek çok konuda farklı bakış açıları sergilemişlerdir. Osmanlı Meselesi gündeme geldiğinde ise durum iyice karışır; çünkü savaş sırasında yapılan gizli anlaşmalardaki paylaşım, hangi ülkenin, asıl olarak hangi yerleri ve hangi sınırlar içinde kendi payı olarak göreceği meselesini tam olarak belirleymemiştir. Bu durum özellikle, Müttefiklere sonradan katılan Yunanistan ve İtalya için geçerlidir. İki devletin ilgi alanları ve çıkarları İzmir'de çakışmıştır⁵⁰. Lloyd George, Paris görüşmeleri sırasında daha çok Yunanistan'dan yana bir tavır takınarak⁵¹, İtalyan taleplerine karşı soğuk bir bakış açısı sergilemiştir⁵².

Bütün bunlar İtalya'nın Müttefiklere, özellikle de İngiltere'ye olan güveninin giderek azalmasına neden olarak, onu kendi başına hareket etme noktasına getirir. En sonunda da bu ülke, Müttefiklerin onayını bekleme-

⁵⁰ Yunanistan, Batı Anadolu'da Ege kıyılarını, özellikle de İzmir ve çevresini, kendi ırkından olan insanların da yaşadığı düşüncesiyle, kendi etki alanı olarak telakki ediyor, dolayısıyla da kendi yönetimi altında görmek istiyordu. Onun bu yaklaşımı, belirli ölçülerde Birleşik Devletler ve İngiltere tarafından da desteklenmiştir. İtalya ise yapılan gizli anlaşmalar gereği, Anadolu toprakları üzerinde, Güneyde Adana ve çevresi ile İzmir'e kadar uzanan ve orayı da içine alan hattun kendisine verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu yaklaşım ise İngiltere ve Amerika tarafından destek görmemiştir. Hatta bir ara Anadolu'nun mandalara bölünerek paylaşımı görüşülürken, İtalya'nın tamamen devre dışı bırakılması bile düşünülmüştür. Howard, a.g.e., not 27, s. 67.

⁵¹ İzmir'in Yunan mandası altında olması istenmiş, On iki Adanın ve Rodos'un da, İtalya tarafından Yunanistan'a verilmesi önerisi getirilmişti. H. Nicolson, *Curzon: The Last Phase 1919-1925* (New York: Longmans, Green and Company, 1934), s. 106.

⁵² İngiltere, İtalya'nın taleplerine, 1917'de yapılan ve bu ülkenin kendi istekleri için referans gösterdiği, aynı gizli anlaşma (Saint Jean de Maurienne) çerçevesinde karşı bir tavır sergilemiştir. Her şeyden önce Anlaşmanın önsözünde, bu anlaşmanın geçerliliğinin, Rusya'nın onayına tabi olduğu söylenmektedir. Oysaki Rusya bu anlaşmayı onaylamamıştır. Nicolson, a.y., s. 87. Bu İngiltere'nin elini belli ölçülerde güçlendiren bir durumdur, fakat Lloyd George'un kendi taahhütlerini yok sayması o kadar da kolay değildir. Bununla birlikte farklı kaçış noktaları öne sürmeyi sürdürmüştür. Ona göre anlaşmanın hükümleri, İtalya'nın Türkiye ile yapılan savaşta büyük çapta bir askeri katkı yapması koşuluyla geçerli olabilirdi, oysaki böyle bir şart gerçekleştirilmiş ve bu bölgedeki savaşın asıl yükü İngiltere tarafından çekilmiştir. Görüleceği üzere, bu noktada İtalya ile İngiltere arasında, yapılan gizli anlaşmalar konusunda, ciddi bir yorum farkı mevcuttu. İtalya olayı savaşın bütünü ve Müttefik birlikteliği açısından, İngiltere ise olayı, bütünüyle Türkiye çerçevesinde düşünüyordu. Bu açıdan bakıldığında çok da haksız sayılmazdı, çünkü kilit ülke Türkiye olmuştu ve savaş sırasında yapılan gizli anlaşmaların neredeyse tamamı bu ülke odaklı olarak oluşturulmuştu. Ayrıca İngiltere pratikte de Türkiye'nin ele geçirilmesini, tamamıyla İngiliz ordusunun başarısına bağlıyor ve bu nedenle de bu ülke ile ilgili kararların tamamıyla kendi denetimi çerçevesinde olmasını istiyordu. Lloyd George *Parliamentary Debates (Commons)*, Vol. CXX (October 30, 1919), ss. 977.

den, Mondros Ateşkes Anlaşmasının 7. Maddesine dayanarak, Adana bölgesine (Kilikya) asker çıkarır⁵³. İtalya'nın tek taraflı olarak ortaya koyduğu bu girişim, aslında biraz aceleci ve zamansızdır, dolayısıyla vaktinden önce bir hareketin oluşması sonucunu doğurmuştur. Tam da Paris Barış görüşmeleri sırasında ortaya çıkan bu gelişme, İtalya'nın İzmir'e de asker gönderebileceği ihtimalini gündeme taşır. İşte bu tehlikeyi bertaraf etmek ve İtalya'nın daha ileri bir hareketini durdurabilmek için⁵⁴, o an elde var olan en yakın gücün, yani Yunanlıların İzmir'e asker çıkarması kararı alınır.

Kuşkusuz ki, bu kararın böylesine çabuk alınmasının, geri planda başka nedenleri de mevcuttur. Lloyd George, stratejik olarak Akdeniz'deki İngiliz çıkarları noktasında değerlendirdiğinde, Yunanistan'ı bölgede yükselen ve İngiltere'ye en yakın güç olarak görmüş; dolayısıyla, bu ülkenin varlığını çok önemsemiştir⁵⁵. Bu nedenle de, Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'de stratejik olarak güçlenmesine yardımcı olabilecek, bir köprübaşı mevzii (İzmir) kazanmasına yardımcı olmuştur. Şu sözler onun Yunanistan'a duyduğu güveni açıkça ortaya koyar: "Doğu Akdeniz'de Yunan medeniyetinin yeniden inşa edilmesinin, mutlak barışa doğru yapılmış gerçek bir katkı olacağı yönünde, gerçek ve derin bir inancım vardı."⁵⁶

Bütün bunları destekleyen bir başka unsur da Yunan Başbakanı Venizelos'tur. Venizelos oldukça etkili bir kişiliktir ve Aralık 1912'de Venizelos'la ilk karşılaşması sonunda Lloyd George onu "Büyük bir adam, çok büyük bir adam"⁵⁷ olarak nitelendirmiştir. İngiliz Başbakanı'nın Venizelos'a duyduğu bu saygı, sonrasında Venizelos'un Müttefiklere sergilediği bağlılıkla

⁵³ M.E. Yapp, *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, (London: Longman, 1987), s. 308.

⁵⁴ Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 106; Evans, *a.g.e.*, not 22, s. 166. Fisher, *a.g.e.*, not 32, s. 1179; Yapp, *a.g.e.*, not 53, s. 308. Bazı kaynaklar, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarması ve işgal hareketinin, Ateşkes anlaşmasının 7. maddesini uygulamaya koymak için yapıldığını belirtirler. Buradan kastedilen şey, aslında, bu hareketin Anadolu'nun paylaşımını yürürlüğe koymak için başlatıldığıdır.

⁵⁵ İleriye doğru bakıldığında, Rusya'nın Boğazları kullanmasının uzun süre engellenemeyeceği açıktır, özellikle Boğazların bütün ülkelere açık olması savunulurken. Dolayısıyla, Hindistan'a yönelik bağlantı yollarının güvenliği düşünüldüğünde, Ege havzasında ve Anadolu'nun Batı kıyılarında, Yunanistan gibi bir ülkenin olması, özellikle savaş koşullarında İngiltere için büyük bir önem taşıyacaktır. Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 97. Bu durum İstanbul'da ve Boğazlarda Birleşik Devletlerin olası varlığı ile de birleşince, İngiliz çıkarları için oldukça uygun bir ortamı oluşturacaktır.

⁵⁶ Lloyd George, *a.g.e.*, not 7, Vol. II, s. 867.

⁵⁷ Yapp, *a.g.e.*, not 53, s. 307.

gelişerek, tam bir güven ve inanca dönüşmüştür. Fakat bütün bu olumlu düşüncelerin ve beklentilerin aksine, İzmir’de başlayan Yunan askerî harekâtı en başından itibaren, normal bir işgal ve düzenli bir ordunun davranışı olmaktan çıkarak, durdurulamaz bir katliam şeklini almış⁵⁸ ve savaş sonrası dönemde herkesin geleceğini çeşitli açılardan etkileyecek en kritik olay niteliğini kazanmıştır.

Nasıl ki 1915 Çanakkale Harekâtı, Müttefikler açısından, savaşın gidişini olumsuz etkileyen tarihi bir hatadır; Yunanlıların İzmir’e asker çıkarmasına izin verilmesi kararı da, savaş sonrası dönemin benzer bir tarihi yanılgısıdır. Savaşın başından beri zar zor yürütülen bir İttifakın dağılışının ilk adımını teşkil etmiş, fakat tam tersi olarak da, buna karşı oluşan tepki, Türk ulusal hareketini birleştirip bütünleştiren bir yapı taşı oluşturmuş ve kurtuluş mücadelesini hızlandırmıştır.

Bu dönem İngiliz politikalarını bütünüyle yöneten ve yönlendiren Lloyd George’un öngörülerinin, varsayımlarının, dolayısıyla kararlarının bazı yanılgıları söz konusudur. Birinci olarak, Türkiye’nin ateşkes anlaşması sonunda, tam bir teslimiyet içinde olduğunu varsaymış, bu ülke ile yapılacak barış antlaşmasının da, sadece Müttefikler arasında kararlaştırmaya kalan, teknik bir mesele olduğunu düşünmüştür. Meseleyi çok basite indirgeyen bu yaklaşım, sonrasında İngiliz politikaları için çok büyük açmazlar yaratmıştır.

⁵⁸ Bu dönemde İstanbul’daki İsveç Elçiliğinde Dragoman olarak görev yapan, oryantalist Johannes Kolmodin ailesine 23.10.1921’de gönderdiği mektubun bir bölümünde şu gerçeği dile getirmektedir: “Osmanlı Devleti’nin talebi üzerine, Marmara Denizi’nin güneyinde Yunan işgali altında olan bölgeleri ziyaret eden, Türk yanlısı olmayan, Müttefik araştırma komisyonu ve onlara, Uluslararası Kızıl Haç’dan eşlik eden bir delege (Mr. Maurice Gebri), Yunan askerî otoritelerinin sistematik ve kasıtlı olarak Türkleri imha etmeye çalıştıkları sonucuna varmıştı.” Kolmodin devamında, şunları söyler: “Eğer adil olmak gerekirse, Yunanlıların bu yaptıkları, Türklerin Ermenilerle ilgili suçlanmalarından çok daha önemli bir durumdur. Türkler ülkelerini Ruslara karşı savunmuşlardır ve bu sırada belki, vatana sevgisi eksik olduğu ve ordunun arkasından düşmanla işbirliği yaptığı şüphelenilen, yurtsever olmayan bir ahali unsuruna karşı, durumun gerektirdiğinden daha fazla şiddet kullanmış olabilirler. Yunanlılar, yabancı bir toprağa fethedenler olarak gelmişler ve kendilerini, fetih ettikleri yerdeki halkı büyük ölçüde katletmeye izinli görmüşlerdir. Böylesine bir tuhaflığın benzeri ancak ortaçağ Bizans tarihinde bulunabilir. Eğer kendilerini Medeniyetün dışında bir yere yerleştirmiş bir halk varsa, diyebilirim ki, onlar şu anda Yunanlılardır.” Nakleden, Sigrid Kahle, “Johannes Kolmodin: His Youth, Politikam Thinking, and Life with the Turks Reflected in His Letters to His Parents” (ed), Elizabeth Özdalga, *The Last Dragoman: The Swedish Orientalist Johannes Kolmodin as Scholar, Activist and Diplomat* (İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul, 2006), s. 54-55.

Zannedilenin aksine, ciddi bir karşı direnişle karşılaşmış ve antlaşmanın dayatılabilmesi için büyük oranlarda güç kullanımına ihtiyaç duyulmuştur.

İkinci olarak Lloyd George, Yunanistan’ın İzmir’ e asker çıkarması kararını verirken, Osmanlı’nın yakın tarihi geçmişini, Türklerin Yunanlılar ile ilgili hislerini ve Yunan halkının potansiyel gücünü yeterince değerlendirememiştir. Ayrıca, bir Yunan ve İtalyan işgali durumunda, bütün tablonun değişeceği ve Türklerin bunu asla kabul etmeyeceği yönündeki ciddi uyarıları da göz ardı etmiştir⁵⁹. Bu işgalden sonra, İstanbul’da, Müttefiklerden herhangi birinin eliyle kurulacak ayrı bir Boğazlar Devletini, Türklerle kabul ettirme ihtimali, artık çok zorlaşmıştır. Harold Nicolson’un bu konudaki yorumu “Türkler kaderlerine küserek de olsa, kendi topraklarında, Büyük Güçlerden birinin yönetimini kabul edebileceklerdi; kabul edemeyecekleri şey, bu topraklardan bir parçanın Yunan Krallığı’na dâhil edilmesi”⁶⁰ şeklindedir. İşte Lloyd George’un belki de en büyük hatası bu hassasiyeti görememek olmuştur.

İngiliz Başbakanının politikalarında göze çarpan diğer bir sorun da, benzerleriyle mukayese edildiğinde oldukça demokratik bir geleneğe sahip olan İngiliz sistemi içinde, benmerkezci ve diktatör vari tavırlarla, bu ülkenin politikalarını yönetmeye çalışması olmuştur. Edwards’ın ifadeleriyle, “Lloyd George, askerî konularda, ciddi hatalar yapmasına sebep olan çok az bir bilgiye sahipti ve muhalefete hiç tahammülü yoktu.”⁶¹. Dolayısıyla, pek çok konuda olduğu gibi, İngiltere’nin Türkiye’ye yönelik politikalarında da kendi düşünceleri doğrultusunda hareket etmiş; siyasî meselelerde, Kabine

⁵⁹ Türklerin tavrının böyle gelişeceği çok önceden öngörülmüş, bunun uyarısı, daha Ateşkes Anlaşması imzalanırken, Osmanlı delegasyonunun Başkanı Rauf Bey tarafından İngilizlere yapılmıştır: “Hiçbir şekilde (ateşkes hükümlerine göre işgal durumunda dahi) Yunan ve İtalyan orduları, İstanbul ya da İzmir’e gönderilmemelidir. Aksi bir uygulama ülkede ihtilal anlamına gelecektir” Macfie, *a.g.e.*, not 26, s. 68; Macfie, *a.g.e.*, not 2, 64. Açık bir ikaz niteliğindeki bu sözler, İngilizler nezdinde yeterince dikkate alınmamış, o ana kadar Müttefik işgalini bütünüyle hissetmeyen Anadolu halkı, tam da Rauf Bey’in uyarılarında belirtilen iki ülkenin işgali ile karşı karşıya kalmıştır. Gerçekten de öngörüldüğü gibi olmuş, halk galeyana gelerek, devamında büyük bir mücadelenin parçası olmuştur.

⁶⁰ Nicolson, *a.g.e.*, not 51, 103. Her ne kadar, Türklerin, Avrupa’nın büyük güçlerinden birisinin yönetimini kabul edebileceği meselesi gerçeği yansıtan bir durum olmasa da; Nicolson’un Yunanistan ile ilgili tesbiti Türklerin Yunanlılara yönelik duygularını yansıtabilecek niteliktedir.

⁶¹ Edwards, *a.g.e.* not 10, s.

üyelerinin fikrini almadan⁶², askerî meselelerde de, İngiliz Genel Kurmayına⁶³ danışmadan kararlar almıştır.

Lloyd George'un başka bir hatası, savaş sonu dönemde, Türklerin cezalandırılmasına yönelik olarak oluşturduğu ve Boğazların Türk hâkimiyeti ve kontrolünden mahrum edilmesine dayandırdığı yeni Boğazlar politikasında; ileride karşılaşılabilir muhtemel askerî, siyasi ve ekonomik problemleri önceden tasavvur edememesidir. Belki de bu, Amerika'nın desteğini yanında hissettiği ve barış zamanı politikalarında, onun bir ağırlığının ve yardımının olacağını varsaydığı için böyledir. Hâlbuki gelecekte, değişen dengeler sebebiyle, büyük ölçüde kendi inisiyatifi ve kaynakları ile çözmesi gereken bir problemle karşı karşıya kalacak; bu durum ise onu, Boğazların kontrolü ile ilgili süregelen katı politikalarında, yumuşamaya, hatta geri adım atmaya zorlayacaktır.

⁶² Örneğin, Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasına İngiltere'nin verdiği destek kabinesinin onayından yoksundur ve büyük bir tepkiye neden olmuştur. A.J. Balfour, kararla ilgili olarak kendisine danışmadığı için kızgındır L. Mosley, *Curzon: The End of an Epoch* (London: Longmans, Green and Company, 1961), ss. 206-207. Paris Barış Konferansı sırasında, İngiliz Dışişleri neredeyse bütünüyle Paris'e taşınır. Kabinenin dört üyesi (Lloyd George, Balfour, Law, Barnes), bir de Dominion Başbakanı buradadır. Bununla birlikte, Lloyd George, bütün büyük sorunları, beraberindeki kabine üyelerine danışmadan, kendisi ele almayı tercih eder. Bkz. Taylor, a.g.e., not 10, s. 132. Ayrıca, 18 Mayıs'ta, acil Kabine toplantısı için Paris'e giden Lord Curzon burada ertesi gün yapılan toplantıda, bu kararı onaylamadığını ve büyük bir hata olarak gördüğünü; fakat artık çok geç olduğu için, yapılması gerekenin, Yunan kuvvetlerinin, kendi kaynakları ve kendi kendilerine yapabileceklerinden daha fazla alanı işgal etmelerine izin verilmemesi olduğunu dile getirir. Bkz. Nicolson, a.g.e., not 51, ss. 106-107. Daha sonra Curzon, 20 Haziran 1919'da Balfour'a, İzmir'in Yunan işgali ile ilgili olarak yazdığı mektupta, pek çok önemli nokta arasında Yunanlıların işgal sırasında, Paris Konferansı çerçevesinde oluşturulan ve işgal edilecek olan ülkelerde uygulanması öngörülen temel prensipleri açıkça ihlal ettiği konusunda, eleştirilerini dile getirir. Bu mektubun tamamı Nicolson tarafından nakledilmiştir, A.y., ss. 107-109.

⁶³ İngiliz Genel Kurmayı da kendilerine danışmadan alınan Yunan işgali kararını şaşkınlıkla karşılamıştır. W. S. Churchill, *The Aftermath* (London: Thornton Butterworth Limited, 1929), 366-67. Onlara göre bu, Küçük Asya topraklarında nesiller boyu kan dökülmesine sebep olabilecek çok rahatsız edici bir durumdur. A.y., s. 388. Aslına bakılırsa, daha 30 Ocak 1919'daki Barış Delegasyonunun (Paris) toplantısına katılan İngiliz askerî yetkilileri, İstanbul'un uluslararası bir kontrol altında, Türkiye'de bırakılmasından yana görüş bildirmişlerdi. Bkz. H. Nicolson, *Peacemaking 1919*, (New York: Harcourt, Brace and Company, 1939), s. 252. İstanbul için böyle düşünürken, İzmir'in ve çevresinin Yunanistan'a bırakılmasına hoş bakmayacakları açıktır. Özellikle Henry Wilson (İngiliz Genel Kurmay Başkanı) ve Churchill (1920 sonuna kadar kabinede Savaş Bakanı olarak görev yapar), İngiltere'nin Türkiye politikasının, bu ülkeyi Bolşeviklerin kucağına itebileceği; bunun ise İngiltere'nin hem Orta Doğu, hem de Hindistan politikaları üzerinde ciddi yansımaları olabileceği endişesini dile getirirler. Churchill, a.g.e. not 61, s. 419.

Lloyd George'un diğer bir yanılgısı da, savaş sonu dönemdeki bütün politikaların merkezine Amerika'yı oturtması ve bu ülkenin Avrupa meselelerinde etkin bir güç olarak devam edeceğini zannetmesidir. Bu o kadar böyledir ki, bütün savaş sonrası düzenlemelerde, öncelikle bu ülke ile anlaşılmaya çalışılmış, onun onayı aranmış, diğer Müttefik ülkeler ikinci sırada değerlendirilmiştir. Bu nedenle Amerikan Senato'sundan gelen haberin, İngiliz politikalarını yönetenler üzerinde oldukça sarsıcı bir etkisi olmuştur. İngiliz Parlamentosu, Versailles Barış Antlaşmasını ezici bir çoğunlukla kabul eder ve Wilson'un prensiplerini alkışlarken⁶⁴, Amerikan Senatosu, aynı Antlaşmayı büyük eleştirilerle karşılamış⁶⁵; sadece Antlaşmayı ret etmekle kalmamış, Milletler Cemiyeti Sözleşmesini de geri çevirmiştir. (19 Kasım 1919). İşte bu İngilizler açısından gerçekten de beklenilenin çok dışında bir sonuç⁶⁶ olmuş ve sonraki dönemin bütün gelişmelerini etkilemiş, hatta değiştirmiştir.

Aralık 1919- Ocak 1920 Arasında Gelişen İngiliz Boğazlar Politikası

Birleşik Devletler'in Versailles Antlaşması'nı reddetmesi, İngilizlerin savaş sonrası dönemdeki Boğazlar politikasında, gerçekten temel bir değişikliğe yol açacak ilk gelişmedir⁶⁷. Versailles Antlaşması'nın reddi, aslında, Boğazlardaki manda rejiminin de reddi manasına gelmiştir. Bunun hemen akabinde Amerika, Avrupa meselelerinden de çekileceğini ilan etmiştir⁶⁸. Başka bir açıdan değerlendirildiğinde, bu yeni durum, Birleşik Devletlerin Türkiye ile ilgili problemlerin çözümü sürecinde artık yer almayacağını göstermektedir.

⁶⁴ Taylor, *a.g.e.*, not10, s.135.

⁶⁵ Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 111; Evans, *a.g.e.*, not 22, s. 233.

⁶⁶ Çünkü neredeyse Antlaşmanın tamamı üzerinde Wilson etkin bir rol oynamış, hatta güçlü bir tavır sergileyerek ve biraz da zorlayarak, mesela, İngiltere'nin ve Fransa'nın karşı çıkmasına rağmen, Milletler Cemiyeti Misak'ının içine Barış Antlaşmasının yerleştirilmesini sağlamıştır. Bkz. Grant and Temperley, *a.g.e.*, not 47, ss. 428-429.

⁶⁷ Lloyd George ve İngiliz Dışişleri, yeni bir prensip olarak Savaş gemileri için serbest geçiş hakkı kuralını yerleştirmeyi ve Boğazların kın kesimlerini tarafsızlaştırarak (nötraliz) Türk kontrolünden uzaklaştırmayı ve yerine Milletler Cemiyeti bünyesinde oluşturulacak Amerikan mandası altında, ayrı bir Boğazlar statüsü oluşturmayı planlamışlardır.

⁶⁸ 9 Aralık 1919'da Amerika, Barış Delegasyonunu Paris'ten çekmiş ve artık, "asıl itibarı ile Avrupa'yı ilgilendiren siyasî meselelerin çözümü sürecinde aktif olarak yer almayacağını" açıklamıştı. Bkz. R.J. Sontag, *A Broken World, 1919-1939* (New York: Harper and Row, 1971), s. 22; Evans, *a.g.e.*, not 22, ss. 237-238.

Böylesi bir durumun Boğazlar diplomasisi söz konusu olduğunda tek anlamı, ne İngiltere, ne de Fransa'nın doldurmak istemediği sıkıntılı bir yerde (Boğazlar, İstanbul ve Marmara), yeniden bir güç boşluğunun ortaya çıkmasıdır. İşte bu dönemde İngilizler bir kez daha, bizzat kendilerinin çözmesi gereken o eski problem, 'Boğazlar Sorunu' ile baş başa kalmıştır.

Bu arada yılsonuna doğru, İngiliz Dışişlerinde bir değişiklik olmuş ve Balfour'un yerine görevi, Türkiye ile ilgili meseleler söz konusu olduğunda adı hep gündemde olan, Lord Curzon devralmıştır⁶⁹. Şimdi işler eskisinden daha karışık ve çözülmesi gereken bir Türkiye problemi vardır. Gecikilen her günün Barış antlaşmasını biraz daha zora soktuğunu Curzon çok iyi bilmektedir⁷⁰. Gerçekten de, İtalyan ve Yunan işgali Anadolu'daki ulusal hareketin ivme kazanmasını etkilemiştir⁷¹. Bu hareketin gelişip güçlenmesi demek, Barış Antlaşmasının hükümlerinin uygulanmasının sıkıntıya girmesi demektir. Sultan bu hükümleri kabul etse bile, büyük bir ihtimalle, Ulusal Birlik ve Bağımsızlık hareketini yürütenler bu antlaşmayı asla kabul etmeyecekler, uygulanması için üzerlerinde güç kullanmak gerekecektir. Dolayısıyla

⁶⁹ Lord Curzon İngiliz Savaş Kabinesi'nin bir üyesiydi. Barış Konferansı sırasında Balfour Paris'te olduğu için, bu süre zarfında İngiliz Dışişlerini o yönetti. 1919 yazı boyunca, gayri resmî olarak Dışişleri Bakanının görevlerini de yerine getirdi. Kasım ayında bu görevi resmî olarak Balfour'dan devraldı. Aslına bakılırsa Curzon uzun süredir, özellikle Paris'teki pasif tavrından ve Dışişleri ile ilgili meselelerde dizginleri Lloyd George'a vermesinden dolayı Balfour'u eleştiriyordu. Fakat o da bu durumu değiştirmek için fazla bir şey yapmadı. Kendi mazeretini ise şu sözlerle açıklıyor : "Ben Kasım 1919'da onun (Balfour) yerini aldığım zaman, zarar çoktan verilmişti." Nakleden Mosley, a.g.e., not 62, s. 207.

⁷⁰ Daha Mart 1919'da, Başbakan ve Kabine üyelerini, "Türk mücadele hareketinin büyümesi ve Müttefiklerin zafer kazanma iradelerinin zayıflamasıyla, Barış Antlaşmasının taslağını oluşturmaktaki gecikme, Türklere, barışı dayatmayı neredeyse imkânsız kılacaktır" şeklinde uyarır. Nakleden, Nicolson, a.g.e., not 51, ss. 78,79.

⁷¹ Anadolu'nun Doğu vilayetlerinden gelen Ulusal hareketin temsilcileri, ilk kongrelerini Temmuz ve Ağustos aylarında Erzurum'da yapmış, Mustafa Kemal ise başkan seçilmiştir. Anadolu'nun her yerinden gelen delegeler ikinci önemli toplantılarını Eylül ayında Sivas'ta yapmıştır. İşte Mustafa Kemal ve arkadaşları, ulusal birlik ve bağımsızlık hareketinin o altı prensibini burada açıklamıştır. S. R. Sonyel, *Turkish Diplomacy, 1918-1923: Mustopha Kemal and the Turkish National Movement*. (London: Sage Publications Limited, 1975), s. 17; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1968), ss. 248-249. Sivas Kongresi'nin yapıldığı sıralarda Sultan'ın otoritesi İstanbul sınırlarını aşamaz, hatta orada bile tartışmalı iken, ulusal hareketi oluşturanlar burada, Sultan'a bağlılıklarını da tekrarlamıştır. A.y., s. 249. Dolayısıyla bu hareket en başından itibaren, karşı olduğu unsurun, ülkesini işgal edip, mandalara bölmek isteyen Müttefik devletleri olduğunu ortaya koymuştur. Ulusal Paktnın altı prensibi için bkz. Hurewitz, a.g.e., not 2, II, ss. 74-75; Anderson, a.g.e., not 2, ss. 173-174.

zaman ve Barış Antlaşmasının imzalanmasındaki gecikme, Müttefiklerin aleyhine işlemektedir.

Bu olumsuz gidişi bir noktadan yakalayıp durdurabilmek ve tersine çevirebilmek için Curzon, elde kalan tek muhatabı olan Fransa ile resmî görüşmeleri başlatmakta gecikmez⁷². Aralık 1919'da Londra'da Dışişleri Bakanlığında başlayan görüşmeler⁷³, bu ay içinde, karşılıklı müzakerelerle devam eder. Burada gündeme gelen en önemli konu, Boğazların kontrolü ve İstanbul'un idaresinin nasıl bir sistem üzerine oturtulacağıdır⁷⁴. En sonunda oluşturulan ve Fransa'nın da onayladığı taslak, büyük ölçüde Curzon'un formüle ettiği maddeleri içerir. Bu "Curzon Planı", Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasını, İstanbul'un ve Boğazların uluslararası bir organizasyonun yönetimine bırakılmasını⁷⁵, Anadolu topraklarındaki Türk hükümlarlığının ise, yabancı danışmanlar ve etki alanlarına tabi olarak devamını öngörür⁷⁶.

Her ne kadar, zihinleri uzun süredir meşgul eden Türkiye Meselesinin, nihayet sonuna yaklaşılmış gibi görünse de, bu konuda, kabine içinde bir süredir devam eden huzursuzluk ve görüş ayrılıkları⁷⁷ İstanbul ve Boğazlar konusunda iyice belirginlik kazanır. Dolayısıyla, iki ayrı görüşün ve savunucularının mücadelesine dönüşür. Türklerin İstanbul'daki varlığını, Avrupa'nın içindeki bir ülsere benzeten Curzon⁷⁸, bunun tedavisi için 'kesin

⁷² Paris Barış Konferansında, Türkiye ile ilgili meselelerde bir karara varılamamış, bu nedenle de Versailles Barış Antlaşmasının imzalanmasından bir gün önce (27 Haziran), Türkiye ile yapılacak antlaşma, ileri bir tarihte tekrar görüşülmek üzere ertelenmişti. Howard, *a.g.e.*, not 27, s. 71.

⁷³ Genel çerçeve, 11 Aralık'ta başlayan üç günlük The Downing Street konferansı'nda belirlenir. Daha sonra 22 Aralık'ta tekrar bir araya gelinerek, karşılıklı olarak oluşturulan taslak metinlerde çalışılır.

⁷⁴ Boğazların kontrolünün ne şekilde olacağı büyük ölçüde formüle edilebilecek bir aşamadaydı. Esas sorunlu mesele İstanbul'du. İstanbul'un geleceğinin ne olacağı ve Türklerin bu gelecekte yer alıp almayacağı kimse tarafından bilinmiyordu. Aslına bakılırsa ne İngiltere ne de Fransa, bu gelecekte hükümlar konumunda yer almayı istemiyordu.

⁷⁵ İngilizler burada, Boğazlar İstanbul ve Doğu Trakya'yı içine alan bir bölgede, ayrı bir Boğazlar Devleti oluşturmayı planlıyorlardı. Kurulacak olan bu devlet, Müttefiklerin kontrol ettiği uluslararası bir komisyon tarafından idare edilecekti. Her ne kadar, bu komisyon ismi itibarıyla uluslararası olacak ise de, komisyonun kendisi İngiliz ve Fransızlar tarafından kontrol edilecek bir müttefik komisyonu olacaktı.

⁷⁶ Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 112.

⁷⁷ *A.y.*, s. 107; Nicolson, *a.g.e.*, not 63, s. 343.

⁷⁸ Nakleden Lloyd George, *a.g.e.*, not 7, Cilt II, s. 658. Lloyd George da Türkler için buna yakın fakat biraz daha kötü bir benzetme yapmış, Türklerin Avrupa'daki varlığını Kanser'e benzetmişti. Bkz. Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 96.

ve kararlı bir operasyonla⁷⁹ Türklerin Avrupa'daki topraklardan sökülüp atılmasını; İstanbul ve Boğazların ise başka ellerin güvenliğine bırakılmasını savunur. Türklerin İstanbul'daki hâkimiyet hakkının devamından yana olan Edwin Montagu ise, daha 1917'den bu yana, İngiliz savaş hedefi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yok edilmesi fikrine sürekli olarak karşı çıkmıştır⁸⁰. Montagu'nun en büyük korkusu, Türkiye'nin parçalanmasının Hindistan'da ve Britanya İmparatorluğu'nun diğer Arap bölgelerindeki Müslümanlar⁸¹ arasında huzursuzluğa ve infiale sebep olacağıdır⁸². Fikirleri Curzon ile çatışsa da, Montagu, kabinenin diğer üyelerini ikna etmekte başarılı olur⁸³. Sonuç itibari ile Ocak 1920'de toplanan İngiliz kabinesi, Başbakan ve Dışişleri Bakanı'nın politikalarını adeta çiğneyerek, Türkleri Avrupa'dan silme çabalarına bir son verme ve onların İstanbul'daki hükümlerlik haklarını sürdürmelerine izin verme kararı alır⁸⁴. Bu İngiltere'nin Boğazlara yönelik politikaları açısından çok tarihi bir karardır⁸⁵. Ayrıca bu, İngiltere'nin, savaş sonu dönemde temel prensiplerini oluşturduğu bir politikadan yavaş yavaş çekilişinin de ilk adımını teşkil etmiştir.

Akabinde gelişen İngiliz Boğazlar Diplomasisi, giderek savaş zamanı ihtiraslarından arınmış ve barış zamanı gerçeklerine uzanan yeni bir döneme girmiştir. Bundan sonra oluşturulan bütün taslak planların, Türklerin

⁷⁹ A.y., s. 76.

⁸⁰ Rothwell, a.g.e., not 12, s. 127.

⁸¹ Yaklaşık yetmiş milyon Hindistan'da, birkaç milyon da Mısır ve Sudan'da vardı. Bu haliyle, belki de dönemin en büyük Müslüman nüfusunu barındıran İmparatorluğu İngiltere'ydi.

⁸² Nicolson, a.g.e., not 51, s. 112. Aslında onun bu endişeleri pek de temelsiz değildir. Daha 17 Mayıs'ta, Hindistan'da yaşayan Müslüman'ların ileri gelenlerinden bir heyet, Paris'teki konferansa gelerek, Türk ırkının kendisine ait topraklar üzerinde bütünlüğünün korunmasını, Sultan'ın da sadece Türklerin değil, bütün Müslüman dünyasının liderliğini sürdürmesini istemişlerdi. Evans, a.g.e., not 22, s. 167. Çok açıkça bellidir ki, bu insanlar, Türkiye'nin parçalanmasına kesinlikle karşıdır, *The Times*, May 18, 1920.

⁸³ W. Churchill, a.g.e., not 63, s. 514; Nicolson a.g.e., not 51, s. 113.

⁸⁴ E. L. Woodward and R. Butler et al., eds., "Memorandum by Earl Curzon on the Future of Constantinople" *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, 20 Vols., (London: His Majesty's Stationary Office, 1947-1976) Vol. 4, no. 646, ss. 992 (Bundan sonra *DBFP* olarak verilecek); M. Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire" eds., M. Kent *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (London: George Allen and Unwin, 1984), s. 192; Nicolson a.g.e., not 51, ss. 112-113.

⁸⁵ Çünkü bu İngiliz kabinesi'nin tarihinde, Boğazlar konusuyla ilgili olarak, Başbakan ve Dışişleri Bakanının politikalarını ret ettiği üçüncü karardır. Diğerleri için bkz. Yurdusev, a.g.e., not 1, ss. 574, 587.

İstanbul'daki varlığını, şu veya bu şekilde kabul ederek hazırlanması gerekmektedir.

İstanbul Meselesi'nin bu şekilde bir sonuca bağlanmasının en belirleyici faktörü, hiç kuşkusuz, Lloyd George'un da daha sonra önemle vurguladığı gibi, Hindistan tartışmasıdır⁸⁶. Bilindiği gibi on dokuzuncu yüzyıl boyunca İngiliz Politikacıları, Boğazlar ve Boğazların güvenliği hususunu, hep Hindistan ve Hindistan'a giden yolların güvenliği bağlamında değerlendirmiş⁸⁷; Türklerin İstanbul ve Boğazlardaki hükümranlığını ise, bu ilişki çerçevesinde en güvenilir unsur olarak görmüşlerdir⁸⁸. Garip bir tecelli olarak, Kabinenin İstanbul ile ilgili kararında, Boğazlar ve İstanbul, yine Hindistan'la ilintili olarak ele alınmıştı. Fakat bu defa, Hindistan'ın güvenliği, buraya ulaşan yolların korunması ya da gelebilecek dış tehditler kapsamında değil, ama belki çok daha önemli bir noktadan, içeriden gelebilecek tehlikeler bağlamında mütalaa edilmişti. Bilindiği gibi Hindistan, Britanya'yı gerçek bir imparatorluk yapan en önemli kazanımdı, burada Müslümanlar arasında ortaya çıkabilecek bir isyan kıvılcımı, bütün bir imparatorluğa mal olabilecek bir ateşe dönüşebilirdi.

Kabine'nin, İstanbul'un Türk varlığını destekleyen kararını arka planda besleyen bir başka tartışma noktası da, Türkleri İstanbul'dan çıkarmak gerektiğinde, mevcut askerî imkânların, bunu ne derecede sağlayabileceği konusuydu. Tartışmaların geldiği nokta, İngiltere'nin bunu zorlayacak bir askerî gücünün olmadığını ortaya koyuyordu⁸⁹. General Henry Wilson ve Churchill, bu görüşün önde gelen savunucularıydı. Churchill'in naklettiği

⁸⁶ *Parliamentary Debates*, 125 (1920): 1962-64.

⁸⁷ Örneklemek gerekirse, bir süre Boğazlar, Rus ilerlemelerini ve bu ülkenin Akdeniz'e inmesini engelleyecek etkin bariyerler olarak; bir süre Hindistan'ın savunusunu yapmak yolunda kullanılabilecek stratejik saldırı noktaları; en nihayetinde de Hindistan'ın, Rus ilerlemeleri karşısındaki güvenliğini sağlamak ve Orta Asya'da belli kazançlar elde etmek hedefine yönelik pazarlık konusu (İstanbul Anlaşması), ya da pazarlık gücünü artırıcı unsurlar olarak kullanılmıştır. Yurdusev, a.g.e., not, 1, s. 594.

⁸⁸ A.y., 562.

⁸⁹ Bu nedenle, İngiliz askerî yetkilileri, Türklerle sert maddeler içeren bir antlaşmanın yapılmasına ve devamında da İstanbul'dan çıkarılmaları düşüncesine karşı çıkıyordu. Ayrıca geçici bir işgalin bile bir maliyeti vardı. Lloyd George'un Parlamentoda yaptığı bir açıklamaya göre, İstanbul'un işgalinde kullanılan İngiliz deniz ve kara güçlerinin haftalık maliyeti 754,535 Sterlindi. Bkz. *Great Britain, Parliament, Parliamentary Debates (Commons)*, 5th series, 121 (1919): 1876, 125 (1920): 1026. İngiltere, Aralık 1919 itibarı ile Türkiye'de 31,000 işgal gücü bulunduruyordu, bunun 18.000 Hindistan'dan gelen askerlerdi. Bkz. Churchill, a.g.e., 63, ss. 370-71.

kadarıyla, Kabine'ye yöneltilen, "askerleriniz olmadan, Türkleri İstanbul'dan nasıl süreceksiniz?"⁹⁰ Sorusuna tatmin edici bir cevap alınamamıştı. Dolayısıyla, bu karar öncesindeki, hem Hindistan, hem de askerî güç tartışmalarının vardığı sonuç, İngiliz çıkarları ve mevcut şartlar düşünüldüğünde, Sultan'ın ve hükümetinin İstanbul'da kalmasının, en doğru seçim olacağı şeklindedir⁹¹.

Ortaya çıkan bu netice ise, oluşturulan Barış planı taslağının tümünden gözden geçirilerek düzeltilmesi anlamına gelmiştir. Çünkü bu taslağın temel dayanağı, bütün Boğazlar bölgesindeki Türk hükümrانlığını bertaraf etmek ve İstanbul'un büyük bir bölümünü de içine alan bir Boğazlar devleti kurmak üzerine kurulmuştu. İçinde gerekirse zor kullanmayı da barındıran bu sert çözümün ret edilmesinden sonra, ortaya çıkan bu tabloya göre yeniden şekillendirilecek, başka bir yol haritasının oluşturulması gerekmiştir.

Sevr Antlaşmasına Giden Yolda İngiliz Boğazlar Politikası Şubat-Ağustos 1920

İngiliz Kabinesi'nin kararını takiben, aynı ay içinde Paris Barış Konferansı resmî olarak kapanmış (21 Ocak 1920); ama çözümlenmemiş bir Türkiye meselesi olduğu için, liderler uygun olan en kısa zaman içinde bir araya gelme ve bu ülke ile yapılacak barış antlaşmasının taslağını hazırlama kararı almıştı. Bu amaca yönelik ilk Müttefik konferansı, Londra'da 12 Şubat-10 Mart tarihleri arasında yapılır. Burada Türkiye ile yapılacak barışın genel prensipleri ve taslak metin üzerinde anlaşmaya varılır. Teknik detaylar üzerindeki çalışmalar ise 10 Nisan'a kadar sürer. Bu son dönemdeki çalışmaların ağırlıklı noktası, antlaşmanın Boğazlarla ilgili olan bölümüdür;

⁹⁰ A.y., s. 373. Parlamentoda süregelen tartışmalarda da dile getirildiği gibi, İngiltere bir yandan ülke dışına gönderdiği asker sayısını azaltmak istiyor, bir yandan da, İstanbul meselesinde olduğu gibi, İngiltere'nin daha çok asker yollamasına, hatta yeni bir savaşın kaynağı olabilecek bir durumun oluşabileceği kararlara yönelebiliyordu. *Parliamentary Debates*, 125 (1920): 1957. Hâlbuki İngiltere her zaman denizlerde güçlü olmakla övünmüştü; ama iş karada büyük miktarlarda asker kullanımına geldiğinde, kendisini yeterince güçlü hissetmemiştir. İngilizler için karada askerî güç kullanımı, ancak kıyılara yakın kesimlerde, deniz gücünün desteğiyle güvenli ve uygulanabilir olmuştur.

⁹¹ *Parliamentary Debates (Commons)*, Vol. CXXXV (February, 1920, ss. 1949-2062. Bunun temelinde, Türkler İstanbul'da bırakılırsa, Müttefiklerin deniz ve kara gücünün kontrolü altında kolaylıkla tutulabileceği düşüncesi vardı. Yok, eğer İstanbul'dan çıkarılır ve Başkentleri Anadolu'ya taşınırsa, bu İngiliz Savaş Gemilerinin silahlarının ulaşamayacağı bir mesafe olurdu.

daha açık bir ifadeyle, yeni Boğazlar rejiminin nasıl olacağı ve ne şekilde uygulanacağına yönelik olarak oluşturulan, detaylı taslak metinlerdir.

Bu toplantılar sırasında Lloyd George ve Curzon, Boğazlarla ilgili kararların her aşamasında, yönlendiren, hatta belirleyen olarak etkin olmuşlar; esas itibari ile görüşmeler de, onların belirlediği çerçevede dâhilinde sürdürülmüştür.

Boğazlarla ilgili ele alınan konulardan birincisi İstanbul'dur: Bu, şehrin Türk kimliğinin, ya da bu şehirdeki Türk hâkimiyetinin devam edip etmeyeceği ikilemidir. Konferansa katılan bütün liderler, aruk Türkleri buradan çıkarmanın çok kolay olmadığı noktasında görüş birliği içindedirler. Bu yöndeki kabine kararı nedeniyle İngiliz Başbakanı, gönülsüzce de olsa benzer bir yaklaşımı benimser. Bu meseleyi, Başbakan açısından daha kabul edilebilir bir forma sokacak olan öneri ise Curzon'dan gelir ve diğerlerince de kabul edilir. Buna göre Türkler İstanbul'da kendi hâkimiyetlerini sürdürebilir; ama bu Barış Antlaşmasının bütün yükümlülüklerini yerine getirmeleri şartına bağlanmalıdır⁹².

Boğazlar üzerindeki kontrolün ne şekilde kurulacağı, ya da uygulanacağı konusu, üzerinde tartışılan ikinci husustur. Lloyd George, İstanbul'un Türk kimliğinin devamına, istemeyerek de olsa, onay vermiştir; ama Boğazların kontrolü meselesinde, çok daha hassas bir yaklaşım içindedir. Türkleri, hiç değilse bu "suyollarının muhafızlığından" uzak tutabilecek bir formülün bulunması gerektiğine inanır⁹³. Öte yandan, Boğazların kontrolü hususu, aslında askerî bir konudur; dolayısıyla, Müttefiklerin yeni ve uzun süreli bir askerî sorumluluğu üzerlerine almaları anlamına gelmektedir. Bu ise Müttefiklerden hiç birinin gönüllü olarak istemeyeceği bir duruma işaret etmekte; büyük ölçüde ekonomik, askerî ve siyasi bir yük getirmektedir.

⁹² DBFP, "Notes of an Allied Conference, February 21, 1920", , Doc. No. 20, Vol. 4, s. 178. Daha sonra bu yaklaşım, şöyle formüle edilir: Türk Sultanı ve Hükümeti İstanbul'da devam ettirecektir, fakat bu karar, barış antlaşmasının hükümlerinin uygulanması ve bu antlaşmada yer aldığı şekliyle, azınlıkların haklarının korunması şartına bağlı olacaktır. Müttefikler, Boğazların ve Marmara Denizi'nin güney hattı boyunca ve Türkiye'de-Avrupa'da, askerî işgal hakkını saklı tutmaya devam edecektir. Nakleden, Howard, a.g.e., not 27, s. 93. Daha sonra bu, biraz daha resmi bir ifadeyle, Sevr Antlaşmasının 36. Maddesinde yer almıştır. Bu madde için bkz. Hurewitz, a.g.e., not 2, Vol II, ss. 81. Orijinal Antlaşmanın tamamı için, bkz. *Great Britain Parliamentary Papers*, 1920, Treaty Series No. 11, Cmd. 964, ss. 16-32. Antlaşmanın siyasi maddeleri için, bkz. Hurewitz, a.g.e., not 2, Vol II, ss. 81-87; Anderson, a.g.e., not 2, ss. 170-173.

⁹³ *Parliamentary Debates*, 125 (1920): 1967, 1971.

Bu nedenlerden dolayı, Boğazların hem Avrupa, hem de Asya kanadındaki Türk kontrolünü tamamıyla ortadan kaldırmak ve bunu Müttefik kontrolü ile değiştirmek hedefine yönelik girişimlerde bulunmak yerine, şimdi Lloyd George'un, yavaş yavaş, Müttefik kontrolünü daha sınırlı ve stratejik bir noktada yoğunlaştıran; ama aynı zamanda, daha az güçle, daha etkin bir denetlemenin yapılabilceği bir denklem arayışına girdiği anlaşılır. Önceki tavrından farklı olarak, bu noktada, askerî yetkililerin tavsiyelerine ihtiyaç duyduğu gözlenir. Onun önerisiyle, Boğazların tarafsızlığını muhafaza etmesi için gereken asgari gücün ne kadar olabileceği konusunda, askerî uzmanlara danışılmasına karar verilir⁹⁴. Hazırlanan askerî raporlara ve bunlarda yer alan önerilere göre⁹⁵, Barış Antlaşmasının ilgili 39. maddesi şekillenir⁹⁶.

Barış Antlaşmasının Boğazlarla ilgili bölümünün üçüncü meselesi, kurulacak yeni Türk Devletinin Avrupa'daki sınırı ile ilgilidir. Fazla bir tartışma konusu olmaksızın, 18 Şubat 1920'de Avrupa yakasında Çatalca sınır olarak kabul edilir⁹⁷.

Boğazlarla ilgili görüşmeler esnasında tartışılan dördüncü konu, Boğazlar Sorununun çözümüne yönelik plan çerçevesinde, çok kilit bir konumu olacağı düşünülen, Boğazlar Komisyonunun kurulmasıdır⁹⁸. İngiltere'

⁹⁴ Bu uzmanların araştıracakları, sadece mümkün olan en düşük asker sayısı değil; fakat aynı zamanda, bu askerlerin sürekli işgal halinin olacağı, asgari Boğazlar toprağı miktarının ne kadar olabileceği konusudur. *DBFP* "Notes of an Allied Conference," Doc. No. 6, ss. 46, 48, 50.

⁹⁵ Hazırlanan askerî rapora göre, 30.000 kişilik bir insan gücü, artı İstanbul'daki deniz gücü, barış antlaşmasının maddeleri uygulamaya geçene kadar yeterli olacaktır. Daha sonra bu gücün miktarı güvenli bir şekilde 10.000 asker, artı üç garantör devletin muhafızlığına indirgenbilir. Yine bu rapora göre, azaltılmış asker gücü ile Boğazların serbest geçiş özelliğinin korunabilmesi için, Boğazların ve Marmara Denizi'nin her iki tarafında ve Marmara ve Ege Denizi'ndeki adalarda ve Çanakkale Boğazı'nın girişinde tarafsız ve askerden arındırılmış (neutralized and demilitarized zones) bölgeler oluşturulmalıdır. *DBFP* "Proceedings of Inter-Allied Naval and Military Representatives, February 16, 1920" ss. 124-125.

⁹⁶ Bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, not 2, Vol II., ss. 81-82; Anderson, *a.g.e.*, not 2, 171-172.

⁹⁷ Doğu Trakya'nın geri kalan kısmı Yunanistan'a bırakılır. Askerden arındırılmış bölgeler dışında, Türkiye'nin, Boğazlar ve Marmara'nın, Asya tarafında kalan kıyı toprakları üzerinde, hükümrانlık haklarını korumasına izin verilir. *DBFP*, "Notes of an Allied Conference, February 18 and 20, 1920", Doc. No. 14 and 18, ss. 121-22, 158-159.

⁹⁸ Bu Komisyon gerçekten çok önemlidir; çünkü Boğazlardan serbest geçişi denetleyip düzenleyecek yegâne kontrol mekanizması olarak düşünülür. Buna ek olarak, İstanbul'u da içine alan Avrupa Türkiye'si üzerinde idari bir kontrol gücüne haiz olması planlanır. *DBFP*, "Draft Synopsis", s. 126. Fakat Lloyd George, bu maddeye ve komisyonun sorumluluklarının bu denli genişlemesine şu sözlerle karşı çıkar: "Şurası açıkça anlaşılmalıdır ki Müttefikler, ne Avrupa Türkiye'sini, ne de İstanbul'u yönetmeyeceklerdir." *A.y.*, Doc. No. 20, s. 179. Gerçekten de, bu dönemde giderek değişen askerî, ekonomik ve siyasî şartlar, İngiltere'nin askerî sorumluluklarını çoğaltmayı değil, azaltmayı gerekli kılmaktadır.

nin planı, Boğazları, askerî yönden, üç Müttefik devletin kontrol edeceği; geçiş düzenlemelerini ise, Boğazlar komisyonunun yapacağı bir sistemi kurmaktır. Buradaki temel prensip, askerî olarak, bu stratejik su yollarının anahtarını elde tutabilmek; ama bu sorumluluğu, Müttefikler dışındaki ülkelerin de yer alacağı, uluslararası bir komisyon ile paylaşmamaktır. İngiltere'nin bu yöndeki çabası başarılı olur ve Boğazlar Komisyonu'nun askerî bir sorumluluğu olmaz⁹⁹.

Boğazlar Komisyonunun kompozisyonuna gelince, İngiltere hem Müttefikleri hem de Karadeniz'e kıyısı olan ülkeleri içine alacak geniş bir katılımdan yanadır¹⁰⁰. Sevr Antlaşması'nın ilgili maddeleri ise (38, 39, 40) buna göre düzenlenir¹⁰¹.

Bütün bu maddelerden çıkan sonuç, sadece Boğazlarla ilgili hükümlerine bakıldığında bile, Antlaşma taslağının genel havasının bütünüyle cezalandırmaya yönelik olduğudur. Antlaşmanın maddelerinin neredeyse tamamı üzerinde İngiltere'nin etkin rol oynadığı düşünülürse, bu çok şaşırtıcı değildir. Bunlara ek olarak, Sevr Antlaşmasının taslak metinleri görüşülürken, durumu Türkiye açısından biraz daha zorlaştıran çok önemli bir gelişme olur. Müzakereler devam ederken, 28 Şubat'ta, ulusal hareketi yürütenlerin, Anadolu'da yüz binlerce Ermeni'yi öldürdüğü yönünde duyurular alınır. Bu büyük bir heyecana sebep olur. Bir yönüyle buna bir tepki, fakat asıl itibarıyla, ileriye yönelik karşı bir önlem olarak, Lloyd George'un çabalarıyla, İstanbul'un Müttefikler tarafından işgaline karar verilir¹⁰².

Bu olay gündeme yeniden, bu sefer ciddi bir biçimde, Müttefiklerin, bu sert barış maddelerini uygulatabilirlik kudretinin ne derecede olduğu, sorusunu getirir. İngiliz Genelkurmayının buna yanıtı, hiç olmadığı

⁹⁹ Buna göre oluşturulan düzenlemeye göre, "Komisyon'un, Boğazlardan serbest geçişin tehlikede olduğunu düşünmesi halinde, İstanbul'daki Müttefik Kuvvetlerin Komutanını bilgilendirmesi ve gerekli görülen askerî hareketin ise, onun sorumluluğunda olması" kararlaştırılır. *DBFP* "Notes of a Conference, March 1, 1920", Doc. No. 40, s. 321.

¹⁰⁰ Kararlaştırıldığı şekliyle Komisyon, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya (eyer Milletler Cemiyetine katılırsa), Birleşik Devletler (eyer isterse), Japonya; Curzon'un ısrarıyla, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'ı (eyer Milletler Cemiyetine katılırsa) içine alır. Büyük Devletler iki oya, küçük devletler bir oya sahip olur ve başkanlık Büyük Güçler arasında rotasyona tabi kılınır. *DBFP* "Notes of a Conference, Doc. No. 40", ss. 316-317.

¹⁰¹ Hurewitz, *a.g.e.*, not 2, s. 81; Anderson, *a.g.e.*, not 2, ss. 171-172.

¹⁰² *DBFP*, "Notes of an Allied Conferences held at 10 Downing Street, 5, 8 and 10 March 1920", Vol. 7, No. 38, ss. 300-306, No. 50, ss. 412-416, 419-422, No. 55, ss. 45-457.

yönündedir¹⁰³. Churchill, böylesine ağır maddeler içeren bir Antlaşmanın dayatılabilmesi için elde yeterli asker gücünün bulunmadığı yönünde uyarır. Ona göre, İstanbul Hükümetine bu barışı kabul ettirmeye çalışmak boşuna bir çaba olacaktır; çünkü Asya'da varlıklarını sürdüren ulusal güçler bunu asla kabul etmeyecektir, Müttefikler ise İstanbul dışında, barışı dayatacak yeterli asker sayısına sahip değildir¹⁰⁴. Lloyd George bu uyarıları görmezden gelerek Müttefiklerin, Türk'e, "barışı dayatabileceğini ve Kemalist kuvvetlerin askerî gücünün büyük ölçüde abartıldığını" göstermesi gerektiğini savunur¹⁰⁵. İşte İstanbul'un 16 Mart'ta Müttefiklerce resmî olarak işgal edilmesi kararı, Lloyd George'un çabaları sonucunda alınır¹⁰⁶. Bu görünüşte Müttefik işgalidir, fakat gerçekte, Barış Antlaşmasının maddelerini Türk Hükümetine kabul ettirmek için başlatılan, geçici (*ad hoc*) nitelikli bir İngiliz işgalidir¹⁰⁷.

Müttefiklerin Sevr'e son şeklini verdikleri San Remo toplantısı ve burada imzalanan (24 Nisan 1920)¹⁰⁸ anlaşmadan birkaç hafta sonra, 11 Mayıs 1920'de Müttefiklerin Sevr Tasarısı, Osmanlı Hükümeti'ne iletilir. Osmanlı Hariciyesi ise, 25 Haziran 1920'de buna çok kapsamlı ve neden uygulanamayacağı konusu iyi temellendirilmiş bir yanıt belgesi ile cevap verir¹⁰⁹. Bu belgede Osmanlı Hariciyesi, kendisine uygulanmaya çalışılan antlaşma

¹⁰³ "Yunan ihtiraslarına gem vurulmadığı sürece" Türkiye ile sorunların çözülüp, barış yapılması, ihtimal dâhilinde bile görülmemektedir. DBFP "General Staff Memorandum, April 1, 1920", Vol. 13, s. 56.

¹⁰⁴ DBFP Doc. No. 45, Vol. 7, s. 364. Ayrıca, Genel Kurmay'ın 15 Mart'ta ortaya koyduğu gözlemlerine göre, Lloyd George'un, Sultan'ı İstanbul'da bırakarak, gerektiğinde burada bulunan İngiliz Donanmasının silahları ile Türkiye'yi kontrol altında tutabileceği yönünde geliştirdiği stratejinin, artık inandırıcılığı yoktur; "Siyasi güç çoktan Anadolu'daki Ulusalcılara geçmiştir." A.y., "General Staff Memorandum, March 15, 1920", Vol. 1, s. 26. Ayrıca, Churchill' in Lloyd George'a yazdığı ve bu konuları içeren 24 Mart tarihli mektubu için bkz. Churchill, a.g.e., not 63, s. 378.

¹⁰⁵ DBFP, Doc. No. 50, Vol. 7, s. 417.

¹⁰⁶ A.y.

¹⁰⁷ Kent, a.g.e., not 84, s. 192.

¹⁰⁸ Bu antlaşma özetle, Sultanlığın İstanbul'da devamını, Müttefiklerin Avrupa Türkiye'sini ve Boğazlar Bölgesini işgal etme hakkını ve Türkiye'nin Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Ege adalarını bırakmasını onaylar. Anlaşmanın teksti için bkz. Hurewitz, a.g.e., not 2, II, 75-77.

¹⁰⁹ Bu cevabi belgenin orijinali, ana hatlarıyla, nitelik ve içerik bakımından, Baskın Oral tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu belgede çok çarpıcı noktalar söz konusudur. Baskın Oran'ın ortaya koyduğu, belgenin eziklik ve yakarış izlerini dahi taşımadığı gibi, çok onurlu ve uluslararası hukuk normları açısından çok iyi belgelenmiş ve temellendirilmiş; oldukça iyi analizlerle ve argümanlarla desteklenmiş bir belge olduğudur. Oran'ın yaptığı karşılaştırmalar, bu belgenin Lozan'da ortaya konulandan hiç geri kalmadığı, aslında pek çok açılardan da benzerlik gösterdiği yönündedir. Bkz. B. Oran, "Lozan'ın Öncülü Bir Onur Anıtı: Müttefiklerin Sevr Barış Antlaşması Tasarısına Osmanlı Hariciyesinin Yanıtı", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, TTK (Ankara, 15-17 Ekim 1997), ss. 257-274.

hükümlerinin, sağlam temellerden yoksun olduğunu çok iyi ifadelendirmiş; kaybedenler tarafında olsa bile, bu kümede kendisiyle birlikte yer alan diğerlerinden çok daha kötü ve eşitlikten uzak bir muameleye tutulduğunun altını çizmiştir¹¹⁰. Osmanlının bu eşitsizliğe atfı, özellikle Bulgaristan'ın Boğazlar Komisyonuna delege göndermesi konusunda, öylesine gözler önüne serilir ki, başka noktalarda değilse bile, bu konuda Müttefikler Sevr'in ilgili maddesinde değişikliğe giderek, Türkiye'ye Komisyonunda, Bulgaristan ile eşit haklar tanımak zorunda kalır¹¹¹.

Bununla birlikte, Osmanlı Hariciyesi'nin bu cevabi mektubu Müttefikler sathında çok rahatsız edici olmuştur; çünkü buradan anlaşılan, varsayılanın aksine, Osmanlı Hükümeti'nin bu antlaşmayı hiç de kolay kabul etmeyeceğidir. Bu nedenledir ki, Osmanlı Hariciyesi'nin mektubuna 16 Temmuz 1920'de verilen cevap çok sert ve tehditkârdır. Burada, Müttefikler nezdinde, Osmanlının işlediği suçlar bir bir sıralanır¹¹². Ayrıca, son söz niteliğindeki ifadeler, antlaşmanın en kısa zamanda imzalanması yönündeki sabırsızlığı

¹¹⁰ Osmanlı Devleti'nin cevabi mektubuna göre: Osmanlı Devleti, "Görünüş itibariyle, İstanbul'da hayati önemi olan suyuollarını kontrol edecek ve Boğazların Uluslararası kullanıma açık olmasını güvence altına alacak, uluslararası bir komisyon"; ama gerçekte, "sadece belli devletleri temsil edecek," Boğazlar Komisyonu'nu kabul edemez. "Türkiye ve başka birçok devlet bunun dışında bırakılırken, Başlıca Güçlerin delegelerine iki oy hakkı verilecektir." Dolayısıyla, taslak antlaşma metni, uluslararası olarak "Boğazların hukuki ve siyasi organizasyonunu" sağlayamadığı gibi, esas itibari ile belirli devletlerin, özellikle İngiltere'nin yararına, -böyle bir rejimin beraberinde getireceği bütün risklerle birlikte-siyasi ve askeri bir güç yaratmıştır. Bulgaristan bile bu komisyona delege gönderme hakkına sahipken, Türkiye hiç temsil edilmemektedir. Osmanlı Hükümlerinin bu şekilde ihlal edilmesi, "Boğazlarda denizciliğin serbestliğini" savunmak için gerekli değildir. "İçinde var olduğu öne sürülen amaçla bağlantılı olarak, Boğazların uluslararası bir hale gelmesini, güvenceye almak bir yana" bu Taslak Antlaşmanın oluşturduğu rejim, "boğazların başka bir devlet tarafından millileştirilmesine (kendi ulusal çıkarları yönünde kullanımına) hizmet edecektir." Boğazların tam anlamıyla uluslararası kullanıma açık hale gelmesi, ancak uluslararası bir organ yoluyla gerçekleştirilebilir, daha açık bir ifadeyle, bütün devletleri bir arada temsil edebilecek hukuki bir organ. Milletler Cemiyeti bu işi gerçekleştirmek için çok uygundur ve mesela tayin edeceği, tarafsız ve yüksek yetkilerle donatılmış bir Vekili yoluyla bu işi gerçekleştirebilir. Osmanlı Devleti, bu Vekilin denetimi altında, "bütün devletlerin bayraklarına eşit olarak uygulanacak", Boğazlardan ticari geçiş serbestliğini güvence altına almaya yönelik bütün sınırlamaları, kabul etmeye hazırdır. Burada alıntılanan önemli hususlar H. Howard'ın kitabından nakledilmiştir. Bkz. Howard, *a.g.e.*, not 27, ss. 97-98.

¹¹¹ Daha önce taslak metin hazırlanırken, Curzon, Fransa'nın önermesine rağmen, Türkiye'nin komisyonda üye bulundurmasına şiddetle karşı çıkmıştı. Çünkü Türkiye'ye hâlâ yenilgiye uğratılmış eski düşman muamelesi yapılıyor ve komisyonda, Yunanistan ve Romanya ile eşit şartlarda temsil edilmesini istemiyordu. *DBFP*, Doc. No. 40. ss. 316-317.

¹¹² Bunlar arasında, Osmanlı Devletinin Merkezi güçler yanında savaşa girmesi; Çanakkale Boğazını kapatarak, en az iki yıl savaşın uzamasına ve Müttefiklerin milyonlara varan insan yaşamıyla yüzlerce milyarlık zarara uğramalarına yol açmasının hatırlatılması, dikkat çekicidir. Howard, *a.g.e.*, not 27, s. 98.

gözler önüne sermektedir. Buna göre: "Eğer Osmanlı Hükümeti, Antlaşmayı imzadan kaçınırsa ve imzadan sonra, Anadolu'da otoritesini yeniden kurmak ve Antlaşmanın yürütülmesini sağlamak konusunda zaafa düşerse, Müttefikler, antlaşmanın İstanbul ile ilgili olan hükümlerini yeniden gözden geçirmek ve Türkleri Avrupa'dan 'bu defa sonsuza kadar' kovmak zorunda kalacaktır."¹¹³

Osmanlı Hükümeti'ne, antlaşma konusundaki kararını bildirmesi için, 27 Haziran gecesine kadar süresinin olduğu, bu cevabi mesajla iletilir. Görüleceği üzere çok büyük bir baskı söz konusudur ve yapılabilecek fazla bir şey yoktur; bu nedenle Osmanlı Hükümeti, yukarıda bahsi geçen az bir değişiklikle Sevr Antlaşması'nı¹¹⁴ 10 Ağustos'ta imzalamak zorunda kalır. Ama bilindiği gibi, bu Antlaşmanın onayı sürüncemede kalır ve Osmanlı Meclisi bunu hiçbir zaman onaylamaz¹¹⁵, gelişen olaylar ise, zaman içinde bu Antlaşmanın geçerliliğini kendiliğinden ortadan kaldırır.

Lozan Antlaşmasına Giden Yolda İngiliz Boğazlar Politikası

İngiltere, bu dönemde tarihte ilk defa olarak, her ne kadar aşırı bir isteksizlikle de olsa, bir adım ileri giderek Fransa ve İtalya ile Boğazların ortak askerî kontrolünde yer alır¹¹⁶. 1920 ilkbaharının sonunda tamamlanan Sevr Antlaşmasının içinde yer aldığı şekliyle, bu İngiliz ve Müttefikler kontrolü, Marmara Denizi ve Boğazların her iki tarafında oluşturulan geniş, askerî do-

¹¹³ A.y., s. 98

¹¹⁴ Antlaşmanın tam metni için bkz. *United Kingdom, Foreign Office, Treaty Series* No. 11 (1920), *Treaty of Peace with Turkey, Signed at Séves, August 10, 1920, Cmd., 964*; *United Kingdom Foreign Office, Treaty Series* No. 12 (1920), *Tripartite Agreement Between the British Empire, France and Italy, Respecting Anatolia, August 10, 1920, Cmd. 963*.

¹¹⁵ Aralık 1919'da Osmanlı Parlamentosu için yapılan seçimlerde, Mustafa Kemal'i ve ulusal hareketi destekleyen vekiller çoğunluğu kazanmıştı. Bununla birlikte Sultan, 16 Mart'ta Müttefiklerin İstanbul'u işgal etmesini takiben 1920 Nisan'ında Parlamentosu kapatmıştı. Bunun üzerine ulusal hareketi destekleyen vekiller, Ankara'ya gitmişler ve 23 Nisan'da Büyük Millet Meclisi'nin yeni hükümetini kurmuşlardı. Mustafa Kemal burada, bakanlar konseyi'nin ve Meclisin başkanı seçilmişti. Bu arada Sultan tahttan indirilmemiş fakat Müttefiklerin tutsağı olarak kabul edilmişti. 19 Mayıs'ta Meclis, Sevr'i imzalayan Damat Ferit Paşa'yı hain ilan etmişti. Bundan sonra da Büyük Millet Meclisi, "Türkiye'nin büyük bir bölümünün tek Hükümeti" oldu. Roderic Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lozan" *The Diplomats, 1919-1939* içinde, II Vols., (ed.) Gordon A. Craig and Felix Gilbert (Princeton: Princeton University Press, 1953; Atheneum, 1963), Vol. I, s. 180-82; Lewis, a.g.e., not 69, ss. 251-53.

¹¹⁶ Bu İngiliz Politikalarında bir devrim niteliği taşımıştır, çünkü İngilizler, Boğazlarla ilgilenmeye başladıkları 19. yüzyılın ilk yarısından bu yana, hiç bir zaman, Boğazların yönetiminde olmayı istememişler ve bundan özellikle kaçınmışlardır.

nanmadan tecrit edilmiş mıntukalarda, Müttefik güçlerinin sürekli varlığının devamı şeklinde uygulanacaktır. Fakat bu Boğazlar Meselesi’ne Sevr’in getirdiği çözümden geriye dönüş, antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra başlamıştır. Aslında bu antlaşmanın kolay kolay uygulanamaz ve değişimin adeta kaçınılmaz olduğu, 1920 yazı ve sonbaharında, Türklerin bunu asla kabul etmeyeceğinin anlaşılmasıyla kendini hissettirir.

Görünen odur ki, bu antlaşma maddelerini ulusal hareketi yürütenlere kabul ettirebilmek için, hiç istenilmeyen yeni bir savaşa girmek gerekir. Hâlbuki Mart’tan bu yana hazırlanan askerî raporların da açıkça ortaya koyduğu gibi, elde, bunu gerçekleştirebilecek yeterli güç mevcut değildir. Bu nedenle bir kez daha Venizelos ve Yunan ordusundan medet umulur¹¹⁷. Churchill’in dile getirdiği gibi, Sevr Antlaşmasının hazırlanması on sekiz ay almış, ama “daha Antlaşma hazır olmadan, geçerliliğini yitirmişti.” Olabilirliği sadece “bir tek şeye kalmıştı: Yunan ordusu.”¹¹⁸.

Yunan ordusuna duyulan bu güven birkaç ay içinde yerini tedirginliğe, hatta İngiltere dışındaki Müttefikler nezdinde, güvensizliğe bırakır. Bunun en birinci nedeni, Kasım ayında yapılan Yunanistan seçimlerinde Venizelos’un yenilerek, yerine Müttefik ülkelerde savaş suçlusu olarak nefret edilen, Kral Constantine’nin gelmesidir¹¹⁹. Özellikle Fransa ve İtalya bu durumdan çok rahatsız olarak¹²⁰, Anadolu’da ulusal hareketi yürütenlerle bir an önce antlaşmanın bir yolunun bulunması yönünde telkinde bulunurlar. Lloyd George ve Lord Curzon, Yunanistan’daki bu gelişmeden fazlaca etkilenmez-

¹¹⁷ W. N. Meddlcot, *British Foreign Policy Since Versailles*, 1919-1963 (London: Methuen and Company, Ltd., 1968), s. 38. Lloyd George’un desteği ile Haziran ayında Yunanlılar, Müttefiklerin İstanbul’u tehdit ettiklerini düşündükleri ulusal güçlere karşı, İzmit yarımadasını işgal ederler. Başka bir koldan daha, Antlaşma maddeleri gereği, Türkleri Trakya ve Edirne’den çıkarmak için harekete geçerler.

¹¹⁸ Churchill, *a.g.e.*, not 63, s. 376.

¹¹⁹ Constantine Kaizer’in kızı ile evlenmiş, Fransız ordularının onu ülke dışına sürgüne göndermesine kadar Alman yanlısı politikalar izlemiş, daha sonra oğlu Alexander tahta geçerek, Venizelos’la birlikte, Müttefikler yanında savaşa girmişti. Fakat sonradan Alexander’ın zamansız ölümü, Yunanistan’daki durumu bütünüyle değiştirmişti. Ondan sonraki gelişmeler, Yunan seçimleri ve Constantine’in yeniden başa geçiş hikâyesi, önemli ayrıntılarıyla Harold Nicolson tarafından anlatılmıştır. Bkz Nicolson, *a.g.e.*, not 51, ss. 253-258.

¹²⁰ *A.y.*, s. 257; Kahle, *a.g.e.*, not 58, s. 50. Özellikle Fransızlar, bu noktada bile İngiltere’nin hâlâ Yunanistan’ın yanında yer almasından ve Kral Constantine’i desteklemesinden öylesine rahatsız olurlar ki, bu durumun kendilerini, Türklerle dostluk kurmaları noktasında desteklediğini düşünürler. Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 258.

ler¹²¹, fakat Constantine'in başa gelmesi, İngiltere'de Yunan isteklerine duyulan ilgiyi ve sempatiyi azaltır¹²². Bunun da ötesinde, Parlamento üyeleri Sevr'in gözden geçirilerek yenilenmesi için baskı yapmaya başlarlar¹²³. Sevr'in yeniden görüşülmesi yönünde oluşan bu hava, Lloyd George'u, bir Müttefik toplantısı yapmaya zorlar. 26 Kasım -4 Aralık tarihleri arasında, onun çağrısıyla Londra'da toplanılır.

Bu toplantı sırasında, İtalyan ve Fransız temsilcilerinin ortaya koyduğu görüş, Sevr'in Yunan yanlısı bir Antlaşma olduğu, bu nedenle de, ulusal hareketi yürütenlerin kabul edebileceği bir şekilde, revize edilmesi gerektiğidir. Aslına bakılırsa Fransa bu antlaşmayı henüz onaylamamıştır ve Fransızların İngiliz Büyükelçisi Harding'e naklettiği, "hiçbir kuvvetin, Fransız Hükümeti'ni Sevr'i bu haliyle onaylamaya zorlayamayacağı" şeklindedir¹²⁴. Fransa'nın bu noktadaki önerisi, Marmara Denizi'nin ve Çanakkale Boğazının kuzey bölgeleri ile İzmir'den Yunanlıların çıkarılması yönünde, antlaşmanın yeniden ele alınmasıdır¹²⁵.

Lloyd George, bütün bu yeni arayışlara ve baskılara direnir. Zaten bu konferansı toplanmasındaki amaç, Sevr'in Türkler lehine gözden geçirilmesi değil, sadece gelen baskıları bir süre için bertaraf edebilmek, o günü kurtarmak ve biraz da Yunanlılar için zaman kazanmaktır. Başbakana göre, Müttefikler artık Türkleri kontrol edememektedir, Trakya'nın Türklerle geri verilmesi demek, Müttefiklerin Boğazlar üzerindeki kontrolünün tamamıyla kaybı demektir. Oysaki Müttefikler, bütün olumsuz gelişmelere rağmen, hâlâ Yunanistan'ı kontrol edebilmektedir. Bu nedenle Lloyd George bekle ve gör politikasını tercih ederek, herhangi bir değişikliğe gidilmeden önce, Yunan-Türk savaşının ne yönde gelişeceğinin beklenmesini, değişikliğin ancak, Curzon'un savunduğu şekliyle, Yunanlıların yenilgisi gerçekleşirse ele

¹²¹ Lord Curzon, şartlı da olsa, Yunanistan'a verilen desteğin sürdürülmesi gerektiğini, hatta Constantine yeniden seçilirse, tanınmaması için bir neden olmadığını ileri sürer. Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 257. Lloyd George ise, dünyanın o bölgesindeki Yunan halkının dostluğunun, İngiltere açısından, hiçbir ülke için olmadığı kadar önemli olduğunu, bu nedenle de Constantine'in geri dönüşünün, İngiliz-Helen dostluğunu değiştirmeyeceğini dile getirir. *A.y.*, 258.

¹²² *A.y.*, s. 388, 257.

¹²³ Sonyel, *a.g.e.*, not 71, s.86.

¹²⁴ *DBFP*, "Harding (Paris) to Curzon, December 12, 1920", Vol. 13, s. 202. 27 Kasım'da Harding Paris'e Büyükelçi olarak atanmıştı.

¹²⁵ *DBFP*, "Notes of an Allied Conference, December 3, 1920", No. 98, Vol. 8, s. 843.

alınması gerektiğini ileri sürer¹²⁶. Dönemin genel Müttefik politikalarını yönlendiren Lloyd George olduğu için, bu sefer de belirleyici olur ve dile getirilen Müttefik taleplerinden bir sonuç alınmaz.

Fakat bundan sonra işler, hiç de istenildiği gibi gitmez; Yunanlılar sanılanın aksine, artık, kontrol altında değildir. Kral Constantine, yayılmacı ihtirasları fazla olan birisidir ve Ocak ayı içinde ordularını, Ankara'yı ele geçirmek hedefine yönelik olarak harekete geçirir. İşin ilginç yanı, yakın gelecekte, Fransa, İtalya, hatta İngiltere, Türklerle anlaşmak yönünde adımlar atmak isterken, ikna edilemeyen taraf Yunanistan olur. Bu ülke adeta İngiltere'nin kendi elleriyle yarattığı bir canavara dönüşür.

Bütün gelişmeleri ve bu kötü gidişi görüşmek üzere, Müttefik ülkelerin başbakanları ve Dışişleri bakanları, 25 Ocak'ta Paris'te bir araya gelerek, en kısa zamanda bir çözüme ulaşabilmek için, geniş çaplı bir konferans düzenlemeyi kararlaştırırlar. Curzon'un önerisiyle, Yunanlılar, Türkler (hem İstanbul, hem Ankara hükümetleri) ve Müttefikler olmak üzere, bütün tarafları bir araya getirecek, bir yuvarlak masa konferansı düzenlenmesine karar verilir¹²⁷.

Bunu takip eden dönemde, İngiliz Boğazlar Politikasındaki değişimlerin seyri, Türkiye'nin askerî dirilişi ve Yunanistan'ın Sevr'i dayatmaktaki başarısızlığı, İngiltere'deki savaş sonrası askerî tasarruf tedbirleri ve en nihayetinde Müttefikler arasında, Boğazlardaki Türk hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesinin hangi ölçüde olacağı konusunda ortaya çıkan görüşlerin seyrine göre belirlenir. 1921'in başından 1922 güzüne kadar olan dönemde, yukarıda belirtilen gelişmeler, Lloyd George ve Lord Curzon'u, Boğazlarda sınırsız geçiş hakkının olması ve bu bölgedeki Türk kontrolünün, Müttefik askerî kontrolü ile yer değiştirmesi yönündeki isteklerinden, yavaş yavaş geri çekilmeye zorlar.

1921'in ilk aylarından itibaren, Sevr'den adım adım uzaklaşılarak, Lozan'a doğru uzanan yolda, önemli eşikleri oluşturacak ve bu defa bütün tarafları içinde barındıran, konferanslar¹²⁸ dönemi başlar. İlk önemli safha,

¹²⁶ DBFP, "Notes of an Anglo-French Conference, November 26-Dedember 2, 1920", No. 95, 97, vol. 8, s. 816.; Appendix I to Doc. No. 97, s. 839; Sonyel, a.g.e., not 71, s. 87.

¹²⁷ DBFP, "Notes of an Allied Conference, January 25, 1921", No. 4, Vol. 15, s. 32-33; 36-37.

¹²⁸ Bunlar genellikle, Yunanlılar, Türkler (hem İstanbul, hem Ankara hükümetleri) ve Müttefikler olmak üzere, bütün tarafları bir araya getirecek yuvarlak masa konferansları şeklinde yapılır.

Şubat-Mart 1921 arasında yapılan Londra Konferansıdır. Burada, İstanbul ve Ankara Hükümeti temsilcileri, iki başlılığı ortadan kaldırarak, Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in şahsiyetinde, ortak bir irade ortaya koyarlar. Konferansta Sevr'e karşı ileri sürülen Türk Tezinin, Boğazlarla ilgili çözüm konusunda en önem verdiği husus, İstanbul'un güvenliği meselesidir¹²⁹. Bunun sağlanması yönünde öne sürülen şartlar: Sınır olarak, 1913'deki Midye-Enez hattına geri dönülmesi ve Yunanistan'ın Doğu Trakya'dan tamamıyla çekilmesidir¹³⁰. Birleştirilmiş Türk Delegasyonunun, Boğazlarla ilgili olarak üzerinde durduğu ikinci önemli husus, Boğazlardan Serbest geçiş prensibi ile ilgilidir. Buna göre Türkiye, "Boğazlardan serbest geçişi, bütün devletlerin bayraklarına, tam bir eşitlik içinde uygulanmasını güvenceye alan, her karara mutabık kalacaktır," ama belli şartlarla: 1. İstanbul'u tehlikeye atmadığı; 2. Türkiye'nin bütün egemenlik haklarına saygı duyduğu takdirde¹³¹.

Lloyd George, Türk Tezinde yer alan birinci konu ile ilgili olumlu yönde bir adım atmaya ve Yunanistan'ı terk etmeye henüz hazır değildir; ama yine de, Türklerin tatmin edilebileceğini düşündüğü ikinci konu üzerinde bazı düzenlemeler yapılabileceği noktasına gelir. Lloyd George'un politikaları açısından bakıldığında bu yeni bir durumdur ve sonuç itibarıyla de, Müttefikleri Sevr'den geriye çeken, Türkleri ise, Lozan'a giden yolda, ileriye götüren bir adımdır. Bu noktaya gelmesinde, belli gelişmelerin etkili olduğu söylenebilir. Her şeyden önce, İtalya ve Fransa, artık İstanbul'da büyük miktarlarda işgal kuvveti bulundurmaya istememektedirler. Aslına bakılırsa, İngiltere de "orada düzeni sağlamak yolunda, belirsiz bir süre için askerî güç bulundurmaya hevesli değildir."¹³² Bu dönemde, İngiltere içinden gelen yoğun baskılar askerî harcamaların azaltılması yönündedir¹³³. Ayrıca,

¹²⁹ Bekir Sami Bey, konferans sırasında konuyu şu şekilde izah etmişti: "İstanbul'un güvenliği, Boğazların ve Marmara Denizi'nin etrafındaki toprakların Türk olmasını gerektiriyordu; İstanbul doğal ve kaçınılmaz olarak Doğu Trakya'ya bağlıydı, bu sağlanmadığı sürece, şehrin ne güvenliği ne de varlığının devamı olabilirdi." *DBFP*, "Statements made by Constantinople Delegation, March 12, 1921" Appendix 2 to Doc. No. 59, Vol. 15, p. 407.

¹³⁰ *DBFP*, "Statements Submitted by Turkish Delegation", Appendix to Doc. No. 20, Vol. 15, ss. 197-180. Türk Tezini, konferansta dile getiren Bekir Sami Bey'dir, bu şekilde de, asıl muhatapın artık Ankara Hükümeti olduğu, diplomatik bir dille ifade edilmiş olur.

¹³¹ *DBFP*, "Notes of an Allied Conference, February 23, 1921," Vol. 15, Doc. No. 19, ss. 169-170.

¹³² *DBFP*, "Notes of an Allied Conference, March 9, 1921", Vol. 15, Doc. 51. ss. 63-64, 66.

¹³³ İngiltere, savaş sonu dönemde Almanya ile Barış imzalanmasına rağmen, barış dönemine giremedi. Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasının gecikmesi, Osmanlı topraklarında önemli miktarlarda asker tutulmasını gerekli kıldı. Bunun ise ekonomiye getirdiği yük büyüktü ve İngiltere'de tartışılmaya başlandı. Ağustos 1919'da Hazine'nin ortaya koyduğu yaklaşıma göre, askerî servislerin önceliğinin imparatorluk içinde polis gücü sağlamak şeklinde olmalıydı, yeni bir büyük savaşa hazırlık şeklinde değil. Ayrıca gelecek on yıllık dönemde Avrupa'da büyük

1921'den itibaren, basında ve akademik çevrelerde, Hükümetin Türkiye politikalarını ciddi bir biçimde eleştiren yazılar artmaya başlamıştır¹³⁴. Öte yandan, kısmî de olsa Bekir Sami Bey'in Lloyd George ile 4 Mart'ta yaptığı özel görüşmenin etkisinden bahsedilebilir. Bu, her iki taraf için, İngiliz-Türk dostluğunun yeniden tesisi yönünde düşüncelerin dile getirildiği bir ortam oluşturmuştu. Bu noktadan sonra, Lloyd George'un hâkimiyet ve bağımsızlık konularındaki Türk hassasiyetlerine daha olumlu baktığı söylenebilir¹³⁵. Bütün bunların yanı sıra, Yunanistan'daki liderlik değişimi ve izlenen yeni politikalar, Lloyd George'un bu ülkeye olan güvenini, giderek zedeleyen bir noktaya taşımıştır¹³⁶. Bütün bunların sonucu olarak İngiliz Başbakanı, Türklere de hoş görüneceğini düşündüğü bir denemede bulunarak, Boğazlar üzerindeki askerî kontrolün azaltılması önerisini gündeme getirir. Ona göre "Müttefik kontrolleri ne kadar gevşetirse, o kadar iyi olacaktır."¹³⁷ Bu konferanstan ve Lloyd George'un önerilerinden bir netice alınmaz; Türkler kendi istekleri karşılanmadığı için¹³⁸, Yunanlılar ise, Türklerle

bir savaş olmamalı ve asker sayısı buna göre azaltılmalıydı. Ayrıca Savaş Ofisi, Nisan 1920'de asker sayısını azaltma kararı alarak, 3.500.000'den (Kasım 1918 itibarı ile), 370.000'e (Kasım 1920) indirdi. Ayrıca 1921'de hükümet üzerinde artan siyasi baskılar da, harcamaların mümkün olduğunca azaltılması yönündeydi. Bu konudaki tartışmalar için bkz. David French, *The British Way in Warfare, 1688-2000*, (London: Unwin Hyman, 1990), 180-181.

¹³⁴ Bunlardan bazıları şunlardır: A. J. Toynbee, "The Denouement in the Near East" *The Contemporary Review*, Vol. CXII (October, 1922), ss. 409-418; H.C. Wood, "The Anatolian War" *Fortnightly Review*, Vol. CX (September, 1922) ss. 492-500; V. Chirol, "Our Policy since the Armistice" *The Times*, September 18, 1922.

¹³⁵ Bu dönemde Lloyd George, Türkiye üzerindeki ekonomik ve mali kontrollerin gevşetilmesini destekleyen bir noktaya gelmişti. Bunu, Müttefiklerin Dışişleri Bakanlıkları tarafından dayatılmaya çalışılmış bir hata olarak telakki ediyordu. *DBFP*, "Notes of an Allied Conference, March 10 1921", Doc. No. 53 and 56, ss.375 and 394.

¹³⁶ Bu konferansa katan İtalyan Dışişleri Bakanı Count Sforza'nın anılarında naklettğine göre, "Lloyd George yeni Yunan rejimine daha az sempati duyuyor ve Yunanistan'ın geleceği noktasında daha az güven duymaya başlıyordu." Count C. Sforza, *Diplomatic Europe Since the Treaty of Versailles* (New Haven: Yale University Press, 1928), s. 63.

¹³⁷ *DBFP*, "Notes of an Allied Conference, March 9, 1921", Vol. 15, Doc. 51. ss. 63-64, 66. Bu önerinin kapsamı içinde özetle şunlar vardır: Askerden arındırılmış alanların genişliğinde büyük çaplı indirimler; Marmara Denizi'nin ve Çanakkale Boğazının kuzey kıyıları haricindeki tüm Boğazlar bölgesinde Türk hâkimiyetinin yeniden restore edilmesi; Müttefik işgal güçlerinin miktarında azaltmaya gitmek ve bu güçleri sadece Gelibolu yarımadası ile sınırlı tutmak. A.y., "Notes of an Allied Conference, March 9, 1921", Vol. 15, Doc. 51. ss. 63-64, 66.

¹³⁸ Konferansın sonuna doğru, Lloyd George ve Bekir Sami Bey arasında yapılan özel görüşmede, Lloyd George Bekir Sami Bey'i, getirilen yeni önerilerle, Türklerin İstanbul ve Boğazlarda özgürlüğünün yeniden tesis edildiği konusunda ikna etmeye çalışır. Fakat Bekir Sami Bey, Trakya ve İzmir'in Türkiye'nin geleceği bakımından vazgeçilemez olduğunu ve bunlar da geri alınmadan, bir anlaşmanın olamayacağını belirtir. Lloyd George için Trakya'daki Türk istekleri kabul edilemez niteliktedir. *DBFP* "Interview Between Lloyd George and Bekir Sami, Mart 16, 1921" Doc. No. 65, s.441.

yürüteceği savaşta daha fazlasını kazanacağını düşündüğü için kabul etmez¹³⁹.

Genel olarak bakıldığında, bu konferanstan bir sonucun alınmadığı düşünülebilir; ama merceklerle incelendiğinde, İngiltere'yi, yürüdüğü yolda yalnız bırakan oluşumların ilk nüvelerinin burada oluştuğu görülecektir. İngiltere'nin dikkati dışında, Bekir Sami Bey ile Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında, bu iki devletin İngiltere ile yollarını ayıracak ve Sevr'in gözden geçirilerek düzeltilmesini kolaylaştıracak önemli görüşmeler ve anlaşmalar yapılır¹⁴⁰. Ankara Hükümeti ile İngiltere'nin iki müttefiki arasında gelişen ve anlaşmalarla sonuçlanan bu yakınlaşma, İngiliz Hükümeti'nin Parlamentoda ciddi biçimde eleştirilmesine yol açar¹⁴¹. Bütün bunlara ek olarak, Rusya ile de bir dostluk antlaşması imzalanır ve bu ülke, Ankara'daki Ulusal Parlamento'yu, Türkiye'nin asıl temsilcisi olarak kabul eden ilk devlet olur (16 Mart 1921)¹⁴². Görüleceği üzere İngiltere'nin eski ve hali hazırdaki müttefikleri birer birer, Ankara'ya yaklaşan ve İngiltere'den uzaklaşan bir yaklaşım içine girmişlerdir.

¹³⁹ Yunanlılar Doğu Trakya'yı ellerinde tutmaktadırlar, İzmir'de ise herhangi bir ödüne hiç yanaşmak niyetinde değildirler. Üstelik daha da fazlasını ele geçirmek imkânı vardır. 23 Mart 1921'de yeniden saldırıya geçerler.

¹⁴⁰ Ekonomik ödümler karşılığında İtalyan ve Fransız temsilcileri, Anadolu'daki askerlerini geri çekmeyi kabul ederler. Sevr'in değiştirilmesi yolunda, Fransız temsilci, Suriye-Türkiye sınırındaki Türk taleplerini desteklemeyi; İtalyan temsilci ise benzer bir biçimde, Türklerin Trakya ve İzmir'i geri almak yolundaki taleplerini desteklemeyi taahhüt eder. Davison, *a.g.e.*, not 115, s. 189; Sonyel, *a.g.e.*, not 71, ss. 101-105. Curzon bu olan biteni öğrendiğinde, ortak düşmanla yapılan bu gizli anlaşmalar nedeniyle adeta ateş püskürür. *DBFP*, "Curzon to Rum-bold, March 29, 1921, and Curzon to Harding, March 29, 1921", Vol. 17, ss. 96-98. Her ne kadar bu çok özel anlaşmalar Ankara'daki Meclis tarafından onaylanmasa da, bunlar, takip eden dönemde yapılacak ikili görüşmelerin esasını oluşturur. Fransa ile buradan yola çıkılarak, Ekim 1921'de Franklin-Bouillon Anlaşması yapılır. Bu İngiltere'nin arkasından yapılan bir anlaşmadır. Buna göre Fransa, Antalya'yı Türkiye'ye geri vererek ve bu ülke ile yaptığı savaşı sona erdirerek, kendi açısından Sevr'i tek taraflı olarak değiştirir. Davison, *a.g.e.*, not 115, s. 193; Sonyel, *a.g.e.*, not 71, s. 135-138. Anlaşmanın metni için, bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, not 2, Vol. 2, 97-100. Devamında da İtalya ile anlaşmalar yapılır. Bu görüşmeler için bkz. Sonyel, *a.g.e.*, not 71, ss. 141-143.

¹⁴¹ Bunların akabinde, İngiltere'deki House of Common'daki üyeler, Türk-Fransız ve Türk-İtalyan anlaşmalarının içeriklerinin yayınlanması konusunda ısrar etmişler ve İngiltere'nin bunlar imzalanmadan önce danışılıp danışılmadığı konusunda bilgilennmek istemişlerdi. Fakat Hükümetin bunlara yönelik net bir cevabı yoktu, sadece bunların farkında olduklarını ve ilgili hükümetlerle, konu üzerinde görüşme talebinde bulunduklarını dile getirmekle yetinmişlerdi. *Parliamentary Debates (Commons)*, Vol. CXI (April 18, 1921), p. 1514. Aslında konu ile ilgili zamanında bilgi sahibi olamamışlardı. Bu sözler bir nevi bu durumun kabulüdür.

¹⁴² Kahle, *a.g.e.*, not 58, s. 52.

Bundan sonraki süreçte, Fransa ve İtalya, Türklere karşı Yunanistan'ı savunan ve İngiltere'yi destekleyen bir konumdan artık çok uzaktadırlar¹⁴³. Önceleri, Boğazların savunusunu, Müttefiklerin uhdesi altında, tamamıyla askerî bir mesele olarak kabul ederler ve kimseyi karıştırmak istemezlerken, geldikleri nokta itibarıyla bunu, "bütün Dünya'nın" siyasî bir sorunu olarak görmeye meylederler¹⁴⁴.

Bu arada, Anadolu'da süregelen savaşta, Yunanlıların beklenen başarıyı gösterememesi ve Türklerin ise giderek güçlenmesi, sonuca ulaşmayı geciktiriyor; barışın bir an önce sağlanmasını isteyen Müttefikler açısından bir çıkmaz oluşturunuyordu. Bu duruma bir çözüm getirmek için, İngiltere bu dönemde bir kez daha girişimde bulunur ve uzlaşmayı hedefleyen yeni öneriler hazırlar. Türklere sunulması düşünülen bu yeni teklifin mimarı Curzon'dur ve İngiltere'nin o güne kadar Trakya ve Boğazların kontrolü konusunda takındığı katı tutumdan ödün vermeyi vaat eder. Teklifin ilk göze çarpan maddesi, sınırları, Midye'nin (Midia) Güneyindeki Çatalca hatundan Marmara Denizi'ndeki Tekirdağ'a (Rodosto) kadar genişletilen, Marmara Denizi'nin kuzey kıyısının Türkiye'ye verilmesi şeklindedir¹⁴⁵. Burada hedeflenen, kısmî bile olsa, Türklerin İstanbul'un güvenliği konusundaki kaygılarını bertaraf etmeye çalışmak, bu şekilde de, başlatılması düşünülen görüşmeler için farklı bir zemin oluşturmaktır. Bununla birlikte önerilen, istenilen sonuç için gerekeni sağlamaktan uzaktır, çünkü Türklerin istediği Midye-Enez (Enos-Midia) hatıdır; hem diğer müttefiklerce, hem de İngiliz Genel Kurmayı¹⁴⁶ tarafından desteklenen de budur. Fakat bu dönemde Curzon'a sunulan raporlar, "Boğazlardan serbest geçiş güvenliğinin ancak, Çanakkale Boğazı'nın her iki kıyısındaki hâkimiyetin

¹⁴³ Bu zamana kadar Fransa çoktan Türk ulusal hareketinin önemini ve ciddiyetini anlamış, her ne kadar başlangıçta Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasını desteklediyse de, sonradan saf değiştirmiştir. Aslında en başından beri, hem Fransa hem de İtalya, Yunanistan'ın Barış Antlaşmasındaki kazançlarından memnun değillerdi. Ayrıca Yunanlıların, Doğu Akdeniz'de İngiliz hâkimiyetini sağlamak amacıyla, bu ülkenin ajansı olarak çalıştıkları şüphesini taşıyorlardı. Bkz. Yapp, a.g.e., not 53, s. 318.

¹⁴⁴ DBFP, "Notes of an Allied Conference, August 10, 1921", Vol. 15, Doc. No. 94, ss. 659.

¹⁴⁵ DBFP, "Memorandum by the Marquess Curzon of Kedleston Respecting Intervention Between Greece and Turkey, October 7, 1921," Doc. No. 405, Vol. 17, s. 428.

¹⁴⁶ Mesela bu dönemde İngiliz Genel Kurmay Başkanı General Wilson, Türkiye'ye yönelik olarak oluşturulan politika'nın bütünüyle değişmesi gerektiğini hararetle savunuyordu. O İngiltere'nin Türkiye ile yeniden dost olmasını istiyor ve İzmir, Trakya, Edirne İstanbul ve Boğazların da Türkiye'ye geri verilmesini savunuyordu. Bkz. Sir C.E. Callwell, *Field Marshall Sir Henry Wilson: His Life and Diaries*, II Vols. (London: Cassell and Company Limited, 1927), Vol II, ss. 313, 293-294.

Türklere geri verilmemesiyle mümkün olabileceği" düşüncesini ön plana çıkarmaktadır¹⁴⁷.

Burada dikkati çeken diğer bir öneri ise Boğazların fiziki kontrolü ile ilgilidir. Aralık sonuna kadar iyice belli olur ki, Müttefik kuvvetler, artık, fiziki olarak Boğazların kontrolünde yer almakta hevesli değildirler. Müttefiklerce yalnız bırakılan İngiltere de, Boğazlarda uzun süreli bir polis gücü rolünü üstlenmek istemez. Bu nedenle de Lord Curson, Boğazların kontrolü için Milletler Cemiyeti'nin sorumluluk almasını önerir¹⁴⁸. Boğazların daha geniş çaplı bir uluslararası kontrole geçmesini öngören bu teklifin altında yatan, Türkleri masaya yöneltebilecek bir itici güç oluşturmaktır¹⁴⁹. İngiltere açısından bakıldığında bu önemli bir tavizdir, çünkü fiiliyatta oluşacak durum, aslında, askerî kontrolün Türkiye'ye geri dönmesiyle eş anlamlıdır. Hem Lloyd George, hem de Lord Curson, Milletler Cemiyeti kontrolünün gerçek bir kontrol olmaktan çok uzak olduğunu farkındadır¹⁵⁰. Sonuç olarak geline bu durum, bir yandan Müttefiklerin Boğazları kontrol etme iradesindeki büyük çöküşün ifadesidir; diğer yandan da, İngiltere'nin Türkleri, Boğazların hâkimiyetinden men etme politikasının, artık iflâs ettiğinin bir delilidir. Fakat Müttefiklerin bunu kabul edebilmesi için biraz daha zaman gerekecektir.

Hazırlanan bu yeni öneriler paketi¹⁵¹, Fransız ve İtalyanlara, görüşülmek üzere, 30 Aralık'ta sunulur¹⁵². Ancak, Müttefikler arasındaki müzakereler Mart 1922'ye kadar başlamaz. Bunun en önemli sebebi, Fransa'da meydana gelen yönetim değişikliğidir; Briand'ın yerine başbakan olarak, oldukça sert bir kişiliği olan Poincaré gelmiştir. Yeni Fransız Başbakanı, konferanslardan hiç hoşlanmamaktadır ve karşılıklı görüşlerin yazılı olarak iletilmesini ister; bu da öneriler konusunda karara varılmasını geciktirici bir rol oynar. Selefinin aksine, Poincaré, İngiliz önerilerinin, müzakereler için uygun bir zemin oluşturmadığı görüşündedir. Ona göre bunlar, daha çok Yunan yanlısı bir

¹⁴⁷ DBFP, Enclosure to Doc. No. 496, Vol. 17, s. 539.

¹⁴⁸ DBFP, "Memorandum of Proposals for discussion at the Conference of Allied Foreign Ministers on the Revision of the Treaty of Sévres, December 30, 1921" Enclosure to Doc. No. 496, Vol. 17, ss. 536-541. Buna göre Milletler Cemiyeti, yıllık olarak, Uzmanlar Komisyonu'nu yollayacak ve onlar da silahlardan arındırılmış olan bölgeyi inceleyerek, raporlarını hazırlayacaklar, a.y., 541-42.

¹⁴⁹ A.y., s. 541.

¹⁵⁰ DBFP, "Notes of an Allied Conference, December 3, 1920", Vol. 8, Doc. No. 98, s. 844.

¹⁵¹ İki yeni öneri dışındakiler, Mart ayındaki Londra Konferansında ortaya konulanların tekrarıdır.

¹⁵² DBFP, "Memorandum of Proposals for Discussion at the Conference of Allied Foreign Ministers on the Revision of the Treaty of Sevres, December 30, 1921," Enclosure to Doc. No. 476, Vol. 17, ss. 536-537.

görüntü vermekte ve Türkleri yeterince desteklememektedir¹⁵³. "Fransa, hangi şekilde olursa olsun, Türklerin, Yunan yanlısı bir barış anlaşmasını kabul etmeye zorlanmasına müsamaha etmeyecektir. Fransa, kendisi de böyle bir baskı uygulamayacaktır; çünkü Müttefik çıkarları tehlikede değildir. Türklerle, kabul edebilecekleri bir anlaşma sunulmalıdır"¹⁵⁴.

İtalya da benzer bir yaklaşım içindedir. Bu iki ülkenin Türkiye yanlısı bir tavır sergilemesi karşısında, Kral Constantine'in Başbakanı, M. Gounaris ülkesini savunma ihtiyacı duyar. 15 Şubat 1922'de, Lord Curzon'a yazdığı bir mektupta, "İlgili Güçlerin, arabuluculuğu tartıştıkları sırada, Mustafa Kemal'in, Rus, Fransız ve İtalyan kaynaklarından askerî mühimmat aldığını; İngiltere'nin, en azından, Türklerle sağlanan miktarlardaki parasal ve teçhizat yardımını kendilerine sağlamadığı takdirde, Yunan ordularının Anadolu'dan çekilmek zorunda kalacağını" bildirir. Curzon'un buna cevabı ise, durumun gerektirdiğinin aksine açık bir cevap değildir. "Askerî durumun, M. Gounaris'in belirttiği kadar acil olmadığı umudunu taşıdığını, bu durumda izlenmesi gereken en iyi yolun, bütün tarafları içine alan diplomatik bir çözüm arayışı olacağını" belirtir¹⁵⁵. Bu dönemde Curzon'un açıkça Yunanistan'ı destekleyen bir tavır ortaya koymamasının ve durumu geçiştirmeye çalışmasının en önemli sebebi, Türklerle, bir an önce anlaşmak istemesidir¹⁵⁶; çünkü meselenin bu şekilde uzayıp gitmesi, Hükümetin de kendi içinde sorunlar yaşamasına sebep olmaktadır¹⁵⁷.

¹⁵³ DBFP, Enclosure in Doc. No. 496, Vol. 17, ss. 537-39.

¹⁵⁴ DBFP, "Conversation Notes of Curzon-Poincaré Meeting," Doc. No. 508, January 16, 1922, Vol. 17, ss. 576-579.

¹⁵⁵ Nakleden Nicolson, a.g.e., not 51, s. 267.

¹⁵⁶ Taylor, a.g.e., not 10, s. 190.

¹⁵⁷ Daha önce değişik vesilelerle dile getirildiği gibi, Türkiye söz konusu olduğunda hükümet içinde her zaman farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde de benzer bir durum mevcuttur. Churchill, Birkenhead ve Curzon, hâlihazırdaki koşullar itibarı ile bir an önce Mustafa Kemal ile bir anlaşmaya varılmasını istemektedir. Lloyd George ise, henüz Yunanlıları tamamiyle terk etmeye hazır değildir ve kabine üyelerine rağmen, hâlâ gizlice, Yunanlıları desteklemenin yollarını aramaktadır. Bkz. Taylor, a.g.e., not 10, s. 190. Kabinenin Hindistan işlerinden sorumlu Bakanı Montagu ise, savaşın en başından beri, izlenen Türkiye politikasına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu dönemde Montagu, Lloyd George'un politikalarına yönelik eleştirilerini artırmış; hatta mesele, Yunanistan'ın İngiltere'den yardım isteyen girişimleriyle bir kabine krizine bile dönüşmüştür. Yunan Başbakanı Gounaris'in mektubu, İngiltere'nin Yunanistan'a yeni bir saldırıya girişebilmesi için yardım edeceği söylentilerini çıkarmış, bunun ise Hindistan'daki yansımaları çok olumsuz olmuştur. Bu gelişme üzerine, Hindistan Valisi Montagu'yu arayarak, bu söylentinin doğru olmadığını belirten ve Türklerle yönelik güçlü bir sempatiyi de içinde barındıran bir belge yayımlamak için izin istemiştir. Montagu ise kabineye danışmadan buna izin vermiştir. 4 Mart 1922'de yayımlanan bu bildiriye karşı, Curzon'un tepkisi ise büyük olmuştur. Bu aslında Kabinenin karar vermesi gereken ve asıl itibarı ile de kendi Bakanlığının yetki alanında olan bir konudur, dolayısıyla, kabinede büyük tartışmalara sebep olur. Lloyd George'un da Curzon'un yanında yer alması, Montagu'nun istifası ile sonuçlanır. Bkz. Nicolson, a.g.e., not 51, s. 267-68. A.J.P Taylor ise Montagu'nun istifasına sebep olarak, Lloyd George'un

Türklerle Yunanlılar arasında uzlaşmaya dayalı bir barış anlaşması hazırlanmasına yönelik Müttefik Konferansı 22-26 Mart arasında Paris'te yapılır. İngiltere adına Lord Curzon katılır¹⁵⁸. Meselenin Boğazlarla ilgili bölümü, yoğun olarak 24 Mart'ta görüşülür. Burada ağırlıklı konu Trakya'dır. Her ne kadar Curzon, Midye-Enez hattı konusundaki Fransız ısrarını bertaraf edebilse de¹⁵⁹, müzakereler öylesine çetin geçer ki, Aralıkta sunulandan daha ileri giden, yeni önerilere razı olmak durumunda kalır. İlk olarak, daha önce Yunan-Türk sınırı olarak kabul edilen Çatalca hatunun, Tekirdağ'ın (Rodosto) batı noktasından, kuzey-kuzeydoğu tarafında, Bulgaristan sınırına uzanan yeni hat ile değiştirilmesine, onay verir¹⁶⁰. İkinci olarak ise, Çanakkale Boğazı'nın Asya tarafındaki kıyısının Türk hâkimiyetine geri verilmesini kabullenir; Türkleri ikna etmek için, Çanakkale'deki Müttefik işgal hattı kaldırılacaktır¹⁶¹. İngiltere açısından bakıldığında bu oldukça ileri bir ödündür, çünkü daha bir ay öncesinde hazırlanan askerî raporlar, Boğazların etkin bir kontrolünün ancak, Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasının Müttefiklerin elinde olması halinde yapılabileceği yönündeydi¹⁶². Dolayısıyla bu yeni durum, İngiltere'nin Boğazları kontrol etme noktasındaki isteğinin giderek azaldığının bir göstergesidir. Ayrıca bu konferans sırasında, Curzon tarafından, Boğazların Kontrolünün, Müttefiklerin yerine Milletler Cemiyetine verilmesi önerisi ve bu yönde görüş birliğine varılması da, bu durumu destekler niteliktedir¹⁶³. Bütün bunlar sonuç itibarı ile Boğazların, yeniden Türk Boğazları haline dönüşebilmesinin yolunu açmaktadır.

Yunan yanlısı politikalarına karşı gösterdiği tepkiyi gösterir. Bkz. Taylor, a.g.e., not 10, s. Asıl sebep ne olursa olsun, bu istifa kabinenin yakın bir zamanda çatırdayacağını ilk sinyallerini verir; bir bakıma da, sonunda Lloyd George'un istifasına uzanan gelişmelerin başlangıcını teşkil eder.

¹⁵⁸ Harold Nicolson, Curzon'un Paris'e gitmeden önce, Türk Hükümeti Temsilcileriyle 16 Mart'ta, Carlton House Terrace'de görüşme yaptığını ve onlara, Türklerin ateşkesi kabul etmeleri halinde Yunanlıları, Anadolu'yu tahliye etmeleri için ikna etmeye çalışacaklarına söz verdiğini belirtir. Bkz. Nicolson, a.g.e., not, 51, s. 268.

¹⁵⁹ Bu dönemde İngiltere, Yunanistan'ı tamamiyle terk etmeye hazır değildir. Ayrıca, Gelibolu'nun Türklere geri verilmemesi, İngiltere'nin hayatı çıkarları için gereklidir. *DBFP*, Doc. No. 564, Vol. 17, s. 708. Hâlbuki Türkler, Edirne'yi de içine alan Doğu Trakya'nın geri verilmesi noktasında ısrarcıdır. Yusuf Kemal Bey'in Londra temasları sırasında bu açıkça dile getirilmiştir. Bu temaslarla ilgili olarak bkz. Sonyel, a.g.e., not, 71, ss. 146-51.

¹⁶⁰ *DBFP*, "Minutes of a Foreign Ministers' Meeting, March 25, 1922" Doc. No. 565, Vol 17, ss. 724-27.

¹⁶¹ *DBFP*, Doc. No. 564, Vol. 17, s. 710.

¹⁶² Bkz. Not 147.

¹⁶³ Buna göre Milletler Cemiyeti'ne Boğazların kuzey kıyılarını kontrol edecek bir askerî heyet oluşturması konusunda ya hemen, ya da daha sonra olmak üzere başvurulmasına karar verilir. *DBFP*, "Minutes of a Foreign Ministers' Meeting, March 24, 1922" Doc. No. 564, Vol. 17, s. 709.

Hazırlanan bu yeni öneriler metni, Yunan ve Türk taraflarında 3 Nisan'da sunulur. Plana göre bu, ateşkes imzalanması için gerekli zemini oluşturacak; ateşkes ise, Yunan güçlerinin Anadolu'dan tahliyesini ve buraların Türklere iadesini sağlayacaktır¹⁶⁴. Söz konusu tahliye'nin dört ay içinde tamamlanması öngörülür. Yunan tarafı, önerilen ateşkesi kabul eder, yalnız barış maddeleri konusunda çekincelerini korur. Türk tarafı ise, "Müttefik önerilerinin, İngiliz Hükümeti'nin Yunanlıları korumak ve yardım etmek için geliştirdiği diğer bir savaş hilesi"¹⁶⁵ olduğunu düşünür ve karşı talepler öne sürer. Bunların en temel noktası, herhangi bir anlaşmaya bağlanmaksızın, Anadolu'dan Yunan tahliyesi'nin hemen başlamasıdır. Ancak Curzon ısrarını sürdürür, Türkler ateşkesi ve Müttefik Barış önerilerini kabul edinceye kadar, tahliye başlamayacaktır¹⁶⁶.

Karşılıklı restleşmelerin ardından, ateşkes görüşmeleri çıkmaza girer ve 1922 yazı boyunca sürüncemede kalır. Bu arada Temmuz ayında Fransa'nın 'Mart prensiplerinin' yeniden önerilmesi teklifi gelir; fakat önemli bir farkla, bu defa Müttefikler, herhangi bir görüşme başlamadan, önce ateşkesin yapılması yönünde, evvelce ileri sürdükleri şartı geri çekmelidirler¹⁶⁷. Bu öneri haberi Yunanistan'a ulaşınca, Kral Constantine, önemli bir risk almaya karar verir; askerlerinin büyük bir bölümünü İzmir'den çekerek, Marmara Denizi'ndeki Tekirdağ'a çıkarır ve İstanbul'u ele geçirme isteğini ilan eder. Müttefikler ise onun bu hareketine karşı olduklarını ve gerekirse güç kullanarak engelleyecekleri bilgisini ulaştırırlar¹⁶⁸. Bu durum karşısında Constantine vazgeçmek zorunda kalır. Hâlâ Yunan sempatisini içinde barındıran, kendi ülkesinin de katılmak durumunda olduğu bir kararla, onların bu şekilde durdurulmasını içine sindiremeyen, Lloyd George, olay akabinde Parlamentoda bir konuşma yapar. Türkler nezdinde, müttefiklerin gerçek niyetinin ne olduğu konusunda soru işaretleri uyandıran bu konuşma, özetle şu düşünceleri dile getirir: "Kemalistler barışı kabul etmeyecekler, çünkü onlara tatmin edici ateşkes maddeleri vermeyeceğimizi söylüyorlar; ne var ki biz

¹⁶⁴ DBFP, Annex to Doc. No. 568, Vol. 17, s. 750.

¹⁶⁵ Sonyel, *a.g.e.*, not 71, s. 165. William Hale'e göre, Kemalistlerin bu öneriyi reddetmelerinin en büyük sebebi, Anadolu'dan Yunan tahliyesi olmadan ateşkes yapılırsa, Yunanlıların bunu yeniden toparlanmak için bir fırsat olarak kullanabilecekleri endişesidir. Bu nedenle Yunan tahliyesinin acilen yapılmasını talep etmişlerdir. Bkz. W. Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, (London: Frank Cass, 2000), s. 52.

¹⁶⁶ A. y., s. 166.

¹⁶⁷ Nakleden Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 269.

¹⁶⁸ A. y., s. 269; Taylor, *a.g.e.*, not 10, 190.

Yunanlıların ellerindeki bütün güçleriyle savaşmalarına izin vermiyoruz. İnsanlarının on-on iki yıldır bir savaştan ötekine sürüklendiği ve sınırsız kaynakları olmayan bu ülkenin (Türkiye), Kemalistlerce en sonunda tüketileceği bir noktaya gelebilmesi umuduyla, belirsiz bir süre için daha, durumun böyle devam etmesine izin veremeyiz.”¹⁶⁹ Bu sözler, dolaylı da olsa Yunanlıların desteklendiği ve bu ülkenin Türklerle savaşa devam etmeye teşvik edildiği; ya da Mart önerilerinin, Yunanistan lehine revize edilebileceği ihtimallerini akıllara getirir.

Bu arada Ağustos ayı boyunca, Türk Hükümeti’nin temsilcisi Fethi Okyar Londra’dadır. Bu dönemde sürdürülen Türk diplomasisinin bir kaç hedefi vardır. Her şeyden önce, geçmişten edinilen tecrübelerle, Mustafa Kemal, düşmanla diyalog imkânlarını açık tutmaya büyük önem vermektedir.¹⁷⁰ Öte yandan, bütün dünyaya, eğer, Ulusal Paktın hükümleri yerine getirilebilirse, Türkiye’nin hâlâ barış istediği anlatılmalıdır.¹⁷¹ En nihayetinde de, yapılması bir süredir planlanan ve hazırlıkları tamamlanmak üzere olan karşı taarruz için zaman kazanabilmek, düşmanı bir süre için oyalayabilmek¹⁷²; mümkünse de, henüz vakit varken, son bir hamle öncesinde, barışa bir şans tanımaktır. Fethi Bey’in misyonu, yaptığı basın toplantılarıyla, Türk tezini dünyaya anlatmak yönünde başarılı olur. İngiliz gazeteleri ve dünya basını bundan bahseder, hatta İngiliz Parlamentosundaki bazı üyeler de bundan

¹⁶⁹ *Great Britain, Parliament, Parliamentary Debates (Commons)*, 5th series, 157 (1922): 1997-2006; Sonyel, a.g.e., not 71, ss. 168-69; Nicolson, a.g.e., not. 51, s. 170. Bu sözlerin altında, eğer Yunanlıların istedikleri gibi yahut tüm güçleriyle savaşmalarına izin verilirse, Türklere karşı üstün gelebilecekleri düşüncesi yatmaktadır. Bu durumu Lloyd George’un Yunan sempatisine bağlayabiliriz; ama onun bu yöndeki düşüncesini etkileyebilecek sebepler de yok değildir. Şubat 1922’de Sir Samuel Hoare’in hazırlayıp, İngiliz Hükümetine sunduğu raporda, Yunan Ordusunun, Türk ordusuna karşı çok daha güçlü olduğu ısrarla belirtilmekte, Yunan zaferinin yakın olduğu vurgulanmaktadır. Yine buna göre, İngiliz Hükümeti, Yunan tarafını desteklemelidir, çünkü ileri sürdükleri son derece mantıksız şartlar nedeniyle, barışa Türklerle ulaşmak mümkün değildir. Nakleden Oya Köymen, “Anglo-Turkish Relations, 1919-1922” *Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığ*, Vol. VIII, (1967), s. 25. Belki de Lloyd George, bu rapordan da etkilmiştir.

¹⁷⁰ Ömer Kürkcüoğlu, “Turco-British Relations Since the 1920s” ed. William Hale and Ali İhsan Bağış, *Four Centuries of Turco British Relations*, (Northgate: The Eothen Press, 1984), s. 82.

¹⁷¹ Fethi Okyar’ın Atatürk’ün kendi misyonuna ilişkin yaklaşımını anlatan sözlerinden alınmıştır, nakleden Osman Okyar, “Turco-British Relations in the Inter-War Period: Fethi Okyar’s Mission to London”, ed. William Hale and Ali İhsan Bağış, *Four Centuries of Turco British Relations*, (Northgate: The Eothen Press, 1984), s. 71.

¹⁷² A.y., s. 74.

etkilenir¹⁷³. Fakat İngiliz Hükümeti ile konunun ayrıntılı müzakeresi konusunda, istenilen gerçekleştirilemez¹⁷⁴. Bu arada yeterli zaman kazanılmış, diplomatik girişimlerden bir sonuç alınmadığı için de, Türkler açısından, harekât öncesindeki belirsizlik ortadan kalkmıştır.

En sonunda 26 Ağustos’ta başlayan Türk harekâtı, Yunanlılara karşı beklenen başarıyı sağlar ve adım adım işgal altındaki topraklar geri alınır. 30 Ağustos’ta, Curzon’un özel sekreteri Fethi Okyar’ı arayarak, İngiliz Dışişleri Bakanı’nın kendisi ile acele görüşmek istediğini bildirir. Beklenen görüşme gerçekleştiğinde, Curzon, Fethi Okyar’dan, daha fazla kan dökülmesini engellemek için, Ankara Hükümeti’nin ateşkesi isteyip istemeyeceğini araştırmasını ister. Mustafa Kemal’in buna cevabı, Trakya’nın Türkiye’ye geri verilmesi, Yunanistan ve Türkiye arasında azınlıkların değişimi ve savaş tazminatıdır¹⁷⁵. Fethi Okyar, Türk isteklerini iletir, fakat cevabın verilmesinin uzun zaman alabileceğini düşünerek, daha fazla vakit kaybetmeden geri döner. Bu arada, 2 Eylül’de Atina’daki İngiliz elçisi Curzon’a, “Yunan ordularının büyük bir yenilgiye uğradığı ve Yunanistan’ın “Anadolu’nun hemen tahliyesi esasına dayalı” ateşkes imkânlarını araştırdığı bilgisini iletir¹⁷⁶. Bundan sonra, Anadolu’da yaşanan hikâyenin son safhasına girilir; zafer kazanarak ilerleyen Türk ordularıyla, İngiliz birliklerini karşı karşıya getiren ve İngiltere’yi yeni bir savaşın eşiğine taşıyan gelişmeler Çanakkale’de yaşanır. Burası bir kader anıdır ve geleceğin nasıl olacağını belirler.

Çanakkale Krizi: İngiltere İçin Zor bir Karar

Zafer kazanan Türk orduları kuzeye doğru, Boğazları geçmek, sonrasında da, Trakya’yı ve İstanbul’u almak üzere ilerlerler. Yenilen Yunan orduları, Boğazdan geçişi kontrol etmek üzere Çanakkale’de bulunan, İngiliz askerî birlikleri ile ilerleyen Türk birlikleri arasındaki engeli kaldırmıştır. Bir

¹⁷³ Avam kamarasındaki muhalefet Milletvekilleri, Lord Curzon’a Fethi Okyar’ın beyanları hakkında ne düşündüğünü sorarlar. İçlerinden birisi, Ankara Hükümeti’nin bir Bakanı, üstelik ünlü bir Türk devlet adamı olan bu zatı niye 14 gün boyunca bekletip, görüşmediğini sorarlar. A.y., s. 72.

¹⁷⁴ Türk istekleri, İngiliz Dışişleri Bakanlığına iletilir ama Lord Curzon ile görüşme, ancak Türk karşı harekâtı başladıktan sonra 30 Ağustos’ta mümkün olur. Fethi Okyar’ın Londra temsilatlarının ayrıntıları için bkz. a.y., ss. 72-74.

¹⁷⁵ A.y., 74.

¹⁷⁶ DBFP, “Bentwick (Athens) to Curzon, September 2, 1922”, Doc. No. 754, Vol. 17, s. 946.

piyade taburu ve bir topçu birliğini barındıran İngiliz askerleri ise, bölgede dağınık, küçük müfrezeler halinde konuşlanmış ve yeterince güçlü değildir. Bu nedenle, 11 Eylül'den itibaren burada, dört millik bir alanı çevreleyen, siper ve dikenli tellerden oluşan bir savunma hattı hazırlanır. Bu hattın ötesinde de, Çanakkale'nin iki mil dışına kadar genişleyen, Marmara Denizi'nden Ege'ye kadar yayılan seksen millik bir tarafsız bölge oluşturulur. Bölgedeki İngiliz komutanına, Türklerin bu kuşağı geçmesine izin vermemesi emri ulaştırılır¹⁷⁷.

İşte bu çok kritik gelişmeler karşısında, durumu görüşmek üzere İngiliz Kabinesi 15 Eylül'de toplanır. Bundan önceki gün, Pioncaré, Mustafa Kemal'e gönderilecek ve Boğazlar hattını ihlal etmemesi yönünde imada bulunacak bir uyarıya katılmayı kabul etmiştir. Görünüşteki bu Fransız işbirliğinden hareketle, Kabine, Türklerin bu işgal alanını tehdit girişimine müsamaha etmeme kararı alır: Türklerin Asya'dan Avrupa'ya geçme, ya da İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını alma girişimine karşı savaşılarak direniyecektir. Curzon bu toplantıda, Kemalistlerin, Müttefik kuvvetlerine karşı, herhangi bir şekilde ateş etmeye cesaret edeceklerini varsaymak 'çok büyük ve saçma bir abartıdır' düşüncesini dile getirir de, Kabinayı ikna edemez¹⁷⁸. Herhangi bir risk almamak için, bölgedeki birliklerin güçlendirilmesine karar verilir. Ancak bu İngiltere'nin tek başına yapabileceği bir şey değildir. Bu nedenle, Müttefiklere, Dominyonlara ve Balkan Devletlerine, Boğazların özgürlüğü'nün tehlikede olduğu uyarısını yapan ve bu tehlikeye karşı silah gücüyle direnmeye davet eden, telgraflar yollanır (15 Eylül)¹⁷⁹. Bu telgrafların gönderilmesinin ardından Curzon dinlenmek üzere 16 Eylül'de Hackwood'a gider. İşte ne olursa onun ayrıldığı günün öğleden sonrasında olur. O güne kadar kabinede Türk yanlısı grubun içinde yer alan ve zaman zaman da Lloyd George'un Türkiye politikasını eleştiren Churchill; şaşırtıcı bir biçimde, şimdi Başbakanın yanında yer almaktadır, daha da önemlisi tavrını Türklerle savaşmaktan yana koymaktadır.

Curzon'un ayrılışının ardından, aynı günün öğleden sonrasında Churchill, İngiltere'nin savaşmaya karar verdiğini açıklayan ve arkasında Müttefik

¹⁷⁷ Çanakkale'de yaşanan bu kriz Walder tarafından oldukça detaylı olarak incelenmiştir. Bilgiler büyük çoğunlukla yayınlanmamış Kabinet tutanaklarına dayanmaktadır. Bkz. David Walder, *The Chanak Affair*, (New York: The Macmillan Company, 1969), s. 197-204.

¹⁷⁸ Nakleden Nicolson, a.g.e., not 51, s. 271.

¹⁷⁹ A.y., s. 272.

ve Dominyon desteğinin olduğu intibamı veren bir bildiri yayınlar ve bu gazetelerde de yer alır. Özetlemek gerekirse bildiri, “Kemalist güçlerin İstanbul ve Çanakkale’ye yaklaşmaları karşısında, Ankara Hükümeti’nin talep ettikleri noktalarda bir uzlaşmaya varılırsa bu, son savaşta Türkiye üzerine kazanılan zaferin tüm sonuçlarının kaybedilmesinden başka bir şey olmayacaktır.” şeklinde başlar. Devamında, “İngiliz Hükümeti Boğazlardan gerçek ve sürekli serbest geçişi hayati bir gereklilik sayar... Kemalistlerin heyecanlı ruh hali ve aşırı talepleri karşısında, sadece diplomatik harekete güvenmek, boşuna ve tehlikeli olacaktır. Türklerin şiddetli ve düşmanca saldırılarına karşı, Asya ve Avrupa arasında uzanan bu derin suyolunun serbestliğini korumak ve savunmak için yeterince güç mevcut olmalıdır... İngiliz Hükümeti, Dominyon Hükümetlerine ve Yabancı Güçlere, şimdiye kadar zaten çok büyük fedakârlıklarda bulundukları çıkarların müdafaasında, birliklerle temsil edilmelerine davet eden, bir başvuruda bulunmuştur... Majeste’lerinin Hükümeti’nin niyeti, Charles Harrington’un kullanımında olan güçleri, eğer gereklyse önemli ölçülerde, takviye etmektir ve Akdeniz’de bulunan İngiliz Donanmasına, Türklerin, tarafsız bölgeleri ihlal etmesine veya Avrupa kıyısını herhangi bir geçme girişimlerine, her yoldan karşı konulması yönündeki emirler de çoktan verilmiştir.” sözleri yer alır¹⁸⁰. Olabilecek muhtemel sonuçları itibari ile bu bildiri, İngiliz Hükümeti’ni ciddi bir biçimde bağlayan çok önemli ve sorunlu ifadeler içermektedir.

Her şeyden önce, Türklere karşı gerekirse savaşılacağına dair açık bir meydan okumadır; ama bu İngiliz kamuoyunun desteğinden yoksundur. Halkın neredeyse tamamı, yeniden bütün imkânların kullanılacağı bir savaş istememektedir. Diğer önemli bir husus, Churchill bunu gazetelere verirken, büyük ihtimalle, Dominyon Hükümetleri’nin her durumda, İngiltere’nin yanında olacağını varsaymıştır. Belki gönderilen telgraflara olumsuz bir cevabın gelmemiş olması da bu düşüncüyü güçlendirmiştir. Fakat Churchill çok önemli bir ayrıntıyı atlamıştır; o da İngiltere ile Dominyonlar arasındaki zaman farkıdır. Telgraflar 15 Eylül Cuma günü gönderilmiştir; mevcut saat farkı nedeniyle, ilgili kişiler ancak Pazartesi günü görüp, cevap verme imkânına sahip olabilmişlerdir¹⁸¹. Kendilerine önceden danışılmadan ve herhangi bir yöndeki cevabi mesajları beklenilmeden, gazetelerde destekleri

¹⁸⁰ Churchill, *a.g.e.*, not 63, ss.452-54; Howard, *a.g.e.*, not 19, s. 269; Nicolson, *a.g.e.*, not 51, ss. 272; Walder, *a.g.e.*, not 177, ss. 213-18.

¹⁸¹ Taylor, *a.g.e.*, not 10, s. 190, not 1 içinde.

varmış izleniminin yaratılmış olması, hoşnutsuzluk yaratmıştır. Sonrasında sadece Newfoundland ve Yeni Zelanda destek sözünü vermiş, Güney Afrika moral desteği vermekle yetinmiş, Kanada'nın cevabı ise olumsuz ve çok sert olmuştur. Buna göre "Kanadalılar imparatorluğun savaşlarına katılmaya hazırdır, ama İmparatorluğun savaşlarının ne olduğu konusunda, Büyük Britanya Hükümeti'nin tek ses gibi davranmasına, izin vermeye hazır değildir."¹⁸² Bu karşı çıkış ile Dominyon statüsü ilk defa olarak, Dominyon bağımsızlığı olarak açıkça sergilenmiştir¹⁸³.

Bu bildirinin, diğerlerine göre çok daha mühim bir başka sonucu, İngiltere'nin Müttefikleri ile ilişkilerine yaptığı olumsuz etkidir. Curzon, adeta savaş çığırtkanlığı yapan bu bildiriye sonradan, gazetelerde büyük bir 'şaşkınlıkla' okur. Kendisinin yokluğunda ve danışılmadan yayınlanmasına oldukça tepkilidir. En büyük endişesi ise, bunun özellikle Fransa ile zaten çok hassas dengeler üzerine oturan ilişkileri germesi, hatta koparması ihtimalidir¹⁸⁴. Churchill'in ve onu destekleyen Lloyd George'un net bir şekilde göremediği, bundan böyle, Fransa ile hiç bir şeyin kolay olmayacağı gerçeğidir. Yakın bir zamana kadar, Lloyd George'un liderliğinde İngiltere, Müttefikleri, Türkiye meselesinde, kendi politikaları doğrultusunda manipüle edebilmeyi başarmıştı; ancak, hali hazırdaki süreçte, sinyalleri bir süre önce ortaya çıkan ve Pioncaré ile daha da bir ağırlık kazanan, farklı ve yer yer baskın bir Fransız diplomasisi vardır. Bu yeni yaklaşımın en temel özelliği, Fransız kimliğinin ön planda olmasıdır: Müttefiklerin geleceğini ilgilendiren hiç bir karara, Fransa'ya danışılmadan, üzerinde yeterince tartışılmadan ve Fransız onayı alınmadan, artık ulaşılamaz. Curzon'un önceki tecrübeleri, özellikle Mart önerilerinin hazırlanması aşamasında, bu durumu açıkça ortaya koymuştur.

Fransa'nın tepkisi, Curzon'un endişelerini doğrularcasına, oldukça sert olur. Pioncaré göre bu bildiri, çok kışkırtıcı bir ifade tarzına sahiptir. Üstelik yayınlanmadan önce, Fransa'ya hiç danışılmamıştır¹⁸⁵. Bu kızgınlığın bir sonucu olarak, 18 Eylül'de gönderdiği bir telgrafla, Çanakkale'deki birliklerin çekilmesi emrini verir. İngiliz Büyükelçisi Hardinge ile yaptığı görüşmede

¹⁸² Nakleden Köymen, *a.g.e.*, not, 169, s. 26

¹⁸³ Taylor, *a.g.e.*, not 10, s. 191.

¹⁸⁴ Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 272.

¹⁸⁵ Howard, *a.g.e.*, not 19, s. 269,

ise, İngiltere'yi 'savaş politikası gütmekle' suçlar¹⁸⁶, hâlbuki izlenilmesi gereken yol diplomatik kanalları sonuna kadar kullanmaktır. Bu arada İtalyanlar da savaştan yana olmazlar ve Mustafa Kemal'e tarafsız kalacaklarını bildirirler. Dolayısıyla, İngiltere, bu hassas zamanda Müttefikleri tarafından yalnız bırakılır. İlerleyen Türk orduları karşısında, savaş ihtimali, her zamankinden daha da yakındır ve İngiltere bu tehlike karşısında tek başınadır.

Bütün bu olumsuz gelişmeleri bertaraf edip, Müttefik birlikteliğini yeniden sağlayabilmek için Curzon, Paris'e gider. Burada, Pioncaré ile görüşmeler beklenilenin de ötesinde, karşılıklı sert suçlamalar nedeniyle, oldukça zorlu geçer. Fransa, Türkiye ile barış yapmak noktasında kararlıdır. Pioncaré, "eğer ki İngiltere kendisini, Barış konferansı toplanmadan önce, Doğu Trakya ve Ulusal Pakt ile ilgili olarak, Türklere söz vermek hususunda, Fransa ile birlikte hareket etmeye hazırlamadıysa, o zaman, Fransa bu yolda tek başına devam etmek zorundadır" diyerek Curzon'u uyarır¹⁸⁷. Curzon ise gelinen noktada, Türklerin isteklerini kabul etmekten başka çare olmadığını farkındadır, çünkü tersi bir durum, yeni bir savaş anlamına gelecektir. Bununla birlikte, görüşmeler sırasında, olabildiğince, Trakya ve Gelibolu konusunda Mart 1922 önerilerini savunmaya devam eder. İşin ilginç yanı, elinde, Doğu Trakya konusunda verilecek tavizi kabul eden bir kabine onayı da mevcuttur¹⁸⁸. Fakat konferansın son bölümüne kadar bu kartı ortaya koymayı istemez. Bunun bir kaç nedeni olduğu düşünülebilir. Birincisi, böyle bir durum, o güne kadar sürdürülen Yunan yanlısı bir politikanın tamamıyla ve hemen terk edilmesi anlamına gelecektir. İkincisi, Çanakkale'deki İngiliz birlikleri çok zayıf bir durumdadır. Curzon, konferans sürdüğü müddetçe, Mustafa Kemal'in ileri bir harekette bulunmayacağını bilmektedir. Bu şekilde, birliklerin kuvvetlendirilmesi için zaman kazanılmıştır¹⁸⁹. Üçüncü ve en önemli mesele ise Gelibolu'dur. İngilizler, adım adım da olsa, Türklerin istediği noktalarda ödünler vermeyi kabul etmişlerdir; ama iş Gelibolu'ya geldiğinde, işte orada çok zorlanmışlardır. Burası Çanakkale 1915 ve orada yaşananlar demektir İngiltere için. Bu nedenle ki, 20 Eylül'de Paris'teki konferansın açılışında Curzon, Gelibolu

¹⁸⁶ DBFP, "Hardinge to Curzon, September 19, 1922", Vol. 18, s. 33.

¹⁸⁷ DBFP, "Notes of an Anglo-French Conference, September 20, 1922" Vol. 18, Doc. No. 41, ss. 42-45.

¹⁸⁸ DBFP, "Notes of an Allied Conference, September 23, 1922", Vol. 18, Doc. No. 51, s. 95.

¹⁸⁹ DBFP, Editör'ün notundan, Vol. 18, no. 34, s. 84.

için "Britanya İmparatorluğu'nun kutsal ve yüce menfaatidir" ifadesini kullanmıştır¹⁹⁰. Bu sözler, Çanakkale savaşlarının, orada yaşanan hüsrânın ve kayıpların, henüz tamamıyla unutulmadığını göstermektedir. Bu yerlerin, Türklere geri verilmesini kabul etmek kolay değildir. Belki de bu nedenle Churchill, uzun zaman Lloyd George'un Türkiye politikalarını eleştirdiği ve kabinede Türkiye yanlısı grup içinde yer aldığı halde, iş Çanakkale ve Gelibolu'ya gelince, birden bire değişmiş ve burada direnmek ve gerekirse savaşmak gerektiğini savunmuştur¹⁹¹. Ama zor da olsa, zaman, karar zamanıdır. Curzon sonunda yapılması gerekeni yapar ve bir uzlaşma noktası bulunur. Türklere sunulacak ateşkes önerisinin bir parçası olarak, Trakya'da istenilen tavizin verilmesine karar verilir. Plana göre, General Harrington, Fransız meslektaşının da desteği ile Mudanya'da Mustafa Kemal ile buluşacak, önerileri iletecek, sonrasında da Barış Antlaşması imzalanana kadar, Türklerin, ötesine geçmemeleri gereken, bir sınır çizgisi-hattı belirleyecektir¹⁹².

Bu arada Mustafa Kemal, Curzon'un tahmin ettiği gibi, Paris'teki görüşmelere bir şans tanımak amacıyla, İngiliz'leri zorlamak yerine, bir süre için beklemeyi tercih etmiş; taleplerini ise, Müttefiklere Fransızlar eliyle çoktan iletmıştır. Türk istekleri şu noktaları kapsar: İstanbul; Meriç Nehri sınırına kadar Trakya; Anadolu; silahlardan arındırılmış-tarafsız hale geldiğinde, Boğazlarda hâkimiyet. Ayrıca 15 Eylül 1922'de yapılan görüşme sırasında Mustafa Kemal, Çanakkale Boğazından serbest geçiş için, her türlü güvenliği sağlamak yönündeki isteğini belirtir ve tahkimde bulunmayacağı sözünü verir. Ama buna karşın, Marmara Denizi'nin kuzey kıyıları boyunca,

¹⁹⁰ DBFP, "Opening Session of the Conference, September 20, 1922" Vol. 18, Doc. No. 41, s. 41.

¹⁹¹ Benzeri bir tereddüt ve çelişkili gibi görünen tavır Lloyd George'da da sezilir. 24 Eylül'de, Lord Curzon, Paris'ten Londra'ya döndüğü gün, Lloyd George, bir açıklama yapar ve her ne kadar, İngiltere hâlâ Boğazlardan serbest geçiş kendisi için hayati önemde görmekte ise de, mevcut durumda, geriye kalan tek seçeneğin, uluslararası, ya da Milletler Cemiyeti kontrolü olduğunu belirtir. Devamında ise, İngiltere'nin, Gelibolu ve Çanakkale'yi kendi çıkarları için tek başına elinde tutmayı ve bütün sorumluluğu tek başına üstlenmeyi istemediğini vurgular. Nakleden, Howard, a.g.e., not 19, ss. 270-71. Hâlbuki sonrasında, 29 Eylül'de, Çanakkale ve Gelibolu ile ilgili olarak alınan ve gerekirse, Türklere ateş açılacağını, başka bir deyişle savaşılacağını bildiren ültimatonda, Lloyd George'un da büyük etkisi vardır. Dolayısıyla, önceki açıklamayla çelişkili bir durum sergiler.

¹⁹² Nicolson, a.g.e., not 51, s. 274.

İstanbul'u bir sürpriz saldırıdan korumak için, birtakım savunma mekanizmalarının yerleştirilmesinin kabul edilmesi gerektiğini belirtir¹⁹³.

Paris'teki görüşmeler bir anlaşma noktasına varmış ve iş bunu Türklerle müzakere etmeye kalmışken, Yunanistan'da umulmadık bir gelişme olur ve kral Constantine tahttan indirilerek, ikinci defa sürgüne gönderilir. Yeni hükümet Venizelos politikalarına yakındır. Venizelos da, Lloyd George'dan ülkesine destek istemek üzere Londra'ya gelir. Bu gelişmelerden ve İngiltere nezdinde, Yunan sempatisinin artmasından endişelenen Türkler, ileri doğru harekete geçerler ve tarafsız bölgeye girerek, dikenli tellerle çevrili alanın dış kısmına kadar gelirler¹⁹⁴. Oradan öteye geçmezler; ama geri de çekilmezler, beklerler. Bu ciddi olduklarının bir göstergesidir; aynı zamanda da, hâlâ barışa bir şans tanıdıklarının.

İngiliz kabinesinde ise sağduyu değil, heyecan hâkimdir. Gerekirse savaşmak kararı baskın çıkmıştır. Bunun bir kaç sebebi olduğu söylenebilir. Birincisi Çanakkale 1915'te yaşananlar ve Gelibolu'ya atfedilen kutsal değer. İkincisi, Boğazlar bölgesinin en dar noktası olması nedeniyle, buranın, Boğazların kontrolünde stratejik bir öneminin olması. Üçüncüsü, ilerleyen Türk kuvvetleri karşısında, zayıflık göstermemek, dolayısıyla, İngiliz ulusal itibarını muhafaza edebilmek isteği¹⁹⁵. Dördüncüsü ise, yaklaşan seçimler nedeniyle, yaratılacak ulusal heyecan dalgasıyla, seçim zaferi kazanabilmek hedefi¹⁹⁶. Curzon'un aksi yöndeki bütün çabalarına rağmen, Kabine, Charles Harrington'a, Kemalistlere, geri çekilmedikleri takdirde, savaşla tehdit eden bir ültimatomu, hemen teslim etmesi yönündeki talimatı, bildirmeye karar verir. Curzon'un hiç değilse, yirmi dört saatlik bir gecikmeyle gönderilmesi yönündeki ısrarları da sonuçsuz kalır¹⁹⁷. Sadece içeriğindeki ifadeleri biraz

¹⁹³ Walder, *a.g.e.*, not 177, s. 182. Curzon, Paris'e hareket etmeden önce Türk isteklerinden, Harding'in raporu nedeniyle haberdardı. Harding, Pioncaré'in Mustafa Kemal'in Boğazlarda, ya Milletler Cemiyeti, ya da Müttefikler arası bir Komisyonun kontrolünü kabul edebileceğini, fakat kendisinin, ilkin tercih ettiğini, bildirdiğini de rapor eder. *BDFP*, "Harding to Curzon, September 19, 1922," Vol. 18, s. 34.

¹⁹⁴ Bölgedeki İngiliz komutanı, Türklerin teller arasında sırttıklarını not eder. Nakleden Walder, *a.g.e.*, not 177, s. 283. Nicolson da buradaki durumu benzer bir şekilde şu sözlerle dile getirir: Türkler, dikenli telle çevrili bölgenin hemen dışında belirmişlerdi, hiç bir şekilde kaba olmayan, dostane bir bekleyle, bizim zayıf hattımıza bakarak sırtıyorlardı. Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 275.

¹⁹⁵ Yapp, *a.g.e.*, not, 53, s. 319.

¹⁹⁶ Taylor, *a.g.e.*, not, 10, s. 191.

¹⁹⁷ Curzon biraz zaman istemektedir, çünkü Pioncaré'den Franklin-Bouillon'u, Mustafa Kemal'e göndermesini ve Barış konferansı toplanmadan önce, Meriç Nehri'ne kadar uzanan

olsun yumuşatabilir¹⁹⁸. Burada, Mustafa Kemal'e, belirtilen zaman dilimi içinde askerlerini hemen geri çekmesi, aksi takdirde, Çanakkale'deki İngiliz gücünün ateş açacağı, uyarısı (ülûmatom) vardır¹⁹⁹.

İşte herkes için geleceği değiştiren kader anı, burada belirir ve İstanbul'da bulunan iki İngiliz'in soğukkanlı kararlılığıyla, başka bir mecraya girer. İngiliz işgal kuvvetlerinin komutanı General Charles Harrington ve Yüksek Hükümet Temsilcisi Sir Horace Rumbold²⁰⁰, Lord Curzon gibi, bulunan zaman dilimi için, bu emrin uygulanmasının doğru olmayacağına karar vererek, talimatları görmezden gelirler; bunun yerine, diplomasiye, dolayısıyla barışa, son bir şans tanınır.

11 Ekim'de General Harrington, İsmet Paşa ile Mudanya'da buluşur. İngilizler tarafından, barışın yolunu açacak son şart da kabul edilir. 11 Ekim'de Mudanya Ateşkesi imzalanır. Böylelikle, Doğu Trakya'dan Yunan tahliyesi, dolayısıyla, bu bölgenin, Türk hâkimiyetine geri dönüşü, onaylanır²⁰¹. Bundan sonra barış görüşmeleri için hazırlıklar başlar²⁰².

İngiliz askerî kuvvetlerinin Çanakkale'de yaşadıkları, İngiliz Boğazlar politikasının son dayanağını da yıkmıştır. Yunanlıların çöküşü, Türklerin zaferi, Fransa ve İtalya'nın zayıf tavrı; İngiltere'nin Doğu Trakya'daki direncini kırmış; Gelibolu ve Marmara Denizi'nin bütün kuzey kıyısının, Türk hükümlanlığına geri dönüşünü, onaya zorlamıştır. Ayrıca 1922 Ekim'inde İngiliz Generalleri tarafından hazırlanan bir memorandum, Türklere karşı, bundan sonra, koşulların istenildiği gibi dikte edilebileceği, işgal altındaki

Doğu Trakya'yı geri alabileceği güvencesini vermesini istemişti. Sonyel, *a.g.e.*, not 71, s., 176; Walder, *a.g.e.*, not 177, s. 289. Bu şekilde, Kemal'i basturabileceğini ve daha sakin bir ortamda ateşkes görüşmelerinin yapılabilceğini, dolayısıyla barışın yolunun açılabilceğini umuyordu. Oysaki bu ültimatom, her şeyi alt üst edebilirdi.

¹⁹⁸ Mosley, *a.g.e.*, not 62, ss. 232-233.

¹⁹⁹ Walder, *a.g.e.*, not 177, ss. 279-81.

²⁰⁰ Daha önce İngiliz Yüksek Hükümet Temsilcisi (High Commissioner) olarak bir asker olan Admiral de Robeck görev yaparken, 1920 Aralığında yerine, çok deneyimli bir diplomat olan ve önceki görevi de Varşova elçiliği olan Horace Rumbold getirilmiştir.

²⁰¹ Mudanya Ateşkesi'nin maddeleri için bkz. Walder, *a.g.e.*, not 177., ss. 303-318. Öncelikle Yunan kuvvetleri Meriç Nehri'nin gerisine kadar çekilecek, bu yerler Müttefik birlikleri tarafından, en sonunda Türklere geri iade edilene kadar, zapt edilecektir. Bkz. Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 276.

²⁰² *DBFP*, "Curzon to Hardinge, October 12, 1922", vol. 18, ss. 188-90.

bir ulus muamelesi, yapılamayacağı gerçeğini de ortaya koymuştur²⁰³. Artık şartlar değişmiştir. İşin sonunda, barış masasına Türklerin elinde, yenilgiye uğrayan taraf olarak, oturmak da vardır. Sonuç itibari ile Çanakkale krizi Büyük Britanya İmparatorluğu'nu, Türk Boğazları üzerinde, Türk hâkimiyetinin yeniden oluşmasını kabule mecbur etmiştir. Bir başka açıdan ifade etmek gerekirse, bu kriz, Müttefiklerin Boğazlar üzerindeki kontrolünü sona erdirecek, nihai darbeyi indirmiştir. Çanakkale'de yaşananlar, yine tarihi etkilemiştir; ama bu sefer, barışa doğru.

Hükümet Krizi ve Lloyd George'un Siyaset Sahnesinden Silinişi

Çanakkale'de bir büyük kriz böylece atlatılmış ve gereksiz olacağı sonradan iyice anlaşılmış olan bir savaştan son anda dönülmüştür. Ama bunun hazmedilebilmesi ve yankılarının atlatılması, hiç de kolay olmamıştır. Lozan görüşmeleri öncesindeki hazırlıklar safhasında, İngiltere bir de, emareleri bir süredir hissedilen ama son noktanın Çanakkale krizi sırasında ve sonrasındaki gelişmelerle yaşandığı, hükümet krizi ile karşı karşıya kalmıştır.

Bütün akılları meşgul eden ve sonunda da Muhafazakâr (Conservative) Parti'yi hükümetten çekilmeye götüren, barışa diplomasi kullanılarak ulaşabilmek imkânı varken ve bütün diplomatik yollar henüz tüketilmemişken; neden riskli olanın ve ülkeyi bir maceraya sürükleyebilecek, savaş seçeneğinin tercih edildiği noktasıdır. İstanbul'daki iki İngiliz yetkilinin, sağduyulu ve suçlanmayı göze alan cesaretleri sayesinde, tamamıyla gereksiz olacağı artık anlaşılmış olan, mutlak bir savaştan son anda dönülmüştü ve bu nedenle de bu insanlar, normal şartlarda kınanmaları gerekirken, Kabinenin takdirini görmüşlerdi²⁰⁴. Ama ülkeyi böyle bir riskten korumak görevi, bu iki kişinin mi, yoksa hükümetin ve aslında her zaman kontrolü elinde tuttuğu bilinen, Lloyd George'un mu olmalıydı? Bu sorunun cevabı çok açıktı ve yöneldiği yer, artık politikaları açısından güvenilmez olduğu düşünülen Başbakan'dı.

Lloyd George, Partinin ve İngiliz halkının açık desteğinin olmadığı bir yolda, kendi düşünceleri ve prensipleri doğrultusunda hareket etmiştir. Gelinek nokta itibari ile Muhafazakâr Parti, kendilerinin yanlış yönlendirildiği ve Çanakkale'de yaşananların gereksiz yere abartıldığı sonucuna varmıştır.

²⁰³ Nakleden, A.L. Macfie, *The Straits Question, 1908-36* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1993), s. 181.

²⁰⁴ Nicolson, a.g.e., not 51, s. 275.

Ama Lloyd George, kendi bildiğinin doğru olduğu kanısını sürdürmekte kararlıdır. Dış politikada barıştan yana ve diplomasiyi ön plana çıkaran bir tavır sergilemek yerine, saldırgan ve incitici ifadeler kullanmaktan çekinmez bu dönemde. Özellikle 14 Ekim'de Manchester'da yaptığı konuşma, sınırları ve sabırları zorlayan niteliktedir ve mevcut duruma hiç uygun değildir. Burada Lloyd George, Türklerden boğaz-kesen barbarlar şeklinde bahseder ve İstanbul ve Trakya'yı onların kanlı katliamından kurtardıklarını dile getirir. Fransızları ise, dönek ve cesaretlerinin yetersiz olduğu anlamına gelebilecek sözlerle itham eder²⁰⁵. Elbette ki bunlar, bir barış konferansının toplanması arifesinde, masaya oturacağınız insanlar için kullanacağınız ifadeler değildir. Üstelik Lord Curzon, kendisini bu konuda dikkatli olması hususunda, özellikle uyarmıştır. Bu bardağı taşıran son damla olur onun için; Başbakan'ın hem Türklere, hem de Fransızlara açıkça hakaret ettiği düşüncesindedir²⁰⁶. Bu nedenle de Dışişleri Bakanı, kendisinin onaylamadığı kararların alındığı, düşüncelerinin-uyarılarının hiçe sayıldığı ve alanına sürekli müdahalenin olduğu bir ortamda, daha fazla çalışamayacağı kanısına vararak, 16 Ekim'de istifasını verir.

Bu arada Muhafazakâr Parti de için için kaynamaktadır. Bir süre önce sağlık sebeplerini öne sürerek görevden ayrılan ve bu Parti için çok önemli bir isim olan Bonar Law²⁰⁷, Lloyd George'un Çanakkale politikasının hatalı olduğu düşüncesindedir, 6 Ekim'de *The Times*'a verdiği demeçte "Biz tek başına, dünyanın polisi gibi hareket edemeyiz"²⁰⁸ sözleriyle eleştirisini dile getirmiştir. S. Baldwin ise, Muhafazakâr Parti'ye çok bağlıdır, ama Lloyd George'un güvenilmez politikaları ile bu Parti'yi mahvedeceği görüşündedir ve parti toplantısında bunu, "büyük dinamik bir güç, çok kötü bir şeydir" sözleriyle ortaya koyar²⁰⁹. Olumsuz gidişi ve hükümet üzerinde azalan halk desteğini görüşmek üzere, 19 Ekim'de yapılan toplantıda, Muhafazakâr Milletvekilleri, yaklaşan genel seçimlere, Partinin tek başına girmesi yönünde oy kullarılar ve mevcut koalisyon Hükümeti'ni artık desteklemeyeceklerini be-

²⁰⁵ Nicolson, *a.g.e.*, not 51, s. 279;

²⁰⁶ Mosley, *a.g.e.*, not 62, s. 240; Walder, *a.g.e.*, not 177, ss. 322-28;

²⁰⁷ Bonar Law, uzunca bir süre, Lloyd George'un politikalarını milletvekillerine anlatan ve onunla diğerleri arasında arabulucu ve denge görevi gören bir kişidir. Sağlık sebeplerini ileri sürerek, 1921 baharında görevden ayrıldığında, aslında, Lloyd George'un politikalarını tasvip etmediği ve bu nedenle görevden ayrıldığı düşüncesi de akıllara gelmiştir.

²⁰⁸ Nakleden Taylor, *a.g.e.*, not 10, s. 192.

²⁰⁹ A.y., s. 192; Edwards, *a.g.e.*, not 10, s. 475. Burada söz konusu olan dinamik güç, Lloyd George'dur.

yan ederler²¹⁰. Bu haberi alan Lloyd George'un istifa etmesi bir zaruret haline gelir²¹¹. Bir Başbakanın, Parlamentoda güven oylaması, ya da seçim sonucuna bağlı olmadan, milletvekillerinin özel bir toplantısında aldıkları karar neticesinde, istifaya zorlanması, İngiliz siyasî tarihinde ender görülen bir durumdur²¹²; ne garip bir tecellidir ki, Lloyd George'a nasip olur. Bu karar onu, siyaset sahnesinden, bir daha dönememek üzere uzaklaştırır.

Lloyd George'un, temel prensipleri itibarıyla, Türkleri, Çanakkale 1915'den dolayı cezalandırmayı hedefleyen ve son ana kadar sürdürmeye azmettiği bir politika, her şeyin başladığı ve belki de bittiği yerde, Çanakkale'de, onun siyasî kariyerinin de sonunu getirmiştir.

Lozan Görüşmeleri Öncesi Ortak Cephe Arayışı

Lozan görüşmelerine gelindiğinde, askerî gerçekler ve içinde bulunulan şartlar itibarı ile Boğazların Türk kontrolüne geçeceği, hem İngiltere, hem de Müttefikleri tarafından çoktan kabul edilmiştir. Dolayısıyla, bu dönem diplomasisinin üzerinde yoğunlaştığı asıl mesele, Türkiye'nin kontrolü ve hâkimiyeti altında iken ve Müttefik işgal güçlerinin bulunmadığı bir ortamda, Boğazlardan serbest geçişin nasıl sağlanacağı ve sürdürüleceği konusudur. Lozan görüşmelerinin Boğazlarla ilgili bölümünün odak noktasını da bu sorun teşkil eder.

Bu dönem İngiliz Dışişlerinde, Lloyd George'un etkisinden uzak, daha serbest davranabileceği düşünülen Lord Curzon²¹³ vardır. Fakat enteresan bir biçimde, ilk defa olarak, Boğazlarla ilgili meselelerin nasıl çözümlenebileceğine yönelik ayrıntılı bir planı, kararlaştırılmış ve çerçevesi oluşturulmuş bir politika bütünü yoktur. Bu durum, 14 Kasım'da, barış konferansında, ele alınabilecek önemli konuların neler olduğunu ele aldığı ve Müttefik ülkelere gönderdiği taslak metinde de görülmektedir²¹⁴. Burada, İngiltere'nin yıllar boyunca en büyük sorunu olan Boğazların kontrolü meselesi hiç gündeme gelmezken, "Boğazların Serbestliği prensibi, bütün Müttefikler tarafından kabul edilir" ibaresi ile yetinilmiş; bu prensibin nasıl

²¹⁰ Sonuç, 87'ye karşı 187 oyla alınır. Bkz. Edwards, *a.g.e.*, not 10, s. 476.

²¹¹ 26 Ekim'de Parlamento fes edilerek seçime gidilir. 15 Kasım'da yapılan seçimler, Muhafazakâr Parti'yi iktidara getirir. Bonar Law Başbakanlığında kabine acilen kurulur. Lord Curzon ise Dışişleri Bakanı olarak devam eder.

²¹² Taylor, *a.g.e.*, not 10, s. 192.

²¹³ Kasım seçimlerinin ertesi günü kurulan Bonar Law Hükümetinde, Başbakanın talebiyle, Lord Curzon Dışişleri görevine devam eder.

²¹⁴ DBFP, "Curzon to Graham and Curzon to Hardinge, November 14, 1922" Vol. 18, ss. 272-74.

uygulanacağı, hangi gemiler için geçerli olacağı, savaş ve barış zamanlarında ne şekilde gündeme geleceğine yönelik açıklamalar yer almamıştır. Dolayısıyla en kararlı olunan nokta serbestliktir, fakat içi doldurulmamış bir prensip olarak mevcuttur ve müttefiklerle görüşmeye bırakılmıştır.

Bunun çok önemli bir sebebi olduğu söylenebilir; o da Curzon'un her şeyden önemli saydığı, Müttefik birlikteliğinin sağlanmasıdır. Uzunca bir zamandır çeşitli biçimlerde yaşanan ve Çanakkale Krizi sırasında hat noktada hissedilen Müttefik ayrılığı, İngiltere'yi hem rencide etmiş, hem de bütün dünyanın gözleri önünde, itibarını sarsmıştır. Dolayısıyla, ikinci bir örneğe tahammülü yoktur. İşte bu nedenle Curzon, barış konferansı öncesinde, temel noktalarında anlaşılmuş bir Müttefik planının oluşturulması noktasında ısrarcı olmuştur. Fransa, İtalya ve İngiltere'nin üzerinde tamamıyla anlaşma sağlamadığı bir konferansı toplamanın anlamsız olacağı görüşündedir²¹⁵. Pioncaré'ye, "Avrupa'nın yüzüne karşı ve Türklerin gözleri önünde, Hükümetini ve ülkesini, başlıca müttefikleri ile açıkça anlaşmazlığa düşmenin utancıyla baş başa bırakamayacağını" bildirir²¹⁶. Buna karşılık Pioncaré de, Türklere karşı, Müttefikleri ile birleşik bir cephe oluşturacağı konusunda söz verir²¹⁷.

18 Kasım'da Paris'te yapılan görüşmelerde Curzon'un temel hedefi, önerilecek Boğazlar antlaşmasının maddeleri ve Lozan'da ne yapacakları, ya da, ne yapmayı istedikleri konusunda, ortak bir anlayışı benimseyebilmektir²¹⁸. Bu nedenle, Türklere önerilecek antlaşmanın maddelerinin, içerik kısımlarının doldurulması işini Pioncaré'ye bırakır. Onun ortaya koyduğu önerileri de kabul eder. Dolayısıyla, Boğazlarla ilgili Türklere sunulan maddeleri formüle eden, İngiltere değil Fransa'dır. Curzon da önerileni, Fransız Formülü üzerinden herkesin anlaştığı, Müttefik planı olarak ortaya koyar²¹⁹.

Lozan'da başlayan görüşmeler, çeşitli taktiklerin, manevraların ve diplomatik becerilerin yarıştığı, gerçekten zor bir zaman dilimini kapsar²²⁰. Cur-

²¹⁵ DBFP, "Curzon to Hardinge, November 11, 1922" Vol. 18, s. 251.

²¹⁶ DBFP, "Curzon to Hardinge, November 12, 1922" Vol. 1, s. 259.

²¹⁷ DBFP, "Hardinge to Curzon, November 13, 15, 1922", Vol. 18, ss. 267, 275.

²¹⁸ DBFP, "Notes of Meeting Between Curzon, Pioncaré and Avezzana, November 18, 1922" Vol. 18, Doc. No. 204, s. 301.

²¹⁹ DBFP, "Curzon to Crowe, November 28, 1922", Vol. 18, ss. 345; "Crowe to Curzon, November 25, 1922", Vol. 18, ss. 334-35.

²²⁰ Lozan'daki görüşmeler, gerçekten çok çetin geçer. Heyetler arasındaki görüşmelerin ayrıntıları oldukça ilginçtir. Bu dönemin, farklı kaynaklar ışığında, mukayeseli incelenmesi sonucu oluşacak tarihi, buradaki makalenin sınırlarını zorlayacağı için, başka bir makalenin konusu olarak ayrıca ele alınacaktır.

zon, Müttefiklerin planını hazırlayan değil, ama sunan ve iyi bir orkestra şefi gibi yöneten rolünü üstlenir.

20 Kasım'da başlayan müzakereler, zorlu safhalardan geçerek, 31 Ocak'ta Boğazlarla ilgili nihai Müttefik önerilerinin sunulduğu noktaya kadar gelir. Türkler bunu 5 Şubat 1923'te kabul ederler. Burada varılan mutabakat, 24 Haziran 1923'te imzalanan Lozan Antlaşmasının, Boğazlar Sözleşmesi olarak, bir parçası olur²²¹.

Boğazlarda Sınırlı Serbestlik ve Yeniden Türk Kontrolü

Lozan görüşmeleri öncesinde Müttefiklerin, görüşmeler süresince de Lord Curzon'un temel stratejisi, Boğazlardan Serbest geçiş prensibini, Türklere kabul ettirmek üzerine kurulmuş; müzakereler bu esas üzerinden yürütülmüştür. Müttefiklerin, savaşın en başından beri hem fikir oldukları tek konu budur; geçen bunca zaman ve harcanan çabalar sonunda, elde edebilecekleri tek yarar da yine budur. Bu prensibi uluslararası bir kural olarak yerleştirmek, öylesine önemli bir meseledir ve bu konuyla öylesine meşguldürler ki, içinde bulundukları atmosfer, Türklerin de aslında bu konuya ne kadar yakın bir duruş içinde oldukları gerçeğini fark etmelerine engel olur.

Aslında bu husus, çok uzun bir zamandan beri Türk çevrelerinde tartışılmaktadır. Dönemin farklı koşulları; Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin, bu su yollarını kullanmak yönünde giderek artan talepleri ve uluslararası ilişkilerin değişen niteliği, zaten Türkiye'yi bu yönde düzenlemeler yapmak yönünde zorlamaktadır. 1915'ten bu yana da, Boğazlarda rejim değişikliğinin olması yönünde *de facto* bir kabul söz konusudur²²². Do-

²²¹ DBFP, "Rumbold to Curzon, July 24, 1923", Vol. 18, ss. 972-73. Antlaşmanın tamamı için, bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, not 2, Vol. II, ss. 124-127.

²²² Ulrich Trumpener, 1915'te Rusya'yı Müttefiklerinden ayırmak ve Almanya ile ittifak yapmaya teşvik etmek yönünde düşünülen planlar çerçevesinde, Türk Boğazları üzerinde, Rusya lehine rejim değişikliği yapılmasının da gündeme geldiğini belirtir. Kitabının V. Bölümü tamamıyla bu konuda yapılan çeşitli görüşmelere ayrılmıştır. Bkz. U. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-18* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1968), ss. 140-166. Alman Dışişleri Arşivine dayandırarak verdiği bilgiye göre, 18 Eylül 1915'te, Said Halim Paşa, Alman Elçiliği'ne resmî olarak, Almanya'nın şu noktaları, bir barış anlaşmasının zemini olarak Rusya'ya iletebileceğini bildirir: "Türk Hükûmeti, coğrafik konumu nedeniyle, Rusya'nın, Boğazların ortak ekonomik ve askerî kullanımına hakkı olduğunu tanır. Hükûmet, bu meseleyi, Rus hükûmeti ile sükûnetle tartışmaya hazırdır, fakat diğer güçlerin olmadığı bir ortamda. Türkiye, Boğazlar boyunca, Rusya'nın serbest ticari taşımacılığına, Türkiye üçüncü bir devlette savaş halinde iken bile, garanti sağlar. Rus savaş gemilerinin geçişine ancak, Türk İmparatorluğunun güvenliği için alınacak belirli önlemler çerçevesinde izin verilebilir, fakat bu konuda bir anlayış kısa sürede sağlanabilir." *A.y.*, s. 147. Rusya, Almanya ile bir ittifaka sıcak

layışıyla, Lozan görüşmeleri sırasında, Boğazlardan serbest geçiş prensibine karşı, Türk delegasyonu tarafından sergilenen soğuk tavır, aslında müzakere sisteminin doğası gereğidir. Burada, görüşmelerin akışı içinde yerinde gösterilecek yumuşama tavrı ile başka önemli noktalarda, istenilenin elde edilmesi hedeflenmiştir.

Lozan görüşmeleri sonucunda Boğazlar konusunda ortaya çıkan, özelde İngiliz ve genelde de Müttefik başarısı olarak sunulan sonuç, Boğazlardan sınırlı geçiş serbestisi ve Boğazlar Bölgesinde silahlardan arındırılmış alanların ve kısmî Türk kontrolünün oluşmasıdır. Yukarıda vurgulanmaya çalışıldığı gibi, Boğazlardan Serbest Geçiş Prensibi, Türkiye'nin uzun zamandır zaten olması gerektiğini düşündüğü, ama diplomatik bir ustalıklarla, karşı tarafın, büyük mücadeleler sonucu elde ettiği, bir başarıymış gibi algılamasını sağladığı bir neticedir.

Dar bir kapsam içinde değerlendirildiğinde, belki bu Müttefikler açısından önemli bir kazanç olarak da nitelenebilir; ama geniş bir ölçekten bakıldığında, elde edilenin, aslında bir politikanın iflâsı ve İngiliz ve Müttefik güçlerinin 1922'ye kadar kontrolü çoktan kaybettikleri bir alanda elde edebileceklerinin en iyisi olduğu anlaşılabilir²²³.

Sevr Antlaşmasının ortaya koyduğu Boğazlar çözümüyle mukayese edildiğinde, Lozan Boğazlar Sözleşmesi, İngiltere'nin Savaş ve Barış zamanı, Boğazlarda koşulsuz serbest geçiş hakkının olması ve Türkleri, Boğazların kontrolünden, mahrum etme noktasında geliştirdiği politikasının, başarısızlığa uğradığını gösterir.

Her ne kadar, Boğazların tarafsız bir konuma getirilmesi ve silahlardan arındırılmış bölgelerin oluşturulması, Türklerin Boğazlar üzerinde, tümenden

bakmadığı için, bu konuda herhangi bir gelişme olmaz. Öte yandan, Kemalistler de Boğazlarda serbest geçiş yönünde bir rejim değişikliğine soğuk bakmazlar. Bu makalede değinildiği gibi, 1921 Londra görüşmeleri sırasında ve 1922 yılında Fransa ile yapılan görüşmelerde, Boğazlardan serbest geçiş, prensipte kabul edebileceklerini belirtirler. Daha da enteresan bir bilgi, Oya Silister Köyü'nden gelmektedir. Kendisi, *The Times*'a ve *TBMM Zabıt Ceridesine* dayandırarak verdiği bilgide, 26 Ağustos 1922 öncesi, Boğazların Serbestliği ilkesinin, Ankara Hükümeti tarafından önerildiğini ve İngiliz Hükümeti tarafından, gizlice rededildiğini belirtir. Bkz. Köyü, a.g.e., not 169, s. 25.

²²³ Bu maddelere göre: 1. Boğazlar üzerinde ve Çanakkale Boğazının girişinde bulunan Ege Adaları üzerinde Türk hâkimiyeti yeniden inşa edilir; 2. Her ne kadar yeni Boğazlar komisyonu tamamıyla teknik bir yapıya sahip ve fiziki bir kontrol gücünden yoksun olsa da, Türk üye, bu komisyonun daimi üyesi olarak kabul edilir; 3. Türkiye'nin İstanbul'da asker bulundurma, gerektiğinde, silahlardan arındırılmış bölgelerden asker geçirmesi, Gelibolu'da asker bulundurma ve Marmara Denizi'nin güney kıyısını yeniden güçlendirmesi kabul edilir. Daha geniş bilgi ve sözleşmenin maddeleri için bkz. Hurewitz, a.g.e., not 2, Vol. II, ss. 124-127.

bir kontrole sahip olmasını engeller ise de, Sözleşme fiziksel olarak, Türklerin bu silahlardan arındırılmış bölgeleri korumalarını garanti edecek bir mekanizma getirmez. Bu Türk onuruna bırakılmıştır.

Belki de en önemli olarak, 1. ve 2. maddelerin karşılıkları altında, Boğazlar üzerinde, dolaylı gibi görünen, uygulandığı takdirde ise, somut bir gerçekliğe dönüşecek, Türk kontrolü yeniden inşa edilir. Bu maddeler, savaş zamanında ve savaşan (belligerent) olarak Türkiye’yi, düşman ülkelerin ticarî ve askerî gemilerinin geçişine Boğazları kapatma hakkıyla donatır²²⁴.

Tam da bu madde değil midir ki, İngiliz savaş gemilerinin Karadeniz’e geçişini engelleyen ve Gelibolu başarısızlığına sebep olan; bunun bir daha olmasını engellemek, Boğazlardan serbest geçiş hakkını güvenceye almak ve Türkiye’yi Boğazları kapatabilecek konumdan uzak tutmak için değil midir bütün çabalar? Peki, ne değişmiştir de bu noktaya gelinmiş ve her şey sil baştan olmuştur?

Cevap çok açıktır, artık savaş zamanı ihtirasları çok geride kalmış ve barış zamanı gerçeklerine dönmüştür. Mevcut siyasî, ekonomik ve askerî realiteler, bunca yıldır izlenen politikaların sürdürülmesini imkânsız kılmaktadır. Artık masada, yenik sayıldığı için bütün olumsuz şartları kabule zorlanan bir ülke değil; karşı karşıya kaldığı ayrımcı ve kötü muameleye rağmen, zafer kazanan ve eşit şartlarda müzakere hakkına sahip olan bir Türkiye vardır.

Sonuç

Savaş sonu dönemde izlenen İngiliz Boğazlar politikası, gerçekçi olmaktan çok uzaktır; genel İngiliz çıkarları ile çelişen bir nitelik taşıdığı gibi, İngiltere’nin geleneksel olarak izlediği, Türkiye politikası ile de ters orantılıdır. Bu politikanın temelini oluşturan esaslar, Lloyd George’un yönetim tarzının ve kişisel algılamalarının sonucunda formüle edilmiştir. Dolayısıyla, ekonomik, siyasî ve askerî şartlar ve bunların stratejik yansımaları iyi hesap edilmeden, tamamıyla cezalandırma ve sorumluya gerekenin yapılması mantığıyla oluşturulmuştur. Bu nedenle başarısızlığa uğraması ve değişime zorlanması kaçınılmazdır. Bilindiği gibi devletlerin yaşamlarında sürekli düşmanlar ve düşmanlıklar yoktur; ülkelerin varlıklarını sürdürme istekleri ve bu yöndeki çıkarları buna izin vermez. Bu nedenle, değişim geç de

²²⁴ A. y.ss. 124-125.

olsa gerçekleşir. Lloyd George gibi, bu gerçeği göremeyip direnenler ise, bedelini siyaset ve tarih sahnesinden çekilmekle öderler.

Meseleye, Türk-İngiliz ilişkilerinin tarihi açısından bakıldığında da, 1915-23 dönemi çok istisnai bir konum arz eder. Hiç bir dönemde, münasebetler bu kadar süre gerilim yüklü; İngiltere'nin Türkiye politikası da, bu kadar hasmane olmamıştır. Öte yandan, İngilizlerin kendi siyasî tarihleri açısından incelendiğinde de, dönem farklı bir yapı sergilemektedir. Lloyd George'un Savaş Kabinesi ve devamındaki Koalisyon Hükümeti süresindeki siyasetini inceleyen tarihçiler, hiç de demokratik ifadelerle tanımlanamayacak bir sürece işaret etmektedirler. Herkesin, büyük ölçüde, üzerinde hem fikir olduğu nokta, Lloyd George'un ülkeyi bir diktatör gibi yönettiğidir. Alınan bütün kararlarda bu tavır kendini hissettirir. Bu makalenin kapsamı içinde, zaman zaman değinildiği gibi, Türkiye ile ilgili yürütülen politikalarda da bu tutum hâkimdir. Dolayısıyla, Türkiye'ye yönelik politikaların arkasında, bütünleşmiş bir halk ve siyasetçi desteğinin olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Aksine, Lloyd George'un Türkiye'ye yönelik politikaları, kabine içinden, Parlamentodan, akademik çevrelerden ve gazetelerden eleştirilerle karşılaşmıştır. Dolayısıyla, bu dönem Türkiye'ye yönelik hükümet politikalarının arkasında bir uzlaşma olmadığını söylemek, gerçeğe yakın bir saptama olacaktır.

Bu makalede, olayların gelişimi içinde yer yer ortaya çıktığı ve Henry Wilson'un anılarında da, sıklıkla bahsedildiği gibi²²⁵, kabine içinde en hararetli, uzun süreli tartışmalar ve görüş ayrılıkları, Türkiye üzerinde yaşanır; Lloyd George'un Türkiye politikalarına karşı muhalefet hiç eksik olmaz. Ama tartışmalar neyi işaret ederse etsin, Başbakan, bunları sadece dinlemekle yetinir; sonunda kararlar yine onun istediği yönde alınır.

Bütün bunlar 'demokratik gelenekleriyle tanınan ve demokrasinin de erken bir zamanda yerleştiği bilinen bir ülke halkının, nasıl olup da, Lloyd George'un ben merkezli ve baskıcı politikalarını bu kadar zaman kabullenebildiği,' sorusunu gündeme getirir. Bunun cevabı, savaş sonu dönemin o çok zorlu sürecini, kendinden emin bir görüntü sergileyen, güçlü bir liderin itici gücü sayesinde atlatılabilmek isteğidir. Lloyd George'un dinamizminin bunu

²²⁵ Callwell, *a.g.e.*, not 146, ss. 293-94. Wilson'un günlüğü, Lloyd George'un savaş sonu Türkiye politikaları konusunda, kabinede yaşanan görüş ayrılıklarını ortaya koyan çok önemli bir kaynaktır. Özellikle Wilson, Lloyd George'un Yunan yanlısı politikalarına sürekli muhalefet etmiştir.

sağlayabileceği düşüncesi, onun politikalarına katlanmayı gerektirmiştir. Ama bunun da bir sınırı olmuş, İngiliz siyasî hayatında ender rastlanan bir şekilde, İngiliz Başbakanı, seçim sonucu sebebi ile ya da güven oylamasının yeterli desteği sağlayamaması nedeniyle değil, Milletvekillerinin özel bir toplantıda aldıkları kararın neticesinde, görev süresi dolmadan istifaya zorlanmıştır. Garip bir tecelli olarak, Lloyd George'un mimarı olduğu bir politika artık tamamıyla yok olurken, beraberinde onu yaratanı da alıp götürmüştür.

1915-23 arası dönemde gelişen İngiliz Boğazlar politikasının esası Savaş ve Barış zamanı, Boğazlarda koşulsuz serbest geçiş hakkının olması ve Türkleri, hem İstanbul'un hem de Boğazların kontrolünden, mahrum etme prensibi üzerine kurulmuştur. Fakat savaş sonu dönemin getirdiği, siyasî, askerî ve ekonomik dengelerdeki farklılaşma ve bunların stratejik algılara yansımaları, bu politikanın uygulanmasını imkânsız kılarak yavaş yavaş değişime zorlamıştır. Müttefik güçlerin Boğazları askerî olarak kontrol etmedeki isteksizliği ile başlayan geriye dönüş, Yunanlıların Sevr'i kabul ettirmedeki yetersizliği ve İngiltere dışındaki Müttefiklerin ise, Sevr'in Türkler lehine düzeltilmesinden yana tavır almasıyla belli bir merhaleye erişmiştir. Türklerin, Yunanlılara karşı kazandığı zaferle bir dönüm noktasına ulaşan süreç, Çanakkale'de İngiliz birliklerinin yaşadığı krizle nihaî noktasına varmıştır. Geçen bunca zaman ve harcanan emeklerin İngilizlere ve Müttefiklerine kazandırdıkları, Boğazlardan sınırlı geçiş serbestisi ve Boğazlar Bölgesinde silahlardan arındırılmış alanların ve kısmî Türk kontrolünün oluşmasıdır. Bir kazanç gibi sunulan sonuç, aslında bir politikanın iflâsı ve İngiliz ve Müttefik güçlerinin 1922'ye kadar kontrolü çoktan kaybettikleri bir alanda elde edebileceklerinin en iyisidir. Zamansa, Lozan'da eksik kalan kısmı onarmış, Montraux ile Boğazlarda kısıtlı olan Türk hâkimiyetini, tümünden tam bir hâkimiyete çevirmiştir; beraberinde getirdiği geçiş kısıtlamalarıyla.

Kitap Tanıtımlar:

A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, by Taner Akçam. New York: Metropolitan Books/Henry Holt & Company, 2006. x + 376 pages. Notes to p.464. Index to p.483. \$ 30.00(hardback). ISBN 0-8050-7932-7

Taner Akçam peremptorily writes that the title of his book "A Shameful Act" is a quotation from a speech on Armenian genocide delivered by Mustafa Kemal Atatürk at a session of the Grand National Assembly of Turkey on 24 April 1920 (pp.12-13, 335-336 and 348). The choice of title no doubt reflects the author's desire to give indication of the contents of his work. Yet the above words were not actually used by the founder and the first president of the Turkish republic with regard to the Armenian relocations of 1915, but pronounced pertaining to the claims of the Allied powers on these events.¹ This is a deliberately intriguing and provocative venture, whose essential thesis is revealed in its subtitle. His tone being polemical, from the outset Akçam is obviously at pains to stress that there is "evidence of intent and central planning on the part of the Ottoman authorities for the total or partial destruction of the Armenian people" (p.4). No doubt, *A Shameful Act* will raise much heated debate and controversy among both scholars and laymen.

Throughout Akçam's target is what the dust jacket blurb dubs the producing of "an account of Ottoman culpability." From the Armenian point of view, the author seeks to boldly rewrite the history of the Ottoman Empire and the Turkish National Movement from the concluding of the Treaty of Berlin on 13 July 1878 to the signing of the Treaty of Lausanne on 24 July 1923. He chiefly deals with the Armenian displacements of 1915-1916, with particular focus on examining the role of Ottoman leadership in the ensuing human losses. After a relatively brief preface in which Akçam enumerates the issues he intends to pursue, the book is structured into an uncomfortable union of three parts, all being contentious. There is oddly no introduction neither a conclusion. The first three chapters (Part One) are devoted to the Armenian question before 1915 and discuss the Ottoman state and its non-Moslem populations, the era of the Committee of Union and Progress (the political body that practically held the power in the Ottoman Empire between 1908 and 1918) and Turkish nationalism. Part Two attempts to answer the perennial question of what led to the decision for relocations and tries to analyze the decision and its aftermath. The main emphasis in Part Three is laid upon the investigations and prosecution of the war criminals. The prose is often dry and overly abstract, perhaps understandably so given the subject.

Akçam contends that Armenian deaths are premeditated and so constitute genocide and bases his argument mostly on the actions of Ottoman courts-martial of 1919-1920, which convicted officials of the government of the Committee of Union and Progress of organizing massacres of Armenians (pp.371-373). However, he offers no trustworthy authentic evidence

¹ Consult Nimet Arsan, ed., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: 1919-1938* (Atatürk's Speeches and Statements: 1919-1938), Vol.4, (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1961) and *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları* (Minutes of the Secret Sessions of the Grand National Assembly of Turkey), Vol.1 (24 April 1920-21 February 1921), (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, Second Edition, 1985).

that either corroborates premeditation or proves the existence of a prearranged plan of extermination of Armenians. By all accounts, the majority reason for convening military tribunals was pressure from the Allied powers, which insisted on retributions for the Armenian killings. The Ottoman government of the day also hoped that by foisting blame on a few members of the Committee of Union and Progress, they might receive more lenient treatment at the Paris Peace Conference.

The procedures of the trials were inadequate and the reliability of their findings were questionable. The tribunals lacked the basic requirements of due process. The right of cross-examination was not acknowledged. The judge weighed the probative value of all evidence submitted during the preparatory phase and during the trial, and he questioned the accused. At the 1919-1920 trials, the presiding officer acted more like a prosecutor than an impartial judge. Defense counsel was barred access to pretrial investigatory files and from accompanying their clients to pretrial interrogations. According to trial transcripts, although charges of mistreatment of Armenians were leveled, a majority of the charges and convictions were mainly political retribution, related not to crimes against civilians, but for mismanaging the war. Four members of the principal military tribunal were later arrested by the government on charges of contravening judicial procedure. When the British government considered holding trials of alleged Ottoman war criminals in Malta, it declined to use any evidence developed by the Ottoman courts-martial of 1919-1920.²

The author makes effusive acknowledgment in the text and in various endnotes of the help he received from Vahakn Dadrian, Peter Gleichmann and the Zoryan Institute for Contemporary Armenian Research and Documentation (see, for instance, p.465). Even without this explicit acknowledgment his debt to these various individuals and agencies is patent throughout much of his book and especially in the opinions he offers.

The impressive arsenal of references in Turkish, German and English used in this exhausted study does not allow Akçam to make any contribution to the understanding of the history of Ottoman-Armenian relations. Although endnotes demonstrate his access to these wide sources, Armenian sociologist Dadrian's publications are the principal source on which this inquiry is based. The author admits that Dadrian is his "mentor" and the latter "put at his disposal much material on the subject, which he [Dadrian] has collected for close to thirty years" (p.465). Despite the addition of Ottoman, German, Austrian and British sources, as well as relevant modern scholarship in various languages, a more in-depth textual analysis of Akçam's source materials is needed. These have to be probed deeper. It will be useful to make an explanation of how representative the sources are, and a discussion of the methods used in assessing and interpreting the information they contain.

This is not an objective or complete survey of the Armenian question. It is in fact highly selective in its choice of materials. Most glaringly, Tsarist and Soviet Russian archives which are open to use for the period under question (1878-1923) are not employed. It is now nearly sixteen years since the collapse of the Soviet Union allowed access to both Russian and non-Russian scholars to its files. The opportunity to do insightful work on the history of this country is at the moment greater than ever. Important original documents are available to foreign

² A sound analysis of the Ottoman courts-martial of 1919-1920 can be found in Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları* (Prosecutions for Relocations in Occupied İstanbul) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005). Ata's exemplary book should be translated quickly into English as a potential goad in debating this important historiographical question.

specialists in the Russian State Historical Military Archive at Moscow and State Historical Archive at St. Petersburg. The author should have looked at these records. If he had examined them, perhaps some of his analysis could have been more accurate. Indeed, most historians who have had access to the Russian archives have found their earlier hypotheses remarkably altered by the new evidence they have discovered. These central repositories provide historians unprecedented access to fresh materials that deepen our comprehension of the Armenian past.

It is surprising that the author did not consult the rich and voluminous files available at the French archives in Paris, Vincennes and Nantes. He might easily have drawn on dozens of volumes of documents from them. These French records are extremely valuable: they contain extensive material on the events in the Near East before and after the First World War, which provide a broader perspective in assessing Turkish-Armenian relations. The author could have utilized them to supplement, complement, correct, and amplify his findings derived from other sources. One also wonders why he did not use published French materials. The extensive memoir literature of figures such as General Henri Gouraud, High Commissioner for Syria and the Lebanon and Commander-in-Chief of the Army of the Levant in 1919-1923, to mention only a sampling, has been totally neglected. Nor has the French newspaper and periodical literature been benefited. The attempt to use French books translated to other languages has been made but this seems to be little more than a token gesture. French policy has therefore to be inferred from other sources.

A further illustration of Akçam's selectivity in handling his material is the use of quotes from Americans. One American ambassador to Istanbul, Henry Morgenthau, is quoted a dozen of times (pp.105-106, 111, 120-121, 126-127, 142, 144-145, 155-156, 170 and 214), but another American ambassador, Rear Admiral Mark Bristol, is ignored except only on one minor occasion (p.374). While seen through an Armenian prism Morgenthau's role is exaggerated, the importance of Bristol goes unappreciated. Why? Because Bristol gave a balanced account and accused Armenians as well as Moslems of crimes. At this point it is worth drawing attention to the fact that Morgenthau leaned heavily upon Arshag Schmavonian, translator and legal advisor of the Embassy, for all kinds of work. The latter, a conscientious Armenian, accompanied the Ambassador in all meetings with Ottoman officials and also assisted him in the writing of his cables to Washington, D.C. Morgenthau was largely influenced by the opinions of his Armenian functionary, who did not always have the American point of view.³ Bristol, on the other hand, took his diplomatic duties seriously and acquitted himself admirably, thanks to his mastery of detail, his extraordinary gifts for analysis, and his fairness. This independent-minded admiral-diplomat had very definite ideas on Turkey and the settlement of Near Eastern questions.⁴

Bristol's role needs to be explored. He exerted influence on the outcome of the Armenian question and American policy in the Near East. His dispatches constituted an important source of information to American officials in Washington, D.C. They did provide a corrective to the flood of anti-Turkish propaganda put out by various interests in the United States and Europe.⁵

³ On Arshag Schmavonian's influence see especially United States National Archives and Records Administration (henceforth referred to as "USNA"), 867.00/1115. Report of Consul-General at London W.S. Hollis on political conditions in Syria, 2 February 1920. For more details, see Heath Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story* (Istanbul: The Isis Press, 1990), pp.14-19, 25, 33, 38, 47 and 53-54.

⁴ John DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1963), pp.130-131.

⁵ Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey 1914-1924* (Baltimore, Maryland: The John Hopkins Press, 1965), pp.270-272 and Thomas Bryson, "Mark Lambert Bristol, U.S. Navy, Admiral-Diplomat: His Influence on the Armenian Mandate Question", *The Armenian Review*, Vol.21, No.4-84 (Winter 1968), pp.6 and 11.

The author ignores the works which adopt a different view on the Armenian issues. Thus he overlooks the essence of Gwynne Dyer's critical bibliographical study of Turkish and Armenian works on the subject mainly because Dyer—a Britisher who has done extensive research on the last years of the Ottoman Empire and the early days of the Turkish republic—does not agree with the Armenian view on the "massacres." Similarly he dismisses the groundbreaking books of Justin McCarthy, Guenter Lewy, Heath Lowry and Robert Zeidner, eminent American authorities on the Armenian question and genocide studies; nor does he refer to Ferudun Ata's highly relevant *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*.

Akçam's way of citing Ottoman archival material denies his readers even basic information such as whether a mentioned source was a letter, an internal report, or minutes from a meeting or, crucially, the date of its writing. To write, for instance, BA/DH/\$FR., 51-215, 1333CA 20 means nothing (p.414 endnote 21). One can only assume that the author, in the interests of conserving space, had devised a system of referring to Ottoman documents by abbreviations and numbers, leaving it to the reader to determine the origin of any particular reference in his study by consulting the list of abbreviations. A document should be titled even if the original does not have its own title, as is the custom in giving references to Western sources. Documents are often cited and even quoted at length without properly evaluating their contents.

The author claims that the Ottoman archives are "not easily accessible for scholars." This is not the case at all. Ottoman archival materials on Armenians are open to the scrutiny of scholars. Researchers are allowed unfettered access to them to make a proper assessment of the facts. Usually several hundred scholars, Turkish and foreign, are studying at the Ottoman archives in İstanbul at all times. The archives has a large staff of cataloguers, and it has made available a tremendous variety of all sorts of important documents, including the files of the Ministry of the Interior—and more is being made available every month. The materials concerning Armenians have all been microfilmed, with Xerox copies made available in bound volumes in the reading room. Meanwhile Turkish pleas for access to the archives of the Armenian nationalist organizations kept at the Zoryan Institute in Boston, the Armenian Patriarchate in İstanbul and the Catholicate in Echmiadzin have not been answered.⁶

Contrary to the dust jacket's claim, this book is not based on a broad and scrupulous investigation and is written for the most part with a strong preconception. The author frequently misrepresents and misquotes sources and fails to include important contextual information. He goes beyond the bounds of acceptable scholarship by manipulating the sources. These mutations, in what purport to be critical approaches, consist chiefly in distorting most reference to the Ottoman Empire and the Turkish National Movement. Such blatant tampering with source material strikes at the very heart of scholarly integrity. Consequently the bulk of the text is replete with wrong and unfair judgements and one-sided accounts. The following examples may suffice to caution readers against accepting Akçam's statements at face value.

Opposite to Akçam's assertion, Turkish nationalism did not have its roots in racism but in patriotism (pp.52-53). Turkish nationalism began to grow after the Balkan Wars in 1913 but this movement, instead of having anti-Armenian objectives, was in reality a political program of action to provide a basis for the Empire's survival. More importantly, the author's vague discussion of sociologist and educator Ziya Gökalp's theory and its pragmatic application of

⁶ Yusuf Sarınoy, "Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi" (Turkish Archives and the Armenian Question), *Belleten*, Vol.LXX, No.257 (April 2006), pp.289-310.

Turkish nationalism lacks all touch with reality. Akçam hints that Gökalp emphasizes race and blood and further maintains that the latter "laid the foundations for an expansionist version of Turkish nationalism" (p.53). Yet Gökalp sought only to exalt the Turkish nation and to encourage pride in Turkish culture. Turkish nation was to be based on a sharing of education and culture not on a racial or ethnic group. His notion of Turkishness did not involve any expansionist plans. Turkish nationalism meant for him a cultural ideal and the basis of social solidarity.⁷ The author also indirectly implies that there was a connection between Gökalp's studies of the Armenians and "the Armenian deportations"(p.89). In fact, the Turkish intellectual had expressed his disapproval of the forced Armenian displacements during the deliberations of the central committee of the Committee of Union and Progress of which he was a member since 1909.

Akçam in several instances alleges that the Special Organization played a direct role in implementing the Armenian genocide (see, for example, p.59). Not so. The Special Organization, established in November 1913, was used for special military operations in the Caucasus, Egypt and Mesopotamia. It was also employed in dealing with Arab separation in Syria. The Special Organization played no role in the Armenian relocations. While the indictment of the 1919 court-martial linked the Special Organization to the Armenian killings, neither the trial's proceedings nor its verdict support the claim. Rather, defendants described the Special Organization's role in covert operations behind Russian lines. These trials were organized by the political enemies of the accused, and that, in any case, not everything said by the Prosecutor General is necessarily true. Therefore, a relationship between the Special Organization and the Armenian killings is nothing more than uncorroborated assertion.⁸

Akçam's weird interpretation of the events that took place in Maraş in January-February 1920 is wholly inaccurate. Although the evidence presented is thin, he claims that Turks carried out massacres against the Armenians in the area (pp. 300 and 309). This is invalid. It is the exact opposite of what happened. It was only when the Armenians attacked them that the Turks began to offer resistance in self-defense. Immediately Turkish quarters were bombarded by the French artillery. Several of these were burned, and Turks by hundreds perished as a result. The struggle continued in the streets, and the Turkish neighborhoods became exclusively the scenes of attacks by French and Armenian troops. The Ottoman authorities protested against the reports of Armenian massacres in Maraş and stated that the occupying power with their Armenian soldiers and by arming native Armenians committed outrages that caused the Turkish population to rise up against the occupation. The Ottoman government demanded of the Allies a mixed commission to make thorough investigation of the occurrences in Maraş. Resolutions asking the United States to send a commission to impartially investigate the Maraş incidents and conditions generally in Anatolia were passed unanimously on 6 March 1920 by the Ottoman Chamber of Deputies.

⁷ On Ziya Gökalp see Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (London: Luzac, 1950); Robert Devereux, Preface to Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism* trans. Robert Devereux (Leiden: Brill, 1968) (originally published in Turkish in 1923) and Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924* (Leiden: Brill, 1985).

⁸ Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, pp.193, 199, 201 and 204; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey A Disputed Genocide* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2005), pp.82-88 and 221; Edward Erickson, "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame", *Middle East Quarterly*, Vol.13, No.3 (Summer 2006), pp.67-75.

Charles Furlong, a United States military official recently returning from a trip to the Near East including Turkey, in a letter of 23 March 1920 to President Woodrow Wilson stated that while investigating conditions in İstanbul and vicinity and through the very heart of Asia Minor he saw or was cognizant of the following concerning the Armenian question. One heard much of Turkish massacre of Armenians, but little or nothing of the Armenian massacres' of Turks. There were Armenian troops in Cilicia, organized under the French, occupying Turkish territory where there was no need of such occupation. The Turkish population were helpless under their annoyance and the Turk could not place his hand on one of these Armenians without jeopardizing his safety or life, on account of thereby touching the French uniform. Furlong adds that the so-called Maraş massacres have not been substantiated, in fact, in the minds of many who were familiar with the situation, there was a grave question whether it was not the Turk who suffered at the hands of the Armenian and French armed contingents which were occupying that city and vicinity.⁹

This frank and honest account is an interesting eye-witness confirmation of what many impartial historians have concluded from a study of documents. Furlong shows himself to be a shrewd and acute observer of the Turkish scene during those crucial times. He gives the nuanced treatment French policy in post-war Cilicia deserves.

When discussing the British decision-making leading to the release of 144 Turkish exiles detained in Malta for war crimes, Akçam's account is for the most part unsound. The author suggests that the Turks "used their British captives as leverage for its own people held on Malta. Ultimately, they succeeded in securing the prisoners' release" (p.301). But he gives no source for his statement. Indeed the prisoners were held in Malta for twenty-eight months while the British searched feverishly for evidence. If there were any credible witnesses or proof regarding the alleged Armenian massacres they should have been found then. However, nothing could be reached to support the charge that the Ottomans had planned a mass slaughter of the Armenians. The British had appointed an Armenian, Haigazn Kazarian, to conduct a thorough examination in the Ottoman archives, yet he was unable to discover documents to complicity in Armenian killings. The British High Commission at İstanbul was unable to forward any legal evidence to London. There was also nothing in the British state archives that corroborated the accusations of the Armenians. At the end of the investigations, the British Procurator-General determined that it was "improbable that the charges would be capable of proof in a court of law," and released all detainees. The British meticulously investigated United States State Department records and reports as well and nothing incriminating turned up that could withstand court scrutiny.

Referring to the Armenian events of 1915, Akçam says, "It is difficult to speak of a single, consistent approach taken by the Turkish National Movement in regard to the Armenian genocide." He follows this up with the weak argument that "the main reason is that the National Movement approached the issue as a secondary aspect of what it called the National Pact—that is the creation of a Turkish state within the boundaries established by the armistice agreement in 1918" (p.303). This superficial and confused interpretation is not acceptable. In fact, nothing

⁹ USNA, 867.01/34. Copy of Charles Furlong's letter of 23 March 1920 to President Woodrow Wilson. Department of State, 1 April 1920. During the First World War Charles Furlong was an observer with American and Allied forces in the Near East. In 1918 he was named a member of the American delegation to the Paris Peace Conference, and served as a military aide to President Wilson. Again in 1920 he traveled in the Near East.

could be further from the truth. Since the proclamation of the National Pact by the congress held in Sivas on 4-11 September 1919, the Turkish National Movement had clearly rejected and condemned any attempt by any parliament and government to raise the Armenian genocide issue. It is to be noted that although the word Armenian did not figure in the National Pact, there were certain provisions which were designed to protect all non-Moslem minorities of Turkey. The Armenians naturally belonged to this group.¹⁰

The author is certainly not correct to argue that the Committees for the Defense of National Rights "never intended to fight against the Allied Powers" (p.319) and that they "had a positive attitude toward the British and French occupation forces" (p.320). These patriotic committees that came into being by mid-summer 1919 were dedicated to the defense of the sovereignty and territorial integrity of Anatolia and eastern Thrace. Just to give an example, the occupation of the region of Cilicia by the French forces caused deep resentment among the local Committees for the Defense of National Rights and the opposition grew more among them as the French authorities moved out of the military sphere and began to interfere with local administration. During the whole 1920 French soldiers had to check the thrusts of the armed members of the committees who had mobilized the large part of the population of Cilicia that operated in detachments of 100 to 150 men. Experienced in methods of warfare still unfamiliar to the French, detachments of national forces easily outwitted them by the ambush of convoys bringing much-needed ammunition and supplies for their garrison, and by the interruption of their communications with French forces elsewhere. During the first two weeks of February 1920, the French suffered in the fighting at Maraş over 600 casualties and were forced to withdraw from the city. Turkish resistance in 1921 was much better organized and more formidable than that of the previous year. The occupation of Cilicia had cost France 5,000 lives.

There is no evidence presented, except a foreign press correspondent's report, that enables Akçam to contend that the Turkish National Movement offered to "the Great Powers an overall mandate for the former Ottoman Empire" (p.319). The author is on much less solid evidentiary ground when arguing that the Sivas Congress "would agree to an American mandate if America itself would accept it" (pp.319-320). Although during the proceedings of the Congress there were long discussions on the question of accepting a foreign mandate, Mustafa Kemal Atatürk and other members objected to any kind of it. The principal points in the program of the Turkish National Movement were all expressions of one fundamental motive—the desire to be on an equality with Western nations. From this insistence on equality Turkish leadership's proposals led to the demand for recognition of Turkish independence and sovereignty in principle.

According to Akçam, "the minorities question did in fact cause the [Lausanne] conference to break down temporarily" (p.367). Here again the author gives no source. As a matter of fact, it was not the Greek or Armenian questions that disrupted the negotiations in

¹⁰ The National Pact was the six-article brief document in which new Turkey's maximum and minimum demands were embodied. See translation from the Turkish as printed in the Minutes of the Proceedings of the Ottoman Chamber of Deputies of 17 February 1920 in Lord Kinross, *Atatürk The Rebirth of A Nation* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1964), pp.531-532.

the Lausanne Peace Conference on 4 February 1923 but the capitulations, i.e. extraterritorial juridical rights for foreigners.¹¹ Before his dispatch to Lausanne as the chief Turkish negotiator, İsmet İnönü was instructed at a meeting of the Grand National Assembly of Turkey as to exactly what was desired, wherein he might give way, and the points upon which he must be adamant. The matters upon which he was particularly determined were those which would give any outside power an ability to interfere with the actual government of the Turkish territories. He was particularly not to yield an inch on the suppression of the capitulations. The minorities question was largely settled before the rupture of the Conference. The Turco-Greek compulsory exchange of populations was already agreed by the signing of an accord on 30 January 1923 at Lausanne. Suggestions on the part of the Allied governments for an Armenian national home in Turkish territory had met with a categorical refusal from the Turkish plenipotentiaries, and were not pressed because the Allies had no power to insist on them. Not surprisingly, on 9 February 1923 the Armenian delegations at Lausanne addressed a note to the Allied powers protesting against their abandonment of the proposal to create an Armenian national home.

A Shameful Act remains narrow conceptually and theoretically. The author rarely makes the real content of the historical debates he discusses sufficiently clear to the reader. Usually he stays at the level of slogans and catchwords. For instance, there is no serious discussion of what constitutes genocide, despite the large body of work in this field (p.9). Although Akçam says he uses the term genocide "in line with the United Nations definition adopted in 1948," he avoids to include into his analysis the key words of "as such" mentioned in the initial clause or *chapeau* of Article 2 of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.¹² In the text it is literally stated that genocide means, "Acts committed with intent to destroy in whole or in part, a national, ethnical, racial, or religious group, as such."

The phrase "as such" requires that a government kills a person or a protected group for no further reason, or with no further intention at all, but its racial or religious identity. Armenians were not relocated qua Armenians in 1915 but for collaborating with the Allied powers to destroy the Ottoman Empire and attacking the civilian population. Under the 1948 convention a major issue is whether the complainant group is a protected group. The Convention does not protect political groups. The criterion is the primary nature of the group. In the Armenian case, the Dashnak and Hintchak armed bands and their civilian accomplices would have difficulty seeking the protection of the Convention, as their ethnic or religious identity fell secondary to their political nature.

¹¹ See *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927* (İstanbul: Ministry of National Education of the Republic of Turkey, 1963), p.599. Other evidence is in Joseph Grew, *Turbulent Era A Diplomatic Record of Forty Years 1904-1945*, Vol.1, (Boston: Houghton Mifflin, 1952), p.551. Joseph Grew was a member of the United States delegation to the Lausanne Conference and served as ambassador to Turkey in 1927-1932. Moreover, examine Parliamentary Command Paper 1814. Treaty No.1 (1923) Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923. *Records of Proceedings and Draft Terms of Peace* (London: His Majesty's Stationery Office, 1923).

¹² The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Resolution 260 III A, B, and C) was adopted unanimously by the United Nations General Assembly on 9 December 1948, effective 12 January 1951. Since then it is accepted as law by more than 130 countries. For complete text and accessions, see *Yearbook of the United Nations 1948-1949* (New York: Office of Public Information of the United Nations, 1949), pp.959-960.

Even more startling, however, is Akçam's failure to make any reference at all to the prime element of "intent to destroy." The problem of the intention to destroy is found in the very process leading to the action. In order to determine the crime, a judge seeks always to prove the criminal intention. Did the murderer have the idea of murdering? Was it premeditated? Without such intent, there is no genocide. Practically all-legal scholars accept intentionality as the defining characteristic of the notion of genocide. It is the crux of the matter and it is at the heart of the 1948 convention. At the time of ratification, the Secretary-General of the United Nations Trygve Lie emphasized that the Convention defines genocide as a crime of "specific intent", fully evident, beyond any doubt. This means that genocide cannot be inferred from actions, but must be proven by direct evidence that the accused party intended to destroy the complainant group. Up to now no concrete and objective evidence of malicious intention in the Armenian case is manifest. Ottoman archives in İstanbul are replete with copies of government regulations and instructions proving the contrary.¹³

Akçam's scorn for the determining factor of intent is accompanied by his inability to realize how the Ottoman government issued specific directives for the army to protect the Armenians against nomadic attacks and to provide them with sufficient food and other supplies to meet their needs during the transportation and after they were settled. Warnings were sent to the Ottoman military commanders to make certain that the local tribesmen did not use the situation to gain vengeance for the long years of Armenian violence. The Armenians were to be protected and cared for until they returned to their homes after the war. A law established a special commission to record the properties of relocated Armenians and sell them at auction at fair prices, with the revenues being held in trust until their return. Turks wishing to occupy abandoned buildings could do so only as renters, with the revenues paid to the trust funds, and with the understanding that they would have to leave when the original owners returned. The relocated Armenians and their possessions were to be guarded by the army while in transit as well as in Syria and Mesopotamia, and the government would provide for their return once the crisis was over.

The rulers of the Ottoman Empire had exiled the Armenians for legitimate reasons of war, in the midst of a dire national emergency, never wishing them to be killed, and attempted to alleviate their suffering. Of the masses of secret relocation directives seen to date, not one orders murder. Official circulars sent to the governors of the provinces from which Armenians were to be relocated made it clear that the relocation was not intended for the destruction of any individuals or groups, and the lives of the persons should be protected, that any Ottoman troops engaged in the murder, robbery or rape should be severely punished, and that guilty public officials should immediately be removed from office and court-martialed. Donald Quataert, a historian of the Ottoman Empire, reminds that these orders exist and can be examined and read; they are authentic materials and not forgeries or part of a hoax and are full of directives commanding the protection and care of the relocatees and their properties. Order after order speaks of the need to guard these relocatees and their property and assure their safety.¹⁴

¹³ For an in-depth conceptual analysis of the term intent to destroy with all its ramifications see, for example, William Schabas, *Genocide in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), pp.93-94 and 213-228.

¹⁴ Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922* (New York: Cambridge University Press, Second Edition, 2005), p.187.

There is no question that during relocations some of the Armenians were attacked by the local population or even irregular troops. However, these events must be assessed in the light of communal feuds, social conflicts developing along ethnic lines, the attacks of the Armenian bands and regular troops fighting under Russian command against the Moslem population of the Caucasus and eastern Anatolia. The Ottoman government allocated gendarmes for the protection of the Armenians during the relocations. However, their numbers were not sufficient since the Ottoman armies were fighting a life and death struggle for the country on five different fronts, thousands of kilometers away. Akçam has not made any mention of these problems in his descriptions and analysis.

Approximately four million Moslems in the Ottoman Empire died during and after the First World War, by far the largest in both proportion and total numbers of any other groups. These deaths were caused by military invasions, internal revolts, foreign blockades and disruption of agriculture and trade, which led to massacres, famine, plague, typhus and other diseases. Akçam rather disingenuously expresses little interest in the Turkish population losses of this era, however over-sensitive he is to the human destruction; the question of Turks being slaughtered by Armenians, for instance, goes unexamined and unexplained. The author, surprisingly, demonstrates almost no sympathy for the Turkish victims of the years 1914-1922. He is quite unconcerned by, and ignores, the suffering of Turks from the Russian-Armenian invasion of eastern Anatolia. If he had been equipped to study the Russian view concerning these very questions the outcome might have been more balanced than this one-dimensional study.

The Armenian murder of the innocent civilians of Erzincan, Bayburt, Tercan, Erzurum, and all the villages on the route of the Armenian retreat in 1918 must be taken into account. The Armenian molestations and massacres in Cilicia, deplored even by their French and British allies, must be judged. And the exile or death of the Turkish two-thirds of the Erivan province, the Armenian republic, during the war must be remembered. McCarthy comments: "To mention the sufferings of one group and avoid those of another gives a false picture of what was a human, not simply an ethnic, disaster." Moreover he finds that "in the east [of Anatolia], the areas of Muslim deaths and Armenian deaths were almost perfectly correlated... In numbers, the Muslims lost many more persons than did the Armenians; in percentage of total population, less. The great mortality of both Muslims and Armenians does not fit into any theory that posits one group of murderers, another group murdered."¹⁵ Accepting only violence against the Armenians, and disavowing any mention of the Turkish deaths, Akçam exhibits a flawed, stridently pro-Armenian vision of history. One should not set out to write "the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility" without being willing to study the mutual killings.

The book decidedly falls short in its discussion of below issues. The conformity of Armenian displacements of 1915 with international law is only treated in passing. Akçam quotes the joint declaration issued by Russia, Britain and France on 24 May 1915 condemning the relocations and announcing that "they will hold personally responsible for these crimes all members of the Ottoman government and those of agents who 'are implicated in such massacres'" (p.2) but he accords only one sentence to the Ottoman reply and his understanding is on the same scale. The author shows a faint glimmering appreciation of the Sublime Porte's

¹⁵ Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire* (New York and London: New York University Press, 1983), pp.137-138.

response of 4 June 1915 to the Allied declaration which stressed the right to national sovereignty and self-defense and stated that the Allied powers were to be held responsible for their organization and support for the Armenian rebels (p.214). Seriously lacking in Akçam's account of the Ottoman counter-statement are the following critical points. Armenians in Van had revolted with Russian aid, while the Armenian inhabitants of Zeytun had refused to obey government orders and attacked Ottoman troops. Because of this the government resorted to military means. The Ottoman government had to take precautions and measures to assure public security. The Allied powers had no justification to speak in the name of humanity and civilization since they had been mistreating prisoners of war and other enemy subjects. The Sublime Porte let it be known that it would not permit interference by any foreign power with its Armenian policy.¹⁶

Although Akçam downplays the importance of legal considerations in the matter, the Ottoman position was well founded in international law then in force in 1915. International law of the time conceded that the manner in which a State treated its own nationals in its sovereign territory was a matter exclusively within its own domestic jurisdiction. As a result, no other State had the right to complain about their treatment or to protest against it. To do so would constitute intervention in the domestic affairs of the other State, which was a violation of international law.¹⁷ As the author himself grudgingly acknowledges, "the accusations against the Ottoman government concerned its own citizens, a situation not addressed by any international agreement" (p.223). Again in the words of the author, the Hague Convention of 1907 stipulated that "the only exception to the general principle of the binding force of the rules of warfare is in the case of reprisals, which constitute retaliation against a belligerent for illegitimate acts of warfare by the members of his armed forces or of his own nationals" and "this transforms the right of reprisal into a legal principle" (p.223).

Akçam refers to but dismisses lightly one essential hard fact, namely the unique *millet* system for the non-Moslem minorities of the Ottoman Empire (pp.23-24 and 28-31). Following the conquest of Istanbul in 1453, Sultan Mehmet II, organized his non-Moslem subjects into *millets* or separate religious communities under their own ecclesiastical chiefs to whom he gave absolute authority in civil and religious matters, and in criminal offenses that did not come under the Moslem law. The Armenian *millet*, with its own ecclesiastico-civil leader and internal administration, had complete charge of its own affairs. The patriarch enjoyed jurisdiction over his community's spiritual administration and officials, public instruction, and charitable and religious institutions, and the civil status of his coreligionists. The patriarch and his ecclesiastical subordinates had the authority to inflict both ecclesiastical and civil penalties on his people; matters of litigation were brought before his court, whether such were civil or criminal; and he maintained a small police force and his own jail at the capital. He could imprison or exile clergy

¹⁶ Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question* (İstanbul: Documentary Publications, 1988), pp.869-870.

¹⁷ Lawrence Oppenheim, ed., Ronald Roxburgh, *International Law: A Treatise*, Vol.1: *Peace* (London: Longmans, Green and Co., Third Edition, 1920), pp.206-209 and 229. For a most recent treatment of the theme see Thomas Buergenthal, "International Law and the Holocaust", in Michael Bazylar and Roger Alford, eds., *Holocaust Restitution Perspectives on the Litigation and Its Legacy* (New York and London: New York University Press, 2006), pp.18-21.

at will, and though the consent of the government was necessary to imprison or exile laymen, such approval was generally easily obtained.¹⁸

As the American author Alexander Powell rightly points out, this *imperium in imperio* or practical self-government secured to the Armenians the right to manage their own affairs. It was a remarkable concession for an all-powerful Moslem ruler to make to a non-Moslem minority, the more so as throughout Europe religious intolerance was the order of the day. The *millet* system also encouraged a community life, which eventually gave birth to an intense longing for a national life.¹⁹ The 'Armenian question' was unknown in the Ottoman Empire about the middle of the nineteenth century. For hundreds of years the Ottomans ruled Armenians with justice and equity, allowed them to form an Armenian nation headed by the Armenian patriarch. The Armenians had self-government, and were given additional autonomy under the Armenian constitution of 1863; they had their own national assembly.²⁰ In the words of the Armenian scholar Avedis Sanjian, "the new organization and administration of the Armenian *millet* was a liberal, democratic, and representative system of government, resting on universal suffrage for the election of the legislative and executive bodies. The constitution was based on the principle of the sovereignty of the people."²¹ Hence it is no surprising Gerard Libaridian recognizes that there were large segments of the Armenian population who thought the Ottoman system was preferable to the Russian, since the Ottomans had allowed a *millet* structure to develop, had given more privileges to the Church and had not tried to assimilate the Armenians.²²

Despite Akçam's omission, always considered the most faithful Christian subjects of the Empire, Armenians were called *milleti sadıka* (loyal community) by the government in İstanbul. The author glosses over the fact that when the Ottoman Empire entered upon a course of modernization, the first Christians to enjoy the benefit of the new regime of equality were the Armenians. The first Christian Ministers and high dignitaries of the Sublime Porte were Armenians. During the times of Reşit, Fuat and Ali Paşas, the chancery of the Ministry of Foreign Affairs was almost continuously confided to Armenians; so was almost all the diplomatic correspondence. When, after the Crimean War of 1853-1856, Ottoman statesmen started to work for a constitutional system (about 1860), they granted to the Armenian church and community a regime based on a fundamental law which was intended as an experiment in constitutions and was to form a model for later use. Among those who worked in subsequent years with Mithat Paşa at the establishment and working of the Ottoman constitution of 1876, a large number were Armenian dignitaries. Among them Odian Effendi particularly

¹⁸ Avedis Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1965), pp.30-31. Professor Avedis Sanjian was born in Maraş in about 1918, left with his father in 1921, going first to Aleppo, then Jerusalem, where he grew up, later to Beirut. At the time of the publication of the book he was teaching Armenian language and literature at Harvard University.

¹⁹ Alexander Powell, *The Struggle for Power in Moslem Asia* (New York and London: The Century Co., 1923), pp.118-119.

²⁰ This competent analysis is developed in Emil Lengyel, *Turkey* (New York: H. Wolff, 1942), p.187.

²¹ Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, pp.40-43.

²² Gerard Libaridian, "The Ultimate Repression: The Genocide of the Armenians 1915-1917", in Isidor Wallimann and Michael Dobkowski, eds., *Genocide and the Modern Age Etiology and Case Studies of Mass Death* (New York: Greenwood Press, 1987), pp.230-231 fn.20.

distinguished himself. The Ottoman Empire continued to have Armenians as Ministers. The Ottoman Minister of Foreign Affairs in 1913, Gabriel Noradounghian, was an Armenian.²³

By any standard, Akçam has failed to discuss the Adana incidents of 1909 deeply. The main problem with his account of events is that he does not even begin to explain the complexity of the local issues concerned. For instance, the author argues casually that "the director of Tarsus American College had been told by Turkish officers that they had received orders to kill the Armenians" (p.70). If missionary-educator Thomas Christie, president of St. Paul's Institute at Tarsus, is to be believed, he had also made other more sensible remarks on the question. Christie, in a letter he sent to the American Consul-General at Beirut, indicated the following points on the cause of the disturbances in the province. He emphasized that it was a cause of great regret that many religious and secular leaders among the Armenians of the Gregorian church pursued a policy in contradistinction to the new constitutional movement. They refused to cooperate with the Ottomans of the party of reform. They preached in their secret societies and often from their pulpits, their dreams of Armenian political independence and the necessity of arming themselves to secure this independence. The hot headed Gregorian Armenian Bishop of Adana, Musheg Seropian, went all over his diocese proclaiming these doctrines; another man who was very active in this direction, was Karabet Geukderelian of Adana, who had lain in prison for twelve years. The American Protestant missionary also underlined another danger stemmed from the purchase of arms and ammunition by Armenians. During the old administration the sale of arms had been forbidden, but now the prohibition was withdrawn; even in missionary schools one had difficulty in keeping revolvers, daggers, etc. out of the hands of Armenian students.²⁴

Estimates of those killed during the relocations get short shrift despite its central importance in the book (p.183). Akçam's number at 800,000 regarding Armenian death is inflated (p.202). According to the last census taken by the Ottoman Directorate for the Administration of Population Records of the Ministry of the Interior before the outbreak of the First World War, namely on 14 March 1914, 1,295,000 Armenians lived in the country.²⁵ Documents of the Directorate for Public Security and the Directorate for the Settlement of

²³ Sommerville Story, ed., *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (London: Constable and Company Ltd, 1920), p.254.

²⁴ USNA RG 84 Records of Foreign Service Posts, Diplomatic Posts Istanbul, Vol.216, From Consulates 1 January 1909-30 June 1909, Bie Ravndal (Beirut) to John Leishman (Istanbul), 11 May 1909. Enclosure: Copy of letter of 6 May 1909 from Thomas Christie.

²⁵ *Tableaux Indiquant le Nombre de Divers Eléments de la Population dans l'Empire Ottoman au 1er Mars 1330* (Istanbul: Imprimerie Osmanié, 1919). Particular mention should be made that the statistics of the Ottoman census, although by no means perfect, they are by far the most comprehensive and reliable source available concerning the population of the empire during the last half-century of its existence. The official Ottoman censuses supply useful data because their margin of error is far less than the figures given by observers, travelers and biased informants. The statistics for 1914 were of special importance as they showed the situation before various national groups such as the Armenians began to use distorted figures to back political claims, which arose after the First World War. For additional information on Ottoman censuses see Stanford Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.9, No.3 (August 1978), pp.325-338 and Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol.17, No.1 (January 1981), pp.85-106.

Tribes and Immigrants of the same Ministry indicate that 702,900 of these were subject to relocations in 1915-1916, and very large numbers of the displaced persons survived. George Montgomery, director of Armenia-America Society and a Protestant missionary who is highly critical of Armenian displacements, in a report he drafted in 1919 demonstrates that 1,104,000 Ottoman Armenians remained after the war.²⁶ At the Paris Peace Conference of 1919, the Commission on the Responsibility of the Authors of War and on Enforcement of Penalties unanimously concluded that more than 200,000 Armenians in the Ottoman Empire lost their lives during the First World War.²⁷ Given the pertinence of its references compared to others, the Commission's figure seems the most accurate one. Professor Stanford Shaw, who examined the demographic evidence, concurs that about 200,000 Armenians, must have died from all causes in the period.²⁸

Little light is shed in the book on the endeavors of Cemal Paşa, commander of the Fourth Army in Sinai, Palestine, and Syria and governor-general of Syria and western Arabia in 1914-1917, in providing assistance to Armenians (p.186). Most profoundly, he saved thousands of lives by diverting Armenian relocatees to southern Syria and the Lebanon where there were no killings. He also ordered an effective relief, as a result of which the vast majority of the relocatees survived.²⁹ As yet no erudite biography of this Ottoman statesman is written. He deserves one. It should attempt to portray the man and place his career in perspective against the historic unfolding of the events in which he took part.

Beginning of "an open debate about the Armenian uprisings" is urged by the author (p.196). Indeed a vibrant and enduring debate has been going on in Turkey on this question in recent decades, involving academics and celebrities. The Armenian issue prominently features in Turkish media. Top newspapers and journals run series of pro and con interviews and

²⁶ George Montgomery Papers, Library of Congress Manuscript Division, Box 21, Armenia-America Society January-February 1920, Copy of report titled "The Non-Arab Portion of the Ottoman Empire", 1919. George Montgomery's appointment as an assistant to the King-Crane Commission on Syria and Palestine in 1919 provides substantial weight to his stature as an authority on the subject of ethnic populations in the Near East during the late Ottoman period.

²⁷ James Brown Scott Papers, Georgetown University Library Special Collections Division, Box 28, Report Presented to the Preliminary Peace Conference by the Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties, 29 March 1919, p.19. This Commission was chaired by the United States Secretary of State Robert Lansing and based its findings on Armenian deaths upon the memorandum of the Armenian Patriarchate of İstanbul addressed to the Ambassadors of Britain and France, Armenian memorandum addressed to the Paris Peace Conference, report of the American Near East Relief Committee, Viscount Bryce's work *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire*, various documents in the possession of the British government, professor Martin Niepage's report and notes of a German traveler in Turkey during 1915 (published by the Swiss Committee for the Relief of the Armenians).

²⁸ Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol.2: *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1801-1975* (London:Cambridge University Press, 1977), p.316.

²⁹ Ahmet Refik Altunay, *Kafkas Yollarında İki Komite, İki Kıtıl* (Two Committees, Two Massacres in the Paths of Caucasus), (Ankara: Kebikeç, 1994), p.39; USNA Inquiry Documents: Special Reports and Studies 1917-1919, Document 819, The Exiling of the Armenians of the Adana District, Elizabeth Webb.

publish in-depth reports and editorials on the subject. Interestingly enough, Akçam has also been writing for years numbers of feature articles appearing regularly in Turkish dailies and weeklies such as *Radikal* and *Agos*.

Turkish television stations, including state-run broadcasters, devote several programs to the matter inviting historians and intellectuals with different points of view to round table discussions. An Institute for Armenian Research is established in Ankara in February 2001 and its efforts are channeled through a new specialized, bilingual quarterly. The Institute aims to promote the examining of the Armenian themes through research, analysis, publication, and public fora. It also collects data and archival material, and makes its resources open to the public. It expressed readiness to establish contacts with Armenian historians and institutions.

Lately research on Armenians in the Ottoman Empire is experiencing a marked upswing in Turkey. Armenian studies have grown into an important field by the renewed vigor and quality of annual international conferences on the topic. Increasing numbers of scholars conduct inquiries on various distinct aspects of the Armenian saga and the role of the great powers, especially Russia, Britain and France in it. They hold public discussions about the issue, avoiding emotional language and analyzing events year by year at many gatherings. And Akçam himself personally took part in a major academic conference held on "Ottoman Armenians During the Decline of the Empire: Issues of Scientific Responsibility and Democracy" in the Bilgi University at İstanbul on 24-25 September 2005 and delivered a paper on the state of Ottoman archives. A number of Armenian and foreign scholars who had published works describing the relocations of 1915 as genocide also participated in the meeting. Conference contributions will reportedly appear in print and become accessible to the public at large.

Akçam's discussion of Armenian migration into Cilicia in 1919 does not rest on solid ground (p.340). His assumption that Armenians throughout Anatolia began to migrate southward into the region due solely to unsafety is unsubstantiated. It is indeed true that as attacks on Turks increased, Armenians were migrating to Cilicia in great numbers. Most were from various parts of Anatolia who had earlier either fled or been relocated by the Ottoman government. French and British authorities aided the migration. Thousands of Armenians were sent to Mersin by ships, and many arrived in Cilicia by land in carts, trucks and trains. Armenians from other areas of Anatolia, where they had remained throughout the war, went to Cilicia with the aim of establishing an independent state. Armenians attached great importance to the possession of Cilicia. Armenian notables and intellectuals waged a war of numbers through reports they wrote to convince the French public and statesmen that Armenians represented the majority in Cilicia, and thus rightly reserved political sovereignty over the region. However, almost all statistics showed Turks to command clear numerical majority, and they had no intention of relinquishing territory to either the French occupiers or their Armenian dependents.

It is not possible to agree with Akçam's assertion that "the perpetrators of the Armenian killings" were not brought "to justice to this day" (p.376). For during First World War years quite a number of Ottoman officials belonging to the judiciary, army, gendarmerie, fiscal and other civil administrations were handed over to the military courts on charges of abuse of power in the exercise of their functions. Trials were ordered and altogether some 1,376 guilty persons from among the military and civic functionaries and the gendarmerie were condemned to penalties varying from a month in prison to capital punishment for outrages and illegal behaviour during the transfer of Armenians from one locality to another. But these trials also failed to substantiate the charges of genocide.

In his evaluation of the Ottoman war position, Akçam at times is also contradictory. For instance, he is surely right when he unexpectedly says that "the decision to deport the Armenians from these regions [Cilician coastal areas] was strongly influenced by information that the British were making preparations to land at İskenderun" and "it is highly probable that the Unionists, who feared Armenian assistance to British during a possible landing, decided to evacuate the area as a precautionary measure" (p.146). If so, Ottoman policy of removing the Armenians from militarily sensitive zones to the inner parts of the country must be seen as a justified measure of self-defense not genocidal action. It is to be recalled that İskenderun had great strategic importance from both a naval and military standpoint. It was a nodal point in the Ottoman railway system, connecting Anatolia with Arab Asia, and the loss of this vital port-cum-railhead together with a thrust toward Aleppo, would have a disastrous effect on the Ottoman war effort in general, and on the movement of troops and supplies in particular.

In addition to problems of substance and method, the book is marred by numerous other flagrant deficiencies. The text is littered with factual mistakes, a circumstance that does not inspire much confidence in a book that claims to be fundamentally concerned with the historical truth. Ottoman Empire was not considered as the "Sick Man of Europe" since the 1830s but since 1844 (p.27). This attribution was first used by the Russian Tsar Nicholas I during a talk with Sir Hamilton Seymour, the British ambassador at St. Petersburg, in 1844. It was a diagnosis, which, at that time, was somewhat in error. For as a matter of fact the Empire was then on the way to recovery its ancient ailments. Sasun is not in Cilicia but in eastern Anatolia (p.41). Yusuf Kemal Tengirşenk was not the second foreign minister of the Turkish republic but the second foreign minister of the government of the Grand National Assembly of Turkey in 1921-1922—before the proclamation of the republic on 29 October 1923 (p.46). Surname of the Russian foreign minister in 1911-1917 was Sazonov not Sazanov (pp.98-99 and 213). Bahaettin Şakir had never been the head of the Special Organization (p.149). The only public position he held was membership on the central committee of the Committee of Union and Progress in 1912-1918. Pozantı is not thirty to forty kilometers to Adana but about seventy kilometers (p.158). On 31 August 1915 Ali Münif Bey was not an inspector but the Undersecretary of the Ministry of the Interior (p.169). An Ottoman province called İçel did not exist in 1915 (p.193). Hovhannes Kachaznuni was not the first president but the first prime minister of independent Armenia (p.198). The governor of the province of Van in February 1915 was not called Cevdet Paşa but Cevdet Bey (p.201). İskenderun is internationally familiar in an earlier version as Alexandretta not Alexandria (p.209). Ottoman Empire had no colonies but provinces attached to the metropolis (p.227). İzmir was not occupied by the Greeks on 16 May 1919 but on 15 May 1919 (pp.279 and 294). Hüsamettin Ertürk did not direct the activities of a new Special Organization in the armistice period in Ankara but in İstanbul (p.316). In 1918 the German army officer Baron Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein was not general but colonel (p.325). Colonel İsmet was not serving as advisor to the Ministry of War in May 1919 but was Undersecretary of the Ministry (p.420 endnote 140). And so on.

The book has some translation problems. For instance, *Başbakanlık* in Turkish means Prime Minister's Office, not Presidential (p.471 endnote 65). There are inconsistencies in the spelling of Turkish names and surnames, such as two variations of Kazım—Kazim and Bıyıklıoğlu—Bıykoğlu sometimes even on the same page (p.426). Typographical errors abound. This reviewer detected more than ten dozens of them. The author has not always been careful in writing. To give but three examples: the middle name of the Turkish diplomat Söylemezoğlu is not Kemal but Kemali (p.117), the Turkish title of the memoirs of Damar Arıkoğlu is not *Hatıralarım* but *Hatıratım* (p.451 endnote 92) and the first name of the Turkish historian Öztoprak is not İsmet but İzzet (p.463 endnote 1).

The book contains no tables or charts, even on matters central to the study's focus. It also has no illustrations, no chronologies, no glossary of names and terms, no bibliography, and no appendices. The index includes a comprehensive listing of the individuals and places named in the text, but the subject headings are few, overly broad, and give incomplete page references. The index and the text refer to a British representative identified only as "Frew": most readers are unlikely to know that the reference is to Anglican missionary Robert Frew — British intelligence official and a leading member of the Friends of England Society in İstanbul under the Allied occupation (p.312). In the absence of a bibliography, the index fails in rarely providing guidance to authors, past and present, in the endnotes totaling 1819 in number. The endnotes are not an adequate substitute. The book is supplied with only one sketch map, which is not detailed. Interested readers will want to keep a good map of the Ottoman Empire handy.

For a work of history, *A Shameful Act* is singularly lacking in historical perspective and judgement. The author makes no real attempt to set events in the Ottoman Empire, not all of which occurred in isolation from the outside world, in their historical context. Doubts regarding Akçam's qualities as a historian are raised on several instances. Bad history, as the book under review demonstrates only too well, often calls for the bending of facts, or even their suppression.

Akçam's central thesis and accompanying facts are unconvincing. What happened back in 1915 were a tragedy but by no means genocide. It was wartime and both sides suffered great losses, sorrow and pain. No program of genocide was ever proposed, planned, or carried out by the Ottoman government. No empirical evidence to document these claims has ever been uncovered in any archives. To the contrary the relocation orders demonstrate that no policy of genocide existed, the Ottoman government did all it could to prevent killings and to settle the Armenians away from the war zones. The author takes his conclusions ready-made from others, instead of forming them himself from the sources he used. It is the historian's task to examine motives, causes and consequences without rancor or partisan loyalty; this Akçam does not do. It may be that he finds difficulty in correlating evidence, or even of interpreting a piece of evidence correctly.

The author's analysis throughout is shallow. Nearly all the propositions advanced are questionable and erroneous. He fails to enlighten the reader. Although the book is packed with relentless detail, most of them are not reliable. Akçam's case for the premeditated killing of Armenians remains unproven and more research on the subject is needed.

There is a treasure trove of documents attesting to the actual conditions in the Ottoman Empire before, during and after the First World War located in the archives at İstanbul. Some of them have already been examined and a few have been published. More should be published to give a true picture of what really happened. It is especially valuable to learn as much as possible about the Armenian question from primary documents, instead of from second hand, and sometimes distorted, sources. Further investigation of Ottoman records will prove worthwhile. Every corner of these should be combed through and previously inaccessible materials must be unearthed. Pertinent statistics should be found to show exactly how many Armenians were relocated, and from where; where they were sent; how many actually were settled in the relocation camps; how many fled overland; how many died as the result of local population's attacks and the difficulties of the relocations; and how many returned to their homes after the war.

YÜCEL GÜÇLÜ

Prof. Dr. Ali Haydar BAYAT
(26.08.1941 - 03.08.2006)

Nekroloji :

PROF. DR. ALİ HAYDAR BAYAT'IN ANISINA

(26 Ağustos 1941 - 3 Ağustos 2006)

ESİN KAHYA

Ali Haydar Bayat 1941 yılında İzmir'de doğdu. Ortaöğrenimini İzmir (1962), yüksek öğrenimini, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde (1962-1968) yaptı. 1970 yılında Ege Üniversitesi İç Hastalıkları Kürsüsü'nde ihtisasa başladı. 1974'te İç Hastalıkları uzmanı olduktan sonra aynı klinikte baş asistan olarak çalışırken, 1976 yılında Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü'ne geçti ve bu alandaki ihtisasını 1978'de tamamlayarak Tıp Tarihi ve Deontoloji uzmanı, 1979'da doçent, 1988'de profesör oldu.

Ali Haydar Bayat evli olup biri erkek (1973), diğeri kız (1980) iki çocuk babası idi.

Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı başkanı olarak görevini 2006 Ağustos ayındaki ölümüne kadar da devam etti. O, bu görevine ilave olarak, 1993-2002 yılları arasında 9 sene Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuarı Müdürlüğü'nü Deontoloji Anabilim Dalı Başkanlığına ek olarak yürüttü.

Ali Haydar Bayat Hocamız, Dokuz Eylül Üniversitesi'nin kuruluş yıllarında İlahiyat ve Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları bölümünde de görev aldı.

Prof. Dr. Ali Haydar Bayat öğrencilik yıllarından itibaren tanıdığı Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in telkinleri ile tıp tarihi alanı yanında Türk kültür ve sanat konularına eğilmiş bu konularda çalışmalar yapmıştı. Kendisinin de ifade etmiş olduğu gibi, her ne kadar dâhiliye ihtisası yapmışsa da, onu tıp tarihi ve Türk kültür tarihi çalışmalarına yönlendiren ve bu konudaki çalışmalarında ona yol gösterici olan rahmetli Süheyl Ünver Hocamız olmuştur. Bundan dolayıdır ki onun yayınları da sadece tıp tarihi konusunda olmayıp, kültür tarihi konusunu da kapsamıştır. Bunlardan bir kısmı ise sanat tarihi konuları üzerinde idi. Yine bu çizgide, çeşitli edebî özelliği olan eserleri bize tanıttı.

Prof. Dr. Ali Haydar Bayat, bir öğretim üyesi olarak birçok öğrenci yetiştirdi; onlara meslek tarihi ve meslek etiği yönünde dersler verdi, ancak o vermiş olduğu etik derslerindeki prensiplerini sadece dersleriyle sınırlı tutmayıp, hayatında da uygulamıştır. Bir hekim hoşgörülü, sabırlı, insanlara önem veren ve onlara zor anlarında yardımcı olan kişi olmalıdır. İşte bütün bu özellikleri onda görmek mümkün idi, ancak bunların yanı sıra bir bilim adamı olarak zihniyetini daima korumuştur. Bu anlayışının en güzel örneğini kendi eserlerinde sergiledi.

Aşağıda verilecek yayın listesinden de anlaşılacağı gibi, o düzenli hayatını daha çok çalışmaya adanmıştı. Bunun sonucu olarak da zengin bir yayın koleksiyonu ortaya çıktı ve gerek kültür tarihi konusunda, gerekse tıp tarihi ile ilgili birçok güzel eseri bize tanıttı ve kültür hayatımıza kazandırdı. Özellikle ikinci konuda genel eserlerin yanı sıra, Osmanlı döneminde kaleme alınmış olan kaynak eserleri, dil açısından yaptığı incelemeleriyle birlikte, bize tanıttı, Türkçeye kazandırmıştır. Bunlardan sonuncusu *Kitab el-Müntehab fi't-Tıp* adlı Abdülvehhab b. Yusuf b. Ahmed el-Mardani'nin eseri idi.

Son olarak eşi Nedime Hanım'la birlikte katıldığı Azerbaycan'daki bir bilimsel toplantıda yaptığımız sohbetlerde, kaynak eserleri Türkçeye kazandırmaya devam edeceğini, artık uzun soluklu çalışmalara zaman ayıracağını söylemişti. Nitekim başsağlığı için yaptığım ziyarette, bu tip bir çalışmasını tamamlamak üzere olduğunu bunların yanı sıra diğer birkaç çalışmasını da birlikte yürütmekte olduğunu da öğrendim. Ona göre, iyi bir Osmanlı tıp tarihi değerlendirmesi ancak kaynak eserlerin ortaya çıkarılıp, tanıtılması ile mümkün olabilirdi. Nitekim yaşadığı sürece de bu yolda büyük çabalar harcamıştı.

Eğer vefat etmeseydi, Türk Tarih Kurumu'nun 4 yılda bir düzenlediği uluslararası XV. Türk Tarih Kongresi'nde birlikte olacaktık ve onun zevkli sohbetlerinden yararlanacaktık. Bir meslektaşımıza şöyle demişti: '2008'de Konya'da emeklilik kutlamamı yapacağım'. Ama olmadı, o, programda yer alan konuşmasını yapmak üzere, Türk Tarih Kongresi'nin onbeşincisinde bizlerle birlikte olamadı ve bu kongreden yaklaşık bir buçuk ay önce, bizi hüznün içinde bırakarak, ansızın aramızdan ayrıldı. Kendisine Tanrı'dan rahmet dilerken, aramızdan bu ani ayrılışına hala inanamıyoruz. Bütün sevenleri adına, ona güle güle Sayın Ali Haydar Bayat Hocamız, diyoruz.

PROF. DR. ALİ HAYDAR BAYAT'IN ÜYE OLDUĞU KURUMLAR

Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Türk Tıp Tarihi Kurumu

Milletlerarası Tıp Tarihi Kurumu

İzmir Milli Kütüphane Derneği ve Vakfı

Dermato-Veneroloji Derneği Şeref üyeliği

YAYINLARI

1. Kuruluşunun 750. Yılında Sivas Tıp Sitesi (1217-1967), İzmir 1967.
2. Tepecik Yılları (1957-1972) (İ. Nalbantgil ile), İzmir 1972.
3. Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası Birinci 10 Yıl Fihristi (1962-1971) (Ö. Özgüven ile), İzmir 1977.
4. Manisa Mesir Bayramı ve Dârüşşifası, İzmir 1981.
5. Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı, İzmir 1987.
6. Hekim-Devlet Adamı Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa'nın Nesirleri Şiirleri Nükteleri Hakkında Yazılan Şiirler, İstanbul 1988.
7. Hüsn-i Hat Bibliyografyası, Ankara 1990.
8. Azerbaycan'ın Yiğit Evlâdı Ali Bey Hüseyinzâde (Prof. Dr. Hüseyinzâde Ali Turan ve Türkiye'de Yayımladığı Eserleri), İstanbul 1992.
9. Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali), XVI. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı (Haz. Samed Alizâde - Eklerle Yayımlayan A. H. Bayat), İstanbul 1992.
10. Ali Bey Hüseyinzâde (Prof. Dr. Hüseyinzâde Ali Turan) Hayatı ve Eserleri, Ankara 1998.
11. Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar, Ankara 1999.
12. Türk Kültüründe Üçlü Sözler (Üçlemeler), İstanbul 2000.
13. Türk Kültüründe Lokman Hekim, İstanbul 2000.
14. Açıklamalı Hüsn-i Hat Bibliyografyası, IRCICA, İstanbul 2002.
15. Tıp Tarihi, İzmir 2003.

16. Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî, Mürşid, İnceleme-Metin-Dizin, Ankara 2004.
17. Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardânî, Müntahab, İnceleme-Metin-Dizin, İstanbul 2005.

BASKIDA OLAN KİTAPLAR

18. Ali b. İshak Bâhnâme [1430], İnceleme-Metin-Dizin [Baskıya hazır].
19. Atasözü Derlemeleri Oğuznâmeler [Berlin ve Petersburg Yazmaları].
20. Türk-İslâm Tıbbında Bâhnâmeler ve Ali b. İshak'ın Bâhnâmesi [~1430].
21. Bâlî Firûz Efendi, Firûznâme [Mizânü'l- Hatt] (Manzûm) (XVI. yy Ortası).

MAKALELERİ

- "Türkiye'de Tıp Tarihi Araştırmalarına Genel Bir Bakış", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Meslekî Etik Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ 2006, s. 43-50.
- "Anadolu Selçuklularında Tıp", *Türk Tıp Eğitiminin Önemli - Adımları* [H. Hatemi, A. Altuntaş], CSA Global Publishing, İstanbul 2006, s. 10-19.
- "Beylikler Dönemi Anadolu Türk Devletlerinde Tababet", *Türk Eğitimin Önemli Adımları* [H. Hatemi, A. - Altuntaş], CSA Global Publishing, İstanbul 2006, s. 21-29.
- "Ortaçağ İslam Toplamlarının Gözünde İbn Sina", *Bilim ve Ütopya*, S. 143, Ankara 2006, s. 29-35.
- "Türkiye'de Tıp Tarihi Araştırmalarına Genel Bir Bakış", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Meslekî Etik Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ 2006, s. 43-50.
- "Ortaçağ İslam Toplamlarının Gözünde İbn Sina", *Bilim ve Ütopya*, sayı. 143, Ankara 2006, s. 29-35.
- "Osmanlı Devletinde Tıp Eğitimi", *Osmanlılarda Sağlık* (Edit. C. Yılmaz-N. Yılmaz), c. I, Biofarma, İstanbul 2006, s. 237-346.
- "Batı Anadolu Türk Beyliklerinin Türk Tıp Tarihi ve Dili Açısından Önemi", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu, Bildiriler* (Balıkesir, 18-20 Ekim 2004), Balıkesir 2005, s. 90-1001.

- "Divânü Lügati't-Türk'de Tıbbî Terminoloji", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 9, İstanbul 2003, s.103-122.
- "Yesari'nin Bilinmeyen Bir Hattı", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 33, sayı 3, İstanbul 2004, s. 39-48.
- "Türk-İslam Tıbbında Bahnameler ve Tifaşi'nin Rucu'u'ş-Şeyh ile's-Sıbahfi'l-Kuvveti al'el-Bah'ı", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2003, s. 144-163.
- "Anadolu Selçuklu Dönemi Darüşşifaları Üzerine Toplu Değerlendirme", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 11, İstanbul 2003, s. 25-44.
- "Mürşid'in [1438] Türk Eczacılık Tarihi Açısından Önemi", *Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2003, s. 45-66.
- "Burhân-ı Kâtı'da Tababet", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı. 9, İstanbul 2003, s. 123-185
- "İslâm Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet", *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 449-459.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılik ve Hekimbaşılar", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İstanbul-12-15 Nisan 1999, Tebliğler, IRCICA, İstanbul 1999 [2002], s. 239-248
- "Turkish Medical History of The Seljuk Era", *History of Medicine, Pharmacology, Veterinary Medicine in Anatolia and Turkic Cultures*, 38th International Congress on History of Medicine, İstanbul 2002, pp. 69-82.
- "Mardin Necmeddin İlgazi Mâristanı", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, *ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 1-2.
- "Kayseri, Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Mâristanı", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, *ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 3-6.
- "Sivas İzzeddin Keykavus Dârüssıhhası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, *ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 7-10.
- "Divriği Turan Melek Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, *ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 11-14.

- "Çankırı Cemaleddin Ferruh Darülfıfesi", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 15-18.
- "Konya ve Çevresindeki Darüşşifalar", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 19-22.
- "Kastamonu Ali b. Süleyman Mâristanı", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 27-28.
- "Tokat Muinüddin Süleyman Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 29-32.
- "Amasya Anber bin Abdullah Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 33-36.
- "Bursa Yıldırım Bayezid Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 37-40.
- "İstanbul Fatih Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 41-42.
- "Edirne II. Bayezid Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 43-46.
- "Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 47-50.
- Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 51-54.
- "İstanbul Süleymaniye Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 55-58.
- "İstanbul Atik Valide Bimarhanesi", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK*, İstanbul 2002, s. 59-62.

- "İstanbul Sultan I. Ahmed Darüşşifası", Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihî Sağlık Kurumları, 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi, ISHM-TTTK, İstanbul 2002, s. 63-64.
- "Sûr-i Hitanlara Düşürülen Tarihler [Târih-i Sûr-i Hitanlar]", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 140, İstanbul 2002, s. 209-224.
- "İlk Atasözü Kitaplarımızdan Oğuzname'nin Berlin Nüshası ve Feridun Nafiz Uzluk'un Bir Derlemesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 138, İstanbul 2002, s. 227-240.
- "Osmanlı Darüşşifaları, Saray Hastaneleri ve XIX. yy. Hastaneleri Üzerine Bibliyografya Denemesi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, s. 7, İstanbul 2001, s. 77-103.
- "Medicine in The Pre-Islamic Central-Asian Turkish World", *History of Medicine, Pharmacology, Veterinary Medicine in Anatolia and Turkic Cultures, 38th International Congress on History of Medicine*, İstanbul 2002, pp. 49-68.
- "Mandragora [Adamotu]", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 8, İstanbul 2002, s. 69-84.
- "Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalının Kuruluşu ve 1973-1998 Yılları Arasındaki Çalışmaları", *Türkiye'de Bilim, Kenoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)*, İ. Ü. Bilim Tarihi Müzesi ve Dokümantasyon Merkezi - Yayınları, Ankara 2000, s. 377-389.
- "Yüzyıl Önceki Basında Gaspıralı İsmail Bey", *Tarih Mecmuası*, sayı 170, 2001, s. 23.
- "Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı: Müntehab [1420]", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 10, İstanbul 2001, s. 38-50.
- "Bibliyografyanın Işığında Lokmân, Hakî mi, Hekim mi?", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 10, İstanbul 2001, s. 144-155.
- "Osmanlı Eczacılığının İlk Telif Eseri: Ravzatü'l-İtr [1430]", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 10, İstanbul 2001, s. 221-225.
- "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Darüşşifaları Üzerine Toplu Değerlendirme", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, c. I, Konya 2001, Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2001, s. 121-148.

- "Mesleğe Kazandırmanın Üstadı, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 7, İstanbul 2001, s. 369-376.
- "Lityazol Cemil ve Dr. Cemil Şener", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri* (İstanbul, 4-5 Haziran 1998), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 357-3666.
- "İbnü's-Süveydî", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXI, 2000, s. 213-214.
- "Sûr-i Hıtânlara Düşürülen Tarihleri Bir Örnek Olarak Kenzî'nin Târîh-i Sûr-i Hıtân'ı", *III. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildiriler* (Gazimağusa 13-17 Kasım 2000) c. II, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa/Kıbrıs 2000, s. 107-126.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu, Sağlık Bakanlığı*, Ankara 2000, s. 171-176.
- "The Medical Organization at the Ottoman Court", *Studies in History Medicine and Science*, Vol XVI, No. 1-2, New Series, India 2000, pp. 37-51.
- "Lityazol Cemil ve Dr. Cemil Şener", *Manisa*, S. 19, 2000, s. 40-48.
- "XV-XVI.yy. Osmanlı Saray Tabiblerinden Şah Mehmed Kazvîni", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 8, 1999, s. 173-186; Aynı makale, *Türk Kültürü*, c. XXXVI, (603-615. s. 1998, 426).
- "Hekimlerin İlgi ve Beklentileri Üzerine Bir Anket", *S.S.K. İzmir Eğitim Hastanesi Dergisi*, c. V, sayı. 2, 1999, s. 63-66.
- "Kanûnî'nin Tertip Ettiği Şenliklerden 1539 Sûr-i Hümayûnu", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, sayı 146, 1999, s. 54-63.
- "II. Bâyezîd Dönemi Hekimlerinden Gıyâs ibn Muhammed es-Sayrafî el-İsfehânî", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 8, 1999, s. 187-203.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık ve Hekimbaşılar", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 9, 1999, s 62-72.
- "Mithridates'den Mesire", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 4, 1999, s. 67-79.
- "Edirne Sosyal Hayatından Bir Kesit, 861/1457 Sünnet Şenliği" *I. Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri*, Edirne 25-27 Kasım 1995, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1999, s. 62-75.
- "Türk Kültüründe Üç ve Üçleme", *Türk Kültürü*, c. XXXVII, sayı 433, 1999, s. 257-266 (1-10).

- "Şer'iyye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz I: Rıza Senetleri", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi* (İstanbul, 20-21 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 39-51.
- "Kaynaklar Işığında Hekimbaşı Listeleri Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi* (İstanbul, 20-23 Eylül 1993), Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 55-60.
- "Mezar Taşı Tezyinatından İsa Bey Camii Mihrabına", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu* (İstanbul, 18-20 Aralık 1998), Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 432-440.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılik", *Osmanlı*, c. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 490-493.
- "XV-XVI. yy. Osmanlı Saray Tabiblerinden Hekim Şah Mehmed Kazvini", *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi* (1998) Bildirileri, Ankara 1999, s. 371-385.
- "İbn Cezle", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIX, 1999, s. 396-397.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılik", *Osmanlı*, c. VIII, Ankara 1999, s. 490-493.
- 1999, "XV-XVI. yy. Saray Tabiblerinden Hekim Şah Muhammed Kazvini", *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 371-385.
- "Manyetik Rezonans Görüntülemenin Tarihçesi", *S.S.K. İzmir Eğitim Hastanesi Tıp Dergisi*, c. IV, S. 2, 1998, s. 69-73.
- "Muhammed bin Mahmud Şirvânî ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri Mürşid", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 7, 1998, s. 24-46; Aynı makale, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl XXV, sayı 4, 1998, s. 22-43.
- "İbn Sînâ'nın Kânûnun'unda ve Osmanlı Tıp Yazmalarında Mesir", *Manisa Dergisi*, sayı 15, 1998, s. 9-16.
- "Fakültemizde Tıp Etiği İle İlgili Bilgilendirme Programı Başladı", *Ege Tıp Bülteni*, 9 Ekim 1998, s.1.
- "İsa Bey Camii Minberi, 1375", *Geçmişten Günümüze Selçuk*, Selçuk Belediyesi Yayınları, İzmir 1998, s. 275-281.
- "Mezar Taşı Tezyinatından İsa Bey Camii Mihrabına", *Geçmişten Günümüze Mezarlıklar Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*

- (İstanbul 18-20 Aralık 1998), Bildiri Özetleri, Mezarlıklar Vakfı, İstanbul 1998, s. 14.
- "Hafsa Sultan (ölm. 940/1534)", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, 1997, s. 122-123.
- "Kendi Notlarına Göre Hüseyinzâde Ali Turan'ın Hayat Hikâyesi", *Türk Kültürü*, c. XXXIV, sayı 404, 1997, s. 29-34 (733-738).
- "Tıp Tarihimizde Hekimbaşı Hayâtîzâdeler", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 6, 1997, s. 109-120.
- "Klasik İslâm Kaynaklarında Asklepios Kültü ve Günümüz Anadolu'sundaki İzleri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 2-3, 1996-1997, s. 107-113.
- "Ali Bey Hüseyinzâde ve En Önemli Yazılarından: Türkler Kimdir ve Kimlerden İbâretidir", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 106, 1997, s. 9-24.
- "Uluslararası Tıp Yayınlarında Bir İsim", *S.S.K. İzmir Eğitim Hastahanesi Tıp Dergisi*, c. III, sayı 4, 1997, s. 151-153.
- "Anadolu Halk Hekimliğinde Deri Hastalıklarına Bir Örnek Olarak Siğil ve Tedavisi", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Gelenek, Görenek, İnançlar Seksiyon Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1997, s. 60-81.
- "Osmanlı El Sanatlarının Gelişmesinde Ehl-i Hiref'in Rolü ve Kimliği", *Türk Kültürü*, c. XXXIV, S. 403, 1997, s. 25-34 (665-674); Aynı Makale, *El Sanatları Dergisi*, sayı 1, Konya 1997, s. 53-63.
- "Şer'iyye Sicillerimiz ve Tıp Tarihimiz II, Adli Tıbbı Ait Örnekler", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 6, 1997, s. 9-18.
- "İnsan Vücudunun Tamamının İlk Tanımlanışı ve Andreas Vesalius", *S.S.K. İzmir Eğitim Hastanesi Tıp Dergisi*, c. II, S. 2, 1996, s. 89-93; Aynı Makale, *Bilim ve Ütopya*, S. 22, 1996, s. 38-39.
- "Ziya Gökalp'in Fikir Hocalarından Ali Bey Hüseyinzâde", *Türk Yurdu*, c. XVI, sayı 103, 1996, s. 141-144.
- "Tıp Tarihinde Sünnet", *Bilim ve Ütopya*, 29 Kasım 1996, s. 10-11.
- 1996, "Türk-İslâm Dünyasında Hastaneler", *Türk Kültürü*, c. XXXIV, sayı 400, 1997, s. 29-38 (477-486).
- "Geçmişten Günümüze Türk Halk Hekimliğinde Şeker Hastalığı", *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi* (Konya, 9-11 Ekim

1995), Bildirileri, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 264-274; Aynı makale, *Erciyes*, S. 217, 1996, s. 15-18.

- "Orta Asya Türk Dünyasından Türk Tıp Tarihine Ait Bir Makale: Orta Asya İle Hindistan İlim Adamları Arasındaki Tıbbî Münâsebetler", *Yeni Türk Tıp Tarih Araştırmaları*, sayı 1, 1995, s. 140-147.
- "İslâm Eserleri Mafyasının Kurbanı Birgi Ulu Cami Ahşap İşleri", *Antik ve Dekor*, sayı 32, 1995, s. 25-34.
- "Safevîlerin Türkiye'ye Hediye Gönderdiği Kitaplar (E. Rahimov'dan Aktarma)", *Türk Kültürü*, c. XXXIII, S. 386, 1995, s. 24-32.
- "Necip Paşa Kütüphanesi'ndeki Tıbbî Yazmalar", *Türk Kültüründe Türe, Türkiye Diyanet Vakfı*, Ankara 1994, s. 77-80.
- "Neden Prof. Dr. Ali Turan Hüseyinzâde?", *XV. Ulusal Dermatoloji Kongresi ve III. Uluslararası Türköd Kurultayı Bildiri Özetleri*, İzmir 1994, s. 773-775.
- "Anadolu'daki Ziyâret Yerleri ve Folklorumuz (Bir Örnek Olarak Akıl Hastalıkları)", *Erciyes*, sayı 193, 1994, s. 2-5.
- "Birgi Ulu Camii Minberi (712/1322)", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 785-794.
- "Sivas ve Divriği Darüşşifalarındaki İnsan Figürleri", *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 25-26 Nisan 1994, Konya 1995, s. 79-89.
- "Türk-İslâm Cerrahî Tarihinde Sünnet (Circumcision)", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul 17-19 Şubat 1988, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 292-308.
- "Buhtûşû bin Cebrâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, 1992, s. 379.
- "Şer'îye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz: I, Rıza Senetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 79, 1992, s. 9-19.
- "Cerrahiye-i İlhaniye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VII, 1992, s. 420.
- "Anadolu Tıbbî Folklorunda Göz Hastalıkları", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Bildiriler*, c. IV, Ankara 1992, s. 43-58.
- "Beylik Dönemi Ahşap Sanatı Şaheserlerinden Birgi Ulu Camii Pencere Kanatları", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, s. 237-252.

- "Anadolu Türk Kültür ve Sanatında Azerbaycan'ın Yeri, *Türk Kültürü*, c. XXX, sayı 347, 1992, s. 147-160.
- "Azerbaycan'dan Bir Nefes", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl XXI, sayı 2, 1992, s. 25-32.
- "Kırımçak Etüdleri (FV.İ. Filolenko'dan çeviri)", *Türk Kültürü*, c. XXX, sayı 352, 1992, s. 474-485.
- "Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerine Tek Örneği Olarak Sivas Dârüşşifası Vakfiyesi", *Türk Kültürü*, c. XXIX, sayı 333, 1991, s. 5-19.
- "İsa Bey Camii", *Bilim Birlik Başarı*, sayı 40, 1984, s. 9-13.
- "Hüsni Hat Sanatında Mevlevilik ve Mevlevîler", Selçuk Üniversitesi, *IV. Millî Mevlâna Kongresi*, 12-13 Aralık 1989, Tebliğler, Konya 1991, s. 81-101.
- "Anadolu Beylikleri Döneminin En Önemli Eserlerinden Aydınoğlu İsa Bey Camii Kitâbeleri", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 22-26 Eylül 1986, Ankara 1991, s. 951-960, Resimler. s.357-374.
- "Folklorumuzda Üçlü Ölçülü Sözler, Üçlemeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 70, 1991, s. 103-176.
- "Bedr-i Dilşâd ve Murad-nâme'de (631/1427) Tabâbet", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 4, 1990, s. 61-69.
- "Anadolu Selçukluları Devrinde Konya'da Sağlık Hayatı", *Türk Kültürü*, c. XXVII, sayı 311, 1989, s. 169-176.
- "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılik", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 59, 1989, s. 55-60.
- "Ahi Çelebi, Mehmed (ölm. 930/1524)", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. I, 1989, s. 528-529.
- "Ali b. İsa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. II, 1989, s. 401.
- "Türk Tıp Tarihinde Akupunktur ve Moksa (Dağlama) Tedavisi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 3, 1989, s. 56-61.
- "Mevlânâ'nın Dostlarından Tabib Ekmeleddin Müeyyed el-Nahçuvânî", *III. Millî Mevlânâ Kongresi Bildirileri*, Konya 1989, s.231-262.
- "Yeni Kaynakların Işığı Altında Merkez Efendi ve Hakkında Bazı Yanlışlıkların Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 65, 1989, s. 121-131.

- "Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıbbî Folklorunda Akıl Hastalıklarının Tedavi Yolları ve Kaynakları", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 23-26 Kasım 1988, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Folklor Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 59-82.
- "Türk Halk Şiirinde Tıbbî Unsurlar ve Tababet", *Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri*, Eskişehir 7-9 Mayıs 1987, Bildiriler, Eskişehir 1989, s. 73-80.
- "İbn Sînâ ve Tıp Tarihimizdeki Yeri", *Sızıntı*, c. X, sayı 113, 1988, s. 205-305.
- "Mimar Sinan'ın Yaptığı Dârüşşifalar (Hastaneler)", *Sızıntı*, c. X, sayı 119, 1988, s. 428-430.
- "Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin (788H/1386-870H/1468'den sonra) Bibliyografyası, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 2, 1988, s. 92-101.
- "Ortaçağ Hristiyan ve İslâm Medeniyetlerinde Hastalık, Sağlık, İlâç, Tedâvi, Temizlik Anlayışları ve İslâm Tıbbının Avrupa'ya Katkıları, *Puan*, sayı 12, 1988, s. 20-22.
- "Merkez Efendi ve Tıbbî Folklorumuzdaki Yeri", *I. Merkez Efendi Sempozyumu*, Denizli 27-29 Haziran 1988, Türk Ocağı Denizli Şubesi Yayınları, Denizli 1988, s. 49-61.
- "I. Dünya Savaşı'nda III. Ordu'nun Sağlık Teşkilâtı ve Sağlık Durumu", *Türk Kültürü*, c. XXV, sayı 291, 1987, s. 10-18.
- "Türk Dünyasında Özellikle Anadolu'da Sarılık Hastalığı ve Tedavisi", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 59-82.
- "Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali b. el-Hac İlyas b. Şaban el-Amasî el-Mütetabbib (788H/1386-873H/1468) ve Eserleri", Şerefeddin Sabuncuoğlu (1386-1470), *Tebliğler*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1986, s. 27-37.
- "Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Hayatı ve Eserleri Hakkında Yayınlanmış Müstakil Kitap ve Makaleler", Şerefeddin Sabuncuoğlu (1386-1470)", *Tebliğler*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1986, s. 195-200.
- "Türk Tıp Tarihinde Akupunktur ve Moksa (Dağlama) Tedavisi", Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386-1470)", *Tebliğler*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1986, s. 179-187.

- "Islamic Medical Science", *Türk Hava Yolları Magazin*, sayı. 38, 1986, s. 12-13.
- "Türk Atasözleri ve Tekerlemelerinde Üçlemeler", *Halk Kültürü*, sayı.3-4(1985, 1987) s. 33-54.
- "XVI. Yüzyıl Şairlerinden Güvahi'nin Ölüm Tarihi Üzerine", *Türk Folkloru*, sayı 85, 1986, s. 7-9.
- "Hekim Sorumluluğunun Tarihi Gelişimi", *Dirim*, c. LX, S. 5-6, 1985, s. 145-151.
- "Dede Korkut'tan Günümüze Kadın Tipleri", *Türk Folkloru*, sayı 73, 1985, s. 3-4.
- "Ortaçağ İslâm Medeniyeti Eczacılığına Bir Bakış", *Türk Eczacılar Birliği*, 3. Bölge İzmir Eczacı Odası Bülteni, sayı 18, 1984, s. 30-33.
- "Türkiye'de İbn Sînâ Bibliyografyası", *Erciyes Üniversitesi İbn Sina Kongresi Bildirileri*, Kayseri 14 Mart 1984, Kayseri 1984, s. 27-37.
- "Türk İslâm Dünyasının Gözünde İbn Sînâ", *İbn Sina Kongresi Bildirileri*, Kayseri, 14 Mart 1984, Kayseri 1984, s. 378-384.
- "The Contributions of Islamic Pharmacy to Europe and Comparative Study of Medical Aspects Relating Christian and Muslim Civilisation in the Middle Ages", *The Third International Conference on Islamic Medicine Abstracts* (İstanbul 28 sept-2 ct. 1984), pp 44-45.
- "Türk-İslâm Toplumlarında İbn Sina Hikâye ve Fıkraları", *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara 17-20 Ağustos), Ankara 1984, s. 575-585; Aynı Makale, *Türk Folkloru*, sayı 48, 1983, s. 3-6; sayı 50, 1983, s. 8-10.
- "Kırsal Bölgede Hepatitis-B Yüzey Antijeni (HBsAg) Sıklığı", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. XXII, S. 1, 1983, s. 45-49.
- "Fatih'in Tertip Ettiği Sünnet Şenlikleri (Sûr-i Hümayûnlar)", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, c. XII, sayı 3, 1983, s. 51-62.
- "Horus'un Gözünden Rp'ye", *Türk Eczacılar Birliği 3. Bölge İzmir Eczacı Odası Bülteni*, Mayıs 1983, s. 29-32.
- "Tıp ve Eczacılık Sembolü Yılan", *Türk Eczacılar Birliği 3. Bölge İzmir Eczacı Odası Bülteni*, Mart 1983, s. 35-36.
- "4 Mart Tıp Bayramı ve Tarihimiz", *Klinik*, sayı 1, 1983, s. 7.
- "İsa Bey Camii", *Bilim Birlik Başarı*, sayı 40, 1983, s. 9-13.

- "Osmanlı Devleti Döneminde Sünnet Merasimleri", *Türk Folkloru*, c. III, sayı 35, 1982, s. 3-5.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, c. XI, sayı 4, 1982, s. 41-62.
- "Hekimin Yetişmesinde Tıp Tarihinin ve Kültürünün Önemi", *Dirim*, c. LVII, sayı 7-8, 1982, s. 219-223.
- "Osmanlı Devri Saray Sünnet Şenlikleri (Sûr-i Hümayûnlar)", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, c. XI, sayı 3, 1982, s. 53-76.
- "Kuruluşunun 750. Yılında Kalavun Hastahanesi", c. XIII, sayı 2, 1984, s. 67-77.
- "Anadolu'da Akıl Hastalıklarının Tedavisi ve Karaca Ahmet Tekkeleri", *I. Mesir Konferansları*, 20-30 Nisan 1982, s. 7-14.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar", *Kayseri Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri Bildirileri*, Kayseri 11-13 Mart 1982, Kayseri 1982, s. 610-623.
- "Osmanlı İmparatorluğu Türkiye'sinde Saray Dışı Sünnet Merasimleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, c. IV, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982, s. 11-20.
- "Türklerde Akupunktur ve Dermato-Akupunkturun Tarihçesi", *I. Ulusal Dermatoloji Kongresi*, Marmaris 20-24 Eylül 1982, s. 680-685.
- "İşçi Kesiminde Hepatitis-B Yüzey Antijeni (HBsAg) Sıklığı", *Anadolu Tıp Dergisi*, c. III, 1981, s. 191-194.
- "Anadolu Selçuklu Sağlık Müesseselerinden Sivas Dârüşşifası ve Vakfiyesi", *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul 14-18 Eylül 1981, Bildiriler, c. II, İstanbul 1981, s. 23-35.
- "Benign Non-Tümöral Karaciğer Hastalıklarında Alfa-Föto-Protein", *Türk Gastroenteroloji Dergisi*, c. I, sayı 4, 1980, s. 583-589.
- "Primer ve Sekonder Karaciğer Kanserlerinde Alpha-2 Globulin", *Türk Gastroenteroloji Dergisi*, c. I, S. 4, 1980.
- "Doğumunun 1000. Yıldönümünde İbn Sînâ", *Bilim-Birlik-Başarı*, sayı 28, 1980, s. 3-6.
- "Kuruluşunun 440. Yılında Manisa Dârüşşifası", *Dirim*, c. LIV, sayı 9-10, 1979, s. 290-299.
- "Tarihi Bir Kültür Olayı Mesir", *Manisa'nın Sesi*, sayı 1. 1979. s. 22.

- "Manisa Hafsa Sultan Külliyesi ve Dârüşşifası", *Türk Kültürü*, c. VI, sayı 190, 1978, s. 596-601.
- "Tıp ve Sanat Tarihi Açısından Manisa Dârüşşifası 946 H/1539", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sayı 4, 1978, s. 615-623.
- "Türk Tıbbının ve Sanatının Bir Şaheseri", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sayı 4, 1978, s. 863-870.
- "Kuruluşunun 750. Yılında Divriği Turan Melek Dârüşşifası, Muharrem 626/Aralık 1228", *Türk Kültürü*, c. VII, sayı 194, s. 1979, s. 87-100.
- "Tıbbî Deontoloji Açısından Hekim ve Hekimlik", *Dirim*, c. LII, sayı 12, 1977, s. 531-534.
- "Karaciğer İçi Safra Taşı ve Özel Yönleri", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. XV, sayı 4, 1976, s. 755-762.
- "Dubin-Johnson Sendromu ve Klasik Dışı Varieteleri (4 vak'a Münâsebetiyle)", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. XIV, sayı 3, 1975, s. 645-652.
- "Portal Sirozlu Kombine Bir Gilbert Hastalığı Vak'ası, Ailesel İncelenmesi ve Etiopatogenik Tartışma", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. XV, sayı 1, 1976, s. 165-172.
- "Myokard İnfarktüsünde Serum İmmünoglobulinlerin Durumu ve Patojenizde İmmün Fenomenlerin Rolü", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. XIV, sayı 1, 1975, s. 97-104.
- "Arteriosklerotik Kalp Hastalığında İmmün Mekanizma", *Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu IV. Bilim Kongresi Bildiriler*, Ankara 5-8 Kasım 1973, s. 1-3.
- "14 Mart ve Tıp Tarihimiz", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi 14 Mart Mecmuası*, İzmir 1968, s. 10, 49.
- "Tıp Yılanının İfade Ettiği Mânâ ve Türk Tıp Rozeti", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi 14 Mart Mecmuası*, İzmir, 1967, s. 10-11.
- "Selçuklarda Tababet", *Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi 14 Mart Mecmuası*, İzmir 1967, s. 15-16.
- "Türkiye'de Tıp Tarihi Araştırmalarına Genel Bir Bakış", *I. Uluslararası Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ 2006, s. 43-50.

- "Şirvanlı Muhammed bin Mehmed ve Eserleri", *1st International Conference Traditional Medicine Materia Medica in Medieval Manuscripts*, June 12-14 Baku-Azerbaycan.
- "Batı Anadolu Türk Beyliklerinin Türk Tıp Tarihi ve Dili Açısından Önemi", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu, Bildiriler* (Balıkesir, 18-20 Ekim 2004), Balıkesir 2005, s. 90-1001.
- "Türk-İslâm Tıbbında Bahnâmeler ve Tifâşî'nin Rucû'u's-Şeyh ile's-Sıbâ fi'l-Kuvveti 'ale'l-Bâh'ı", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul, 1-6 Eylül 2002.
- "Yesârî Mehmed Esad'ın Bilinmeyen Bir Hattı: Hırka-i Saâdet Odası Tamir Kitâbesi", *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu* (İzmir 10-13 Ekim 2001), Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, İzmir 2002, s. 97-104.
- "Sûr-i Hıtânlara Düşürülen Tarihleri Bir Örnek Olarak Kenzî'nin Târîh-i Sûr-i Hıtân'ı", *III. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildiriler* (Gazimağusa 13-17 Kasım 2000), c. II, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, - Gazimağusa/Kıbrıs 2000.
- "Anadolu Selçuklu Dârüşşifaları Üzerine Yapılan Araştırmalar", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi* (Konya 11-13 Ekim 200), Selçuk Üniversitesi, Konya.
- "Kanûnî'nin Tertip Ettiği Şenliklerden 1539 Sûr-i Hümayûnu", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* [Ankara 4-7 Kasım 1997], c. III, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 111-134.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık ve Hekimbaşılar". *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, IRCICA (İstanbul 1-15 Nisan 1999).
- "A Look at This Ottoman Court Medical Profession", *36. International Congress of Medicine*, Tunis-Cartage, 6-11 Sept. 1998.
- "Kanuni'nin Tertip Ettiği Şenliklerden 1539 Sûr-i Humâyûnu", *IV. Uluslararası Türk Kültür Tarihi Kongresi*, Ankara, 4-7 Kasım 1997.
- "Anadolu Halk Hekimliğinde Deri Hastalıklarına Bir Örnek Olarak Siğil ve Tedavisi", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*.
- "Geçmişten Günümüze Türk Halk Hekimliğinde Şeker Hastalığı", *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi*, Konya 9-11 1995.

- "Türk Halk Şiirinde Tıbbî Unsurlar", *III. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri*, Eskişehir 7-9 Mayıs 1987.
- "Türk Halk Tıbbında Özellikle Anadolu'da Sarılık Hastalığı ve Tedavisi", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi*, Ankara 1987.
- "The Contributions of Islamic Pharmacy to Europe and Comparative Study of Medical Aspects Relating to Christian and Muslim Civilisation in Middle Ages", *The Third International Conference on Islamic Medicine*, İstanbul 28 sept-2 oct. 1984.
- "Türk-İslâm Toplumlarında İbni Sina Hikâye ve Fıkraları", *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu*, Ankara 17-20 Ağustos 198
- "Osmanlı İmparatorluğu Türkiye'sinde Saray Dışı Sünnet Şenlikleri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi*, Ankara 1982.
- "Anadolu Selçuklu Sağlık Müesseselerinden Sivas Dârüşşifası ve Vakfiyesi", *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul 14-18 Ekim 1981.
- "Tür-i Hitânlara Düşürülen Tarihlere Bir Örnek Olarak Kenzî'nin Târîh-i Sûr-i Hitân'ı", *III. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri* (Gazimağusa 13-17 Kasım 2000), c. II, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa.
- "Türkiye'de Tıp tarihi Araştırmalarına Genel Bir Bakış", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, Elazığ, 30 Mart-1 Nisan 2006.
- "Tire Necippaşa Kütüphanesi Tıbbi Yazmalarından İbn Kemal'in Kemaliyye'si", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Nobel Yayınevi, Ankara 2006, s. 129-135.
- "Sivas ve Divriği Darüşşifalarındaki İnsan Figürleri", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 143-162.
- "Harran Sin ve Şamas İnançlarının Anadolu Selçuklu Eserlerindeki İzleri", *I. Uluslararası Katılımlı Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2006, s. 61-84.
- "Mürşid'in [1438] Türk Eczacılık Tarihi Açısından Önemi", *Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2003, s. 66.
- "Muhammed bin Mahmud Şirvânî ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri Mürşid", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 483-518+3 s.

- "İlk Atasözü Kitaplarımızdan Oğuznâme'nin Berlin Nüshası ve Feridun Nafiz Uzluk'un Bir Derlemesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 138, Haziran 2002, s. 227-240.
- "Tıp Tarihinde Mandragora", *II. Lokman Hekim ve Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri*, Tarsus 23-26 Mayıs 2001.
- "Osmanlı Sarayına Sunulan İlk Tıp Kitabı Müntehab [1420]", *VI. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İzmir, 22-24 Mayıs 2000
- "Osmanlı Eczacılığının İlk Telif Kitabı Muhammed b. Mahmud-ı Şirvani'nin Ravzatü'l-Itr'ı", *V. Türk Eczacılık Tarihi Kongresi*, İzmir, 25-26 Mayıs 2000.
- "Anadolu Selçuklu Dârüşşifaları Üzerine Yapılan Araştırmalar", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Selçuk Üniversitesi, Konya 11-13 Ekim 2000.
- "Lokman Hekim Üzerine Bazı Düşünceler: Lokman Hekim mi? Hekim mi?", *I. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri*, Adana 20-22 Mayıs 1999.
- "II. Bayezid Dönemi Hekimlerinden Gıyâseddîn İsfahânî", *Kuruluşunun 700. Yıldönümü Münasebetiyle Osmanlı Devletinde Bilim ve Düşünce Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul Goethe Enstitüsü, 5-6 Şubat 1999.
- "Osmanlı Devletinde Sağlık Kurumları", *Türkiye Diyanet Vakfı, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kültür Mirası Sempozyumu*, Ankara 27-28 Kasım 1999.
- "Osmanlı Devletinde Hekimbaşılik", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara 6 Aralık 1999.

2006 YILI İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABADAN, NERMİN : *Anayasa hukuku ve siyasî bilimler açısından 1965 seçimlerinin tahlili* / Nermin Abadan. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1966. xvi, 426 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları no ; 202-184) (A.II/8297).
- ABBÈS, FRÉDÉRIC : *Les outillages néolithiques en Syrie du Nord : méthode de débitage et gestion laminaire durant le PPNB* / Frédéric Abbès. — Oxford : Archaeopress, 2003. 235 s. : res. ; 30 cm. — (BAR International series ; 1150) ISBN 1841715204 (B.I/4073).
- ABDULKADİROĞLU, ABDULKERİM : *Safranbolu Vakfiyyeleri* / Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ülkü Ayan Özsoy. — 1. bsk. — Ankara : Safranbolu Kültür ve Turizm Vakfı, 1998. 124, yak. 30 s. ; 24 cm. — (Safranbolu Kültür ve Turizm Vakfı yayınları ; 01) ISBN 9757392103 (A.V/9522).
- Abdülhamid'in hatura defteri : belgeler ve resimlerle* / yay. haz. ve sadeleştiren İsmet Bozdağ. — İstanbul : Kervan, 1975. 245, [17] s. : res. ; 20 cm. — (Kervan yayınları. Tarih ve Tarih Romanları serisi ; 10) (A.III/8956).
- ABDÜLHAMİTOĞLU, NECİP : *Sovyet Rusya'da ölüm kampları* / Necip Abdülhamitoğlu. — 1. bs. — Ankara : Güven, 1974. 278 s. ; 20 cm. — (Güven yayınları ; 1. İlmî Eserler dizisi ; 1) (A.VII/1314).
- ABU-HUSAYN, ABDUL-RAHİM : *The view from Istanbul : Lebanon and the Druze Emirate in the Ottoman chancery documents, 1546-1711* / Abdul-Rahim Abu-Husayn. — London ; New York : Centre for Lebanese Studies, 2004. x, 213 s. ; 24 cm. ISBN 1860648568 (A.VII/0769).
- ACAR, HAKAN : *Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu (1921-1981) : Cumhuriyet'in çocuk refahı politikasını yapılandıran bir sivil toplum örgütü* / Hakan Acar. — 1. bsk. — Ankara : Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı, 2005. viii, 84 s. ; 21 cm. — (Fişek

- Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı yayın no ; 2. Cumhuriyet'in Anıt Kurumları dizisi ; 1) ISBN 9759873621 (A.VII/0700).
- ACAR, HÜSNÜ : *Çobanoğulları Beyliği dönemi ve Kastamonu fatihi Emir Hüsameddin Çoban Bey* / Hüsnü Acar. — 1. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 1997. 63 s. : rnk. res. ; 24 cm. (A.VII/1299).
- ACAR, HÜSNÜ : *Tarihte Kastamonu* / Hüsnü Acar. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 1995. 220 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9759506904 (A.VII/1298).
- ACAR, RAHİM : *Talking about god and talking about creation : Avicenna's and Thomas Aquinas' positions* / Rahim Acar. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. x, 250 s. ; 25 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 58) ISBN 9004144773 (A.VII/1122).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Balkanlar'da Türkçe yer adları klavuzu : 6.250'yi aşkın yer adını kapsar* / M. Türker Acaroğlu ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006. 576 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 191. Araştırma-İnceleme dizisi ; 149) ISBN 9752550886 (A.VII/0758).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *Bulgaristan'da Türkçe yer adları klavuzu* / M. Türker Acaroğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. lxxiv, 1076 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 200) ISBN 975161869X (A.VII/0819).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER : *İlk derleme müdürü Selim Nüzhet Gerçek : yaşamı-yapıtları-kitaplarına girmemiş seçme yazıları* / M. Türker Acaroğlu. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2001. viii, 156 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2648. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri dizisi ; 306) ISBN 9751727596 (A.VI/4026).
- Actes du Ve symposium international d'etudes Ottomanes sur : les villes Arabes la démographie historique et la Mer Rouge à l'époque Ottomane = el-Mudenu'l-Arabiyye ve'd-dimografya't-tarihiyye ve'l-Bahru'l-Ahmer hilâle'l-ahdi'l-Osmâni* / préface du Abdeljelil Temimi. — Zaghuan = Zagvân : Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Information = Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Osmâniye ve'l-Moriskiye ve't-Tevsik ve'l-Malumat, 1994. 250, 444 s. ; 24 cm. ISBN 9973719336 (A.VI/7343).

ACUN, FATMA : *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları örneğinde Osmanlı taşra idaresi (1485-1569)* / Fatma Acun. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xii, 238 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXVII. Dizi-Sa. 7. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihini Sondaj Metoduyla Araştırma Grubu Araştırma yayın dizisi ; 3) ISBN 9751618649 (A.VII/1045).

Adalet Partisi : program ve tüzük. — Ankara : Adalet Partisi, 1974. viii, 110 s. ; 20 cm. (A.VII/1286).

Adalet Partisi : program ve tüzük. — Ankara : Adalet Partisi, 1969. viii, 110 s. ; 19 cm. (A.VII/1287).

Adalet Partisi : tüzük ve program. — Ankara : Adalet Partisi, 1995. 120 s. ; 21 cm. (A.VII/1288).

Adevarata fata a chestiunii Armene ascunsa prin minciuni, calomnii și falsuri / traducere și adaptare L. Nazare. — İstanbul : Societatea Mustafa Kemal, 2000. 66 s. : res. ; 21 cm. — (Chestiunea Armeana ; 1) (A.VII/1170).

ADIGÜZEL, M. BAHATTİN : *Gökteki Venüs* / M. Bahattin Adıgüzel. — Ankara : [yayl.y.], 2004. 190 s. ; 21 cm. ISBN 9759730979 (A.VI/7665).

ADIGÜZEL, SELAHATTİN : *Gülü bardağ içinde* / Selahattin Adıgüzel. — Ankara : [yayl.y.], 2004. vi, 234 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 975270025X (B.I/3986).

AGACANOV, SERGEY GRİGOREVİÇ : *Selçuklular* / Sergey Grigoreviç Agacanov ; Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev. — İstanbul : Ötüken, 2006. 392 s. ; 24 cm. — (Ötüken yayın nu ; 642. Kültür serisi ; 302) ISBN 9754375682 (A.VII/0609).

AGATHIAS : *The histories* / Agathias ; translated with an introduction and short explanatory notes by Joseph D. Frendo. — Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1975. xiii, 170 s. ; 24 cm. — (Corpus Fontium Historiae Byzantinae ; vol. 2. A. Series Berolinensis) ISBN 3110033577 (A.VII/1137).

ÁGOSTON, GÁBOR : *Guns for the sultan : military power and the weapons industry in the Ottoman Empire* / Gábor Ágoston. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xvii, 277 s. ; 24 cm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilisation) ISBN 0521843138 (A.VII/0695).

- Agricultural strategies* / ed. by Joyce Marcus, Charles Stanish. — Los Angeles : Cotsen Institute of Archaeology. University of California, 2006. x, 428 s. : res. ; 23 cm. — (Cotsen Advanced Seminar series) ISBN 1931745226 (A.VII/0810).
- AHMAD, AHMAD ATİF : *Structural interrelations of theory and practice in islamic law : a study of six works of medieval islamic jurisprudence* / Ahmad Atif Ahmad. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xxvii, 204 s. ; 25 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130 ; 27) ISBN 9004150315 ISBN 9789004150317 (A.VII/1109).
- AHMED SAİB, 1859-1920 : *Sultan II. Abdülhamid ve saltanatının ilk yılları* / Ahmed Saib [1859-1920] ; haz. Adem Kara ; genel yay. yönetmeni Adem Sarigöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006. 208 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 189. Araştırma-İnceleme dizisi ; 147) ISBN 975255086X (A.VII/0753).
- AHMET HAMDİ PAŞA : *İslâm dünyası ve İngiliz misyoneri : İngiliz misyoneri nasıl yetiştiriliyor?* / Ahmet Hamdi Paşa ; notlar ekleyerek sadeleştiren M. Cemal Sofuoğlu. — 1. bsk. — İzmir : [yayl.y.], 2006. 120 s. ; 20 cm. ISBN 9759477416 (A.VII/0725).
- AKASOY, ANNA AYŞE : *Philosophie und Mystik in der Späten Almohadenzeit : die Sizilianischen Fragen des Ibn Sab'in* / Anna Ayşe Akasoy. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xxvii, 605 s. ; 24 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 59) ISBN 9004145222 (A.VII/1099).
- AKAY, ALİ : *Sanat tarihi : sıradışı bir disiplin* / Ali Akay ; kitap ed. Mine Haydaroğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006. 100 s. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2396. Sanat ; 133) ISBN 9750811380 (A.VII/1157).
- AKBULUT, DURSUN ALİ : *Albayrak Olayı : Milli Mücadele başlarında halk hükûmeti kurma girişimi Erzurum 1920* / Dursun Ali Akbulut ; ed. Osman Selim Kocahanoğlu. — İstanbul : Temel, 2006. 221 s. ; 20 cm. — (Temel yayınları yayın no ; 155. Tarih dizisi ; 46) ISBN 9754100977 (A.VII/0563).
- AKBULUT, DURSUN ALİ : *Saltanattan ulusal egemenliğe : saltanat, hilâfet ve milli hakimiyet* / Dursun Ali Akbulut ; ed. Osman Selim Kocahanoğlu. — İstanbul : Temel, 2006. 236 s. ; 20 cm. — (Temel

yayınları yayın no ; 156. Tarih dizisi ; 47) ISBN 9754100969 (A.VII/0570).

AKÇURA, YUSUF : *Siyaset ve iktisat* / Yusuf Akçura ; yay. haz. Erdoğan Mura ; genel yay. yönetmeni Osman Gürkan ; ed. Erdoğan Mura. — 1. bsk. — Ankara : Sinemis, 2006, c2005. vii, 191 s. ; 21 cm. — (Sinemis yayın no ; 46. Siyaset ; 7) ISBN 9758759450 (A.VII/0997).

AKDENİZ, SABRİ : *Sömürgeci Avrupa Topluluğu* / Sabri Akdeniz. — İstanbul : Şa-To, 2001. 90 s. ; 20 cm. — (Şa-To yayınları ; 2) (A.VII/0726).

AKGÜL, SUAT : *Yakın tarihimizde Dersim isyanları ve gerçekler* / Suat Akgül. — İstanbul : Boğaziçi, 1992. 323 s. : res. ; 20 cm. — (Boğaziçi İlmî Araştırmalar serisi ; 4) ISBN 9754510725 (A.V/5046).

AKGÜN, SEÇİL KARAL : *Halifeliliğin kaldırılması ve lâiklik (1924-1928)* / Seçil Karal Akgün ; ed. Osman Selim Kocahanoğlu. — gnşl. 2. bsk. — İstanbul : Temel, 2006. 359 s. ; 20 cm. — (Temel yayınları yayın no ; 158. Tarih dizisi ; 49) ISBN 9754100993 (A.VII/0994).

AKIN, VEYSİ : *Trakya'nın Türklere devir teslimi* / Veysi Akın. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996. xii, 223, [3] s. : hrt. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; '96/76) ISBN 9754090890 (A.VII/0617).

AKINCI, MUSTAFA : *KKTC'de genel ekonomik durum : TKP'nin ekonomik hedefleri ve çözüm önerileri : statükoya karşı değişim* / Mustafa Akıncı. — [y.y.] : Toplumcu Kurtuluş Partisi, 1992. 22 s. ; 21 cm. (A.VII/0638).

AKINCI, RABİA EBRAR : *Shamanic initiation among the Tsengel tuvals of Western Mongolia* / haz. Rabia Ebrar Akıncı. — 2004. xix, 169 y. : rnk. res. ; 30 cm. (B.I/4043).

AKKOR, FERİDUN : *Barış mı savaş mı?* / Feridun Akkor. — Ankara : Cihan Matbaası, 1971. 296 s. ; 24 cm. (A.VII/1335).

AKÖZ, ALAADDİN : *Bir imamın nikâh defteri : Beşiktaş Sinan-ı Cedîd Mahallesi* / Alaaddin Aköz ; genel yay. yönetmeni Harun Yıldız. — 1. bs. — Konya : Tablet Kitabevi, 2006. viii, 214 s. ; 24 cm. — (Tablet ; 46) ISBN 9756346388 (A.VII/0610).

AKPINAR, TANER : *KİT'lerin çırak okulları (1938-1986) : çocuk emeği sorununa çağdaş bir yaklaşım* / Taner Akpınar. — 1. bsk. — Ankara :

- Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı, 2006. x, 129 s. ; 21 cm. — (Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı yayın no ; 2. Cumhuriyet'in Anıt Kurumları dizisi ; 3) ISBN 975987363X (A.VII/0701).
- AKSU, NURETTİN : *Türkiye Türkçözü Kırgız Türkçözü sözdüğü* / Nurettin Aksu, Ayfer Işık. — Ankara : Millî Eğitim Bakanlığı, 1997. v, 215 s. ; 20 cm. — (Millî Eğitim Bakanlığı yayınları ; 3066. Bilim ve Kültür Eserleri dizisi ; 940. Türk Dünyasından Seçmeler dizisi ; 4) ISBN 9751116090 (A.VII/0734).
- AKSU, ZÂHİD : *İslâm'ın doğuşunda toplumsal realite : hukukî âyetler ve içtuhâdî kaynaklar* / Zâhid Aksu. — 1. bsk. — Ankara : İlâhiyât, 2005. 167 s. ; 21 cm. — (İlâhiyât. Araştırma-İnceleme ; 45) ISBN 9756666943 (A.VII/0615).
- AKŞİN, APTÜLAHAT : *Atatürk'ün dış politika ilkeleri ve diplomasisi* / Aptülâhat Akşin. — İstanbul : İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., 1964-1966. 2 c. ; 24 cm. (A.III/2012).
- AKŞİN, SİNA : *Atatürkçü partiyi kurmanın sırası geldi* / Sina Akşin. — Ankara : İmaj, 2002. viii, 271 s. ; 20 cm. ISBN 9757852929 (A.VII/0721).
- AKTAN, İRFAN : *Zehir ve panzehir : Kürt sorunu : faşizmin şartı kaç?* / İrfan Aktan ; ed. Siren İdemen. — 1. bsk. — Ankara : Dipnot, 2006. 386 s. ; 21 cm. ISBN 9759051117 (A.VII/0567).
- AKTAŞ, CİHAN : *Tanzimat'tan 12 Mart'a kılık-kıyafet ve iktidar* / Cihan Aktaş. — 2. bs. — İstanbul : Kapı, 2006. 362 s. ; 20 cm. — (Kapı yayınları ; 71. Araştırma-İnceleme ; 20) ISBN 9758950746 (A.VII/0991).
- Albert Gabriel (1883-1972) : *mimar, arkeolog, ressam, gezgin* = Albert Gabriel (1883-1972) : *architecture, archéologue, artiste, voyageur* / yay. haz. = éd. Korkut E. Erdur. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006. (439 s. : res. ; 29 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2390) ISBN 9750811313 (B.I/4101).
- ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, MARIE-MATHILDE : *Seldjoukides, Ottomans et l'espace Roumain* / Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru ; publié par les soins du Cristina Feneşan. — 1. impression. — İstanbul : Isis, 2006. 626 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 87) ISBN 9754283176 (A.VII/0595).
- ALİ EMİRİ EFENDİ : *Osmanlı şark vilayetleri = Osmanlı vilayât-ı şarkiyyesi* / Ali Emiri Efendi ; sadeleştirenler Abdulkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu.

— Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1992. 99 s. ; 24 cm. — (Erciyes Üniversitesi yayınları ; 41) ISBN 9757598496 (A.VII/1333).

'ALİ İBN ZAİD AL-BAİHAQİ : *Tatimma Siwan al-Hikma : texts and studies* / 'Ali Ibn Zaid al-Baihaqi ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 480 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 8) ISBN 3829890109 (A.VII/1191).

ALIZADEH, ABBAS : *Excavations at the prehistoric mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran : seasons 1976/77, 1977/78 and 1996* / Abbas Alizadeh ; with contributions by Naomi F. Miller, Richard W. Redding, Arlene Miller Rosen. — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 2003. xxxii, 159, 26 s. : res. ; 31 cm. — (Oriental Institute publications, ISSN 0068-3367 ; 120) ISBN 1885923236 (B.I/4074).

ALLAMİ, ABUL AL-FAZL İBN MUBAREK, 1551-1602 : *The a - in - i Akbari* / Abul al-Fazl İbn Mubarek Allami [1551-1602] ; translated into English by H. Blochmann [Henry] ; ed. by D. C. Phillott [Douglas Raven]. — reprinted. — Delhi : Low Price, 2006. 3 c. 2 c.'te. ; 22 cm. ISBN 8175362286 (tk.) (A.VII/0957).

Alman Mavileri : 1913 -1914 I.Dünya Savaşı öncesi İstanbul haritaları - I / yay.haz. İrfan Dağdelen. — İstanbul : Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2006. vii, 203 pl., 36 s. : rnk. ; 32x46 cm. — (Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü yayınları no ; 35) ISBN 9756582782 (tk.) (C/06841).

ALRAM-STERN, EVA : *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie : Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band : das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern* / Eva Alram-Stern ; mit beiträgen von Nikos Efstratiou... [et al.]. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996. 627 s. : sek., 1 katl hrt. ; 24 cm. — (Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission ; 16) ISBN 3700122802 (A.VII/0511-II,1).

ALSTER, BENDT : *Wisdom of Ancient Sumer* / Bendt Alster. — Bethesda : CDL Press, 2005. 426, 72 s. : res. ; 29 cm. ISBN 1883053927 (B.I/4141).

- ALTAN, ÖMER ZÜHTÜ : *Sosyal politika dersleri* / Ömer Zühtü Altan. — 2. bsk. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 2006. xv, 332 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1592. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayınları ; 185) ISBN 9750603133 (A.VII/1206).
- Altayca-Türkçe sözlük* : N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın *oyrotsko-Russkiy slovar'*ından genişletilmiş / haz. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 1999. 266 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 725) ISBN 9751611466 (A.VII/0707).
- ALTINAY, AHMET REFİK, 1881-1937 : *Hicrî on birinci asırda İstanbul hayatı 1000-1100* / Ahmet Refik Altınay [1881-1937]. — İstanbul : Enderun, 1988. ix, 59 s. ; 24 cm. — (Enderun yayınları ; 20) (A.VII/0776).
- ALTINAY, AHMET REFİK, 1881-1937 : *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı 1100-1200* / Ahmet Refik Altınay [1881-1937]. — İstanbul : Enderun, 1988. xvi, 240 s. ; 24 cm. — (Enderun yayınları ; 21) (A.VII/0612).
- ALTINAY, AHMET REFİK, 1881-1937 : *Hicri on üçüncü asırda İstanbul hayatı 1200-1255* / Ahmet Refik Altınay [1881-1937]. — İstanbul : Enderun, 1988. vi, 33 s. ; 24 cm. — (Enderun yayınları ; 22) (A.VII/0613).
- ALTINAY, AHMET REFİK, 1881-1937 : *Onuncu asırda İstanbul hayatı 961-1000* / Ahmet Refik Altınay [1881-1937]. — İstanbul : Enderun, 1988. xvi, 155 s. ; 24 cm. — (Enderun yayınları ; 19) (A.V/1508).
- ALTUĞ, KURTUL : *Bir numaralı tanık* / Kurtul Altuğ. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2006. 321 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9752934749 (A.VII/0558).
- ALTUĞ, YILMAZ : *Çin sorunu : "günün siyasi ve iktisadi meseleleri" : ders notları* / Yılmaz Altuğ. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, 1967. viii, 149 s. ; 24 cm. — (İstanbul Üniversitesi no ; 1277. İktisat Fakültesi no ; 211. Gazetecilik Enstitüsü yayınları no ; 10) (A.VII/1366).
- ALTUĞ, YILMAZ : *Terörün anatomisi* / Yılmaz Altuğ. — 1. bs. — İstanbul : Altın Kitaplar, 1995. 223 s. ; 20 cm. ISBN 9754055297 (A.VII/1246).

- AMAMOO, J. G. [GODSON] : *The New Ghana : the birth of a nation* / J. G. [Godson] Amamoo. — 2. printing. — London : Pan Books, 1958. xi, 145 s. ; 18 cm. (A.VII/1342).
- AMANJOLOV, ALTAY S. : *Türk filolojisi ve yazı tarihi* / Altay S. Amanjolv ; aktaran Kenan Koç. — İstanbul : Ötüken, 2006. 155 s. ; 20 cm. — (Ötüken yayın nu ; 643. Kültür serisi ; 303) ISBN 9754375674 (A.VII/0607).
- AN, AHMET : *Kıbrıs'ta Türkçe basılmış kitaplar listesi (1878-1997)* / Ahmet An. — 1. bsk. — [y.y.] : KKTC Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1997. xi, 115 s. ; 20 cm. — (Kültür dizisi ; 41. kitap) ISBN 9751718643 (A.VII/0716).
- ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ : *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 yılı* / Anadolu Medeniyetleri Müzesi. — Ankara : Ankara Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü, 2006. 513 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9755856080 (A.VII/1050).
- Anadolu Üniversitesi Çağdaş Sanatlar Müzesi = Anadolu University Museum of Contemporary Arts* / koordinatör-ed. = coordinator-ed. Atilla Atar ; fotoğraf = photography by Zeki Ceyhan, Hüseyin Eryılmaz ; çev. = translated by Rıdvan Tunçel. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi = Anadolu University, 2006. 266 s. : rnk. res. ; 23 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1672 = Anadolu University publications ; 1672) ISBN 975060380X (A.VII/0668).
- Anatolia antiqua XIV : recueil de travaux publiés par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil İstanbul = Eski Anadolu XIV* / éd. par Pierre Chuvin, Aksel Tibet. — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil, 2006. 398 s. : res. ; 29 cm. ISBN 2906053902 (B.I/4136).
- AND, METİN : *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk tiyatrosu (1839-1908)* / Metin And. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1972. 465 s. : res. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları ; 118. Sanat dizisi ; 10) (A.III/6819).
- D'ANDRIA, FRANCESCO : *Hierapolis (Pamukkale) : arkeoloji rehberi* / Francesco D'Andria ; Türkçe çev. Nalan Fırat. — İstanbul : Ege, 2003. 240 s. : rnk. res. ; 21 cm. — (Ege yayınları. Eski Anadolu Kentleri ; 5) ISBN 9758070673 (A.VII/0583).

- Ankara Üniversitesi'nin 60. kuruluş yılı armağanı : Atatürk ve Türk dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar* / ed. Doğan Atılgan. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2006. 360 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi yayınları ; 221) ISBN 9754827028 (A.VII/0855).
- Ankara Vilayeti sâlnâme-i resmîsi 1325 (1907)* / haz. Kudret Emiroğlu, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu, Ethem Coşkun. — Ankara : Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995. 304 s. : 1 katl. hrt. ; 21 cm. — (Ankara Enstitüsü Vakfı yayınları ; 2) ISBN 9759584816 (A.VII/0764).
- al-ANSARİ, ŞAMSADDİN MUHAMMAD İBN İBRAHİM İBN SA'İD İBN AL-AKFANİ : *Irşad al-Qasid İla Asna al-Maqasid : texts and studies* / Şamsaddin Muhammad Ibn Ibrahim Ibn Sa'id Ibn al-Akfani al-Ansari ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. vi, 275 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 9) ISBN 3829890117 (A.VII/1197).
- The anti-Stalin campaign and international communism : a selection of documents* / ed. by The Russian Institute. — New York : Columbia University Press, 1956. x, 342 s. ; 22 cm. (A.VII/1262).
- Antike Rechtsgeschichte : einheit und vielfalt* / hrsg. von Gerhard Thür. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. viii, 95 s. ; 24 cm. — (Veröffentlichungen der Kommission für Antike Rechtsgeschichte ; 11) ISBN 3700134819 (A.VII/0512).
- The Arab bulletin : bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919 : including indexes for 1916, 1917 and 1918 and the supplementary notes on the Middle East nos. 1-4, 1919-1920* / with a new introduction and explanatory notes by Robin Bidwell. — [Slough] : Archive Editions, 1986. 4 c. ; 25 cm. ISBN 1852070250 (tk.) (A.VII/0800).
- Arab dissident movements 1905-1955* / ed. by A. L. P. Burdett. — [Slough] : Archive Editions, 1996. 4 c. ; 25 cm. (A.VII/0799).
- Arabian boundaries : primary documents 1853-1957* / ed. Richard Schofield, Gerald Blake. — Buckinghamshire : Archive Editions, 1988-1992. 30 c. ; 25 cm. ISBN 1852071303 (A.VII/0796).
- The Arabic version of the Nicomachean ethics* / ed. by Anna A. Akasoy, Alexander Fidora ; with an introduction and annotated translation by

Douglas M. Dunlop. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. xv, 619 s. ; 24 cm. — (Aristoteles Semitico-Latinus, ISSN 0927-4103 ; 17) ISBN 9004146474 (A.VII/1089).

ARACI, EMRE : *Donizetti Paşa : Osmanlı Sarayının İtalyan maestrosu* / Emre Aracı ; kitap ed. Nuri Akbayan. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006. 259 s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2407. Sanat ; 135) ISBN 9750811534 (A.VII/1155).

Archaeological perspectives on the transmission and transformation of culture in the Eastern Mediterranean / ed. by Joanne Clarke. — Oxford : The Council for British Research in the Levant ; Oxbow Books, 2005. xii, 218 s. : res., hrt. ; 31 cm. — (Levant Supplementary series ; vol. 2) ISBN 1842171682 (B.I/4142).

The archaeology of Midas and the Phrygians : recent work at Gordion / ed. by Lisa Kealhofer. — 1. ed. — Philadelphia : University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2005. vi, 258 s. : res. ; 24 cm. ISBN 1931707766 (A.VII/0805).

L'Archivio Centrale dello Stato 1953-1993 / a cura di Mario Serio. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, 1993. xvi, 611 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato. Saggi ; 27) ISBN 8871250737 (A.VII/1412).

ARCHIVIO DI STATO DI MANTOVA : *Antichi inventari dell'Archivio Gonzaga* / Archivio di Stato di Mantova ; a cura di Axel Behne. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, 1993. 302 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Strumenti ; 117) ISBN 8871250656 (A.VII/1419).

AREN, SADUN, 1922- : *Puslu camın arkasından* / Sadun Aren [1922-] ; yay. haz. Yavuz Alogan. — 1. bsk. — Ankara : İmge Kitabevi, 2006. 337 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9755334939 (A.VII/0560).

ARFA, HASSAN : *Kürtler : tarih & politika* / Hassan Arfa ; İngilizceden çev. Faysal Nerse ; ed. Abdullah Keskin. — 1. bsk. — İstanbul : Avesta, 2006. 211 s. ; 20 cm. — (Avesta ; 197. Kürdoloji ; 14) ISBN 9758637398 (A.VII/0539).

ARICI, MUZAFFER : *Her yönüyle Rize* / Muzaffer Arıcı ; fotoğraflar Ahmet Paslı... [ve başk.]. — Ankara : [yayl.y.], [200?]. 256 s. : rnk. res. ; 20 cm. ISBN 975953150X (A.VI/8859).

- ARICI, MUZAFFER : *Her yönüyle Rize şiveleri* / Muzaffer Arıcı. — [Ankara] : [yayl.y.], [200?]. 120 s. ; 20 cm. ISBN 9759531526 (A.VII/1389).
- ARIK, SABİRE : *Polonyalı şair Adam Mickiewicz ve Kırım soneleri* / Sabire Arık. — Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 2006. 57-76 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. Fakülte Dergisi 45, 1'den ayrışım. (A.VII/1305).
- ARIKAN, EKİN BURAK : *Second Republic debates in Turkey* / haz. Ekin Burak Arıkan. — 1993. iv, 80 y. ; 29 cm. (B.I/4087).
- ARMAOĞLU, FAHİR : *Atatürk'ün dış politika ilkeleri* / Fahir Armaoğlu. — Ankara : [yayl.y.], [1988?]. 163-187 ss. ; 24 cm. Atatürk'ün ölümünün 50. yılı sempozyumu, 31 Ekim-1 Kasım 1988'den ayrışım. (A.VII/1357).
- ARMAOĞLU, FAHİR H. : *1955 Yılında Kıbrıs meselesinde Türk Hükümeti ve Türk kamu oyu* / Fahir H. Armaoğlu. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1959. 3-32 ss. ; 24 cm. Siyasal Bilgiler Fakültesi, XV, 2 (1959)'dan ayrışım. (A.VII/1362).
- ARMAOĞLU, FAHİR H. : *İkinci Dünya Harbinin önemli olayları ve paktları* / Fahir H. Armaoğlu. — [y.y.] : [yayl.y.], 1958. 30 s. ; 24 cm. (A.VII/1065).
- ARMAOĞLU, FAHİR H. : *Le conflit de Chypre et l'attitude du Gouvernement Turc en 1957* / Fahir H. Armaoğlu. — [y.y.] : [yayl.y.], 1961. 40-61 ss. ; 24 cm. Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı'ndan ayrışım. (A.VII/1363).
- The Armenian rebellion at Van* / Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkiran, Ömer Turan. — Salt Lake City : The University of Utah Press, 2006. vii, 296 s. ; 23 cm. — (Utah series in Turkish and Islamic Studies) ISBN 0874808707 ; ISBN 9780874808704 (A.VII/1086).
- ARMSTRONG, H. C. [HAROLD COURTENAY], 1891-1943 : *Lord of Arabia : Ibn Saud : an intimate study of a king* / H. C. [Harold Courtenay] Armstrong [1891-1943]. — Harmondsworth : Penguin Books, 1938. 247 s. ; 18 cm. (A.VII/0899).
- ARRIANUS : *Arrianus'un Karadeniz seyahati (Arriani periplus ponti euxini)* / Arrianus ; Hellence aslından çev. ve yorumlayan Murat Arslan ; yay. ve yöneten Huriye Arslan, Murat Arslan. — İstanbul : Odin Yayıncılık, 2005. xxi, 204 s. ; 21 cm. — (Odin Yayıncılık. Antik Kaynaklar dizisi ; 1) ISBN 9759078007 (A.VII/0577).

ARSLAN, AHMET : *İlkçağ felsefe tarihi 1 : Sokrates öncesi Yunan felsefesi /* Ahmet Arslan. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006. xxiv, 350 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 137. Felsefe ; 4) ISBN 9756176601 ; ISBN 9756176083 (tk.) (A.VII/0535-1).

ARSLAN, MELİH : *Çeşme-Germiyan Köyü Hellenistik Erythrai bronz sikke definesi /* Melih Arslan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 27-62, 2 ss. : res. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırabası. (A.VII/0794).

Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918 cilt 5 : 1914-1915 = Armenian activities in the archive documents 1914-1918 volume 5 : 1914-1915. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı, 2005-2006. 5 c. ; 24 cm. — (Genelkurmay BasımEvi yayın numarası ; 2005/29, 2005/30, 2006/56, 2006/57, 2006/79) ISBN 9754093121 (tk.) ; ISBN 9754093695 (5.c.) (A.VI/8827-5).

Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918 cilt 4 : 1914-1915 = Armenian activities in the archive documents 1914-1918 volume 4 : 1914-1915. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı, 2005-2006. 5 c. ; 24 cm. — (Genelkurmay BasımEvi yayın numarası ; 2005/29, 2005/30, 2006/56, 2006/57, 2006/79) ISBN 9754093121 (tk.) ; ISBN 9754093660 (4.c.) (A.VI/8827-4).

Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918 cilt 3 : 1914-1915 = Armenian activities in the archive documents 1914-1918 volume 3 : 1914-1915. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı, 2005-2006. 5 c. ; 24 cm. — (Genelkurmay BasımEvi yayın numarası ; 2005/29, 2005/30, 2006/56, 2006/57, 2006/79) ISBN 9754093121 (tk.) ; ISBN 9754093679 (3.c.) (A.VI/8827-3).

The art of the Franciscan order in Italy / ed. by William R. Cook. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. xxii, 297, yak. 50 s. : res. (kimî rnk.) ; 25 cm. — (The Medieval Franciscans, ISSN 1572-6991 ; 1) ISBN 9004131671 (A.VII/0522).

ARTUÇ, NEVZAT : *Ahmet Cemal Paşa (1872-1922) askeri ve siyasi hayatı /* haz. Nevzat Artuç. — 2005. xxii, 454 y. ; 29 y. (B.I/4042).

ASBRIDGE, THOMAS : *The first crusade : a new history /* Thomas Asbridge. — London : Free Press, 2004. xvi, 408 s. ; 24 cm. ISBN 0743220838 (A.VII/0813).

- Asiae Minoris Antiquae tabula in usum scholarum descripta ab H.Kiepert* / Heinrich Kiepert. — 1/800.000 ;4 tane çizgi ölçek var: stadia (Eski Roma ölçü birimi -185 m), Myriometra, Miliapassuum Rom (deniz mili), Milliaria Anglica. — [y.y.] : [yayl.y.], 1894. (1 hrt. : rnk. ;145x200 cm. (H/0295).
- ASIMOV, ISAAC : *Asimov'un bilim ve buluşlar tarihi : güncelleştirilmiş ve resimlendirilmiş* / Isaac Asimov ; çev. Elif Topçugil ; yay. haz. Kudret Emiroğlu. — 1. bsk. — Ankara : İmge, 2006. 767 s. ; 24 cm. ISBN 975533419X (A.VII/0743).
- ASKERÎ TARİH SEMİNERİ (9. : 2003 : İSTANBUL) : *Dokuzuncu askeri tarih semineri bildirileri, 22-24 Ekim 2003, İstanbul* / yay. kurulu başkanı Erdoğan Karakuş ; yay. kurulu Erdal Yurdakul... [ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, 2005-2006. ... c. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basım Evi yayın numarası ; 2005/81, 2006/80) ISBN 9754093121 (tk.) (A.VI/9538).
- ASKERÎ TARİH SEMİNERİ (3. : 1986 : ANKARA) : *Tarih boyunca Türk-Yunan ilişkileri : 20 Temmuz 1974'e kadar : üçüncü askeri tarih semineri : bildiriler*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1986. xiii, 496 s. ; 24 cm. (A.IV/9888).
- ASLAN, HANİFİ : *Edebiyat dergisinin özetli fihristi* / haz. Hanifi Aslan. — 1996. v, 209 s. ; 29 cm. (B.I/4015).
- ASLAN, YASİN : *Can Azerbaycan : Karabağ'da talan var* / Yasin Aslan ; ed. Buğra Atsız. — Ankara : Kök, 1990. 107 s. ; 24 cm. — (Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar serisi ; 2) ISBN 9757721018 (A.VII/1334).
- ASLIYÜCE, ERDOĞAN : *Adım adım Türk yurtları* / Erdoğan Aslıyüce. — 3. bsk. — İstanbul : Yesevî, 1997. 262, [13] s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 97579500401 (A.VII/0686).
- ASLIYÜCE, ERDOĞAN : *Türkiye'nin yüreği Kastamonu* / Erdoğan Aslıyüce ; ed. Nesrin Aslıyüce. — 1. bsk. — İstanbul : Hoca Ahmed Yesevi Vakfı Kültür Merkezi, 2003. 256 s. : res. ; 19 cm. — (Yesevi Yayıncılık ; 24. Gezi Araştırma ; 8) ISBN 9757950238 (A.VII/1301).
- ASSATIANI, NODAR : *Histoire de la Géorgie* / Nodar Assatiani, Alexandre Bendianachvili. — Paris : L'Harmattan, 1997. 335 s. ; 24 cm. ISBN 2738461867 (A.VII/0919).

- ASSO, BERNARD : *Le chef d'état Africain : l'expérience des états Africains de succession Française* / Bernard Asso. — Paris : Albatros, 1976. 382 s. ; 24 cm. (A.VII/0911).
- AŞÇI İBRAHİM DEDE, 1828-1906? : *Aşçı Dede'nin hatıraları : çok yönlü bir süfinin gözüyle son dönem Osmanlı hayatı* / Aşçı İbrahim Dede [1828-1906?]; haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. — İstanbul : Kitabevi, 2006. 4 c. ; 24 cm. — (Kitabevi ; 296) ISBN 9756403985 (tk.) (A.VII/0554).
- ATALAY, ABDULKADİR : *Türk aydınına sosyolojik bir yaklaşım* / haz. Abdulkadir Atalay. — 1996. vi, 169 y. ; 29 cm. (B.I/4084).
- ATALAY, SIRRI, 1919-1985 : *Bir ömür politika : Kars'tan Zincirbozan'a / Sırrı Atalay* [1919-1985]; yay. haz. Hikmet Bilâ. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1986. 349, [16] s. : res. ; 19 cm. — (Milliyet yayınları ; 59) (A.VII/0634).
- ATAÖV, TÜRKKAYA : *Turkish foreign policy : 1939-1945* / Türkkiye Ataöv. — Ankara : Publication of the Faculty of Political Sciences of the University of Ankara, 1965. 148 s. ; 24 cm. — (Publication of the Faculty of Political Sciences of the University of Ankara no ; 197-179) (A.II/8179).
- ATATÜRK DEVRİMLERİ MİLLETLERARASI SİMPOZYUMU (1. : 1973 : İSTANBUL) : *Atatürk devrimleri I. milletlerarası simpozyumu bildirileri, 10-14 Aralık 1973, İstanbul*. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü, 1975. xv, 665 s. ; 24 cm. — (İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü yayınları. Rektörlük yayın no ; 1967. Enstitü yayın no ; 5) (A.IV/1892).
- Atatürk haftası armağanı : 10 Kasım 2006* / yay. kurulu Ramazan Konuk... [ve başk.]. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2006. 241 s. ; 24 cm. — (Atatürk haftası armağanı : 10 Kasım 2006, ISSN 1303-2658 ; 33) (A.VII/1158).
- Atatürk Kitaplığı belediye yazmaları, Cevdet Paşa yazmaları ve Kur'an-ı Kerimler alfabetik kataloğu* / haz. Nail Bayraktar. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1997. 118 s. ; 28 cm. ISBN 9758215035 (B.I/1427).
- Atatürk Kitaplığı Laika Karabey Evrakı kataloğu* / haz. Ayhan Uçar, Abdullah Gül ; yay. haz. İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültürel ve Sosyal İşler Daire

Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005. xv, 446 s. ; 29 cm.
— (İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültürel ve Sosyal İşler
Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü yayın no ; 29) ISBN
975658260X (B.I/4092).

*Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet ferman-berat ve vakfiyeleri alfabetik
katalogu* / haz. Hüseyin Türkmen. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir
Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2001. vi, 58 s. :
res. ; 28 cm. ISBN 9756582030 (B.I/4094).

Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet yazmaları alfabetik katalogu / haz. Nail
Bayraktar. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998. vi, 162 s. :
rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9758215361 (B.I/1602).

Atatürk Kitaplığı Osman Ergin yazmaları alfabetik katalogu / haz. Nail
Bayraktar. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı
Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993-2003. 4 c. ; 28 cm. ISBN
9757580163 (tk.) (B.I/0874).

Atatürk Kitaplığı Türkçe yazma divanlar alfabetik katalogu. — İstanbul :
İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler
Müdürlüğü, 2001. vi, 58 s. ; 28 cm. ISBN 9756582022 (B.I/4093).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Atatürk'ün söylev ve demeçleri*
/ Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — 2. bsk. — Ankara : Türk
İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1959. 5 c. ; 24 cm. — (Türk İnkılâp Tarihi
Enstitüsü yayımları ; 1) (A.VII/1126).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Atatürk'ün söylev ve demeçleri*
/ Mustafa Kemal Atatürk [1881-1938]. — Ankara : Türk İnkılâp Tarihi
Enstitüsü, 1952-1961. 3 c. ; 24 cm. — (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
yayımları ; 1) (A.VII/1125).

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 : *Nutuk (söylev) : günümüz
Türkçesi ile, fotoğraflı ve genişletilmiş* / Mustafa Kemal Atatürk [1881-
1938] ; haz. Ahmet Köklügiller. — 11. bsk. — İstanbul : Ad Yayıncılık,
1996. 224 s. : res. ; 24 cm. — (Tarih dizisi) ISBN 9753252412
(A.VII/1351).

Atatürk ve barış. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1982. xi, 397 s. ;
19 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayımları. Genel yayın no ; 235.
Atatürk dizisi ; 24) (A.IV/6800).

- Atatürk ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'si.* — Ankara : Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1981. 285 s. ; 24 cm. (A.IV/6468).
- Atatürk ve İzmir : 100. doğum yılına armağan / haz. Şadan Gökovalı, Kaya Çelikkhanat, Orhan İlhan.* — [İzmir] : İzmir Gazeteciler Cemiyeti, 1981. 292 s. : res. ; 24 cm. (A.VII/1253).
- Atatürk'ten düşünceler / derleyen Enver Ziya Karal.* — 2. bsk. — Ankara : Doğu Ltd. Şti. Matbaası, [19??]. xiv, 175 s. ; 24 cm. (A.VII/1375).
- Atatürk'ün düşünce yapısı ve Türkiye : seçilmiş makaleler : Atatürk'ün doğumunun 125. yılı armağanı.* — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2006. iii, 288 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2006/83) ISBN 9754093768 (A.VII/1159).
- Atatürk'ün okuduğu kitaplar : "özel işaretleri, uyarıları ve düştüğü notlar ile" : eski ve yeni yazılı Türkçe kitaplar / derleyen Gürbüz D. Tüfekçi.* — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1983. viii, 493 s. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Genel yayın no ; 256. Atatürk dizisi ; 25) (A.IV/7405).
- Atatürkçülük nedir? / haz. Yaşar Nabi.* — yeni eklemelerle 2. bs. — İstanbul : Varlık Yayınevi, 1965. 264 s. ; 17 cm. — (Faydalı Kitaplar ; 29) (A.III/2077).
- ATEŞ, SAMİ : Atatürk ve Türk köyü / Sami Ateş.* — Ankara : Ateş, [1981?]. 112 s. ; 18 cm. — (Ateş yayınları no ; 3) (A.IV/6507).
- ATİYYE, ABDULLAH : İslam sanatı ve eserleri / Abdullah Atiyye.* — Kahire : [yayl.y.], 2007. 513 s. ; 24 cm. (A.VII/0822).
- ATİYYE, ABDULLAH : Türk sanatı araştırmaları / Abdullah Atiyye.* — Kahire : [yayl.y.], 2006. 38, 517 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9772000433 (A.VII/0821).
- ATLANSOY, HÜSEYİN : Türk sosyolojisinde doğu-batı sorunsalı : Baykan Sezer örneği / haz. Hüseyin Atlansoy.* — 1997. vi, 97 y. ; 29 cm. (B.I/4026).
- Atlas d'Iran : socio-économique et culturel = Atlas of Iran : socio-economic and cultural / Mahmoud Taleghani, Guy Burgel, Ali Goli, Masud Kowsari.* — Téhéran = Tehran : Institut Français de Recherche en Iran, 2005. 235, 18 s. : hrt. ; 29 cm. ISBN 2909961389 (B.I/3994).

- ATNUR, İBRAHİM ETHEM : *Muhtariyyat arefesinde Nahçıvan* / İbrahim Ethem Atnur ; Türkçeden çev. Qenira Esgerova. — Nahçıvan : Qeyret Neşriyyatı, 1999. 438 s. ; 21 cm. (A.VII/0784).
- ATNUR, İBRAHİM ETHEM : *Reis-i Cumhur'un doğu incelemeleri : 1924 Erzurum depremi* / İbrahim Ethem Atnur. — 1. bsk. — Ankara : Ebabil, 2006. 190 s. : res. ; 22 cm. — (Ebabil yayınları ; 56. Tarih/Politika ; 3) ISBN 9756360569 (A.VII/0826).
- 'Attar and the Persian sufi tradition : the art of spiritual flight / ed. by Leonard Lewisohn, Christopher Shackle. — London ; New York : I. B. Tauris, 2006. xxvii, 355 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9781845111489 (A.VII/1295).
- Ausgrabungen in Assos* / hrsg. von Reinhard Stupperich. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 2006. vi, 317, 29 s. : res. ; 28 cm. — (Asia Minor Studien ; 57) ISBN 3774934649 ; ISBN 9783774934641 (B.I/4129).
- AVCI, ORHAN : *Türk ordu teşkilatı Irak Cephesi (1914-1918)* / haz. Orhan Avcı. — 1997. xiii, 247 y. ; 29 cm. (B.I/4053).
- L'Avorio in Italia nell'età del bronzo* / a cura di Lucia Vagnetti, Marco Bettelli, Isabella Damiani. — Roma : CNR-Istituto di Studi Sulle Civiltà Dell'Egeo e Del Vicino Oriente, 2005. 135 s. ; 31 cm. — (Incunabula Graeca, ISSN 1126-7348 ; 102) ISBN 8887345139 (B.I/3999).
- Avrupa Birliği : AB'nin siyasi yapısı, iç sorunları, Türkiye ile ilişkiler ve öngörüler* / haz. Deniz Altınbaş. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 20 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1037).
- Avrupa Birliği'nde azınlıklar ve mikro milliyetçilik* / haz. Hüseyin Kalaycı. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 30 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1035).
- Avrupa devletlerinde önemli gelişmeler (1945-1975) II* / haz. Fahri Çeliker. — [y.y.] : [yayl.y.], 1978. iii, 76 s. ; 24 cm. Silahlı Kuvvetler Dergisi eki sayı ; 268, Aralık 1978. (A.VII/0616).
- Avrupa kimliği : Avrupa kimliği var mıdır? : kimlik yaratma sürecinde Türkiye'nin yeri nedir?* / haz. Deniz Altınbaş. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 20 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1036).

- Avrupa'da süreli Türkçe yayınlar sempozyumu : Ekim 1997 : Hollanda.* — Amsterdam : Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı, [199?]. 63 s. ; 24 cm. — (Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı yayınları ; 14) ISBN 907361614X (A.VI/4489).
- Avrupalı mı levanten mi? / yay. haz. Arus Yumul, Fahri Dikkaya.* — 1. bs. — İstanbul : Bağlam, 2006. 197 s. : res. ; 24 cm. — (Bağlam yayınları ; 263. İnceleme-Araştırma ; 183) ISBN 9758803565 (A.VII/1003).
- AYDIN, ERHAN : *Tonyukuk Yazıtı'nda geçen ek tag üzerine / Erhan Aydın.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 83-93, [1] ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırbasım. (A.VII/0792).
- AYDIN, MESUT : *Atatürk ve Malatya / Mesut Aydın.* — Malatya : [yayl.y.], 2006. 72 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9750021428 (A.VII/0820).
- AYDIN, MİTHAT : *Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda panslavizmin etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın rolü / Mithat Aydın.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 913-935 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayırbasım. (A.VII/0677).
- AYDÜZ, SALİM : *Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşılık müessesesi / Salim Aydüz.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 167-264, [8] ss. : res. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırbasım. (A.VII/0795).
- AYKAÇ, MUHİTTİN : *Almanya üniversitelerinde 1970-1998 yılları arası yapılan Türk tarihi ile alakalı doktora çalışmalarının değerlendirilmesi / haz. Muhittin Aykaç.* — 1999. vi, 70 y. ; 29 cm. (B.I/4039).
- AYKAN, CEVDET : *Demokratik süreç ve anılar : 1946-2000 / Cevdet Aykan.* — 1. bs. — Ankara : Grafiker, 2003. ix, 473 s. ; 24 cm. — (Grafiker yayınları ; 12) ISBN 975635500X (A.VII/1020).
- AYNAKULOVA, GÜLNİSA : *Gregoryen Kıpçaklar'a dair / Gülnisa Aynakulova.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 825-839 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayırbasım. (A.VII/0678).
- AYSAN, MUSTAFA A. : *100. Doğum yıldönümünde Atatürk'ün ekonomi politikası / Mustafa A. Aysan.* — 2. bsk. — İstanbul : Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş., 1980. xii, 104 s. ; 19 cm. — (Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş. yayın no ; 3) (A.IV/5180).
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERÂBÂDÎ : *Bezm u Rezm : eğlence ve savaş / Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî ; çev. Mürsel Öztürk.* — Ankara : Kültür Bakanlığı,

1990. xii, 508 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1203. Kültür Eserler dizisi ; 153) ISBN 9751706777 (A.VII/0710).
- Babamın emanetleri : Ragıp Nurettin Ege'nin Birinci Cihan Harbi günlükleri ve harbin sonrası hatıratı 1915-1919 / haz. Güneş N. Ege-Akter. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2006. 403 s. : res. ; 24 cm. — (Dergâh yayınları ; 324. Anadolu Kitaplığı dizisi ; 15) ISBN 9759950375 (A.VII/0544).*
- BABUR, BABÜR ŞAHI, 1483-1530 : *Babur-nama : memoirs of Babur / Babur [Babür Şahı, 1483-1530] ; translated from the original Turki text of Zahiru'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette Susannah Beveridge. — New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1998. lxi, 880, lxxxi s. ; 22 cm. ISBN 8121505054 (A.VII/0968).*
- BABUR, GAZİ ZAHİREDDİN MUHAMMED, 1483-1530 : *Baburnâme (vekayi) / Gazi Zahiruddin Muhammed Babur [1483-1530] ; Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti Arat ; önsöz ve tarihi özet Y. Hikmet Bayur. — 1. bs. — İstanbul : Kabcacı, 2006, c2005. 855 s. ; 25 cm. ISBN 9759970678 (A.VII/0745).*
- BACKHOUSE, E., 1873-1944 : *Les empereurs Mandchous : mémoires de la cour de Pékin / E. Backhouse [1873-1944], J. O. P. [John Otway Percy] Bland ; préface de M. Henri Maspero. — Paris : Payot, 1934. 329 s. ; 23 cm. — (Bibliothèque Historique) (A.VII/0901).*
- BADRAWI, MALAK : *Isma'il Sidqi (1875-1950) : pragmatism and vision in twentieth century Egypt / Malak Badrawi. — 1. published. — Richmond : Curzon, 1996. xiv, 221 s. ; 22 cm. ISBN 0700704086 (A.VII/0909).*
- BAHAR, ÇEHRZAD : *Divan-i Eşar-i Üstad Muhammed Taki Bahar (Melik'uş-Şuera) / Çehrzad Bahar. — Tahran : İntisarat-i Tus, 2001. ... c. ; 24 cm. ISBN 9643153096 ; ISBN 964315310X ; ISBN 9643153118 (A.VII/0922-2).*
- BAHŞALİYEV, VELİ : *Nahçıvan arkeolojisi = The archaeology of Nakhichevan / Veli Bahşaliyev ; çev. Chris Lightfoot ; düzenleyen Füsün Uluülke ; ed. Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 1997. 128, [16] s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları Deneme, Eleştiri ve Tarih dizisi ; 18) ISBN 9757538892 (A.VI/0212).*
- BAKIR, ABDULHALİK : *Ortaçağ İslam dünyasında ıtriyat, gıda, ilaç üretimi ve taşıması / Abdulhalik Bakır. — Ankara : [yayl.y.], 2000. 340 s. ; 20 cm. ISBN 9758201085 (A.VI/1421).*

- BAKIR, ABDULHALİK : *Ortaçağ islam dünyasında taş ve toprak ma'mulleri sanayi* / Abdulhalik Bakır. — Ankara : [yayl.y.], 2001. 253, [30] s. : res. ; 20 cm. — (Sanayi serisi ; 2) ISBN 975820131X (A.VI/2448).
- BAL, İHSAN : *Prevention of terrorism in liberal democracies : a case study of Turkey* / haz. İhsan Bal. — 1999. x, 391, yak. 30 y. ; 29 cm. (B.I/4086).
- BALAR, MİŞİL : *El-Hamelatu's-Salibiyye ve's-Şarku'l-Lâtînî : mine'l-karni'l-hâdî aşere ila'l-karni'r-rabî'aşer* / Mişil Balar ; tercüme Besî es-Sibâ'î. — Mısır : Ayn Li'd-Dirasat ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctima'iyye, 2003. 392 s. ; 24 cm. (A.VII/0930).
- Balkanlar : barış ve güvenliği etkileyen gelişmeler, ana aktörler ve AB üyeliği* / haz. Erhan Türbedar. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 27 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1030).
- BALLETTO, LAURA : *Genova nel duecento uomini nel porto e uomini sul mare* / Laura Balletto. — Genova : Università di Genova, Istituto di Medievistica, 1983. 290 s. ; 24 cm. — (Collana Storica di Fonti e Studi ; 36) (A.VII/1435).
- BALLETTO, LAURA : *Liber officii provisionis Romanie (Genova, 1424-1428)* / Laura Balletto. — Genova : Università Degli Studi di Genova Sede di Acqui Terme, 2000. lxxvi, 515 s. ; 24 cm. — (Collana di Fonti e Studi ; 6) (A.VI/2172).
- BALOG, PAUL : *Umayyad 'Abbasid and Tulunid : glass weights and vessel stamps* / Paul Balog. — New York : The Amerikan Numismatic Society, 1976. 322, lv s. : res. ; 28 cm. — (Numismatic Studies ; 13) (B.I/4150).
- BARDAKÇI, İLHAN : *Bir imparatorluğun yağması* / İlhan Bardakçı. — Ankara : Ajans-Türk Matbaacılık, [19??]. xii, 269 s. : res. ; 19 cm. (A.VII/1346).
- BARDAKÇI, İLHAN : *Mukayeseli devlet, fikir ve basın rejimleri* / İlhan Bardakçı. — ilv. 2. bsk. — İstanbul : Selçuklu Matbaası, 1977. 172 s. ; 24 cm. (A.VII/1071).
- BARDAKÇI, İLHAN : *Taşhan'dan Kadifekale'ye* / İlhan Bardakçı. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1975. 193, [22] s. : res. ; 19 cm. — (Milliyet yayınları. Yaşayan Tarih dizisi ; 1) (A.IV/0480).
- BARDAKJIAN, KEVORK B. : *Hitler ve Ermeni soykırımı* / Kevork B. Bardakjian ; çev. Ali Gelen ; ed. Ahmet Önal. — 1. bsk. — İstanbul : Pêrî, 2006. 160 s. ; 21 cm. ISBN 9759010380 (A.VII/0751).

- BARDILL, JONATHAN : *Brickstamps of Constantinople* / Jonathan Bardill.
— 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2004. 2 c. : res. ; 28 cm. — (Oxford Monographs on Classical Archaeology) ISBN 0199255245 (tk.) (B.I/4061).
- BARTHOLD, V. V. : *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler* / V. V. Barthold ; yay. haz. Kâzım Yaşar Kopraman, İsmail Aka ; çev. Ragıp Hulusi Özdem. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. viii, 237 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV. Dizi-Sa. 16) ISBN 975161449X (A.VII/0600).
- BARTOLD, V. V. : *Müselman dünyası tarihinde hezeryanı bölkelerin yeri* / V. V. Bartold ; yay. haz. E. Bunyadov, E. Ağayeva. — Bakı : Elm, 1999. 159 s ; 20 cm. ISBN 5806611051 (A.VII/1297).
- BARUT, ALİ : *Kuzey Kafkaslara Rus ilerleyişi karşısında Anapa Muhafızı Ferah Ali Paşa'nın askeri ve siyasi faaliyetleri (1781-1784)* / haz. Ali Barut. — 1997. viii, 98, [3] y. : hrt. ; 29 cm. (B.I/4027).
- BASSIOUNEY, REEM : *Functions of code switching in Egypt : evidence from monologues* / Reem Bassiouney. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. ix, 260 s. ; 25 cm. — (Studies in Semitic Languages and Linguistics, ISSN 0081-8461 ; 46) ISBN 9004147608 (A.VII/1087).
- BAŞAK, ZAFER Z. : *Dış yardım ve ekonomik etkileri Türkiye 1960-1970* / Zafer Z. Başak. — Ankara : Hacettepe Üniversitesi, 1977. xi, 126 s. ; 24 cm. — (Hacettepe Üniversitesi yayınları ; C16) (A.VII/1074).
- BAŞGELEN, NEZİH : *Belkıs/Zeugma, Halfeti, Rumkale : a last look at history* / Nezih Başgelen, Rıfat Ergeç. — İstanbul : Archaeology & Art Publications, 2000. 64 s. : rnk. res. ; 29 cm. ISBN 9756899700 (B.I/3970).
- BAŞGELEN, NEZİH : *Birgi'den Gevaş'a : Anadolu gezi notları* / Nezih Başgelen. — gözd. gçrl. ve gnşl. bs. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2006. xiii, 210 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9756561815 (A.VII/0582).
- Başkumandanlık Meydan Muharebesi (30 Ağustos 1922)* ; Garp Cephesinin 30 Ağustos 1922 genel durumu. —[y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt.'de 2 hrt. : rnk. ; 142x243 cm. (H/0292).
- Başkumandanlık Meydan Muharebesinden sonraki takip.* — 1/300.000 ; çizgi ölçek var. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 141x244 cm. (H/0293).

- BATTIFOGLIO, PIETRO : *Notai genovesi in Oltremare : atti rogati a Tunisi da Pietro Battifoglio (1288-1289)* / Pietro Battifoglio ; [a cura di] Geo Pistarino. — Genova : Università di Genova, Istituto di Medievistica, 1986. xlvii, 239 s. ; 24 cm. — (Collana Storica di Fonti e Studi ; 47) (A.VII/1434).
- BAUER, RAYMOND A. [AUGUSTINE], 1916-1977 : *How the Soviet system works : cultural, psychological & social themes* / Raymond A. [Augustine] Bauer [1916-1977], Alex Inkeles, Clyde Kluckhohn. — New York : Vintage Books, 1960. xvi, 312, xii s. ; 18 cm. — (A Russian Research Center Study) (A.VII/1372).
- BAYRAM, MİKÂİL : *Tarihin ışığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren* / Mikâil Bayram. — İstanbul : [yayl.y.], 2001. 103 s. ; 21 cm. (A.VII/0718).
- BECKETT, IAN F. W. : *The first World War : the essential guide to sources in the UK National Archives* / Ian F. W. Beckett. — 1. published. — Richmond : Public Record Office, 2002. xvi, 288 s. ; 25 cm. ISBN 1903365414 (A.VI/5595).
- BEDUHN, JASON DAVID : *The Manichaean body : in discipline and ritual* / Jason David BeDuhn. — Baltimore ; London : The Johns Hopkins University Press, 2002, c2000. xvii, 354 s. : res. ; 23 cm. ISBN 0801871077 (A.VII/1136).
- BEER, MAX : *Sosyalizmin ve sosyal mücadelelerin umumî tarihi* / Max Beer ; çev. Zühtü Uray. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi, 1941. xxv, 467 s. ; 24 cm. — (İstanbul Üniversitesi Ana İlim Kitapları Tercüme serisi Genel no ; 24. İktisat no ; 1) (A.I/3927).
- Belgeler ve tanıklarla Türk-Ermeni ilişkilerinde tarihi gerçekler* / Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Birliği ; ed. Aysel Ekşi ; yay. ve genel yay. yönetmeni M. Faruk Bayrak ; yay. koordinatörü ve ed. Rana Gürtuna. — 1. bs. — İstanbul : Alfa, 2006. 470 s. : rnk. res. ; 21 cm. — (Alfa yayınları ; 1752. Siyaset-Sosyoloji ; 81) ISBN 9752977936 (A.VII/1450).
- BELLOC, HILAIRE, 1870-1953 : *Richelieu* / Hilaire Belloc [1870-1953]. — Hamburg ; Paris ; Bologna : The Albatross, 1932. 286 s. ; 18 cm. — (The Albatross Modern Continental Library ; 30) (A.VII/1370).
- BENGİSU, KAYA : *Koca doktor : Doktor Mustafa Bengisu* / Kaya Bengisu. — İzmir : [yayl.y.], 1993. 154, [14] s. : res. ; 24 cm. — (Bab yayınları ; 1) (A.VII/0871).

- "Benim sofram bu" / derleyen Oğuz Akay. — 1. bsk. — İstanbul : Truva, 2006. 653 s. ; 21 cm. — (Truva yayınları yayın no ; 143. Truva/Tarih ; 25) ISBN 9944975419 (A.VII/1152).
- BENNABİ, MALEK, 1905-1973 : *L'Afro-Asiatisme : conclusions sur la conférence de Bandoeng* / Malek Bennabi [1905-1973]. — Le Caire : Imprimerie Misr S. A. E., 1956. 348 s. ; 20 cm. — (Etudes Selectionnees ; 2) (A.VII/0869).
- BENNETT, CRYSTAL-M., 1918-1987 : *Excavations at Tawilan in Southern Jordan* / Crystal-M. Bennett [1918-1987], Piotr Bienkowski. — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 1995. 346 s. : res., şek. ; 31 cm. — (British Academy Monographs in Archaeology ; 8) ISBN 0197270077 (B.I/4065).
- BERK, NURULLAH : *50 Yılın Türk resim ve heykeli* / Nurullah Berk, Hüseyin Gezer. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 1973. 288 s. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları ; 123. 50. Yıl dizisi ; 2) (A.III/7780).
- BERTOLACCI, AMOS : *The reception of Aristotle's metaphysics in Avicenna's Kitab al-Şifa : a milestone of western metaphysical thought* / Amos Bertolacci. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xvii, 675 s. ; 24 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 63) ISBN 900414899X (A.VII/1106).
- BERZEG, NİHAT : *Çerkesler : Kafkas sürgünü : vatansız bırakılan bir halk* / Nihat Berzeg. — 1. bs. — İstanbul : Chiviyazıları, 2006. 311 s. ; 20 cm. ISBN 975918706X (A.VII/1019).
- BEVERIDGE, WILLIAM : *The price of peace* / William Beveridge. — reprinted. — London : Pilot Press, 1945. 104 s. ; 22 cm. — (Target for Tomorrow series) (A.VII/1378).
- BEYAZ, M. ŞEFİK : *Çokkültürlülük ve Kürtler* / M. Şefik Beyaz ; ed. Ahmet Önal. — 1. bsk. — İstanbul : Pêrî, 2006. 112 s. ; 21 cm. ISBN 975901047X (A.VII/0538).
- BEYDULLA, METTURSUN : *Taklamakan Çölünde bir Uygur Köyü : Deryabuyi : sosyal-antropolik bir araştırma* / Mettursun Beydulla. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 94 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9944998443 (A.VII/0632).

- BIGGS, ROBERT D. : *Inscriptions from Tell Abu Salabikh* / Robert D. Biggs ; with a chapter by Donald P. Hansen. — Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1974. xii, 112, 183 s. : pl. ; 31 cm. — (The University of Chicago Oriental Institute publications ; 99) ISBN 0226622029 (B.I/4128).
- BİLGE, A. SUAT : *Güç komşuluk : Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri : 1920-1964* / A. Suat Bilge. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1992. viii, 367 s. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın no ; 316. Tarih dizisi ; 26) ISBN 9754580405 (A.VII/1323).
- BİLGE, A. [ALİ] SUAT : *La responsabilite internationale des etats et son application en matiere d'actes legislatifs* / A. [Ali] Suat Bilge. — İstanbul : Tsitouris Frères, 1950. 164 s. ; 25 cm. (A.VII/1374).
- BİLGİN, MUSTAFA SITKI : *Anglo-Turkish relations in the Middle East : British perceptions, 1945-1953* / haz. Mustafa Sıtkı Bilgin. — 2001. x, 379 y. ; 29 cm. (B.I/4016).
- BİLİCİ, FARUK : *İslam institutionnel, islam parallèle : de l'Empire Ottoman a la Turquie contemporaine (XVIe-XXe siècles)* / Faruk Bilici. — 1. impression. — İstanbul : Isis, 2006. 399 s. : res. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 84) ISBN 9754283133 (A.VII/0594).
- BİNARK, İSMET : *Genocidul și atrocitățile Armenilor împotriva Turcilor reflectate în documente de Arhiva* / İsmet Binark. — Ankara : Departamentul Culturii, Artelor și Publicațiilor, Marea Adunare Nationala a Turciei, 2002. xvii, 153 s. : res. ; 25 cm. — (Departamentul Culturii, Artelor și Publicațiilor, Marea Adunare Nationala a Turciei publicatia nr. ; 93) (A.VII/1171).
- 1911-1912 *Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1984. x, 223, yak. 30 s. : res., hrt. ; 17 cm. — (Türk Asker Bükükleri ve Zaferleri seri no ; 10) (A.VII/1318).
- 1919 : 1920 *Milli cephelerin teşekkülü ve Anadoluda çıkarttırılan isyanlar*. — 1/800.000 ; km cinsinden çizgi ölçek var. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 142x247 cm. (H/0283).
- 1919'dan 2002'ye kadar *Trabzon parlamenterleri tarihi* / yay. haz. Mustafa Yazıcı. — Trabzon : [yayl.y.], 2002. 217 s. : res. ; 29 cm. (B.I/4004).

- BİNGÖL, İRFAN : *Yargı bağımsızlığı ve yargı ile ilgili söyleşiler* / İrfan Bingöl. — Ankara : [yayl.y.], 2006. iv, 33 s. ; 20 cm. ISBN 994458410X (A.VII/1306).
- BİNGÖL, ORHAN : *Menderes Magnesiası Theatron = Theatron Magnesia on the Meander* / Orhan Bingöl ; translated by = çev. Ayşe Çalık Ross, Jonathan Ross ; ed. by = ed. Betül Avunç. — 1. bs. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2005. 252 s. : res. ; 32 cm. — (Magnesia Ad Maeandrum Monografileri ; 1. Magnesia Kazıları Arkeoloji, Kültür, Sanat dizisi ; 3) ISBN 9758293710 (B.I/3972).
- BİNGÖL, YILMAZ : *Revisiting Turkish language policy in light of the actors' norms and identity model* / haz. Yılmaz Bingöl. — 2002. xv, 209 y. ; 30 cm. (B.I/4088).
- BİNGÖL, YILMAZ : *Turkish language reform : the Turkish language society and evolution of language policy in Turkey* / haz. Yılmaz Bingöl. — 1997. vi, 69 y. ; 30 cm. (B.I/4089).
- BİRANT, MEHMET ALİ : *Ermeni terörü = Armenian terror = Terreur Arménienne = Armenischer Terrorismus* / Mehmet Ali Birant, İbrahim Erol Ataer. — İstanbul : And, 1982. 175 s. : res. ; 19 cm. (A.VII/1462).
- BİRİNCİ, ALİ : *Osmanlı Devletinde matbuat ve neşriyat yasakları tarihine medhal* / Ali Birinci. — İstanbul : Bilim ve Sanat Vakfı, 2006. 291-349 ss. ; 24 cm. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi IV, 7 (2006)'dan ayırması. (A.VII/0697).
- BİRİNCİ, ALİ : *Sultan Abdülhamid'in hâtura defteri meselesi* / Ali Birinci. — İstanbul : Bilim ve Sanat Vakfı, 2005. 177-194 ss. ; 24 cm. Dîvân : İlmî Araştırmalar 2005/2, 19'dan ayırması. (A.VII/0698).
- Birinci İnönü Muharebesi.* — 1/75.000 ; km cinsinden çizgi ölçek var. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. ; 142x242 cm. (H/0284).
- I. ve II. Haçlı Seferleri vakayinamesi* / notlar H. A. R. Gibb ; İngilizceye çev. A. S. Tritton ; Türkçeye çev. Vedii İlmen. — 1. bs. — İstanbul : Yaba, 2005. 96 s. : res., hrt. ; 20 cm. — (Yaba yayınları ; 133. Bilim Kültür dizisi. Tarih/Mezopotamya Kitaplığı ; 12) ISBN 9753861117 (A.VII/0548).
- Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri esnasında genel durum.* — 1/800.000. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 142x247 cm. (H/0286).
- Bitter harvest : the intellectual revolt behind the iron curtain* / ed. by Edmund Stillman ; introduction by François Bondy. — 1. published. —

New York : Frederick A. Praeger, 1959. xxxiii, 313 s. ; 21 cm. (A.VII/0891).

I blasoni delle famiglie Toscane : conservati nella Raccolta Ceramelli-Papiani / repertorio a cura di Piero Marchi. — Roma : Ministero Per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale Per i Beni Archivistici, 1992. xxi, 556, [22] s. : res. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato Sussidi ; 5) ISBN 8871250516 (A.VI/8219).

BLOCH-MORHANGE, JACQUES, 1921-1989 : *La stratégie des fusées / Jacques Bloch-Morhange [1921-1989] ; postface de Paul Gérardot. — Paris : Librairie Plon, 1958. 190 s. ; 24 cm. + 5 katl. hrt. — (Les Documents de Tribune Libre) (A.VII/1256).*

BOARDMAN, JOHN : *Yunan heykeli : klasik dönem / John Boardman ; çev. Gürkan Ergin ; ed. Betül Avunç. — 1. bs. — İstanbul : Homer, 2005. 256 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9758293745 (A.VII/0586).*

BOBROFF, RONALD PARK : *Roads to glory : late imperial Russia and the Turkish straits / Ronald Park Bobroff. — London ; New York : I. B. Tauris, 2006. xi, 251 s. ; 22 cm. ISBN 1845111427 (A.VII/1179).*

BOJANIĆ, EMA MILJKOVIĆ : *Smederevski sanjak 1476-1560 : zemja-Naseja-Stanovništvo / Ema Miljković Bojanić ; urednik Tibor Jivković. — Beograd : Istorijski Institut, 2004. 355 s. : 1 katl. hrt. ; 25 cm. — (Istorijski Institut Posebna Izdana ; kniga 46) (A.VII/1040).*

BOLAYIR, FETHİ : *Atatürk ilkeleri / Fethi Bolayır. — [y.y.] : Sanem Matbaacılık, [19??]. 111 s. ; 20 cm. (A.VII/1341).*

BOLOVAN, SORINA PAULA : *Transylvania in the modern era : demographic aspects / Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan. — Cluj-Napoca : Romanian Cultural Institute, 2003. 308 s. ; 21 cm. ISBN 9738589447 (A.VII/0915).*

BONE, HUGH A. [ALVIN] : *Politics and voters / Hugh A. [Alvin] Bone, Austin Ranney. — New York : McGraw-Hill, 1963. 138 s. ; 21 cm. — (Foundations of American Government and Political Science) (A.VII/1381).*

BONNET, GEORGES, 1889-1973 : *Défense de la paix fin d'une Europe / Georges Bonnet [1889-1973]. — Genève : Les Éditions du Cheval Ailé, 1948. 433 s. ; 20 cm. (A.VII/1240).*

- The book on arithmetic by Muhammad Ibn Musa al-Khwarizmi : western translations and adaptations : texts and studies / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2006. 2 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 38, 39) ISBN 3829890486 (tk.) (A.VII/1189).*
- BORATAV, A. MÜEYYET : *Sakıncalı doktor : 20. yüzyıldan anılar / A. Müeyyet Boratav ; yay. haz. Yavuz Alogan. — 1. bsk. — Ankara : İmge Kitabevi, 2006. 239 s. ; 20 cm. ISBN 9755334963 (A.VII/1011).*
- BOTTÉRO, JEAN : *The oldest cuisine in the world : cooking in Mesopotamia / Jean Bottéro ; translated by Teresa Lavender Fagan. — Chicago ; London : The University of Chicago Press, 2004. xii, 134 s. ; 24 cm. ISBN 0226067351 (A.VII/0809).*
- BOURBON, [FRANÇOIS] XAVIER [CHARLES MARIE ANNE JOSEPH] DE, PARME PRENSİ : *Les accords secrets Franco-Anglais : de Décembre 1940 / [François] Xavier [Charles Marie Anne Joseph] de Bourbon [Parme Prensî]. — Paris : Librairie Plon, 1949. iii, 118 s. ; 20 cm. (A.VII/1234).*
- BOZDAĞ, İSMET : *Basın kurt mu? kuzu mu? / İsmet Bozdağ ; yay. danışmanı Abdullah Şahin ; genel yay. yönetmeni Burak Fazıl Çabuk ; yay. ed. Yalçın Lülecî. — 1. bsk. — İstanbul : Emre, 2006. 360 s. ; 20 cm. — (Emre yayın no ; 155. İnceleme-Araştırma) ISBN 9758496824 (A.VII/0693).*
- BOZDAĞ, İSMET : *Kültür ihtilâlimiz : bilinmeden politika yapılamaz / İsmet Bozdağ. — [y.y.] : Tekin, [1999?]. 304 s. ; 20 cm. ISBN 9754781907 (A.VII/0692).*
- Bozkurt : "güzellik onun doğasında". — Kastamonu : Bozkurt Belediyesi, 2003. 181 s. : rnk. res. ; 30 cm. (B.I/4003).*
- BOZKURT, TOLGA : *Beyazarı'ndaki Türk devri yapıları / Tolga Bozkurt. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004. 312 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3000. Sanat Eserleri dizisi ; 443) ISBN 9751731143 (B.I/4120).*

- BOZTEMUR, RECEP : *Republican ideology of the new Turkish State as a dimension of political modernization a study on the constitutional documents (1919-1924)* / haz. Recep Boztemur. — 1989. ix, 156 y. ; 30 cm. (B.I/4017).
- BOZTEMUR, RECEP : *State making and nation building in Turkey : a study of the historical relation between the capitalist development and the establishment of the modern nation state* / haz. Recep Boztemur. — 1997. x, 517 y. ; 28 cm. (B.I/4046).
- BÖKE, PELİN : *İzmir 1919-1922 : tanıklıklar* / Pelin Böke ; yay. haz. Harun Turgan. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2006. 222 s. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları) ISBN 9753331991 (A.VII/1209).
- BÖLÜKBAŞI, ATILLA : *Anılarda Trabzon* / Atilla Bölükbaşı ; genel yay. yönetmeni Kenan Sarıalioğlu ; ed. Mustafa Reşat Sümerkan ; çev. Halis Yaşar Canik. — 1. bsk. — Trabzon : Serander, 2006. 2 c. : res. ; 22 cm. — (Serander yayınları. Genel dizi ; 25) ISBN 9750086228 (tk.) (A.VII/0555).
- BÖLÜKBAŞI, Ö. FARUK : *Tezyid-i varidat ve tenkih-i masarifat : II. Abdülhamid döneminde mali idare* / Ö. Faruk Bölükbaşı ; yay. haz. Lorans Tanatar Baruh. — 1. bsk. — İstanbul : Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005. 151 s. ; 24 cm. ISBN 9759812541 (A.VII/0984).
- BREZEZINSKI, ZBIGNIEW K. [KAZIMIERZ], 1928- : *The Soviet blog : unity and conflict* / Zbigniew K. [Kazimierz] Brezezinski [1928-]. — Cambridge : Harvard University Press, 1960. xxii, 470 s. ; 24 cm. (A.VII/1278).
- BRYCE, TREVOR : *Letters of the great kings of the ancient near east : the royal correspondence of the late bronze age* / Trevor Bryce. — 1. published. — London ; New York : Routledge, 2003. xi, 253 s. ; 24 cm. ISBN 041525857X (A.VII/0808).
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW : *Kontrolardan çıkmış dünya : yirmibirinci yüzyılın arifesinde dünya çapında karmaşa* / Zbigniew Brzezinski ; çev. Halûk Menemencioğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 1994. xiv, 262 s. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın no ; 337. Sosyal Felsefi dizisi ; 41) ISBN 9754580677 (A.VII/1069).
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW K. : *The permanent purge : politics in Soviet totalitarianism* / Zbigniew K. Brzezinski. — Cambridge : Harvard

- University Press, 1956. 256 s. ; 22 cm. — (The Russian Research Center ; 20) (A.II/0953).
- BUKÂY, LUTİSYÂ : *Unfu's-selâm fî Gazze* / Lutîsyâ Bukây ; tercüme Halim Tûsûn. — Kâhire : Dâru'l-'Alemlî's-Sâlis, 2000. yak. 241 s. ; 24 cm. ISBN 9775222265 (A.VII/0929).
- Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome fascicule XLIV : miscellanea Charles Verlinden.* — Bruxelles ; Rome : Institut Historique Belge de Rome , 1974. liv, 665 s. ; 25 cm. (A.VII/0978).
- BULLOCK, ALAN : *Hitler : a study in tyranny* / Alan Bullock. — 4. printing. — New York : Bantam Books, c1958. xii, 415 s. ; 18 cm. (A.VII/1229).
- BULUT, MEHMET : *Ottoman-Dutch economic relations in the early modern period 1571-1699* / Mehmet Bulut. — Hilversum : Verloren, 2001. 240 s. ; 24 cm. — (N. W. Posthumus Reeks ; 11) ISBN 9065506551 (A.VI/4457).
- BULWER, HENRY LYTTON, SIR, 1801-1872 : *Essai sur Talleyrand* / Henry Lytton Bulwer [Sir, 1801-1872] ; traduit de l'Anglais avec l'autorisation de l'auteur par M. Georges Perrot. — Paris : C. Reinwald, 1868. xvi, 396 s. ; 22 cm. (A.III/0463).
- BUNES [IBARRA], MIGUEL [ANGEL] DE : *La vida, y historia de Hayradin, llamado Barbarroja : Gazavat-i Hayreddin Paşa = La cronica del guerrero de la fe Hayreddin Barbarroja* / Miguel [Angel] de Bunes [Ibarra], Emilio Sola. — Granada : Universidad de Granada, 1997. 146 s. ; 21 cm. — (Biblioteca Chronica Nova de Estudios Historicos ; 47) (A.VII/1423).
- BURAK, DURDU MEHMET : *A.B.D.'li tarihçi Prof. Dr. Roderic H. Davison'un hayatı ve eserleri* / haz. Durdu Mehmet Burak. — 1997. ix, 417 y. ; 29 cm. (B.I/4029).
- Bütünöyle Erzurum Kongresi I : "V.Ş.M.H.M.C." Merkez Şu'beleri'nin kuruluşu, hazırlıkları "Erzurum Vilâyet Kongresi", 17-21 Haziran 1919 / resmî arşiv ile âilelerdeki belge ve hâuralara göre yay. haz. M. Fahrettin Kırzioğlu.* — Ankara : T.C. Ziraat Bankası, 1993. 232 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9759575604 (A.VII/1322-1).
- Büyük Adalet Partisi kuruluş programı.* — [Ankara] : Büyük Adalet Partisi, 1995. 44 s. ; 21 cm. (A.VII/1281).
- Büyük Adalet Partisi kuruluş tüzüğü.* — Ankara : Büyük Adalet Partisi, 1995. 34 s. ; 21 cm. (A.VII/1282).

- Büyük Taarruz için yapılan yığınak (14-25 Ağustos 1922).* — 1/200.000 ; çizgi ölçek var. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 142x244 cm. (H/0290).
- Büyük Taarruz 26 Ağustos 1922.* — 1/150.000. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 142x236 cm. (H/0291).
- BYRD, BRIAN F. : *Early village life at Beidha, Jordan : neolithic spatial organization and vernacular architecture : the excavations of Mrs. Diana Kirkbride-Helbaek / Brian F. Byrd.* — 1. published. — Oxford : Oxford University Press, 2005. xiv, 442 s. : res. ; 31 cm. — (Beidha Excavations ; 2. British Academy Monographs in Archaeology ; 14) ISBN 0197270131 (B.I/4066).
- Cadastre de la Ville de Constantinople - VI. Cercle Municipal / yay. haz. İrfan Dağdelen.* — İstanbul : Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005. vi, 4 s., 103 pl. : rnk. ; 33X48 cm. ISBN 9756582618 (C/0683).
- La caduta di Constantinopoli / testi a cura di Agostino Pertusi.* — 4. ed. — Roma ; Milano : Fondazione Lorenzo Valla ; Arnoldo Mondadori, 1999-2003. 2 c. ; 20 cm. — (Scrittori Greci e Latini) ISBN 8804134313 (A.VII/1463).
- CAFERİYAN, RESUL : *Safeviye, der arse-i din, ferheng o siyaset / Resul Caferiyan.* — Kum : Pejuheşkede-i Havze o Danişgah, 1379. 3 c. ; 23 cm. (A.VII/0921).
- CAILLÉ, JACQUES : *Organisation judiciaire et procédure Marocaines / Jacques Caillé ; préface de M. André de Laubadère.* — Paris : Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1948. 459 s. ; 25 cm. — (Institut des Hautes-Études Marocaines. Collection des Centres d'Études Juridiques ; 25) (A.VII/0902).
- A call to arms : propaganda, public opinion and newspapers in the Great War.* — Westport : Praeger, 2004. xi, 212 s. ; 24 cm. ISBN 0275973832 (A.VII/1400).
- CALMETTE, JOSEPH, 1873-1952 : *Charlemagne / Joseph Calmette [1873-1952].* — Paris : Presses Universitaires de France, 1951. 127 s. ; 18 cm. — ("Que Sais-Je?" le Point des Connaissances Actuelles) (A.VII/1221).
- The Cambridge companion to the age of Constantine / ed. by Noel Lenski.* — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xviii,

469 s. : hrt. ; 23 cm. ISBN 0521521572 ; ISBN 9780521521574 (A.VII/0950).

The Cambridge companion to the age of Justinian / ed. by Michael Maas. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xxvii, 626 s. ; 23 cm. ISBN 0521520711 ; ISBN 9780521520713 (A.VII/0951).

The Cambridge dictionary of classical civilization / ed. by Graham Shipley, John Vanderspoel, David Mattingly, Lin Foxhall ; advisory ed. Susanna Braund... [et al.]. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xlv, 966 s. : res. ; 25 cm. ISBN 0521483131 ; ISBN 9780521483131 (A.VII/0952).

The Cambridge history of Greek and Roman political thought / ed. by Christopher Rowe, Malcolm Schofield ; in association with Simon Harrison, Melissa Lane. — reprinted. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xx, 745 s. ; 23 cm. ISBN 0521616697 ; ISBN 9780521616690 (A.VII/0939).

The Cambridge history of hellenistic philosophy / ed. by Keimpe Algra, Jonathan Barnes, Jaap Mansfeld, Malcolm Schofield. — 1. paperback ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xix, 916 s. ; 23 cm. ISBN 0521616700 ; ISBN 9780521616706 (A.VII/0937).

The Cambridge history of medicine / ed. by Roy Porter. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. vi, 408 s. ; 21 cm. ISBN 0521682894 ; ISBN 9780521682893 (A.VII/0949).

The Cambridge history of Russia. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 3 c. ; 23 cm. ISBN 0521812275 ; ISBN 9780521812276 (A.VII/1294).

The Cambridge history of science / ed. by Katharine Park, Lorraine Daston. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. ... c. ; 24 cm. ISBN 0521572444 ; ISBN 9780521572446 (A.VII/0953-3).

The Cambridge history of Turkey vol. 3 : the later Ottoman Empire, 1603-1839 / ed. by Suraiya N. Faroqhi. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xxi, 619 s. ; 23 cm. ISBN 0521620953 ; ISBN 9780521620956 (A.VII/1081-3).

CANKARDEŞ ŞENOL, GONCA : *Klasik ve Hellenistik dönem'de mühürlü Amphora üreten merkezler ve mühürleme sistemleri* / Gonca Cankardeş Şenol. — İstanbul : Ege, 2006. 219 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9758071238 (A.VII/0585).

- el-CÂRİM, ALİ : *En-Nahvu'l-vâdih : fî kava'idi'l-lugati'l-Arabiyye* / Ali El-Cârim, Mustafa Emîn. — Mısır : Dâru'l-Mearif, 1959-1961. 3 c. ; 20 cm. (A.VII/0928).
- CARMONT, PASCAL : *Les amiras : seigneurs de l'Arménie Ottomane* / Pascal Carmont ; préface de Bernard Dorin. — Paris : Salvator, 1999. 189 s. ; 21 cm. ISBN 270670182X (A.VII/0907).
- CASAS, BARTOLOMÉ DE LAS : *Kızılderili katliamı* / Bartolomé de las Casas ; Türkçesi Ömer Faruk Birpınar. — 2. bsk. — İstanbul : Babıali Kültür Yayıncılığı, 2005. 134 s. ; 21 cm. ISBN 9758486837 (A.VII/0727).
- CASTAING, PAUL : *Dictionnaire Russe-Français des termes d'architecture religieuse en Russie* / Paul Castaing. — Paris : Institut D'Études Slaves, 1993. 189 s. : res. ; 21 cm. — (Lexiques de l'Institut d'Études Slaves, ISSN 0154-0157 ; 11) ISBN 2720402931 (A.VII/0900).
- CASULA, FRANCESCO CESARE : *La terza via della storia : il caso Italia* / Francesco Cesare Casula. — Pisa : Edizioni ETS, 1997. 454 s. ; 18 cm. (A.VII/1424).
- The causes of war* / W. R. [William Ralph] Inge... [et al.] ; ed. with an introduction by H. J. Stenning. — 1. published. — London : George Allen & Unwin Ltd., 1935. 105 s. ; 19 cm. (A.VII/0888).
- CEAUŞESCU, NICOLAE : *The socio-political thinking of Romania's president Nicolae Ceauşescu : disarmament is vital to all mankind* / Nicolae Ceauşescu. — Bucharest : Meridiane Publishing House, 1980. 233 s. ; 20 cm. (A.VII/1227).
- "Cemal Paşa cinayeti" : konferans / konuşmacı Hikmet Özdemir. — Ankara : Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 37 s. ; 24 cm. (A.VII/0724).
- Cengiz Aytmatov : *doğumunun 75. yılı için armağan*. — Bişkek : Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2004. v, 255, [15] s. : res. ; 22 cm. — (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayınları ; 57. Tanıtım Kitapları dizisi ; 3) ISBN 9967221577 (A.VI/7387).
- Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient* / éd. par M. Kazanski, A. Nercessian, C. Zuckerman. — Paris : P. Lethielleux, 2000. 440 s. : res. ; 25 cm. — (Réalités Byzantines, ISSN 1147-4963 ; 7) ISBN 2283604575 (A.VII/1407).

- CERAN, AHMET ŞEREF : *Alibeyhüyüğü : Tarihi ve sosyo kültürel yönden Konya-Çumra* / Ahmet Şeref Ceran. — Konya : [yayl.y.], 1999. 190, [16] s. : rnk. res. ; 22 cm. (A.VII/0728).
- CERASI, MAURICE : *Divanyolu* / Maurice Cerasi ; katkıda bulunanlar Emiliano Bugatti, Sabrina d'Agostiono ; çev. Ali Özdamar ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2006. 196 s. : res., pl. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 117. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 43) ISBN 9756051248 (A.VII/0571).
- CERISIER, ALBERT : *Nous progressons vers Gallipoli* / Albert Cerisier. — Paris : Eugène Figuière, 1930. 253 s. ; 19 cm. (A.VII/1219).
- CEYLAN, AYDEMİR : *Bir ihtilal bir darbe arasında 20 yıl : sıradışı bir Cumhuriyet valisinin anıları* / Aydemir Ceylan. — 1. bs. — İstanbul : İleri, 2006. 633 s. ; 22 cm. — (İleri yayınları no ; 101) ISBN 9756288930 (A.VII/1013).
- CEYLAN, EMİNE : *Çuvaş atasözleri ve deyimleri : Çuvaşça-Türkçe Türkçe-Çuvaşça sözlük* / Emine Ceylan ; yay. Mehmet Ölmez. — Ankara : Simurg, 1996. xxii, 197 s. ; 24 cm. — (Türk Dilleri Araştırmaları dizisi ; 10) ISBN 9757172081 (A.VII/0683).
- CHALIAND, GÉRARD : *1915, le génocide des Arméniens* / Gérard Chaliand, Yves TERNON. — nouvelle éd. augmentée. — Bruxelles : Editions Complexe, 2006. 214 s. : res. ; 18 cm. — (Historiques) ISBN 2804801020 (A.VII/0521).
- CHANCEY, MARK A. : *Greco-Roman culture and the Galilee of Jesus* / Mark A. Chancey. — reprinted. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xvii, 285 s. ; 22 cm. — (Society for New Testament Studies. Monograph series ; 134) ISBN 0521846471 ; ISBN 9780521846479 (A.VII/0946).
- The changing Soviet school : the comparative education society field study in the U.S.S.R.* / ed. by George Z. F. Bereday, William W. Brickman, Gerald H. Read ; with the assistance of Ina Schlesinger. — Boston ; Cambridge : Houghton Mifflin Company ; The Riverside Press, 1960. xvii, 514 s. : res. ; 21 cm. (A.VII/1232).
- CHAPMAN, JANE : *Comparative media history : an introduction : 1789 to the present* / Jane Chapman. — 1. published. — Cambridge : Polity, 2005. xii, 302 s. : res. ; 25 cm. ISBN 0745632432 (A.VII/1131).

- CHARNWOOD, GODFREY RATHBONE BENSON, BARON, 1864-1945 : *Abraham Lincoln* / Godfrey Rathbone Benson Charnwood [Baron, 1864-1945]. — 5th. printing. — New York : Pocket Books, 1956. ix, 501 s. ; 16 cm. — (Cardinal Edition) (A.VII/1223).
- CHASTENET, JACQUES : *Le siècle de Victoria* / Jacques Chastenet. — 6. éd. — Paris : Librairie Arthème Fayard, 1947. 406 s. ; 19 cm. — (Les Grandes Études Historiques) (A.III/9293).
- CHAVANNES, EDOUARD : *Batu Türklerine dair belgeler ve ek notlar* / Edouard Chavannes ; Fransızca'dan çev. Metin Sirman ; yay. yönetmeni, ed. S. Kemal Ermetin. — 1. bsk. — İstanbul : Töre, 2006. 573 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm. ISBN 9759856395 (A.VII/0543).
- CHIAUZZI, GIOIA : *Cicli calendariali nel Magreb : calendari solari e lunare islamico materiali e metodologia per lo studio di un ordinamento* / Gioia Chiauzzi. — Napoli : Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi e Ricerche su Africa e Paesi Arabi, 1988. ... c. ; 24 cm. (A.VII/1416).
- CHKHIKVADZE, V. [VİKTOR MİKHAİLOVİCH], 1912-? : *The state, democracy and legality in the USSR : Lenin's ideas today* / V. [Viktor Mikhailovich] Chkhikvadze [1912-?]. — 1. printing. — Moscow : Progress Publishers, 1972. 371 s. ; 21 cm. (A.VII/0885).
- CHOMSKY, NOAM : *Guerre en Asie* / Noam Chomsky ; traduit de l'Américain par Martine Laroche. — Paris : Hachette, 1971. 383 s. ; 23 cm. (A.VII/0905).
- CHUNG-KUO KUNG CHAN TANG (12. : 1982 : PEKİN, ÇİN) : *The twelfth national congress of the CPC, September 1982*. — 1. ed. — Beijing : Foreign Languages Press, 1982. 157 s. ; 19 cm. (A.VII/0860).
- CHURCHILL, WINSTON S. [SPENCER], 1874-1965 : *The second World War* / Winston S. [Spencer] Churchill [1874-1965]. — Boston : Houghton Mifflin Company, 1948-1953. 6 c. ; 22 cm. (A.VII/0878).
- CIANO, GALEAZZO, KONT, 1903-1944 : *Kont Ciano'nun hatıraları* / Galeazzo Ciano [Kont, 1903-1944] ; Türkçeye çev. Zübeyir Aker. — [y.y.] : Vatan, 1946. 182 s. ; 20 cm. (A.II/3380).
- CİHANBAHŞ, FERHENG : *Tarih-i zeban-i Farsi : ez Zebihullah Safa ve Digeram* / Ferheng Cihanbahş. — 1. bsk. — Tahran : İntişarat-i Ferheng, 1383. 240 s. ; 23 cm. (A.VII/0703).

- CİHANGİR, EROL : *Sultan Galiyev Davası : RKP. MK. 4. Toplantısı Sultan Galiyev dava tutanakları* / Erol Cihangir ; mütercim Arif Acaloğlu. — 2. bsk. — İstanbul : Doğu Kütüphanesi, 2006. 240 s. ; 21 cm. ISBN 9750082060 (A.VII/0575).
- CİHANGİR ŞAH, BABÜR ŞAHI, 1569-1627 : *The tuzuk-i Jahangiri or memoirs of Jahangir* / Cihangir Şah [Babür Şahı, 1569-1627] ; translated by Alexander Rogers ; ed. by Henry Beveridge. — New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 2003. xiii, 478, iv, 315 s. ; 22 cm. ISBN 8121502632 (A.VII/0962).
- CISSÉ, SEYDOU : *L'enseignement islamique en afrique noire* / Seydou Cissé ; suivi d'un entretien avec A. Hampaté Bâ. — Paris : L'Harmattan, 1992. 220 s. ; 21 cm. ISBN 2738411312 (A.VII/0913).
- CLARYSSE, WILLY : *Counting the people in hellenistic Egypt* / Willy Clarysse, Dorothy J. Thompson. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 2 c. ; 25 cm. — (Cambridge Classical Studies) ISBN 052183838X (A.VII/0955).
- COLE, STEVEN W. : *Nippur IV : the early Neo-Babylonian governor's archive from Nippur* / Steven W. Cole. — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 1996. xliii, 458 s. ; 31 cm. — (Oriental Institute publications, ISSN 0069-3367 ; 114. Excavations at Nippur) ISBN 1885923031 (B.I/4127).
- CONFERENCE ON MIDDLE EASTERN AFFAIRS (17. : 1963 : WASHINGTON) : *Developmental revolution : North Africa, Middle East, South Asia* / ed. with an introduction by William R. Polk. — Washington : The Middle East Institute, 1963. viii, 269 s. ; 24 cm. (A.VII/1267).
- CONGRÈS INTERNATIONAL DES ÉTUDES BYZANTINES (20 : 2001 : PARIS) : *Les villages dans l'Empire Byzantin : IVE-XVe siècle* /éd. par Jacques Lefort, Cécile Morrisson, Jean-Pierre Sodini. — Paris : Lethielleux, 2005. 591 s. : res. ; 25 cm. — (Réalités Byzantines, ISSN 1147-4963 ; 11) ISBN 2283604613 (A.VII/1406).
- CONGRÈS INTERNATIONALE DES ETUDES DU SUD-EST EUROPÉEN (4. : 1979 : ANKARA) : *Quatrième congrès internationale des Etudes du Sud-Est Européen, 13-18 Août 1979, Ankara : abreges des communications et des co-rapports.* — Ankara : [Association

Internationale des Etudes du Sud-Est Europeen], 1979. vii, 356 s. ; 24 cm. (A.VII/1289).

CONGRÈS INTERNATIONALE DES ETUDES DU SUD-EST EUROPÉEN (4. : 1979 : ANKARA) : *Quatrième congrès internationale des Etudes du Sud-Est Européen, 13-18 Août 1979, Ankara : deuxième lettre circulaire* — Ankara : Association Internationale des Etudes du Sud-Est Europeen, 1979. xiv, 115 s. ; 24 cm. (A.VII/1291).

CONGRÈS INTERNATIONALE DES ETUDES DU SUD-EST EUROPÉEN (4. : 1979 : ANKARA) : *Quatrième congrès internationale des Etudes du Sud-Est Européen, 13-18 Août 1979, Ankara : liste des participants!* Ankara : Association Internationale des Etudes du Sud-Est Europeen, 1979. 45 s. ; 24 cm. (A.VII/1290).

CONQUEST, ROBERT : *Russia after Khrushchev* / Robert Conquest. — 1. published. — London : Pall Mall Press, 1965. viii, 267 s. ; 22 cm. (A.VII/1077).

CONQUEST, ROBERT : *Sovyet Rusya'da tarım işçilerinin elli yılı* / Robert Conquest. — Ankara : Kardeş Matbaası, 1971. 172 s. ; 20 cm. (A.VII/1067).

CONSTANT, ANTOINE : *L'Azerbaïdjan* / Antoine Constant. — Paris : Karthala, 2002. 390 s. ; 22 cm. ISBN 2845861443 (A.VII/0895).

Constantinus Africanus and Arabic medicine. The School of Salerno : texts and studies / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2006. 3 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 29, 30, 31) ISBN 3829890389 (tk.) (A.VII/1187).

Constitution de la République Turque. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 129 s. ; 18 cm. (A.VII/1343).

Constitution (fundamental law) of the Union of Soviet Socialist Republics : as amended and added to at the seventh session of the Supreme Soviet of the U.S.S.R., fourth convocation. — Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1957. 87 s. ; 29 cm. (B.I/4165).

COOPER, DAVID E. : *Buddhism, virtue and environment* / David E. Cooper, Simon P. James. — Aldershot : Ashgate, 2005. ix, 159 s. ; 24 cm. — (Ashgate World Philosophies series) ISBN 075463910X (A.VII/0840).

- CORRAO, FRANCESCA MARIA : *La rinascita islamica : il nazionalismo di Muhammad Farîd* / Francesca Maria Corrao. — [Palermo] : Quaderni del Laboratorio Antropologico dell'Università di Palermo, [19??]. 135 s. ; 21 cm. (A.VII/1422).
- COULON, CHRISTIAN : *Les musulmans et le pouvoir en Afrique noire : religion et contre-culture* / Christian Coulon. — Paris : Karthala, 1983. 169 s. ; 21 cm. ISBN 2865370682 (A.VII/0893).
- CRANZ, F. EDWARD : *Reorientations of western thought from antiquity to the Renaissance* / F. Edward Cranz ; ed. by Nancy Struever. — Hampshire : Ashgate Variorum, 2006. xxiv, 374 s. ; 23 cm. — (Variorum Collected Studies series ; CS840) ISBN 0860789837 ; ISBN 9780860789833 (A.VII/0850).
- CROUZET, FRANÇOIS [M.], 1922- : *Le conflit de Chypre 1946-1959* / François [M.] Crouzet [1922-]. — Bruxelles : Établissements Émile Bruylant, 1973. 2 c. ; 24 cm. — (Centre Européen de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale. Études de cas de Conflits Internationaux ; 4) (A.VII/0892).
- CROZIER, BRIAN, 1918-? : *South-East Asia in turmoil* / Brian Crozier [1918-?]. — 1. published. — Baltimore : Penguin Books, 1965. 205 s. ; 18 cm. — (A Penguin Special ; S240) (A.VII/0866).
- CRYSTAL, IAN M. : *Self-intellection and its epistemological origins in ancient Greek thought* / Ian M. Crystal. — Hampshire : Ashgate, 2002. x, 220 s. ; 24 cm. — (Ashgate New Critical thinking in philosophy) ISBN 0754630579 (A.VII/0849).
- Culture and enlightenment : essays for György Markus* / ed. by John Grumley, Paul Crittenden, Pauline Johnson. — Hampshire : Ashgate, 2002. viii, 339 s. ; 24 cm. ISBN 0754604942 (A.VII/0839).
- Cumhuriyet donanması 1923-2005 = The fleet of the Republic* / ed. Y. Necdet Çelik, Erdoğan Yüceliş ; yay. haz. Y. Necdet Çelik... [ve başk.]. — 2. bsk. = 2. ed. — İstanbul : Seyir Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı = Department of Navigation Hydrography and Oceanography, 2005. 227 s. : rnk. res. ; 25 cm. ISBN 9754091676 (A.VII/1178).
- Cumhuriyet Halk Partisi : tüzük*. — [Ankara] : Cumhuriyet Halk Partisi, 2005. 108 s. ; 19 cm. (A.VII/0637).

- Cumhuriyetin 80. yılı sempozyumu bildirileri, 23-24 Ekim 2003, Ankara / haz. Hale Şıvgın. — Ankara : Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2006. xxiii, 408 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9755071318 (A.VII/1080).*
- CURTIS, JOHN : *Ancient Caucasian and related material in the British Museum* / John Curtis, Mirosław Kruszynski ; drawings by Ann Searight. — London : The British Museum, 2002. vi, 128 s. : res. ; 30 cm. — (The British Museum Occasional Paper, ISSN 0142-4815 ; 121) ISBN 0861591216 (B.I/4069).
- CURTIS, LIONEL, 1872-1955 : *World War : its cause and cure : the problem reconsidered in view of the release of atomic energy* / Lionel Curtis [1872-1955]. — 2. ed. — New York : G. P. Putnam's Sons, 1946. xxxii, 274 s. ; 19 cm. (A.VII/0889).
- Cyprus : past, present, future* / a comprehensive book prepared by A Special Committee on Cyprus Affairs ; under the chairmanship of Suat Bilge. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 104 s. : res. ; 1 katl. hrt. ; 24 cm. (A.VII/1250).
- ÇAKMAK, İBRAHİM TARIK : *Memleket görüşleri* / İbrahim Tarık Çakmak. — Ankara : [yayl.y.], 1954. 152 s. ; 20 cm. (A.VII/0633).
- ÇALIK, RAMAZAN : *Alman basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)* / Ramazan Çalık. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004. 343 s. ; 24 cm. ISBN 9751936225 (A.VI/9539).
- ÇALIŞLAR, İPEK : *Latife Hanım* / İpek Çalışlar. — 3. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2006. 520 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9752934781 (A.VII/0536).
- Çanakkale kahramanlarına : '91 yıl sonra gelen anma töreni'.* — Gümülcine : Rodop Rüzgârı Gazetesi, 2006. 72 s. : res. ; 20 cm. — (Rodop Rüzgârı Gazetesi yayımları ; 3) (A.VII/1168).
- ÇANKIRI KÜLTÜRÜ BİLGİ ŞÖLENİ (2. : 2004 : ÇANKIRI) : *Yâran kültürü ve Çankırı : II. Çankırı kültürü bilgi şöleni bildirileri, 17-18 Eylül 2004, Çankırı.* — Çankırı : Çankırı Valiliği, 2004. iii, 296 s. : res. ; 24 cm. (A.VII/0708).
- ÇARKCIYAN, Y. G. : *Türk Devleti hizmetinde Ermeniler* / Y. G. Çarkcıyan ; genel yay. yönetmeni İslam Özkan. — İstanbul : Kesit, 2006. 196 s. ; 21 cm. — (Kesit yayın no ; 3. Tarih ; 1) ISBN 9944321044 (A.VII/0551).

- ÇARPAN, NECLÂ : *Öte âlemden Atatürk'ün Türk milletine seslenişi* / Neclâ Çarpan. — Ankara : Yeni Mesnevi, [19??]. 80 s. ; 24 cm. (A.V/9187).
- ÇAVUŞ, REMZİ : *Hain kim : bir isyanın perde arkası* / Remzi Çavuş ; ed. Fatih Akçe. — İstanbul : Yitik Hazine, 2006. 136 s. ; 23 cm. — (Yitik Hazine yayın numarası ; 4) ISBN 9750036832 (A.VII/0561).
- ÇAY, ABDULHALÛK M. : *Her yönüyle Kürt dosyası* / Abdulhalûk M. Çay. — 4. bsk. — İstanbul : Turan Kültür Vakfı, 1996. vi, 551 s. ; 24 cm. ISBN 9757893048 (A.V/8356).
- ÇAY, ABDULHALÛK M. : *Türk ergenekon bayramı : nevrûz* / Abdulhalûk M. Çay. — 7. bsk. — İstanbul : Turan Kültür Vakfı, 1996. iv, 107 s. ; 20 cm. ISBN 9757893072 (A.VII/0717).
- ÇAYCI, SADİ : *Harekât hukuku* / Sadi Çaycı. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1992. viii, 55 s. ; 24 cm. — (Yayın numarası ; '92/77) (A.V/5011).
- ÇAYLAK, ÂDEM : *Osmanlı'da "yöneten-yönetilen" ilişkisi : başlıca yaklaşımlar ve Şerif Mardin* / haz. Âdem Çaylak. — 1997. vi, 204 y. ; 29 cm. (B.I/4014).
- ÇEBİ, SITKI : *Ordu şehri ve belediye tarihi* / Sıtkı Çebi. — Ordu : Ordu Belediyesi, 2002. 469 s. : res. ; 24 cm. (A.VII/0621).
- ÇELEBİ, MEVLÛT : *Atatürk ve Manisa* / Mevlût Çelebi. — 1. bs. — Manisa : Manisa Belediyesi, 2006. xii, 240 s. : res. ; 24 cm. — (Manisa Belediyesi Kültür yayınları ; 3) ISBN 9759550628 (A.VII/1218).
- ÇELİK, AYDAN : *"Miş"li geçmiş zaman : Toplumsal Tarih'ten çizimler* / Aydan Çelik. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2006. 96 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9758813331 (A.VII/1211).
- ÇEVİK, ÖZLEM : *Arkeolojik kalıntılar ışığında tarihte ilk kentler ve kentleşme süreci : kuramsal bir değerlendirme* / Özlem Çevik ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2005. xi, 100 s. ; 21 cm. ISBN 9756561750 (A.VII/0589).
- ÇEVİKEL, NURİ : *Kıbrıs : Akdeniz'de bir Osmanlı adası (1570-1878)* / Nuri Çevikel ; ed. Çetin Eşit. — 1. bsk. — İstanbul : 47 Numara, 2006. 245 s. ; 21 cm. — (47 Numara Yayıncılık. Tarih-İnceleme dizisi) ISBN 9944328030 (A.VII/1001).
- Ceyrek yüzyıllık dava : İskeçe Türk Birliği : İskeçe ve Gümölcine'de düzenlenen etkinlikler, kınamalar, açıklamalar, duyurular, bildiriler ve*

imza kampanyası / yay. haz. İbrahim Baltalı. — Gümölcine : Rodop Rüzgârı Gazetesi, 2006. 160 s. ; 24 cm. — (Rodop Rüzgârı Gazetesi yayınları ; 2) (A.VII/1173).

ÇINAROĞLU, AYKUT : *Prof. Dr. Tahsin Özgüç (1916-2005)* / Aykut Çınaroğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 1061-1073 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayrışım. (A.VII/0671).

ÇORUHLU, TÜLİN : *Osmanlı tüfek, tabanca ve techizatları : askeri müzeden örneklerle* / Tülin Çoruhlu. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, 1993. ix, 86 s. ; 28 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; '92/30) (B.I/0854).

ÇUFALI, MUSTAFA : *Anglo-Turkish relations in the period, 1918-1928 : a study with particular regard to the impact of war and westernisation* / haz. Mustafa Çufalı. — 1999. viii, 317 y. ; 29 cm. (B.I/4049).

ÇUFALI, MUSTAFA : *The role of the western political economy in westernization and destruction of the Ottoman Empire : 1838-1914* / haz. Mustafa Çufalı. — 1992. iv, 47 y. ; 29 cm. (B.I/4052).

DAĞDAŞ, GÜRCAN : *Düşünceye davet* / Gürcan Dağdaş. — 1. bs. — İstanbul : Babil, 2006. 163 s. ; 20 cm. — (Babil yayınları ; 117. Deneme ; 6) ISBN 9756207868 (A.VII/1022).

DAHAN, GILBERT : *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen âge* / Gilbert Dahan. — Paris : Les Éditions du Cerf, 1990. 637 s. ; 24 cm. — (Patrimoines, ISSN 0762-0829) ISBN 2204041653 (A.VII/0903).

Dal 1966 al 1986 : interventi di massa e piani di emergenza per la conservazione del patrimonio librario e archivistico : atti del convegno e catalogo della mostra, 20-22 Novembre 1986, Firenze. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni degli Archivi di Stato, 1991. 297 s. : res. ; 24 cm. — (Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi ; 17) ISBN 8871250168 (A.VII/1437).

DALY, M. W. : *Images of Empire : photographic sources for the British in the Sudan* / M. W. Daly, Jane R. Hogan. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. ix, 391 s. : res. ; 24 cm. — (Sources for African History, ISSN 1570-8721 ; 3) ISBN 900414627X (A.VII/1121).

DARK, KEN : *Byzantine pottery* / Ken Dark. — 1. published. — Joué-lès-Tours ; Erfurt : Tempus, 2001. 160 s. ; 25 cm. ISBN 0752419420 (A.VII/0811).

- DAUBIER, JEAN : *Histoire de la révolution culturelle prolétarienne en Chine 1965-1969* / Jean Daubier. — Paris : François Maspero, 1971. 2 c. ; 18 cm. — (Petite Collection Maspero ; 92, 93) (A.VII/0897).
- DÂVER, BÜLENT : *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyetlik* / Bülent Dâver. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1955. vi, 259 s. ; 25 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınlarından ; 48-30) (A.VII/1369).
- DAVIAU, P. M. MICHÈLE : *Houses and their furnishings in bronze age Palestine : domestic activity areas and artefact distribution in the middle and late bronze ages* / P. M. Michèle Daviau. — Sheffield : JSOT Press, 1993. 489 s. ; 22 cm. — (JSOT/ASOR Monograph series ; 8) ISBN 1850753555 (A.VII/0815).
- DAVID, GEZA : *Géza Fehér'in ardından (1917-2005)* / Geza David. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 333-334 ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayrışım. (A.VII/0790).
- DAVIDSON, BASIL : *L'Afrique ancienne* / Basil Davidson ; traduit de l'Anglais par Pierre Vidaud. — Paris : François Maspero, 1978. 2 c. ; 18 cm. — (Petite Collection Maspero) (A.VII/0898).
- DAVIDSON, BASIL : *L'Afrique au XXe siècle* / Basil Davidson ; traduit de l'anglais par Michel Janin. — Paris : Editions J. A., 1979. 446 s. ; 21 cm. — (Le Sens de l'Histoire) ISBN 2852581493 (A.VII/0910).
- DAVIES, JASON P. : *Rome's religious history : Livy, Tacitus and Ammianus on their gods* / Jason P. Davies. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. ix, 341 s. ; 24 cm. ISBN 0521834821 (A.VII/0947).
- DAVIES, JOSEPH E. : *Mission à Moscou : recueil de dépêches confidentielles au Département d'Etat, de lettres officielles et personnelles, de notes d'un agenda ordinaire et du journal personnel de l'auteur, comprenant des faits et des commentaires consignés jusqu'en octobre 1941* / Joseph E. Davies ; traduit par Albert Pascal. — Montréal : Éditions de l'Arbre, 1944. 568 s. ; 20 cm. (A.I/6013).
- DAVIS, FANNY, 1904-1984 : *Osmanlı hanımı : 1718'den 1918'e bir toplumsal tarih* / Fanny Davis [1904-1984] ; çev. Bahar Tırnakçı ; kitap ed. Tamer Erdoğan. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006, c2005. 318

s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2377. Tarih ; 28) ISBN 9750911240 (A.VII/0935).

DAY, UPENDRA NATH : *Medieval Malwa : a political and cultural history 1401-1562* / Upendra Nath Day. — 1. ed. — Delhi : Munshi Ram Manohar Lal, 1965. xii, 452 s. ; 22 cm. (A.VII/0960).

Dealing with the visual : art history, aesthetics and visual culture / ed. by Caroline van Eck, Edward Winters. — Aldershot : Ashgate, 2005. xvi, 304 s. : res. ; 24 cm. — (Histories of Vision) ISBN 0754635821 (A.VII/0836).

DEBBÛZ, MUHAMMED ALÎ : *Nahdetu'l Cezâiri'l-hadise ve sevretehu'l-mûbâreke* / Muhammed Ali Debbûz. — Cezair : El-Matbaa'tu'l-Arabiyye, 1385-1391 (1965-1971). 3 c. ; 24 cm. (A.VII/0927).

DEDİJER, VLADIMIR : *Tito* / Vladimir Dedijer. — 1. printing. — New York : Simon and Schuster, 1953. vii, 443 s. ; 22 cm. (A.VII/0883).

Değişen dünyada Türkiye ve Türk dünyası sempozyumu, 13 Nisan 1992, Ankara : bildiriler. — Ankara : Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1993. vi, 153 s. ; 23 cm. ISBN 975491026X (A.VII/1336).

DELİKOCA, YUSUF : *Çukurova kahramanları* / Yusuf Delikoca. — 2. bsk. — Adana : Çukurovalı, 2005. 250 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9759222175 (A.VII/0720).

DELİORMAN, ALTAN : *Türklere karşı Ermeni komitecileri* / Altan Deliorman. — İstanbul : Boğaziçi, 1973. 335 s. ; 19 cm. — (Boğaziçi yayınları ; 2) (A.VII/1458).

DELOUGAZ, PINHAS : *Chogha Mish I : the first five seasons of excavations 1961-1971* / Pinhas Delougaz, Helene J. Kantor. — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 1996. ... c. : şek. ; 31 cm. — (Oriental Institute publications, ISSN 0069-3367 ; 101) ISBN 1885923015 (B.I/4157-1).

DEMİR, AHMET : *Anadolu Selçukluları döneminde fütüvvet ve ahilik* / haz. Ahmet Demir. — 1996. viii, 96 y. ; 29 cm. (B.I/4013).

DEMİR, NECATİ : *Hz. Peygamber'in sancaktarı Abdülvehhâb Gâzi Hazretleri ve gazâ arkadaşları* / Necati Demir, Kutlu Özen. — 1. bsk. — Sivas : [yayl.y.], 1996. 172, [4] s. : res. ; 24 cm. ISBN 9759496828 (A.VII/0780).

- DEMİR, NECATİ : *Ordu yöresi tarihinin kaynakları 9 : Efsaneler, masallar, maniler ve etnografik malzemeler* / Necati Demir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2002-2006. xvi, 328 s. : rnk. res. ; 29 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXVII. Dizi - Sa. 1a, 1b, 1h. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihini Sondaj Metoduyla Araştırma Grubu Kaynak yayın dizisi no ; Ordu-2, Ordu-3, I-9) ISBN 9751605032 (tk.) ; ISBN 9751618797 (9.c.) (B.I/0613-9).
- DEMİRAĞ, YELDA : *Geçmişten günümüze dönüşen Orta Asya ve Kafkasya* / Yelda Demirağ, Cem Karadeli. — Ankara : Palme, 2006. v, 310 s. ; 24 cm. — (Palme yayınları ; 407) ISBN 9944341126 (A.VII/1009).
- DEMİRAY, TAHSİN : *Tarihin ışığı altında Kıbrıs ve 3. Dünya Harbinde Türk stratejisi bakımından önemi* / Tahsin Demiray. — 2. bsk. — İstanbul : Türkiye Basımevi, 1958. 46 s. ; 24 cm. (A.VII/1356).
- DEMİRCİ, MEHMET : *Yahya Kemal ve Mehmed Akif'te tasavvuf* / Mehmet Demirci. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1993. 109 s. ; 23 cm. ISBN 9757395153 (A.V/7658).
- DEMİRCİ, SEVTAP : *British public opinion towards the Ottoman Empire during the two crises : Bosna-Herzegovina (1908-1909), the Balkan Wars (1912-1913)* / Sevtap Demirci. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2006. 64 s. ; 24 cm. ISBN 9754283230 (A.VII/1149).
- DEMİRCİ, SÜLEYMAN : *Collection of Avâriz and Nüzul levies in the Ottoman Empire : a case study of the province of Karaman 1620-1700* / Süleyman Demirci. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 897-912 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayırabasm. (A.VII/0670).
- Demokrat İşçi Partisi program ve tüzüğü.* — İstanbul : Demokrat İşçi Partisi, 1950. 15 s. ; 21 cm. (A.VII/0646).
- Demokratik sol düşünce forumu.* — 1. bsk. — Ankara : CHP Gençlik Kolları, 1974. vii, 376 s. ; 20 cm. — (Bilim dizisi ; 1) (A.VII/1311).
- DENİZLİ, ALİ : *Kore Harbi'nde Türk tugayları* / Ali Denizli. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1994. xi, 232 s. : hrt. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; '94/34) ISBN 9754090149 (A.VII/0618).
- DERIBÉRÉ, PAULETTE : *L'Éthiopie, berceau de l'humanité : connaissance de l'Afrique* / Paulette Deribéré, Maurice Deribéré. — Paris : Société Continentale, 1972. 360 s. : res. ; 24 cm. (A.VII/0908).

- Das Deutsche Reich und die Armenische Frage 1878-1914* / vorgelegt von Norbert Saupp. — Köln : [yayl.y.], 1990. 230, 14 s. ; 21 cm. (A.VII/0831).
- Devrim Partisi tüzüğü*. — İzmir : Devrim Partisi, 1961. 16 s. ; 21 cm. (A.VII/0645).
- DIA, MAMADOU : *Islam sociétés Africaines et culture industrielle* / Mamadou Dia. — [y.y.] : Les Nouvelles Éditions Africaines, 1975. 167 s. ; 21 cm. — (Sociologie et Civilisations) ISBN 2723600882 (A.VII/0916).
- The diary of a Cypriot Turk : 1963-1965*. — [Nicosia] : [yayl.y.], 1965. 103 s. ; 23 cm. (A.VII/1258).
- DİLÇİN, DEHRİ : *Çankırı masalları* / Dehri Dilçin. — 1. bs. — Ankara : Okuyan Adam, 2002. 264, [15] s. : res. ; 22 cm. — (Okuyan Adam yayınları ; 5) ISBN 9756468041 (A.VII/0713).
- Dispensing justice in islam : Qadis and their Judgements* / ed. by Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters, David S. Powers. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xiv, 591 s. ; 25 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130 ; 22) ISBN 9004140670 (A.VII/1119).
- Divanü Lügati't Türk'ten derlemeler ve uyarlamalar : savlar, deyimler, öğütler ile atasözleri olarak bugüne kalanlar* / düzenleyen Fikri Silahdaroğlu. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1997. xii, 210 s. ; 20 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1985. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Türk Klasikleri dizisi ; 45) ISBN 9751717973 (A.VII/0631).
- DJILAS, MILOVAN, 1911-1995 : *The new class* / Milovan Djilas [1911-1995]. — 1. published. — London : Unwin Books, 1966. 192 s. ; 19 cm. (A.VII/0867).
- DLUJNEVSKAYA, GALINA VATSLAVOVNA : *Eski fotoğraflarda bir zamanlar Kırım = Kırım v prošlom : v starih fotografıyah* / Galina Vatslavovna Dlujevskaya, Hakan Kırımlı, Dmitriy Dmitriyevič Vasilyev. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xl, 254 s. : res. ; 28 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXI. Dizi-Sa. 9) ISBN 9751618622 (B.I/4079).
- DOĞAN, ALİ EREN : *Hıfzıssıhha Okulu ve Nusret H. Fişek (1958-1965) : bir kurum bir insan Türkiye'de koruyucu sağlığın öncü kurumu* / Ali Eren Doğan. — 1. bsk. — Ankara : Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı, 2005. ix, 50 s. ; 21 cm. — (Fişek Enstitüsü Çalışan

- Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı yayın no ; 2. Cumhuriyet'in Anıt Kurumları dizisi ; 2) ISBN 9759873613 (A.VII/0702).
- DOĞRUEL, FATMA : *Türkiye'de enflasyonun tarihi* / Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel. — Ankara ; İstanbul : Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ; Tarih Vakfı, 2005. xiii, 226 s. : res. ; 31 cm. + 1 vcd. ISBN 9758813307 (B.I/3991).
- Doğumunun 100. yılında Necip Fazıl Kısakürek* / haz. Mehmet Nuri Şahin, Mehmet Çetin. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü, 2004. 399 s. : res. ; 31 cm. ISBN 9758201999 (B.I/3534).
- "Doğumunun 100. yılında Zeki Ömer Defne ve Çankırlı şairler" : sempozyum bildirileri, 19-20 Eylül 2003, Çankırı, Atatürk Kültür ve Sanat Merkezi.* — Çankırı : Çankırı Valiliği, 2004. vi, 250 s. ; 24 cm. — (Çankırı Kültürü Sempozyumları ; 1) (A.VII/0723).
90. *Yılında Balkan Savaşları ve Lüleburgaz Muharebeleri : ulusal sempozyum, 26 Ekim 2002* / yay. kurulu Hüseyin Salman, Ali Arslan. — 1. bs. — Lüleburgaz : Lüleburgaz Belediyesi, 2004. 199 s. : res. ; 24 cm. — (Lüleburgaz Belediyesi Kültür yayınları) ISBN 9759875403 (A.VII/0689).
- Dokuz soru ve cevapta Ermeni sorunu.* — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 59 s. : res. ; 16 cm. (A.IV/8846).
- DOLGOROUKI, VARVARA : *Au temps des Troïka : 1885-1919* / Varvara Dolgorouki ; traduction de J. Joba. — Paris : France-Empire, 1978. 190 s. ; 22 cm. (A.VII/0914).
- DOR, RÉMY : *Parlons Kirghiz : manuel de langue, orature, littérature kirghizes* / Rémy Dor. — Paris : L'Harmattan, 2004. 615 s. ; 22 cm. ISBN 2747564606 (A.VII/0894).
- DOYURAN KARTAL, BİLHAN : *Batı Avrupa'da Türk dış göç sürecinin güncel boyutları* / Bilhan Doyuran Kartal. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşlarının Sorunlarını Araştırma Merkezi, 2006. xiv, 174 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1671. Anadolu Üniversitesi Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşlarının Sorunlarını Araştırma Merkezi yayınları ; 2) ISBN 9750603796 (A.VII/0667).

- DÖNMEZ, CENGİZ : *II. Meşrutiyet dönemi tarih öğretimi : Tedrisât-ı İptidâiye Mecmuâsına göre* / Cengiz Dönmez, Şahin Oruç. — Ankara : Gazi Kitabevi, 2006. ix, 178 s. ; 24 cm. ISBN 9756009500 (A.VII/1002).
- DRAGANOVA, SLAVKA : *Tuna Vilayeti'nin köy nüfusu* / Slavka Draganova. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xxii, 208 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 201) ISBN 9751617189 (A.VII/0598).
- DRAPER, THEODORE, 1912-2006 : *The roots of American communism* / Theodore Draper [1912-2006]. — New York : The Viking Press, 1957. xi, 498 s. ; 22 cm. — (Communism in American Life) (A.VII/1275).
- DUBOIS, COLETTE : *Des chrétiens à Djibouti en terre d'islam : XIXe-XXe siècles* / Colette Dubois, Pierre Soumille. — Paris : Karthala, 2004. 373 s. ; 24 cm. ISBN 2845864914 (A.VII/0920).
- DURAN, TÛLÂY : *Türk denizciliği ve deniz ticareti kaynakları* / Tülây Duran ; proje sorumlusu Ertuğrul Zekâi Ökte. — İstanbul : Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 2002. 804 s. ; 30 cm. ISBN 9756926090 (B.I/2797).
- DURANDIN, CATHERINE : *Révolution a la Française ou a la Russe : Polonais, Roumains et Russes au XIXe siècle* / Catherine Durandin. — 1. éd. — Paris : Presses Universitaires de France, 1989. 346 s. ; 22 cm. — (Les Chemins de l'Histoire) ISBN 2130419488 (A.VII/0917).
- DURKIN-MEISTERERNST, DESMOND : *Dictionary of Manichaeic texts III : texts from Central Asia and China 1 : dictionary of Manichaeic Middle Persian and Parthian* / Desmond Durkin-Meisterernst ; ed. by Nicholas Sims-Williams. — Turnhout : Brepols, 2004. xxix, 427 s. ; 30 cm. — (Corpus Fontium Manichaeorum. Subsidia) ISBN 2503517765 (B.I/4117-3,1).
- DUVERGER, MAURICE, 1917-? : *Introduction à la politique* / Maurice Duverger [1917-?]. — [y.y.] : Gallimard, 1964. 382 s. ; 17 cm. — (Collection Idées) (A.VII/0863).
- Düniyeden ötti tarihtun tarlanbozi*. — Almatı : Gauhar, 2002. 84 s. ; 17 cm. ISBN 996558804X (A.VII/0655).
- Dünyada komünist darbeleri* / çev. Cevdet San. — gnış. 2. bsk. — Ankara : Ekonomik ve Sosyal Yayınlar, 1977. xvi, 326 s. ; 19 cm. — (Sosyal yayınlar serisi yayın no ; 12) (A.VII/1068).

- Dünyada ve Türkiye’de öğrenci hareketleri-üniversite sorunu.* — [y.y.] : Milliyetçi Türk Kadınları Derneği, 1968. 160 s. ; 23 cm. — (Milliyetçi Türk Kadınları Derneği yayınları ; 2) (A.III/2181).
- EARLE, EDWARD MEAD, 1894-1954 : *Bağdat Demiryolu Savaşı* / Edward Mead Earle [1894-1954] ; Türkçesi Kasım Yargıcı. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1972. 374 s. : res. ; 20 cm. (A.III/7919).
- Edirne 2005.* — Edirne : Edirne Valiliği, [2006?]. 504 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 9755856048 (B.I/4007).
- EFE, AHMET : *Çerkez Ethem* / Ahmet Efe. — 1. bsk. — İstanbul : Simurg, 2006. xlv, 768 s. ; 22 cm. — (Simurg ; 91. Tarih ; 7) ISBN 975717291X (A.VII/0601).
- "Ege’de deniz sorunları" semineri.* — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ; Orta Doğu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 1986. 116 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları ; 552. Orta Doğu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayınları ; 47) (A.IV/9227).
- EIKICHI, ISHIKAWA : *Kukku jidai no porineshia-minzokugakuteki kenkyu* / Ishikawa Eikichi. — Osaka : Kokuritsuminzokugaku Hakubutsukan, 2006. 99 s. ; 26 cm. — (Kokuritsuminzokugaku Hakubutsukan Chosa Hokoku ; 59) (B.I/4133).
- EISENHOWER, DWIGHT D. : *Müttefik seferi kuvvetinin 6 Haziran 1944’den 8 Mayıs 1945’e kadar Avrupadaki harekâtı hakkında en yüksek komutanın raporu* / Dwight D. Eisenhower ; İngilizceden çev. Seyfi Kurtbek. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1947. 191 s. : hrt. ; 24 cm. (A.VII/1337).
- EKİNCİ, ABDULLAH : *Ortaçağ’da Urfa - I : efsane, tarih, inanç, bilim ve felsefe kenti* / Abdullah Ekinci. — Ankara : Gazi Kitabevi, 2006. xviii, 388 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9758895729 (A.VII/0740).
- ELDEM, EDHEM : *İstanbul’da ölüm : Osmanlı-islam kültüründe ölüm ve ritüelleri* / Edhem Eldem. — 1. bsk. — İstanbul : Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005. 299 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9759812533 (B.I/4108).
- ELLERMEIER, FRIEDRICH : *Sumerisches glossar : führer durch die neuere Sumerologische fachliteratur* / Friedrich Ellermeier. — Göttingen : Selbstverlag Dr. Friedrich Ellermeier, 1979-. ... c. ; 30 cm. —

(Theologische und Orientalistische Arbeiten aus Göttingen ; 4) ISBN 3921747244 (B/8482).

ELLUL, JACQUES : *Propaganda : the formation of men's attitudes* / Jacques Ellul ; translated from the French by Konrad Kellen, Jean Lerner ; with an introduction by Konrad Kellen. — New York : Vintage Books, 1968. xxii, 320, vii s. ; 19 cm. ISBN 0394718747 (A.VII/0972).

ELÖVE, MUSTAFA EMİL : *İkinci Meşrutiyet Devrinin siyasi hayatına bir bakış* / Mustafa Emil Elöve. — Ankara : [yayl.y.], 1953. 55 s. ; 24 cm. (A.VII/1354).

EMECEN, FERİDUN M. : *Tarihin içinde Manisa* / Feridun M. Emecen. — 1. bs. — Manisa : Manisa Belediyesi, 2006. vii, 268 s. ; 23 cm. — (Manisa Belediyesi Kültür yayınları ; 1) ISBN 9759550601 (A.VII/1216).

Emerging from darkness : studies in the recovery of manichaean sources / ed. by Paul Mirecki, Jason BeDuhn. — Leiden : Brill, 1997. x, 294, [10] s. : res. ; 25 cm. — (Nag Hammadi and Manichaean Studies, ISSN 0929-2470 ; 43) ISBN 9004107606 (A.VII/1410).

EMİROĞLU, İBRAHİM : *Yanlış düşünce ve davranışlar karşısında Mevlânâ* / İbrahim Emiroğlu. — İzmir : Konyalılar Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, 2000. 239 s. ; 19 cm. ISBN 9759511835 (A.VII/0691).

The encounter of eastern christianity wih early islam / ed. by Emmanouela Grypeou, Mark Swanson, David Thomas. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. 338 s. ; 25 cm. — (The History of Christian-Muslim Relations, ISSN 1570-7350 ; 5) ISBN 9004149384 (A.VII/1097).

Encyclopaedia of the Qur'an / general ed. Jane Dammen McAuliffe ; associate ed. Claude Gilliot... [et al.] ; assistant ed. Monique Bernards, John Nawas. — Leiden : Brill, 2001-2006. 6 c. ; 27 cm. ISBN 9004147640 ; ISBN 9789004147645 (B.I/2073-indeks).

Encyclopedia of Arabic language and linguistics / general ed. Kees Versteegh ; associate ed. Mushira Eid, Alaa Elgibali, Manfred Woidich, Andrzej Zaborski. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. ... c. ; 28 cm. ISBN 9004149762 (tk.) ; ISBN 9004144730 (1.c.) (B.I/4114-1).

Encyclopedia of women & islamic cultures / general ed. Suad Joseph ; associate ed. Afsaneh Najmabadi, Julie Peteet, Seteney Shami, Jacqueline Siapno, Jane I. Smith. — Leiden ; Boston : Brill, 2003-2006. 3 c. ; 28 cm. ISBN 9004132473 (tk.) (B.I/4113).

- ENDRES, FRANZ CARL, 1878-1954 : *Türkiye ve Türkler : bir Alman subayın Türkiye notları* / Franz Carl Endres [1878-1954] ; Almancadan çev. Güray Beken ; genel yay. yönetmeni Hasan Öztoprak. — 1. bs. — İstanbul : Dharma, 2006. 262 s. ; 21 cm. ISBN 9944986119 (A.VII/0573).
- ENGELHARDT, ED., 1828-1916 : *Tanzimat* / Ed. Engelhardt [1828-1916] ; Türkçesi Ayda Düz. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1976. 382 s. ; 20 cm. — (Milliyet yayınları. Tarih dizisi ; 41) (A.VII/1260).
- Ephraem Aenii historia choronica* / recensuit Odysseus Lampsides. — Athenis : Apud Institutum Graecoromanae Antiquitatis Auctoribus Edendis Destinatum. Academiae Atheniensis, 1990. lx, 456 s. ; 25 cm. — (Corpus Fontium Historiae Byzantinae ; 27) ISBN 9607099028 (A.VII/1430).
- ER, İBRAHİM HALİL : *Cennet doğuda bir yerdedir : Haçlı Seferlerinin değişen yüzü* / İbrahim Halil Er. — 1. bsk. — Ankara : Elips Kitap, 2006. 356 s. : hrt. ; 24 cm. — (Elips Kitap ; 274) ISBN 9756132612 (A.VII/0532).
- ER, TURGUT : *Turkish-Greek friendship* / Turgut Er. — Ankara : [yayl.y.], [19??]. ix, 68 s. : res. ; 20 cm. (A.VII/1379).
- ER, TURGUT : *Türkiye’de basın yayın ve tanıtma* / Turgut Er. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2003. 245 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9751935822 (A.VII/1447).
- ERCAN, YAVUZ : *Toplu eserler I : Ermenilerle ilgili araştırmalar* / Yavuz Ercan. — Ankara : Turhan Kitabevi, 2006. v, 449 s. ; 20 cm. — (Turhan Kitabevi yayınları. Araştırma-İnceleme ; 7) ISBN 9756194537 (A.VII/0999-1).
- ERDAL, İBRAHİM : *Mübadele : uluslaşma sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925* / İbrahim Erdal ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006. 416 s. : res. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 185. Araştırma-İnceleme dizisi ; 143) ISBN 9752550819 (A.VII/0546).
- ERDEM, HÜSAMEDDİN : *Son devir Osmanlı düşüncesinde ahlâk : Tanzimattan Cumhuriyete kadar* / Hüsameddin Erdem. — 2. bs. — İstanbul : Değerler Eğitimi Merkezi, 2006. 317 s. ; 22 cm. — (Değerler Eğitimi Merkezi yayınları ; 31) ISBN 9756324309 (A.VII/0750).

- EREN, RAMAZAN : *Çanakkale ve yöresi Türk devri eserleri* / Ramazan Eren. — Çanakkale : Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. ve Kalebodur Seramik sanayii A.Ş., 1990. 151, yak. 60 s. : rnk. res. ; 24 cm. (A.VII/1329).
- ERGENE, LÜTFİ : *Geçmişten günümüze bakır Maden* / Lütfi Ergene. — Maden : [yayl.y.], 1995. 191 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9759509202 (A.V/9990).
- ERGENELİ, ADNAN : *Çocukluğumun savaş yılları anıları* / Adnan Ergeneli. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 1993. 201, [16] s. : res. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 213. Anı dizisi ; 10) ISBN 9754703264 (A.VI/5406).
- ERGİL, DOĞU : *A reassessment : the Young Turks, their politics and anti-colonial struggle* / Doğu Ergil. — Thessaloniki : [yayl.y.], 1975. 26-72 ss. ; 24 cm. Balkan Studies, 16, 2'den ayrıbasım. (A.VII/1359).
- ERGİL, DOĞU : *Millî Mücadelenin sosyal tarihi* / Doğu Ergil. — 1. bsk. — Ankara : Turhan Kitabevi, 1981. xiii, 458 s. ; 20 cm. — (Turhan Kitabevi yayınları. Bilimsel Eserler dizisi ; 7) (A.IV/6203).
- ERGİL, DOĞU : *Türkiye'de terör ve şiddet* / Doğu Ergil. — 1. bsk. — Ankara : Turhan Kitabevi, 1980. xv, 248 s. ; 20 cm. (A.VII/1056).
- ERGİN, FERİDUN : *Atatürk zamanında Türk ekonomisi* / Feridun Ergin. — [y.y.] : Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1977. 67 s. ; 23 cm. — (Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı yayınları ; 1) (A.IV/5358).
- ERGİN, OSMAN, 1883-1961 : *Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi* / Osman Ergin [1883-1961] ; ed. Ramazan Minder. — 2. bsk. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005. xv, 744, 96, [4] s. : res. ; 24 cm. — (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü ; 33) ISBN 9756582693 (A.VII/0503).
- ERGİNSOY, GÜLİZ BEŞE : *Adalılar : İmroz'dan Gökçeada'ya* / Güliz Beşe Erginsoy. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006. xx, 302 s. : res. (kimi rnk.) ; 24 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ; 140. Dün-Bugün ; 13) ISBN 9756176547 (A.VII/1006).
- ERİKAN, CELÂL : *Atatürkçülük (Kemalizm)* / Celâl Erikan. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1974. 388 s. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları ; 151) (A.III/8665).

- ERİKAN, CELÂL : *Komutan Atatürk* / Celâl Erikan. — 2. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1972. xvi, 896 s. : hrt. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Atatürk dizisi ; 11/B) (A.III/6821).
- ERİŞİRGİL, MEHMET EMİN : *Kant ve felsefesi* / Mehmet Emin Erişirgil ; ed. İsmail Taşpınar. — İstanbul : İnsan, 1997. 388 s. ; 22 cm. — (İnsan yayınları ; 224. İnceleme-Araştırma ; 100) ISBN 9755741658 (A.VII/1015).
- ERLICH, HAGGAI : *Ethiopia and the Middle East* / Haggai Erlich. — Boulder ; London : Lynne Rienner, 1994. xi, 227 s. ; 22 cm. ISBN 1555875203 (A.VII/1293).
- Ermeni sorunu ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri* / haz. Ömer Engin Lütem. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi. İnsanlığa Karşı Suçlar Araştırma Enstitüsü, 2006. 24 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1038).
- EROĞLU, HAMZA : *Atatürkçülük* / Hamza Eroğlu. — Ankara : [yayl.y.], [19??]. viii, 301 s. ; 21 cm. — (El Kitabı) (A.VII/0877).
- EROĞLU, HAMZA : *Atatürk'ün üstün kişiliği* / Hamza Eroğlu. — Ankara : Işın Yayıncılık, [19??]. 80 s. ; 20 cm. (A.VII/1059).
- EROĞLU, HAMZA : *Devlet kurucusu Atatürk* / Hamza Eroğlu. — Ankara : Türk Devrim Kurumu, 1973. 38 s. ; 24 cm. — (Türk Devrim Kurumu Atatürk ve Devrimlerini Araştırma Kurulu yayınları ; 1) (A.IV/6756).
- EROĞLU, HAMZA : *Türk devriminin millî değeri* / Hamza Eroğlu. — Ankara : Türk Devrim Kurumu, 1973. 32 s. ; 24 cm. — (Türk Devrim Kurumu Atatürk ve Devrimlerini Araştırma Kurulu yayınları ; 2) (A.IV/6757).
- EROĞLU, HAMZA : *Türkiye ile A.B.D. arasında imzalanan 3 Temmuz 1969 tarihi ikili temel anlaşma* / Hamza Eroğlu. — Ankara : Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1970. 32 s. ; 24 cm. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi II, 1'den ayrışım. (A.VII/1360).
- ERSOY, HÜLYA : *Kıbrıs sorunu (1571-1960) ve 1960 çözümü* / haz. Hülya Ersoy. — 1989. ii, 101 y. ; 29 cm. (B.I/4161).
- ERTEN, EMRE : *Alkibiades : Atinalı komutan ve devlet adamı* / Emre Erten ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2005. xi, 139 s. ; 21 cm. ISBN 975656184X (A.VII/0588).

- ESATLI, MUSTAFA RAGIP : *İttihat ve Terakki tarihinde esrar perdesi ve "Yakup Cemil niçin öldürüldü?"* / Mustafa Ragıp Esatlı. — 1. bsk. — İstanbul : Hürriyet, 1975. 735 s. ; 20 cm. — (Hürriyet yayınları ; 107. Tarih dizisi ; 9) (A.III/9756).
- EL-ESEDİ ED-DİMAŞKÎ, TAKİYUDDİN EBÛ BEKR B. AHMED B. KÂDÎ ŞUHBE : *Tarih İbn Kâdî Şuhbe* / Takiyuddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Kâdî Şuhbe El-Esedi Ed-Dimaşkî ; tahkik Adnan Derviş. — Dimaşk : El-Ma'hadu'l-İlmi el-Fransî Li'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye, 1977-1994. 3 c. ; 24 cm. (A.IV/3277).
- ESLICK, CHRISTINE : *Elmalı-Karataş I : the neolithic and chalcolithic periods : Bağbaşı and other sites* / Christine Eslick. — Bryn Mawr, PA : Bryn Mawr College, 1992. xviii, 103, 113 s. : res. ; 28 cm. — (Archaeological Monographs) ISBN 092952473X (B.I/4070).
- Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu* / compiled by Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal ; preface Halit Eren. — İstanbul : Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2006. 2 c. ; 24 cm. — (Studies and Sources on the History of Islamic Civilisation series ; 13) ISBN 929063157X (tk.) (A.VII/0705).
- The EU & Turkey : a glittering prize or a millstone?* / ed. by Michael Lake. — London : Federal Trust for Education and Research, 2005. 180 s. ; 22 cm. ISBN 1903403618 (A.VII/1310).
- EVLİYA ÇELEBİ : *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnâmesi : Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne* / Evliya Çelebi ; haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006. 3 c. 6 c.'te. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2353. Edebiyat ; 717) ISBN 9750811038 (tk.) (A.VI/9317).
- Exposition le livre et le Liban : jusqu'à 1900* / ouvrage publié sous la direction de Camille Aboussouan. — Paris : Imprimerie Union à Paris, 1982. 408 s. : res. ; 28 cm. (B.I/4100).
- EYİCE, SEMAVİ : *Tarih boyunca İstanbul* / Semavi Eyice ; ed. Ayhan Yıldırım. — 1. bsk. — İstanbul : Etkileşim, 2006. 276 s. ; 21 cm. — (Etkileşim yayınları ; 17. Tarih ; 4) ISBN 9752691935 (A.VII/1016).
- Facts from the Turkish Armenians = Realites exprimees par les Armeniens Turcs = Türk Ermenilerinden gerçekler.* — İstanbul : Jamanak, 1980. 46, 49, 47 s. ; 23 cm. (A.VII/1461).

- FAHD, TOUFIC : *Études d'histoire et de civilisation Arabes et islamiques /* Toufic Fahd. — 1. impression. — İstanbul : Isis, 2006. 2 c. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 85) ISBN 9754283141 (A.VI/3705).
- La famiglia e la vita quotidiana in Europa dal '400 al '600 : fonti e problemi : atti del convegno internazionale, 1-4 Dicembre 1983, Milano.* — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni degli Archivi di Stato, 1986. 523 s. ; 24 cm. — (Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi ; 4) (A.VII/1428).
- al-FARABİ, ABU NASR MUHAMMAD IBN MUHAMMAD : *Ihsa' al-'Ulum and de Ortu Scientiarum : texts and studies /* Abu Nasr Muhammad Ibn Muhammad al-Farabi ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 2 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 6, 7) ISBN 3829890095 (tk.) (A.VII/1202).
- The fate of East Central Europe : hopes and failures of American foreign policy /* ed. by Stephen D. [Denis] Kertesz. — Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1956. xii, 463 s. ; 23 cm. (A.VII/1255).
- Fatih : ilk İstanbul /* Edhem Ruhi Öneş... [et al.]. — İstanbul : Fatih Belediyesi, [199?]. 191 s. : rnk. res. ; 33 cm. (B.I/4106).
- FEDAYİ, CEMAL : *Turan Güneş : yaşamı, düşüncesi ve kişiliği /* haz. Cemal Fedayi. — 2002. v, 174 y. ; 30 cm. (B.I/4040).
- FEDAYİ, CEMAL : *Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde din-devlet ilişkisi modelinin kurumlaşması /* haz. Cemal Fedayi. — 1997. iv, 204 y. ; 29 cm. (B.I/4054).
- FERISHTA, MAHOMED KASIM, 1553-1623 : *History of the rise of the Mahomedan power in India : till the year A.D. 1612 /* Mahomed Kasım Ferishta [1553-1623] ; translated by John Briggs. — reprinted. — New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1981. 4 c. ; 22 cm. (A.VII/0958).
- Fihrisu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye Fî Bâkistân : el-eczâ : es-sâni ve'sâlis ve'r-râbi (Mektebatu Medîneti Beşaver /* i'dad Ahmed Han. — Riyâd : Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2005. 693 s. ; 25 cm. — (Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye ; 59) (A.VII/1041).

el-Fihrisu'l-muhtasar li mahtûtati Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkî's-Şerif / i'dad ve muracaa Muhammed b. Seyyid Ahmed Mutî'u'r-Rahman, Âdil b. Cemil b. Abdirrahman 'İd. — Riyâd : Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2006. 2 c. ; 24 cm. — (Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye ; 61) (A.VII/1044).

FINDLEY, CARTER V. : *Dünya tarihinde Türkler* / Carter V. Findley ; çev. Ayşen Anadol ; yay. haz. Serdar Poyraz ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2006. 341 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 101. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 40) ISBN 9756051078 (A.VII/0737).

FINE, STEVEN : *Art and judaism in the Greco-Roman world : toward a new jewish archaeology* / Steven Fine. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xvii, 267 s. : res. ; 29 cm. ISBN 0521844916 ; ISBN 9780521844918 (B.I/4105).

FINKELBERG, MARGALIT : *Greeks and Pre-Greeks : aegean prehistory and Greek heroic tradition* / Margalit Finkelberg. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xv, 203 s. ; 24 cm. ISBN 0521852161 ; ISBN 9780521852166 (A.VII/0943).

FLANZ, GISBERT H. : *XIX Asır Avrupasında anayasa hareketleri : Anayasacılık hareketlerinin mukayeseli olarak incelenmesine giriş* / Gisbert H. Flanz ; çev. Necat Erder, Şerif Mardin, Aydın Sinanoğlu. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1956. 138 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, New York University-Graduate School of Public Administration and Social Service. Müşterek yayınlar serisi no ; 2) (A.I/9789).

FOREIGN OFFICE, İNGİLTERE : *Correspondence respecting the affairs of Turkey. FO 424/251 part I : January-March 1914, no. 1-308* / Foreign Office, İngiltere. — [Londra] : Foreign Office, 1915. xxviii, 311 s. 1 DVD. (CD/0119-1).

FOREIGN OFFICE, İNGİLTERE : *Correspondence respecting Turkey. FO 424/254 part I : July-September 1922, no. 1-715* / Foreign Office, İngiltere. — [Londra] : Foreign Office, 1922. xlvii, 388 s. 1 DVD. (CD/0120-1).

FOREIGN OFFICE, İNGİLTERE : *Further correspondence respecting the affairs of Turkey. FO 424/252 part II : April-June 1914, no. 1-205* / Foreign Office, İngiltere. — [Londra] : Foreign Office, 1915. xx, 177 s. 1 DVD. (CD/0119-2).

FOREIGN OFFICE, İNGİLTERE : *Further correspondence respecting the affairs of Turkey. FO 424/253 part III : July 1914, no. 1-49* / Foreign Office, İngiltere. — [Londra] : Foreign Office, 1916. vi, 39 s. 1 DVD. (CD/0119-3).

FOREIGN OFFICE, İNGİLTERE : *Further correspondence respecting Turkey. FO 424/255 part II : October-December 1922, no. 1-864* / Foreign Office, İngiltere. — [Londra] : Foreign Office, 1922. xlv, 829 s. 1 DVD. (CD/0120-2).

La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915) : repertorio bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri. — Roma : Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1987. xlvii, 766 s. ; 26 cm. (B.I/4166).

FRANKEL, DAVID : *Marki Alonia : an early and middle bronze age settlement in Cyprus excavations 1995-2000* / David Frankel, Jennifer M. Webb. — Sävedalen : Paul Åströms, 2006. xl, 366, yak. 300 s. : res., şek. ; 30 cm. + 10 katl. pl., 1 dvd-rom. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; CXXIII:2) ISBN 9170812187 (B.I/3982).

[FREDERICUS], [DE PLATEA LONGA] : *Notai genovesi in Oltremare : atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)* / [de Platea Longa] [Fredericus] ; [a cura di] Laura Balletto. — Genova : Università di Genova, Istituto di Medievistica, 1989. l, 422 s. ; 25 cm. — (Collana Storica di Fonti e Studi ; 53) (A.VII/1436).

FULLER, GRAHAM E. : *Turkey faces east : new orientations toward the Middle East and the Old Soviet Union* / Graham E. Fuller. — Santa Monica : Rand, 1992. xi, 70 s. ; 23 cm. ISBN 0833012940 (A.VII/1380).

GAGER, JOHN G. : *The origins of anti-semitism : attitudes toward Judaism in Pagan and christian antiquity* / John G. Gager. — New York ; Oxford : Oxford University Press, 1983. viii, 312 s. ; 23 cm. ISBN 0195033167 (A.VII/1382).

Galen in the Arabic tradition : texts and studies / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1996. vi, 320 s. ; 25 cm. — (Islamic Medicine ; 18) (A.VII/1205-1).

- GALLINARI, LUCIANO : *Diego Alvarez Chanca : medico di Cristoforo Colombo* / Luciano Gallinari. — Cagliari : Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto sui Rapporti Italo-Iberici, 1992. 287 s. ; 24 cm. — (Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto sui Rapporti Italo-Iberici ; 17) (A.VII/1442).
- GANEM, HALİL : *Les sultans Ottomans : études d'histoire orientale* / Halil Ganem. — Paris : A. Chevalier-Marescq & cie, 1901-1902. 2 c. ; 23 cm. (A.I/4919).
- GARAUDY, ROGER, 1913-? : *Le grand tournant du socialisme* / Roger Garaudy [1913-?]. — [y.y.] : Gallimard, 1969. 316 s. ; 17 cm. — (Collection Idées) (A.VII/0864).
- GARCIA-ARENAL, MERCEDES : *Messianism and puritanical reform : mahdis of the muslim west* / Mercedes Garcia-Arenal ; translated from Spanish by Martin Beagles. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xi, 391 s. ; 25 cm. — (The Medieval and Early Modern Iberian World, ISSN 1569-1934 ; 29) ISBN 900415051X ; ISBN 9789004150515 (A.VII/1103).
- GASANOVA, E. YU. : *Laitsizm i islam v Respublikanskoy Turtsii* / E. Yu. Gasanova. — Baku : Nurlan, 2002. 198 s. ; 20 cm. (A.VII/1296).
- GAZİGİRAY, A. ALPER : *Ermeni terörünün kaynakları* / A. Alper Gazigiray. — İstanbul : Gözen Kitabevi, 1982. 672, 96 s. : res. ; 19 cm. (A.IV/6851).
- Geçmişten günümüze Ermeni sorunu ve Avrupa* / ed. Haluk Selvi. — Sakarya : Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, 2006. 357 s. ; 23 cm. — (Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi yayınları yayın no ; 2) ISBN 9757988294 (A.VII/0982).
- GELB, I. J. [IGNACE JAY] : *Sargonic texts in the Ashmolean Museum, Oxford* / I. J. [Ignace Jay] Gelb. — Chicago : The University of Chicago Press, 1970. xxx, 150, xlvi s. : res. ; 24 cm. — (Materials for the Assyrian Dictionary ; 5) (A.VII/0804).
- GELB, I. J. [IGNACE JAY] : *Sargonic texts in the Louvre Museum* / I. J. [Ignace Jay] Gelb. — Chicago : The University of Chicago Press, 1970. xxiv, 143, xxv s. : pl. ; 23 cm. — (Materials for the Assyrian Dictionary ; 4) (A.VII/0803).
- Geleneksel kültüre çağdaş yorum : 66 kare* / yay. haz. Ramazan Minder, Mehmet Lütfi Şen. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı

- Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005. 66 s. : rnk. res. ; 35 cm. — (Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü yayınları ; 32) ISBN 9756582685 (B.I/4095).
- GELLER, MARKHAM J. : *Renal and rectal disease texts* / Markham J. Geller. — Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2005. viii, 284, 37 s. : pl. ; 30 cm. — (Die babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen ; 7) ISBN 3110179644 (B.I/4143).
- GEMİL, TAHSİN : *Regimul timariot și aplicarea lui în tinuturile Românești administrate de poarta Ottomana* / Tahsin Gemil. — Constanta : Ovidius University Press, 2004. 148 s. ; 22 cm. ISBN 9736142019 (A.VII/1464).
- GEMİL, TAHSİN : *Statutul juridic al Hanatului Crimeei fata Poarta Ottomana (sec. XV-XVIII)* / Tahsin Gemil. — Constanta : Ovidius University Press, 2005. 27 s. ; 20 cm. ISBN 9736142590 (A.VII/1465).
- Gender, modernity and liberty : Middle Eastern and western women's writings : a critical sourcebook* / ed. by Reina Lewis, Nancy Micklewright. — London ; New York : I. B. Tauris, 2006. xii, 259 s. : res. ; 24 cm. ISBN 1860649572 (A.VII/0592).
- GEORGELIN, JEAN : *Venise au siècle des lumières* / Jean Georgelin. — Paris ; La Haye : École des Hautes Études en Sciences Sociales ; Mouton, 1978. 1225 s. ; 24 cm. — (Civilisations et Sociétés ; 41) ISBN 2719308285 (Mouton Paris) ; ISBN 9027977461 (Mouton La Haye) ; ISBN 2713206014 (E.H.E.S.S. Paris) (A.VII/0980).
- GERBER, J. CHRISTOPH : *Hasek Höyük III : die frühbronzezeitliche keramik* / J. Christoph Gerber. — Tübingen : Ernst Wasmuth Verlag, 2005. xi, 353, 147 s. : res. ; 30 cm. — (Istanbuler Forschungen, ISSN 0723-4333 ; 47) ISBN 3803017688 (B.I/3980).
- GIBSON, MCGUIRE : *Excavations at Nippur eleventh season* / McGuire Gibson ; with appendixes by M. Civil, J. H. Johnson, S. A. Kaufman. — Chicago : The University of Chicago Press, 1975. ix, 152 s. ; 24 cm. — (The Oriental Institute of the University of Chicago. Oriental Institute Communications ; 22) (A.VII/0806).
- GILBERT, MARTIN : *Jerusalem : illustrated history atlas* / Martin Gilbert. — New York : Macmillan, 1977. 128 s. : res. ; 25 cm. ISBN 0905648064 (A.VII/1075).

- GİRGİNER, K. SERDAR : *Saimbeyli : arkeolojik bir araştırmanın ardından...* / K. Serdar Girginer. — Adana : Adana Valiliği, 2005. 52 s. : rnk. res. ; 22 cm. — (Arkeolojik Araştırma serisi ; 1) (A.VII/0781).
- GLEIZAL, JEAN-JACQUES : *Batı demokrasilerinde polis* / Jean-Jacques Gleizal, Jacqueline Gatti-Domenach, Claude Journes ; redaksiyon Abdullah Akkaya. — 1. bsk. — Ankara : Temiz, 2000. xxvi, 366 s. ; 23 cm. ISBN 9759712504 (A.VII/0699).
- GLICK, THOMAS F. : *Islamic and christian Spain in the early Middle Ages* / Thomas F. Glick. — 2. rev. ed. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. xxii, 402 s. ; 25 cm. — (The Medieval and Early Modern Iberian World, ISSN 1569-1934 ; 27) ISBN 9004147713 (A.VII/1098).
- GOLDEN, PETER B. : *Hazar çalışmaları* / Peter B. Golden ; İngilizceden çev. Egemen Çağrı Mızrak. — İstanbul : Selenge, 2006. 384 s. ; 22 cm. — (Selenge yayınları ; 31. Tarih dizisi ; 23) ISBN 9758839446 (A.VII/0566).
- GOLDING, JOSHUA L. : *Rationality and religious theism* / Joshua L. Golding. — Aldershot : Ashgate, 2003. vii, 134 s. ; 24 cm. — (Ashgate Philosophy of Religion series) ISBN 0754615685 (A.VII/0838).
- Goldziher memorial conference, June 21-22 2000, Budapest, Oriental Collection Library of the Hungarian Academy of Sciences* / ed. by Éva Apor, István Ormos. — Budapest : Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2005. 301 s. : res. ; 23 cm. — (Keleti Tanulmányok Oriental Studies, ISSN 0133-6193 ; 12) ISBN 9637451129 (A.VII/1454).
- GOLOĞLU, MAHMUT : *Atatürk ilkeleri ve Bursa Nutku* / Mahmut Goloğlu. — Ankara : Kalite Matbaası, 1973. 71 s. ; 18 cm. (A.III/7987).
- GOLOĞLU, MAHMUT, 1915- : *Cumhuriyete doğru : 1921-1922* / Mahmut Goloğlu [1915-]. — Ankara : Başnur Matbaası, 1971. xiii, 420 s. ; 24 cm. — (Millî Mücadele Tarihi ; 4. kitap) (A.VI/8544).
- GOLOĞLU, MAHMUT : *Halifelik : ne idi? nasıl alındı? niçin kaldırıldı?* / Mahmut Goloğlu. — Ankara : Kalite Matbaası, 1973. 160 s. ; 20 cm. (A.III/7800).
- GÖK, YUSUF : *Türk-Amerikan diplomatik ilişkileri (1959-1961)* / haz. Yusuf Gök. — 1998. vii, 168 y. ; 29 cm. (B.I/4028).
- GÖKALP, ZİYA : *Türkçülüğün esasları* / Ziya Gökalp. — 4. bs. — Ankara : Serdengeçti Neşriyatı, 1961. 112 s. ; 20 cm. — (Serdengeçti Neşriyatı ; 32) (A.VII/1317).

- Gökkubbe altında birlikte yaşamak : belgelerin diliyle Osmanlı hoşgörüsü = Living together under the same sky : the land of tolerance Ottoman / proje yöneticisi = project director Yusuf Sarınoy ; proje sorumluları = project managers Mustafa Budak, Önder Bayır, İlhan Ovalıoğlu ; yay. haz. = prepared for publication by Cevat Ekici. — [İstanbul] : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2006. xv, 367 s. ; 30 cm. — (Devlet arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu ; 77) ISBN 9751938422 (B.I/4001).*
- GÖNLÜBOL, MEHMET : *Uluslararası politika : ilkeler, kavramlar, kurumlar / Mehmet Gönübol. — gözd. gçrl. 2 bsk. — Ankara : S Yayınları, [19??]. xiv, 534 s. ; 24 cm. — (S yayınları ; 16) (A.VII/1076).*
- Görünmez adam : Tahsin Yücel kitabı / söyleşi Kaan Özkan ; yay. haz. Mürşit Balabanlılar. — 1. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2001. 357, [47] s. : res. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın ; 517. Edebiyat dizisi ; 151) ISBN 975458270X (A.VII/0628).*
- GRAHAM, IAN : *Corpus of Maya hieroglyphic inscriptions / Ian Graham, Eric von Euw. — Cambridge : Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, 1975-1982. ... c. : res. ; 38 cm. ISBN 0873657896 (C/0603).*
- GRATTAN, MICHELLE : *Back on the wool track / Michelle Grattan. — 1. published. — Sydney : Vintage, 2004. xvi, 335 s. : rnk. res. ; 20 cm. ISBN 1740511670 (A.VII/1401).*
- GREAVES, ALAN M. : *Miletos : a history / Alan M. Greaves. — 1. published. — London ; New York : Routledge, 2002. xiii, 177 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0415238463 (A.VII/0818).*
- GRIFFITHS, PERCIVAL [JOSEPH], 1899-1992 : *The changing face of communism / Percival [Joseph] Griffiths [1899-1992]. — 2. impression. — London : The Bodley Head, 1962. 223 s. ; 22 cm. (A.VII/0879).*
- GRODDEK, DETLEV : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 54 : Texte aus dem Bezirk des Grossen Tempels, VI / Detlev Groddek. — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2006. xxv, 48 s. ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 54) ISBN 3786125406 ; ISBN 9783786125402 (B.I/4078).*
- GROZDANOV, TSVETAN : *Kurbinovo i drugi studii za freskoji vopisot vo prespa = Kurbinovo and other studies on prespa frescoes / Tsvetan Grozdanov. — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 2006. 353 s. : rnk. res. ; 29 cm. (B.I/4112).*

- GUIDA, FRANCESCO : *Nascita di uno stato balcanico : la Bulgaria di Alessandro di Battenberg nella corrispondenza diplomatica italiana (1879-1886)* / Francesco Guida, Armando Pitassio, Rita Tolomeo. — Napoli : Edizioni Scientifiche Italiane, 1988. 519 s. ; 24 cm. ISBN 8871045068 (A.VII/1413).
- GUNTHER, JOHN, 1901-1970 : *Roosevelt in retrospect : profile in history* / John Gunther [1901-1970]. — New York : Harper & Brothers, 1950. xii, 410 s. ; 21 cm. (A.VII/1264).
- al-GURGANİ, 'ALİ İBN MUHAMMAD AS-SAYİD AŞ-ŞARİF, 1340-1413 : *Kitab at-Ta'rifat* / 'Ali İbn Muhammad as-Saiyid aş-Şarif al-Gurgani [1340-1413] ; ed. by Gustav Flügel. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. xxxviii, 336 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 10) ISBN 3829890125 (A.VII/1194).
- GÜÇLÜ, YÜCEL : *The Alexandretta question 1936-1939* / Yücel Güçlü. — Helsinki : Department of Political History University of Helsinki, 1994. xiv, 215 s. ; 21 cm. ISBN 9529059124 (A.V/8095).
- GÜL, MUAMMER : *Harezmi Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki rolleri ve tesirleri* / Muammer Gül. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 95-118 ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırabım. (A.VII/0786).
- GÜLBEDEN, BEGÜM, BABÜRLÜ PRENSESİ, 1524-1603 : *The history of Humayun : Humayun-nama* / Begüm Gülbeden [Babürlü Prensesi, 1524-1603] ; translated with introduction, notes, illustrations and biographical appendix and reproduced in the Persian from the only known MS. of the British Museum Annette S. Beveridge. — New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd, 2001. xiv, 331, 96 s. ; 22 cm. ISBN 8121510066 (A.VII/0961).
- GÜLENSOY, TUNCER : *Kürtçenin etimolojik sözlüğü : deneme* / Tuncer Gülensoy. — Ankara : [yayl.y.], 1994. lxxvii, 158 s. ; 24 cm. ISBN 9751606454 (A.VII/0682).
- GÜLER, ALİ : *Sarı Paşa : insan Atatürk* / Ali Güler. — [Ankara] : Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, 2006. xvi, 359 s. ; 20 cm. — (TÜRKAR Araştırma dizisi) ISBN 9756610204 (A.VII/0825).

- GÜNBATTI, CAHİT : *Kültepe’de bulunmuş iki antlaşma metni* / Cahit Günbattı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 759-780, [4] ss. : res. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)’ten ayırması. (A.VII/0672).
- Güncel konular*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1989. iii, 169 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Güncel Konular serisi ; 10) (A.IV/5230-10).
- Güncel konular*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1988. iii, 144 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Güncel Konular serisi ; 9) (A.IV/5230-9).
- Güncel konular*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1985. iii, 197 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Güncel Konular serisi ; 6) (A.IV/5230-6).
- Güncel konular*. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1983. iii, 218 s. ; 24 cm. — (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları. Güncel Konular serisi ; 4) (A.IV/5230-4).
- GÜNEL, GÜLÇİÇEK : *İttihat Terakki’den günümüze yek tarz-ı siyaset : Türkleştirme* / Gülçiçek Günel ; yay. haz. Attila Tıygan. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 2006. 455 s. ; 21 cm. — (Belge yayınları. Türkiye İncelemeleri) ISBN 9753443498 (A.VII/0534).
- GÜNEŞ, İHSAN : *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin düşünce yapısı (1920-1923)* / İhsan Güneş. — 1. bsk. — [İstanbul] : Türkiye İş Bankası, 1997. xv, 404 s. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın no ; 360. Tarih dizisi ; 27) ISBN 9754580901 (A.VII/1058).
- Güneş umuttan şimdi doğar : Taylan Saylan kitabı* / söyleşi Mehmet Zaman Saçhoğlu. — 4. bs. — İstanbul : Türkiye İş Bankası, 2004. 546 s. : res. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Genel yayın ; 815. Edebiyat dizisi ; 379) ISBN 9754585784 (A.VII/0711).
- GÜNGÖR, AHMET : *Türkçe açıklamalı Kırgız atasözleri* / Ahmet Güngör, Asel Cailova Güngör. — Ankara : Engin Yayınevi, 1998. 328 s. ; 21 cm. ISBN 9753200250 (A.VII/0733).

- GÜNGÖR, CELALETTİN : *Hint milliyetçiliğinin temelleri : Ram Mohan Roy'dan Mahatma Gandhi'ye kadar* / haz. Celalettin Güngör. — 1999. xxiii, 357, [8] y. ; 30 cm. (B.I/4085).
- GÜNSAV, BEKİR SAMİ, MİRALAY, 1879-1934 : *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı anıları* / Bekir Sami Günsav [Miralay, 1879-1934] ; haz. Muhittin Ünal. — 1. bs. — İstanbul : Cem, 1994. 494, [7] s. : res. ; 20 cm. — (Kültür dizisi) ISBN 9754065101 (A.VII/1387).
- Günümüzde Şark meselesi ve millî egemenlik*. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2005. 59 s. ; 20 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 18) (A.VII/0664).
- GÜRBÜZ, MEHMET VEDAT : *An overview of Turkish-American relations and impact on Turkish military, economy and democracy, 1945-1952* / haz. Mehmet Vedat Gürbüz. — 2002. xi, 318 y. ; 29 cm. (B.I/4038).
- GÜVEN, DİLEK : *Cumhuriyet dönemi azınlık politikaları ve stratejileri bağlamında 6-7 Eylül 1955 olayları* / Dilek Güven ; çev. Bahar Şahin ; ed. Kıvanç Koçak. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2006. 239 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1182. Tarih dizisi ; 40) ISBN 9750504364 (A.VII/0996).
- GÜVENTÜRK, FARUK : *Atatürk ve devlet* / Faruk Güventürk. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 119 s. ; 20 cm. (A.VII/1242).
- HABİÇOĞLU, BEDRİ : *Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler ve iskanları* / Bedri Habiçoğlu. — 1. bsk. — İstanbul : Nart, 1993. 187, [5] s. : res. ; 21 cm. (A.VII/0524).
- HACALOĞLU, RECEP ALBAYRAK : *Azeri Türkçesi dil kılavuzu : Güney Azeri sahası derleme deneme sözlüğü* / Recep Albayrak Hacaloğlu. — Ankara : [yayl.y.], 1992. xx, 315 s. ; 24 cm. ISBN 9759538805 (A.VII/1349).
- HACÎ, ŞORİŞ : *Kerkük'ün araplaştırılması : 80 belgede Araplaştırma politikası* / Şoriş Hacı ; Kürtçe'den çev. Hozanê Bengî ; Arapça belgelerin Türkçeleştirilmesi Vahdettin İnce. — 2. bsk. — İstanbul : Doz, 2006. 352 s. ; 21 cm. — (Doz Yayıncılık. Tarih-Araştırma) ISBN 9756876786 (A.VII/0752).
- HÄMEEN-ANTTILA, JAAKKO : *The last pagans of Iraq : Ibn Wahshiyya and his Nabatean agriculture* / Jaakko Hämeen-Anttila. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xii, 393 s. ; 24 cm. — (Islamic History and Civilization.

Studies and Texts, ISSN 0929-2403 ; 63) ISBN 9004150102 ; ISBN 9789004150102 (A.VII/1095).

HAGEL, STEFAN, 1968- : *Repertorium der westkilikischen Inschriften : nach den Scheden der Kleinasiatischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* / Stefan Hagel [1968-], Kurt Tomaschitz. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1998. 524 s. ; 29 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften ; 265. bd. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris ; 22) ISBN 3700127340 (B.I/4080).

HAIDAR, MANSURA : *Central Asia in the Sixteenth century* / Mansura Haidar. — 1. published. — New Delhi : Manohar, 2002. 404 s. ; 23 cm. ISBN 8173044627 (A.VII/0965).

HAIDAR, MANSURA : *Indo-Central Asian relations : from early times to medieval period* / Mansura Haidar. — 1. published. — New Delhi : Manohar, 2004. 426 s. ; 23 cm. ISBN 8173045089 (A.VII/0967).

HAIDAR, MANSURA : *Medieval Central Asia : polity, economy and military organization : fourteenth to sixteenth centuries* / Mansura Haidar. — 1. published. — New Delhi : Manohar, 2004. 525 s. ; 23 cm. ISBN 8173045542 (A.VII/0966).

HAKER, EROL : *Edirne, its jewish community and alliance schools 1867-1937* / Erol Haker. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2006. 213 s. ; 24 cm. ISBN 975428315X (A.VII/0596).

HAMİD, ASGHER : *Türkçe ve Urduca'daki ortak kelimeler = Turki aur Urdu zaban kay mushtarak alfaaz* / Asgher Hamid. — New Delhi : Naya Safar ; Shahid, 2006. 538 s. ; 25 cm. ISBN 8190396609 (A.VII/1309).

HAMZAOĞLU, YUSUF : *Osmanlı dönemi Sırbistan Türklüğü* / Yusuf Hamzaoglu. — Üsküp : Logos-A, 2004. 615 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9989581045 (A.VII/1004).

HANSEN, MOGENS HERMAN : *Studies in the population of Aigina, Athens and Eretria* / Mogens Herman Hansen. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2006. 99 s. ; 23 cm. — (Historisk-Filosofiske Meddelelser, ISSN 0106-0481 ; 94) ISBN 8773046265 (A.VII/0856).

- HARRÉ, ROM : *Wittgenstein and psychology* / Rom Harré, Michael A. Tissaw. — Aldershot : Ashgate, 2005. xi, 310 s. ; 24 cm. ISBN 075465253X (A.VII/0848).
- HARRIMAN, [WILLIAM] AVERELL, 1891-1986 : *Peace with Russia* / [William] Averell Harriman [1891-1986]. — 1. printing. — New York : Simon and Schuster, 1959. 174 s. ; 20 cm. (A.VII/0886).
- HASANLI, JAMIL : *At the dawn of the cold war : the Soviet-American crisis over Iranian Azerbaijan, 1941-1946* / Jamil Hasanli. — Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2006. xiii, 409 s. ; 24 cm. — (The Harvard Cold War Studies Book series) ISBN 0742540553 ; ISBN 9780742540552 (A.VII/0829).
- HATİPOĞLU, M. MURAT : *AB üyesi Yunanistan'ın etnik dokusu içinde Batı Trakya Türkleri : azınlığın sorunlarına tarihsel ve güncel yaklaşımlar* / M. Murat Hatipoğlu. — 1. bs. — Aydın : Türk Ocakları Aydın Şubesi, 2005. iii, 132 s. ; 20 cm. ISBN 9977739162 (A.VII/0663).
- Hayat Erkanal'a armağan : kültürlerin yansıması = Studies in honor of Hayat Erkanal : cultural reflections* / ed. kurulu Armağan Erkanal-Öktü... [ve başk.] ; ed. by = ed. Betül Avunç. — 1. bs. = 1. published. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2006. 831 s. : res. ; 31 cm. ISBN 9758293931 (B.I/3974).
- HAYWARD, JAMES : *Myths & legends of the first world war* / James Hayward. — 1. published. — [y.y.] : Sutton Publishing, 2005. xvi, 205 s. ; 20 cm. ISBN 0750939923 (A.VII/0973).
- HEALY, PAUL : *Rationality, hermeneutics and dialogue : toward a viable postfoundationalist account of rationality* / Paul Healy. — Hampshire : Ashgate, 2005. ix, 147 s. ; 24 cm. — (Ashgate New Critical Thinking in Philosophy) ISBN 0754650707 (A.VII/0843).
- HEDIN, SVEN ANDERS, 1865-1952 : *Bagdad, Babylon, Ninive* / Sven Anders Hedin [1865-1952]. — Leipzig : F. A. Brockhaus, 1918. 410 s. : res., hrt. ; 22 cm. (A.VII/0774).
- HEFFNER, RICHARD D. : *A documentary history of the United States* / Richard D. Heffner. — 1. printing. — New York : A Mentor Book, 1952. 288 s. ; 18 cm. — (The American Heritage) (A.VII/1345).
- HEPER, METİN : *Türkiye'de devlet geleneği* / Metin Hepar ; İngilizce'den çev. Nalan Soyarak ; yay. haz. Zeynep Öztürk. — [Ankara] : Doğu Batı, 2006. 279 s. ; 21 cm. ISBN 9758717219 (A.VII/0562).

- Her yönüyle Şanlıurfa '97 il yllığı* / haz. komitesi Hasan Duruer... [ve başk.]. — Şanlıurfa : Şanlıurfa Valiliği, 1997. 240 s. : rnk. res., 1 katl. hrt. ; 28 cm. ISBN 9757565482 (B.I/3997).
- HEYET, CEVAT : *İki dilin (Türkçe-Farsça) karşılaştırması = Mukayesetü'l-lügateyn* / Cevat Heyet ; çev. Mürsel Öztürk. — Ankara : Türk Dil Kurumu, 2003. ix, 154 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Dil Kurumu yayınları ; 824) ISBN 9751616441 (A.VII/0729).
- HILGERT, MARKUS : *Drehem administrative documents from the reign of Šulgi* / Markus Hilgert. — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 1998. xxxii, 532, 44 s. : res. ; 30 cm. — (Cuneiform Texts from the Ur III Period in the Oriental Institute, ISSN 0069-3367 ; 1) ISBN 1885923074 (B.I/4059).
- HINDLEY, GEOFFREY : *A brief history of the crusades : islam and christianity in the struggle for world supremacy* / Geoffrey Hindley. — rev. paperback ed. — London : Robinson, 2003. xx, 300 s. ; 20 cm. ISBN 1841197661 (A.VII/0802).
- HIRSCH, ERNST E. : *Anılarım : Kayzer dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi* / Ernst E. Hirsch ; çev. Fatma Suphi ; yay. yönetmeni Sedat Sezgen. — 5. bs. — Ankara : TÜBİTAK, 2000. iv, 398 s. ; 20 cm. — (TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları ; 45) ISBN 9754030677 (A.VII/0627).
- Histoire de la colonisation Française.* — [Paris] : Fayard, 1991. 2 c. ; 24 cm. ISBN 2213025304 (A.VII/0767).
- Histoire du Parti Communiste de l'Union Soviétique.* — Moscou : Editions en Langues Étrangères, [1960?]. 827 s. ; 22 cm. (A.VII/1277).
- Historical and philosophical perspectives on biomedical ethics : from paternalism to autonomy?* / ed. by Andreas-Holger Maehle, Johanna Geyer-Kordesch. — Aldershot : Ashgate, 2002. xi, 159 s. ; 23 cm. — (Ashgate Studies in Applied Ethics) ISBN 0754615294 (A.VII/0845).
- Histories and memories : migrants and their history in Britain* / ed. by Kathy Burrell, Panikos Panayi. — London ; New York : Tauris Academic Studies, 2006. xv, 311 s. ; 22 cm. — (International Library of Historical Studies ; 37) ISBN 1845110420 ; ISBN 9781845110420 (A.VII/1133).
- History* / translated by Dun J. Li. — 1. ed. — Beijing : Foreign Languages Press, 1982. 189 s. ; 19 cm. — (China Handbook series) (A.VII/0870).

- The history of Sardinia* / outline by Francesco Cesare Casula. — Cagliari : Editrice Mediterranea, [19??]. 47 s. : rnk. res., hrt. ; 21 cm. (A.VII/1417).
- History of the Communist Party of the Soviet Union* / translated from the Russian ed. by Andrew Rothstein. — Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1960. 765 s. ; 22 cm. (A.VII/1276).
- HOBBSAWM, ERIC, 1917- : *Interesting times : a twentieth-century life* / Eric Hobsbawm [1917-]. — reprinted. — London : Abacus, 2005. xiv, 447 s. ; 20 cm. ISBN 034911353X (A.VII/0971).
- HOFFMANN, BIRGITT : *Waqf im Mongolischen Iran : Raşiduddins Sorge um Nachruhm und Seelenheil* / Birgitt Hoffmann. — Stuttgart : Franz Steiner, 2000. 416 s. ; 30 cm. — (Freiburger Islamstudien ; 20) ISBN 3515068961 (B.I/4099).
- HOLM, LARS : *Brev till Jacob Jonas Björnståhl om ett besök i Konstantinopel/Istanbul* / Lars Holm. — Stockholm : Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul, 1984. 102 s. : res. ; 21 cm. — (Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul. Skrifter ; 1) ISBN 918688400X (A.VII/1414).
- HOLZMAN, FRANKLYN D. : *Soviet taxation : the fiscal and monetary problems of a planned economy* / Franklyn D. Holzman. — 2. printing. — Cambridge : Harvard University Press, 1962, c1955. xix, 376 s. ; 22 cm. — (Russian Research Center Studies ; 16) (A.VII/1348).
- Hommes et richesses dans l'Empire Byzantin*. — Paris : P. Lethielleux, 1989-1991. 2 c. : res., hrt. ; 25 cm. — (Réalités Byzantines, ISSN 1147-4963 ; [1], 3) ISBN 2283604516 (A.VII/1408).
- Homo amatus : Archaeological essays in honour of Güven Arsebük = Homo amatus : Güven Arsebük için armağan yazılar* / derleyenler = ed. Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, Ahmet Boratav. — İstanbul : Ege, 2003. xxix, 352 s. : res. ; 29 cm. ISBN 9758070762 (B.I/3973).
- HONVAULT, JULIETTE : *L'Emir 'Adil Arslan (1888-1954), de l'Ottomanisme a l'Arabisme : perception et representation de soi* / haz. Juliette Honvault. — 2002. 3 c. ; 30 cm. (B.I/4098).
- HOSKINS, HALFORD L. : *The Middle East : problem area in world politics* / Halford L. Hoskins. — 1. printing. — New York : The Macmillan Company, 1954. vi, 311 s. ; 22 cm. (A.VII/0881).

- HÖLSCHER, TONIO : *The language of images in Roman art* / Tonio Hölscher ; translated by Anthony Snodgrass, Annemarie Künzl-Snodgrass ; with a foreword by Jas Elsner. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. xxxv, 151 s. ; 23 cm. ISBN 0521665698 (A.VII/0941).
- HUDSON, G. F. : *Komünizmin elli yılı : teori ve pratik 1917-1967* / G. F. Hudson ; çev. Fırat Argeşo. — Ankara : Sümerbank, 1969. v, 182 s. ; 20 cm. — (Sümerbank Kültür yayınları ; 4/108) (A.VII/1244).
- HUNG, EDWIN H.-C. : *Beyond Kuhn : scientific explanation, theory structure, incommensurability and physical necessity* / Edwin H.-C. Hung. — Aldershot : Ashgate, 2006. xv, 146 s. ; 24 cm. ISBN 0754653471 (A.VII/0844).
- HUNT, R. N. [ROBERT NIGEL] CAREW : *The theory and practice of communism : an introduction* / R. N. [Robert Nigel] Carew Hunt. — New York : The Macmillan Company, 1959. x, 286 s. ; 22 cm. (A.VII/1263).
- HURŞİT, ŞERAFETTİN : *Lozan Antlaşması'ndan günümüze Batı Trakya Türkleri eğitim tarihi* / Şerafettin Hurşit. — Gümölcine : [yayl.y.], 2006. 347 s. : res. ; 24 cm. (A.VII/1172).
- HÜLAGÜ, METİN : *Osmanlı'nın son umudu : pan-islamizm* / Metin Hülagü ; ed. Salih Gülen. — İstanbul : Yitik Hazine, 2006. 272 s. ; 23 cm. — (Yitik Hazine yayın numarası ; 05) ISBN 9750036840 (A.VII/0541).
- HÜLAGÜ, METİN : *Yaralı mareşal : Gazi Osman Paşa* / Metin Hülagü ; ed. Salih Gülen. — İstanbul : Yitik Hazine, 2006. 360 s. : res. ; 23 cm. — (Yitik Hazine yayın numarası ; 02) ISBN 9750036816 (A.VII/0542).
- al-HWARIZMI, ABU 'ABDALLAH MUHAMMAD IBN AHMAD IBN YUSUF : *Kitab Mafatih al-'Ulum* / Abu 'Abdallah Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Hwarizmi ; ed. by Gerlof van Vloten. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 7, 328 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 4) ISBN 3829890052 (A.VII/1199).
- al-HWARIZMI, ABU 'ABDALLAH MUHAMMAD IBN AHMAD IBN YUSUF : *Kitab Mafatih al-'Ulum : texts and studies* / Abu 'Abdallah Muhammad Ibn Ahmad Ibn Yusuf al-Hwarizmi ; collected and reprinted by Fuat

Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 328 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 5) ISBN 3829890060 (A.VII/1195).

"I will speak the riddles of Ancient times" : archaeological and historical studies in honor of Amihai Mazar on the occasion on his sixtieth birthday / ed. by Aren M. Maeir, Pierre de Miroschedji. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2006. 2 c. : res. ; 26 cm. ISBN 1575061031 (tk.) ; ISBN 9781575061030 (Tk) (B.I/4149).

IBN BATTÛTA, MUHAMMAD IBN 'ABD ALLAH, 1304-1369? : *Voyages : II. de la mecque aux steppes Russes et à l'Inde / Muhammad Ibn 'Abd Allah Ibn Battûta [1304-1369?]* ; traduction de l'Arabe de C. [Charles] Defremery, B. R. [Beniamino Raffaello] Sanguinetti ; introduction et notes de Stéphane Yerasimos. — Paris : La Découverte, 1982. 469 s. ; 19 cm. — (La Découverte/Poche ; 20. Littérature et Voyages) ISBN 2707126780 (A.VII/0912).

IBRAHİM, HASSAN AHMED : *Sayyid 'Abd Al-Rahman al-Mahdi : a study of neo-mahdism in the Sudan, 1899-1956 / Hassan Ahmed Ibrahim. — Leiden ; Boston : Brill, 2004. xiii, 260 s. ; 25 cm. — (Islam in Africa, ISSN 1570-3754 ; 4) ISBN 9004138544 (A.VII/1114).*

İLİCA, ALİ : *Belgelerin diliyle Ermeni tehcirinde devlet politikası / Ali İlca. — Çorum : Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, 2005. v, 158 s. ; 24 cm. (A.VII/0782).*

Imago Mvndi : the journal of the International Society for the History of Cartography 44. — London : Imago Mundi, 1992. 178 s. ; 30 cm. — (ISSN 0308-5694) ISBN 0905776178 (B.I/4167).

İMAZAWA, KOJİ : *İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'inin iki tıp nüshası üzerine bir inceleme / Koji Imazawa. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 859-896 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayırabasm. (A.VII/0675).*

İMBER, COLIN : *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650 : iktidarın yapısı / Colin Imber ; çev. Şiar Yalçın ; yay. haz. Tansel Demirel. — 1. bsk. — İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006. ix, 449 s. ; 23 cm. — (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları ;136. Tarih ; 20) ISBN 9756176334 (A.VII/0552).*

Index islamicus : a bibliography of books, articles and reviews on islam and the muslim world which were published in the year 2004 with additions from 1993-2003 / compiled and ed. by Heather Bleaney. — Leiden : Brill, 2006. xxxviii, 803 s. ; 24 cm. — (ISSN 1360-0982) (A.III/9909-2004).

Index islamicus : a bibliography of books, articles and reviews on islam and the muslim world which were published in the year 2001 with additions from 1993-2000 / compiled and ed. by G. J. Roper, C. H. Bleaney. — Leiden ; Boston : Brill, 2003. xxxviii, 823 s. ; 24 cm. (A.III/9909-2001).

INTERNATIONAL COLLOQUIUM ON TRANSLATION (2. : 2002 : İSTANBUL) : *Interdisciplinarite en traduction : actes du IIe international sur la traduction organisé par l'Université Technique de Yıldız = Interdisciplinarity on translation : proceedings of the IInd international colloquium on translation organised by Yıldız Technical University*. — İstanbul : Isis, 2006. 2 c. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 43) ISBN 9754283192 (tk.) (A.VII/1147).

INTERNATIONAL CONGRESS ON ISLAMIC CIVILISATION IN THE BALKANS (3. : 2006 : BUCHAREST) : *Balkanlarda Osmanlı medeniyeti, 1-5 Kasım 2006 = Ottoman civilization in the Balkans, 1-5 November 2006*. — [İstanbul] : [Research Centre for Islamic History, Art and Culture], 2006. 31 s. : res. ; 27 cm. (B.I/4151).

INTERNATIONAL CONGRESS ON ISLAMIC CIVILISATION IN THE BALKANS (3. : 2006 : BUCHAREST) : *Third international congress on islamic civilisation in the Balkans, 1-5 November 2006, Bucharest, Romania : abstracts*. — İstanbul : Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2006. 95 s. ; 21 cm. (A.VII/1308).

INTERNATIONAL CONGRESS ON ISLAMIC CIVILISATION IN THE BALKANS (3. : 2006 : BUCHAREST) : *Third international congress on islamic civilisation in the Balkans, 1-5 November 2006, Bucharest, Romania : program & list of participants*. — İstanbul : Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2006. 52 s. ; 21 cm. (A.VII/1307).

INTERNATIONAL COUNCIL OF ARCHAEOZOOLOGY (9. : 2002 : DURHAM) : *Equids in time and space : papers in honour of Véra Eisenmann : proceedings of the 9th conference of the international council of archaeozoology, August 2002, Durham* /ed. by Marjan

Mashkour. — Oxford : Oxbow Books, 2006. viii, 240 s. : res. ; 30 cm. ISBN 1842171259 ; ISBN 9781842171254 (B.I/4063).

INTERNATIONAL COUNCIL OF ARCHAEOZOOLOGY (9. : 2002 : DURHAM) : *First steps of animal domestication : new archaeozoological approaches : proceedings of the 9th conference of the international council of archaeozoology, August 2002, Durham* / ed. by J.-D. Vigne, J. Peters, D. Helmer. — Oxford : Oxbow Books, 2005. viii, 176 s. ; 30 cm. ISBN 1842171216 (B.I/4062).

[*International symposium*] *aspects of spiritual life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages, [October 17-20, 2004, Iași]* / ed. by Victor Cojocaru, Victor Spinei. — Iași : Trinitas, 2004. 399 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9737834046 (A.VII/1455).

International terrorism : the darkening horizon : Jerusalem conference on international terrorism, July 2-5, 1979. — Jerusalem : The Jonathan Institute, 1979. 54 s. ; 22 cm. (A.VII/1063).

International terrorism : the Soviet connection : Jerusalem conference on international terrorism, July 2-5, 1979. — Jerusalem : The Jonathan Institute, [1979?]. 47 s. ; 22 cm. (A.VII/1061).

INTERNATIONALES SOMMERSEMINAR IN ANTIKER RECHTSGESCHICHTE : "*Imperium und Provinzen*" (zentrale und regionen) : *Internationales Sommerseminar in Antiker Rechtsgeschichte, 30. April-04. Mai 2005, Sarajevo* / Internationales Sommerseminar in Antiker Rechtsgeschichte ; hrsg. von Gerhard Thür, Zdravko Lucic. — Sarajevo : Pravni Fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006. 232 s. ; 25 cm. ISBN 9958627450 (A.VII/1174).

Iranistik in Europa : Gestern, Heute, Morgen / hrsg. von Heiner Eichner, Bert G. Fragner, Velizar Sadovski, Rüdiger Schmitt ; unter redaktioneller von Hannes Hofmann, Vera Giesen. — Wien : Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006. 359 s. ; 23 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte ; 739. bd. Veröffentlichungen zur Iranistik ; 34) ISBN 3700136013 (A.VII/1139).

IRMAK, SADİ : *Atatürk : etki ve yankıları* / Sadi Irmak. — İstanbul : Pamukbank, 1981. 153 s. ; 27 cm. (B/8970-1).

IRMAK, SADİ : *Atatürk : yaşamı ve eseri* / Sadi Irmak. — İstanbul : Pamukbank, 1981. 219 s. ; 27 cm. (B/8970-2).

- IRVINE, WILLIAM, 1840-1911 : *Later Mughals* / William Irvine [1840-1911] ; ed. and augmented with the history of Nadir Shah's invasion by Jadunath Sarkar. — New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1996. xxxii, 432, 392 s. ; 23 cm. ISBN 8121507464 (A.VII/0963).
- Islamic art in the 19th century : tradition, innovation and eclecticism* / ed. by Doris Behrens-Abouseif, Stephen Vernoit. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. x, 446 s. : res. ; 24 cm. — (Islamic History and Civilization. Studies and Texts, ISSN 0929-2403 ; 60) ISBN 9004144420 (A.VII/1094).
- ISMAY, LORD : *NATO : ilk beş sene 1949-1954* / Ismay [Lord] ; çev. Suat Bilge. — Ankara : [yayl.y.], 1956. xi, 279 s. ; 27 cm. (B/4551).
- ISRAEL MINISTRY FOR FOREIGN AFFAIRS. INFORMATION DIVISION: *The USSR and Arab belligerency* / Israel Ministry for Foreign Affairs. Information Division. — Jerusalem : Ministry for Foreign Affairs, Information Division, 1967. 87 s. : res. ; 23 cm. (A.VII/1064).
- THE ISRAEL MUSEUM : *The Israel Museum, Jerusalem* / The Israel Museum. — Jerusalem ; New York : The Israel Museum ; Harry N. Abrams, 2005. 319 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 0810992175 (B.I/4153).
- ISTEPANYAN, TORKOM : *Hepimize bir bayrak : hatırat-inceleme* / Torkom Istepanyan. — İstanbul : Tarla, 1967. 140 s. ; 22 cm. — (Tarla yayınları ; 9) (A.VII/0525).
- Istorie și diplomatie în relațiile internaționale : omagiu istoricului Tahsin Gemil* / coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Tighilui. — Constanta : Ovidius University Press, 2003. 460 s. ; 25 cm. ISBN 9736141586 (A.VI/8111).
- IŞIK, HASAN ESAT : *Discours de S. E. Monsieur Hasan Esat Işık Ministre des Affaires Etrangères de Turquie, au cours du débat général de la XXème Session de l'Assemblée Générale des Nations-Unies, 30 Septembre 1965, New York* / Hasan Esat Işık. — [y.y.] : [yayl.y.], 1965. 19 s. ; 24 cm. (A.VII/1364).
- ITALIA JUDAICA (6. : 1995 : TEL AVIV) : *Italia Judaica : gli ebrei nello stato pontificio fino al Ghetto (1555) : atti del VI convegno internazionale, 18-22 Giugno 1995, Tel Aviv*. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, 1998. 307 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi ; 47) ISBN 8871251482 (A.VII/1440).

- ITALIA JUDAICA (5. : 1992 : PALERMO) : *Italia Judaica : gli ebrei in Sicilia sino all'espulsione del 1492 : atti del V convegno internazionale, 15-19 Giugno 1992, Palermo.* — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, 1995. 500 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi ; 32) ISBN 8871251024 (A.VII/1439).
- ITALIA JUDAICA (4. : 1989 : SIENA) : *Italia Judaica : gli ebrei nell'Italia unita 1870-1945 : atti del IV convegno internazionale, 12-16 Giugno 1989, Siena.* — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, 1993. 563 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi ; 26) ISBN 8871250591 (A.VII/1438).
- IZRE'EL, SHLOMO : *Literary old Babylonian / Shlomo Izre'el, Eran Cohen.* — Muenchen : Lincom Europa, 2004. x, 119 s. ; 21 cm. ISBN 3895867381 (A.VII/1182).
- İBNÜ'L-ARABÎ, [MUHYİDDİN], 1165-1240 : *Fusûsu'l-Hikem / [Muhyiddin] İbnü'l-Arabî [1165-1240] ; çev. ve şerh Ekrem Demirli.* — 1. bs. — İstanbul : Kabcacı, 2006. 536 s. ; 25 cm. ISBN 9759970724 (A.VII/0744).
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : *Mısır'da Türkler ve kültürel mirasları : Mehmed Ali Paşa'dan günümüze basılı Türk kültürü bibliyografyası ve bir değerlendirme / Ekmeleddin İhsanoğlu.* — İstanbul : İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006. xxxiii, 657 s. ; 25 cm. — (Mısır'da Tarih ve Kültür serisi ; 3) ISBN 9290631589 (A.VII/0706).
- İkinci İnönü Muharebesi.* — 1/75.000. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. ; 142x246 cm. (H/0285).
- İletişim şûrası, 20-21 Şubat 2003.* — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2003. 695 s. ; 24 cm. ISBN 9751933668 (A.VII/1446).
- The image of the Turk in Europe from the declaration of the Republic in 1923 to the 1990s : proceedings of the workshop held on 5-6 March 1999, CECES, Boğaziçi University / ed. by Nedret Kuran Burçoğlu.* — 1. printing. — İstanbul : Isis, 2000. 433 s. ; 24 cm. ISBN 9754281742 (A.VI/3681).
- İNALCIK, HALİL : *İstanbul ve feth-i an / Halil İncalcık, M. Tayyib Gökbilgin.* — Tahran : Dünyad-i Dairet'ul-Maarif-i İslami, 1373. 201 s. ; 22 cm. (A.VII/0925).

- İNALCIK, HALİL : *Şâir ve patron : patrimonyal devlet ve sanat üzerinde sosyolojik bir inceleme* / Halil İncılık. — 1. bs. — Ankara : Doğu Batı Yayınları, 2003. 90 s. ; 21 cm. — (Doğu Batı Yayınları ; 5) ISBN 9758717049 (A.VI/5177).
- İNAN, JALE : *Perge'nin Roma devri heykeltraşlığı* / Jale İnan ; yay. haz. Nezh Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2000-2003. 2 c. : res. ; 31 cm. ISBN 9756899875 (B.I/1840).
- İNÖNÜ, İSMET, 1884-1973 : *Baba İnönü'den Ömer İnönü'ye mektuplar* / İsmet İnönü [1884-1973]. — 1. bs. — Ankara : Bilgi, 2006. 223, [32] s. : res. ; 20 cm. ISBN 9752201652 (A.VII/1010).
- İNÖNÜ, İSMET, 1884-1973 : *Hatıralar* / İsmet İnönü [1884-1973] ; yay. haz. Sabahattin Selek. — 1. bs. — Ankara : Bilgi, 2006. 631, [47] s. : res. ; 24 cm. ISBN 9752201776 (A.VII/1021).
- İnsanlığa karşı suçlar* / haz. Sevin Elekdağ. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi. İnsanlığa Karşı Suçlar Araştırma Enstitüsü, 2006. 23 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1039).
- İslâm ansiklopedisi : Türkiye Diyanet Vakfı* / başkan M. Âkif Aydın ; yönetim kurulu İbrahim Kâfi Dönmez... [ve başk.]. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- c. ; 29 cm. ISBN 9753894279 (tk.) ; ISBN 9753894589 (31.c.) (B.I/1070-31).
- İslam bilim tarihi I : astronomi* / ed. Rüşdi Raşid ; çev. Habip Türker, Cemile İpar . — İstanbul : Litera, 2006. 415 s. ; 24 cm. — (Litera ; 27. İnceleme-Araştırma ; 03) ISBN 9756329289 (A.VII/0545).
- İslam Koruma Partisi program ve tüzüğü*. — İstanbul : İslam Koruma Partisi, 1946. [10] s. ; 21 cm. (A.VII/0644).
- İSMAİL, SABAHATTİN : *Atatürk döneminde Türkiye Kıbrıs ilişkileri* / Sabahattin İsmail, Ergin Birinci. — 1. bsk. — Lefkoşa : K.K.T.C. Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı, 1989. 309 s. ; 19 cm. — (Kültür dizisi ; 14. Kitap) ISBN 9757639204 (A.VI/3512).
- İsrail-Filistin* / haz. Serhat Erkmén. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 32 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1033).
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı harita kataloğu*. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1992-2004. 4 c. ; 28 cm. ISBN 9757580104 (B.I/1385).

İstanbul - Rumeli Ciheti haritaları I / haz. İrfan Dağdelen. — İstanbul : Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005. vii, 73 pl. : rnk. ; 42x68 cm. ISBN 9756582650 (tk.) ; ISBN 975658679 (1.c.) (C/0682-1).

İstanbul - Rumeli Ciheti Haritaları II / haz. İrfan Dağdelen. — İstanbul : Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005. vii, 73 pl. : rnk. ; 42x68 cm. ISBN 9756582650 (tk.) ; ISBN 9756582669 (2.c.) (C/0682-2).

İşçi Partisi : tüzük ve millî hükümet programı önerisi. — Ankara : İşçi Partisi, 2006. 29 s. ; 26 cm. (B.I/4148).

İŞİPEK, ALİ RIZA : 1770 Çeşme Deniz Savaşı : 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşları / Ali Rıza İşipek, Oğuz Aydemir. — İstanbul : Denizler Kitabevi, 2006. 304 s. : rnk. res. ; 32 cm. ISBN 9750005147 (B.I/3977).

İzahlı, gerekçeli, anabelgeli ve maddelere göre tasnifli bütün tutanakları ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası / [haz.] Kâzım Öztürk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1966. 3 c. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları) (A.II/8422).

İzmir yollarında : Atatürk'ün Batı Anadolu gezisi, 14 Ocak 1923-20 Şubat 1923 / yay. haz. Mehmet Önder. — 1. bsk. — [İstanbul] : Türkiye İş Bankası, 1989. 108 s. : res., hrt. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Genel yayın no ; 298. Atatürk dizisi ; 28) ISBN 9754580162 (A.V/2346).

JACKSON, DANNY P. : Gilgamiş Destanı / Danny P. Jackson, Robert D. Biggs, James G. Keenan, Thom Kapheim ; yay. haz. Selen Y. Kölay, Mehtap Çayırılı. — Ankara : Arkadaş Yayınevi, 2005. lxii, 94 s. : res. ; 22 cm. ISBN 9755094407 (A.VII/0587).

JAMES, SIMON : The excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and the French Academy of inscriptions and letters 1928 to 1937 : final report VII : the arms and armour and other military equipment / Simon James. — London : The British Museum Press, 2004. xxxii, 304 s. : res. ; 30 cm. ISBN 0714122483 (B.I/4068).

JANSSENS, JULES : Ibn Sina and his influence on the Arabic and Latin world / Jules Janssens. — Hampshire : Ashgate Variorum, 2006. xii, 304 s. ; 23 cm. — (Variorum Collected Studies series ; CS843) ISBN 086078987X (A.VII/0837).

- JAKES, R. KEVIN : *Authority, conflict and the transmission of diversity in medieval islamic law* / R. Kevin Jakes. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xvii, 299 s. ; 24 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130 ; 26) ISBN 9004147454 (A.VII/1096).
- JARDINE, LISA : *Rönesans sanatı ve siyaset* / Lisa Jardine, Jerry Brotton ; yay. haz. Zeynep Yelçe. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2006. 245 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 116. Tarih ve Coğrafya dizisi ; 44) ISBN 9758704575 (A.VII/1008).
- JAYYUSI, SALMA KHADRA : *The legacy of muslim Spain* / Salma Khadra Jayyusi. — Leiden ; Boston ; Koln : Brill, [1994?]. 2 c. ; 24 cm. — (Brill's Scholars' List) ISBN 9004119450 (tk.) (A.VII/1124).
- JEFFERSON, THOMAS, 1743-1826 : *The political writings of Thomas Jefferson : representative selections* / Thomas Jefferson [1743-1826] ; ed. with an introduction by Edward Dumbauld. — New York : The Liberal Arts Press, 1955. xlii, 204 s. ; 19 cm. (A.VII/1230).
- JEFFREYS, ELIZABETH : *Byzantine style, religion and civilization : in honour of Sir Steven Runciman* / Elizabeth Jeffreys. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. lv, 436 s. : res. ; 25 cm. ISBN 0521834457 ; ISBN 9780521834452 (A.VII/0945).
- JEREZ LINDE, JOSÉ MANUEL : *La terra sigillata Italica del Museo Nacional de Arte Romano de Mérida* / José Manuel Jerez Linde. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2002. 174 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 29) (A.VII/1177).
- JOHNSON, PAUL : *The seven deadly sins of terrorism : Jerusalem conference on international terrorism, July 2-5, 1979* / Paul Johnson. — Jerusalem : The Jonathan Institute, 1979. 16 s. ; 22 cm. (A.VII/1062).
- JONES, A. H. M. [ARNOLD HUGH MARTIN], 1904-1970 : *Histoire de l'abyssinie : des origines a nos jours* / A. H. M. [Arnold Hugh Martin] Jones [1904-1970], E. [Elizabeth] Monroe. — Paris : Payot, 1955. 247 s. ; 23 cm. (A.VII/0896).
- JOURNÉES DE L'ORIENT (3. : 2002 : BORDEAUX) : *D'un orient l'autre : actes des troisièmes journées de l'orient, 2-4 Octobre 2002, Bordeaux* / éd. par Jean-Louis Bacqué-Grammont, Angel Pino, Samaha Khoury. — Paris ; Louvain : Peeters, 2005. vi, 606 s. ; 24 cm. — (Cahiers de la Société Asiatique. Nouvelle série ; 4) ISBN 9042915374 (Peeters Leuven) ; ISBN 287723827X (Peeters France) (A.VII/1128).

JOUVENEL, BERTRAND DE, 1903- : *Le réveil de l'Europe* / Bertrand de Jouvenel [1903-]. — 2. éd. — Paris : Gallimard, 1938. 286 s. ; 23 cm. (A.VII/1254).

Jüldızı jangan gülama. Akademik Manaş Kozıbaev turalı estelik kitabı. — Almatı : Atamūra, 2003. 288 s. ; 22 cm. ISBN 9965056765 (A.VII/0653).

Kafkasya ve Orta Asya : bağımsızlıktan sonra geçmiş ve gelecek konferansı (25-27 Mayıs 1995-Ankara). — Ankara : Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, 1996. 223 s. ; 24 cm. — (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı yayınları ; 30) ISBN 9757307297 (A.VI/3583).

KAHYA, ESİN : *Did the Ottoman physicians make any contributions to the medical science in the Ottoman Empire in the fourteenth century : at the flourishing period of the Empire* / Esin Kahya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 155-166 ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırması. (A.VII/0789).

KAHYA, ESİN : *İbn Sina'nın mineroloji çalışmaları* / Esin Kahya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 801-824 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayırması. (A.VII/0679).

KALAFAT, YAŞAR : *Anadolu Türk halk sufizmi : Zazalar Kırmançlar ve Türkmenler : Erzurum ziyaret yerlerinin tasnifi ve halk bilimi itibarıyla önemi* / Yaşar Kalafat. — İstanbul : Avrasya Bir Vakfı, 1997. 108 s. ; 20 cm. — (Avrasya Bir Vakfı yayınları ; 3) (A.VII/0694).

KALAFAT, YAŞAR : *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen halk inançları* / Yaşar Kalafat. — Ankara : Bayır Bucak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1996. 121, [7] s. : rnk. res. ; 20 cm. — (Kültür serisi yayın no ; 1) ISBN 9759615703 (A.VII/0722).

Kalkınan Türkiye. — Ankara : Demokrat Parti, 1954. xv, 205 s. ; 20 cm. (A.VII/0636).

KAMALI, MOHAMMAD HASHIM : *Principles of islamic jurisprudence* / Mohammad Hashim Kamali. — rev. ed. — Cambridge : Islamic Texts Society, 1991. 417 s. ; 24 cm. ISBN 0946621241 (A.VII/0918).

KANATLI, ŞÜKRÜ : *Irak Muharebelerinde 3ncü piyade alayı hatıraları* / Şükrü Kanatlı ; yay. haz. Fatma İlhan. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı, 2006. vi, 91 s. : pl. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2006/36) ISBN 975409358X (A.VII/0528).

- KANDEMİR : *Cumhuriyet devrinde siyasî cinayetler* / Kandemir. — İstanbul : Ekicigil, 1955. 125 s. ; 16 cm. — (Ekicigil Tarih yayınları ; 4) (A.II/3784).
- KANDEMİR, [FERİDUN] : *İzmir Suikastinin iç yüzü* / [Feridun] Kandemir. — İstanbul : Ekicigil, 1955. 123 s. ; 16 cm. — (Ekicigil Tarih yayınları ; 1) (A.II/3782-1).
- Kant and law* / ed. by B. Sharon Byrd, Joachim Hruschka. — Aldershot : Ashgate, 2005. xxix, 571 s. ; 25 cm. — (Philosophers and Law) ISBN 0754623378 (A.VII/0847).
- KANTARCI, HAKAN : *Kısaçtaki bölge Kafkasya* / Hakan Kantarcı ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006. 256 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 187. Araştırma-İnceleme dizisi ; 145) ISBN 9752550851 (A.VII/0605).
- KARA, İSMAİL : *Hanya/Girit Mevlevîhânesi : Şeyh Ailesi - müştemilâtı - vakfiyesi - mübadelesi* / İsmail Kara. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2006. 190 s. : res. ; 24 cm. — (Dergâh yayınları ; 326. Tarih dizisi ; 26) ISBN 975995043X (A.VII/0739).
- KARABEKİR, KÂZIM, 1882-1948 : *Erzincan ve Erzurum'un kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve ötesi* / Kâzım Karabekir [1882-1948]. — Erzurum : Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı, 1990. ix, 526 s. ; 19 cm. — (Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı ; 1) ISBN 9755120726 (A.V/3790).
- KARACA, ZAFER : *İstanbul'da Osmanlı dönemi Rum kiliseleri* / Zafer Karaca ; kitap ed. Aslıhan Dinç. — 4. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006. 406 s. ; 21 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 556. Sanat ; 7) ISBN 9753630824 (A.VII/0932).
- KARADENİZ, HASAN BASRÎ : *Atçekenlik ve Atçeken Oymakları (1500-1643)* / haz. Hasan Basri Karadeniz. — 1995. vi, 334, [7] y. : hrt. ; 29 cm. (B.I/4048).
- KARADENİZ, HASAN BASRÎ : *Sultaniye (Karapınar)'nin kuruluşu, ilk sakinleri ve vakıfları (1560-1585)* / haz. Hasan Basri Karadeniz. — 1998. v, 170 y. ; 29 y. (B.I/4011).

KARAKIŞLA, YAVUZ SELİM : *Women, war and work in the Ottoman Empire : society for the employment of Ottoman muslim women (1916-1923)* / Yavuz Selim Karakışla ; ed. Lorans Tanatar Baruh. — 1. ed. — İstanbul : Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2005. 199 s. ; 24 cm. ISBN 9759812568 (A.VII/0985).

KARAKUŞ, ERDOĞAN : *İkinci Dünya Savaşı öncesi İngiliz belgelerinde Türk-İngiliz ilişkileri (1938-1939)* / Erdoğan Karakuş ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006. 464 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 180. Araştırma-İnceleme dizisi ; 140) ISBN 9752550762 (A.VII/0537).

KARAOŞMANOĞLU, ALİ L. : *Les actions militaires coercitives et non coercitives des nations unies* / Ali L. Karaosmanoğlu ; préface de Georges Perrin. — Genève : Librairie Droz, 1970. 320 s. ; 23 cm. — (Travaux de Droit, d'Économie, de Sociologie et de Sciences Politiques ; 82) (A.VII/0873).

KARAOŞMANOĞLU, ALİ L. : *The United Nations force in Cyprus : a functional analysis in terms of the conflict theory* / Ali L. Karaosmanoğlu. — [y.y.] : [yayl.y.], 1972. 38-57 ss. ; 24 cm. Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı'ndan ayırbasım. (A.VII/1355).

KARDELJ, EDVARD : *Democracy and socialism* / Edvard Kardelj ; translated by Margot Milosavljevic, Boško Milosavljevic. — 2. impression. — London : The Summerfield Press, 1979. 244 s. ; 22 cm. (A.VII/1265).

Karlar altında nevbahar : Lüsyen Tarhan'ın hatıraları / haz. İhsan Sâfi ; yay. haz. Yasemin Çiçek. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2006. 244 s. ; 20 cm. — (Dergâh yayınları ; 321. Türk Edebiyatı-Hatırat ; 6) ISBN 9759950316 (A.VII/0761).

KARPAT, KEMAL H. : *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma* / Kemal H. Karpat ; çev. Dilek Özdemir ; yay. haz. Kudret Emiroğlu. — 1. bsk. — Ankara : İmge Kitabevi, 2006. 615 s. ; 20 cm. ISBN 9755334254 (A.VII/0547).

KAŞGARLI, MEHLİKA AKTOK : *Mardin ve yöresi halkından Türko-Semitler* / Mehlika Aktok Kaşgarlı. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1991. 68 s. : rnk. res. ; 20 cm. — (Erciyes Üniversitesi yayınları ; 18) ISBN 9757598283 (A.VII/1312).

- Kauseis sten epokhe tu khalku kai ten proime epokhe tu sideru, 29 Apriliu-2 Maiu 1999, Rodos. Praktika tu symposiu / epimeleia Nikolaos Khr. Stampolides. — Athena : [yayl.y.], 2001. 429 s. : res., pl. ; 29 cm. ISBN 9608697808 (B.I/4155).*
- KAVUKÇUOĞLU, DENİZ : *"Bir yolculuk öyküsü" : İstanbul Kitap Fuarı'nın yirmibeş yılı / Deniz Kavukçuoğlu. — İstanbul : TÜYAP, 2006. 303 s. : res. ; 30 cm. ISBN 9759760428 (B.I/4140).*
- KAVUNCU, ORHAN : *Türk dünyası : iki yüzyılın arasında / Orhan Kavuncu. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2005. 155 s. ; 20 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 16) ISBN 9757739154 (A.VII/0662).*
- KAYA, ERDOĞAN : *Türkiye'nin Avrupa Birliği ile bütünleşmesi sürecinde sosyal bilgiler dersinin işlevselliği / Erdoğan Kaya. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2006. xviii, 335 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi yayınları ; 1710. Eğitim Fakültesi yayınları ; 100) ISBN 9750604148 (A.VII/1207).*
- KAYA, MEHMET ALİ : *Roma İmparatorluğu'nu yöneten Suriyeli kadınlar / Mehmet Ali Kaya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 63-82 ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayrışım. (A.VII/0793).*
- KAYA, MEHMET ORHAN : *Türkiye'de 1950-1960 dönemi iktidar-muhalefet ilişkileri / haz. Mehmet Orhan Kaya. — 1997. viii, 262 y. ; 30 cm. (B.I/4024).*
- KAYA, SELİM : *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah dönemi Selçuklu tarihi (1192-1211) / Selim Kaya. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xxxvii, 241 s. : res., 1 katl. hrt. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XIX. Dizi-Sa. 20) ISBN 9751618673 (A.VII/1047).*
- KAYGUSUZ, BEZMÎ NUSRET : *Şeyh Bedreddin Simavenî / Bezmi Nusret Kaygusuz. — İzmir : İhsan Gümüşayak Matbaası, 1957. 202 s. ; 24 cm. (A.VII/1339).*
- KAZANCIGİL, RATİP : *Edirne'nin eğitim tarihi : ilk-orta öğretim 1361-2005 / Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar. — 1. bsk. — Edirne : Edirne Valiliği, 2006. 391 s. ; 30 cm. — (Edirne Valiliği yayınları ; 26) ISBN 9755855793 (B.I/4002).*
- KAZGAN, HAYDAR : *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası / Haydar Kazgan, Murat Öztürk, Murat Koraltürk. — İstanbul : Creative Yayıncılık, 2000. 291 s. : rnk. res. ; 31 cm. ISBN 9757104361 (B.I/3990).*

- KEATING, SANDRA TOENIES : *Defending the 'people of truth' in the early islamic period : the christian apologies of Abu Ra'itah* / Sandra Toenies Keating. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. vii, 378 s. ; 25 cm. — (The History of Christian-Muslim Relations, ISSN 1570-7350 ; 4) ISBN 9004148019 ; ISBN 9789004148017 (A.VII/1088).
- KEKİLBAEV, A. : *Abai (1845-1904) = Abai (1845-1904) = Abai (1845-1904)* / A. Kekilbaev, N. Polonskaya. — Almatı : Oner, 1994. 229 s. : res. (çoğu rnk.) ; 25 cm. (A.VII/0931).
- Kemalist Gençlik Partisi program ve tüzük.* — İstanbul : Kemalist Gençlik Partisi Genel Başkanlığı, 1961. 16 s. ; 21 cm. (A.VII/0642).
- Kemalist Parti : Ülkü programı.* — [y.y.] : Kemalist Parti, [19??]. 14 s. ; 21 cm. (A.VII/0639).
- KENNAN, GEORGE F. [FROST], 1904-2005 : *American diplomacy : 1900-1950* / George F. [Frost] Kennan [1904-2005]. — 2. printing. — New York : A Mentor Book, 1953. 144 s. ; 18 cm. (A.VII/1220).
- KENNEDY, JOHN F. [FITZGERALD], 1917-1963 : *The burden and the glory : the hopes and purposes of President Kennedy's second and third years in office as revealed in his public statements and addresses* / John F. [Fitzgerald] Kennedy [1917-1963] ; ed. by Allan Nevins ; foreword by Lyndon B. Johnson. — New York : Harper & Row, 1964. xvii, 293 s. ; 22 cm. (A.VII/1266).
- KERR, STANLEY E. : *The Lions of Marash : personal experiences with American Near East relief 1919-1922* / Stanley E. Kerr. — Albany : State University of New York Press, 1973. 1 CD-ROM. (CD/0121).
- KERR, STANLEY E. [ELPHINSTONE] : *The lions of Marash : personal experiences with American Near East relief, 1919-1922* / Stanley E. [Elphinstone] Kerr. — 1. ed. — Albany : State University of New York Press, 1973. xxv, 318 s. ; 24 cm. ISBN 0873952006 (A.VII/1026).
- KESKİNER, ARİF : *Elbette çiçek* / Arif Keskiner. — 1. bsk. — İstanbul : Doğan Kitap, 2006. 348 s. ; 23 cm. ISBN 9752934889 (A.VII/1007).
- KESKİNER, CAHİDE : *Minyatür sanatında doğa çizim ve boyama teknikleri* / Cahide Keskiner. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004. 92 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3001. Sanat Eserleri dizisi ; 444) ISBN 9751731232 (B.I/4122).

- Kıbrıs sorunu ve Türkiye-AB ilişkilerinde Kıbrıs engeli* / haz. Sema Sezer. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 30 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1032).
- KILIÇ, MEHMET : *Dünyadaki Türkmenler* / Mehmet Kılıç. — Bursa : [yayl.y.], 1997. iv, 272 s. ; 24 cm. (A.VII/0685).
- KILIÇ, MEHMET : *Tarihin yapraklarında Türkmenler* / Mehmet Kılıç. — Bursa : [yayl.y.], 1998. 138 s. ; 24 cm. (A.V/9684).
- KILIÇ, MEHMET : *Türkmen folklori : Türkçe açıklamalı Türkmen atasözleri* / Mehmet Kılıç. — Bursa : [yayl.y.], 1996. iii, 150 s. ; 24 cm. (A.VII/0619).
- KILINÇ, UĞUR : *Türkiye-Avrupa Toplulukları ilişkileri : ekonomik, sosyal, siyasî ve idarî yönden : 1983-1988* / Uğur Kılınç. — Ankara : Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1990. xvi, 181 s. ; 23 cm. — (TOBB yayın no Genel ; 148. Ar-Ge ; 60. Lisans Üstü serisi ; 3) ISBN 9755120459 (A.VII/1070).
- Kırım Savaşı'nın 150. yılı = 150th Anniversary of the Crimean War* / proje koordinatörü = project coordinator Bahattin Öztuncay ; çev. = translations Ayşen Anadol ; fotoğraflar = photographs Hadiye Cangökçe. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi = Sadberk Hanım Museum, 2006. 195 s. : rnk. res. ; 26 cm. ISBN 9756959177 (B.I/4169).
- KİLİ, SUNA : *Kemalism* / Suna Kili. — İstanbul : Menteş Matbaası, 1969. 239 s. ; 24 cm. (A.III/3504).
- KİLİ, SUNA : *Turkish constitutional developments and assembly debates on the constitutions of 1924 and 1961* / Suna Kili. — İstanbul : Robert College Research Center, 1971. 209 s. ; 24 cm. (A.III/9327).
- Kilis'li Abdullah Serbest Tazebay divanı : metin-inceleme* / haz. Abdullah Şahin ; yay. Uygur Tazebay. — Ankara : [yayl.y.], 1999. vii, 268, yak. 50 s. ; 28 cm. (B.I/3998).
- KING, JONATHAN, 1942- : *Gallipoli : untold stories from war correspondent Charles Bean and front-line Anzacs : a 90th anniversary tribute* / Jonathan King [1942-], Michael Bowers. — 1. published. — Milsons Point : Doubleday, 2005. xii, 324 s. : res. ; 26 cm. ISBN 1863254714 (B.I/4116).
- KINROSS, [JOHN PATRICK DOUGLAS BALFOUR], BARON, 1904-1976 : *The Ottoman centuries : the rise and fall of the Turkish Empire* / [John

Patrick Douglas Balfour] Kinross [Baron, 1904-1976]. — New York : Morrow Quill Paperbacks, 1977. 638 s. : res. ; 24 cm. ISBN 0688080936 (A.V/1277).

KISSINGER, HENRY A., 1923- : *Nuclear weapons and foreign policy* / Henry A. Kissinger [1923-] ; new foreword by Gordon Dean. — 1. printing. — Garden City : Doubleday Anchor Books, 1958. xi, 259 s. ; 18 cm. (A.VII/0861).

al-Kitab al-Mukhtasar fi Hisab al-Jabr Wa-l-Muqabala by Muhammad Ibn Musa al-Khwarizmi : western translations and adaptations : texts and studies / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2006. vi, 418 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 40) ISBN 3829890494 (A.VII/1200).

KİTAPÇI, ZEKERİYA : *Orta Asyada islâmiyetin yayılışı ve Türkler* / Zekeriya Kitapçı. — 3. bsk. — Konya : [yayl.y.], 1994. xxi, 366 s. ; 24 cm. ISBN 9754480125 (A.VII/0709).

KITCHING, GAVIN : *Wittgenstein and society : essays in conceptual puzzlement* / Gavin Kitching. — Aldershot : Ashgate, 2003. 230 s. ; 24 cm. ISBN 075463342X (A.VII/0851).

KİTSİKİS, DİMİTRİ : *Yunan propagandası* / Dimitri Kitsikis. — İstanbul : Meydan Neşriyat, [19??]. 381 s. ; 21 cm. (A.III/1959).

Klasik dönem ilaç hazırlama yöntemleri ve terkipleri / haz. Nil Sarı, Ramazan Tuğ, Ahmet Zeki İzgöer, Mehmet Yahya Okutan. — İstanbul : Novartis, 2003. xv, 136 s. ; 30 cm. ISBN 9752883168 (B.I/4044).

Kleinere Griechische sammlungen : supplementum 3, 2 : neufunde aus Griechenland und der Westlichen Türkei / bearbeitet von Ingo Pini. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2004. 2 c. : res. ; 26 cm. — (Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel ; bd. V. Supplementum ; 3,1-3,2) ISBN 3805333544 (B.I/3085-V,3,2).

Kleinere Griechische sammlungen : supplementum 3, 1 : neufunde aus Griechenland und der Westlichen Türkei / bearbeitet von Ingo Pini. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2004. 2 c. : res. ; 26 cm. — (Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel ; bd. V. Supplementum ; 3,1-3,2) ISBN 3805333544 (B.I/3085-V,3,1).

- KNUTSEN, TORBJORN L. : *Uluslararası ilişkiler teorisi tarihi* / Torbjorn L. Knutsen ; Türkçesi Mehmet Özay. — 1. bsk. — İstanbul : Açılım Kitap, 2006. 440 s. ; 23 cm. — (Açılım Kitap ; 15. Bilim Felsefesi ; 3) ISBN 9753522258 (A.VII/0738).
- KNYSH, ALEXANDER : *Islamic mysticism : a short history* / Alexander Knysh. — Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 2000. xii, 358 s. ; 25 cm. — (Themes in Islamic Studies, ISSN 1389-823X ; 1) ISBN 9004107177 (A.VII/1092).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Alman kapanı : Almanya'nın nasıl sömürgesi ve eyaleti yapılacaktık? : 1883-1918* / Süleyman Kocabaş. — 3. bsk. — İstanbul : Vatan, 2005. 109 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 30. Tarihte Türkiye Üzerine Emeller serisi ; 9) ISBN 9757526282 (A.VII/1390).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Atatürk ve inkılaplar dönemi 1923-1938* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 2006. 541 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 38. T.C. Devleti Tarihi serisi ; 2) ISBN 9757526355 (A.VII/1392).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *1915 Çanakkale Savaşları ve Türk-Dünya tarihindeki yeri* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 2005. 171, [18] s. : res., hrt. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 36. Çeşitli Tarih Konuları serisi ; 12) ISBN 9757526347 (A.VII/1397).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Geçmişten günümüze garip tarihimiz* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 2006. 174 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 39. Çeşitli Tarih Konuları serisi ; 14) ISBN 9757526363 (A.VII/1386).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Misyonerlik ve misyonerler* / Süleyman Kocabaş. — 2. bsk. — İstanbul : Vatan, 2006. 207 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 29. Türkiye'de Gizli Tarih serisi ; 3) ISBN 9757526274 (A.VII/1394).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Niçin mağlup olduk?* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 2005. 278 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 35. Çeşitli Tarih Konuları serisi ; 11) ISBN 9757526339 (A.VII/1395).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *31 Mart Olayı'nın iç yüzü : II. Abdülhamid nasıl devrildi?* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 2005. 160 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 37. Çeşitli Tarih Konuları serisi ; 13) ISBN 9757526320 (A.VII/1396).

- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Tarihte âdil Türk idaresi* / Süleyman Kocabaş. — 3. bsk. — İstanbul : Vatan, 2005. 271 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 13. Çeşitli Tarih Konuları serisi ; 4) ISBN 975752610X (A.VII/1398).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Türkiye’de demokrasi buhranı : icazetli-muvazaalı ve emanetçi partiler 1920-1987* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 2006. 111 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 40. Çeşitli Tarih Konuları serisi ; 15) ISBN 9757526371 (A.VII/1393).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Türkiye’de politikada şiddet’in perde arkası (1876-1996)* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 1996. 408 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları ; 16. Türkiye’nin Sosyal ve Siyasal Değişimi serisi ; 6) ISBN 9757526134 (A.V/8305).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN : *Türkiye’nin camı Boğazlar* / Süleyman Kocabaş. — 1. bsk. — İstanbul : Vatan, 1994. 239 s. ; 20 cm. — (Vatan yayınları. Çeşitli Tarih Konuları serisi ; 3) ISBN 975752607X (A.VII/1391).
- KOÇAK, AZMİ : *Atatürk’ün ilk öğretmeni Şemsi Efendi* / Azmi Koçak. — İstanbul : Düşler Sokağı Reklam Yayın ve İletişim Hizmetleri Ltd. Şti., 2006. 144 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9759728303 (A.VII/1303).
- KOÇAŞ, SADİ : *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri* / Sadi Koçaş. — Ankara : Altınok Matbaası, 1967. 326 s. ; 19 cm. (A.III/4024).
- KODAMAN, BARÇIN : *Sevr ve Lozan’da Ermeni sorunu* / haz. Barçın Kodaman. — 2002. iv, 87, [4] y. : hrt. ; 30 cm. (B.I/4037).
- KOLCU, HASAN : *Hasan Âli’nin Millî Mecmua’daki yazıları ve şiirleri* / Hasan Kolcu, Gonca Arkon. — Kocaeli : Kocaeli Üniversitesi, 2006. xlv, 153 s. ; 20 cm. ISBN 9758047736 (A.VII/1304).
- KOMSUOĞLU, AYŞEGÜL : *Siyasal liderlik ve Süleyman Demirel örneği* / haz. Ayşegül Komsuoğlu. — 2003. ix, 326 y. ; 30 cm. (B.I/4047).
- Komünizmin din politikası* / haz. Mehmet Kartal. — Ankara : Ufuk Ajansı, 1971. 118 s. ; 19 cm. — (Ufuk Ajansı yayınları ; 2) (A.VII/1066).
- KONGAR, EMRE : *Atatürk ve devrim kuramları* / Emre Kongar. — 1. bsk. — [İstanbul] : Türkiye İş Bankası, 1981. vii, 557 s. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Genel Yayın no ; 222. Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı dizisi no ; 2) (A.IV/5829).
- KONUK, NEVAL : *Arkitekt kaynakçası : 1931-2003* / Neval Konuk ; yay. ve yöneten Nezh Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2004. xii, 234 s.

- ; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Başvuru ve El Kitapları dizisi ; 13) ISBN 9756561610 (A.VII/0625).
- KORKMAZ, GÜROL : *Terör ve medya ilişkisi* / Gürol Korkmaz. — Ankara : İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Terörle Mücadele ve Harekât Daire Başkanlığı, 1999. xii, 274 s. ; 21 cm. — (İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Terörle Mücadele ve Harekât Daire Başkanlığı yayın no ; 1999-1) (A.VII/0629).
- KORKMAZ, RAMAZAN : *Genel olarak Ermeni sorunu ve canlı kaynaklardan Çıldır'da yapılan Ermeni mezalimi* / Ramazan Korkmaz. — 1. bsk. — Ankara : Kök, 1990. 23 cm. : rnk. res. ; 24 cm. — (Kök Canlı Tarih serisi ; 1) ISBN 9757721077 (A.VII/1332).
- KORKUT, TANER : *Girlanden-Ostotheken aus Kalkstein in Pamphylien und Kilikien : Untersuchungen zu Typologie, Ikonographie und Chronologie* / Taner Korkut. — Mainz am Rhein : Philipp von Zabern, 2006. ix, 107, [25], 64 s. : res. ; 29 cm. — (Sarkophag-Studien ; 4) ISBN 3805335636 ; ISBN 9783805335638 (B.I/4096).
- KOZİBAEV, M. K. [MANAŞ KABAŞEVİÇ] : *Tarih zerdesi 1. kitap : zamana ası / M. K. [Manaş Kabaşevic] Kozıbaev*. — Almatı : Fılm, 1998. 344 s. ; 21 cm. ISBN 5628022020 (A.VII/0650-1).
- KOZİBAEV, MANAŞ [KABAŞEVİÇ] : *Jüldızım menın* / Manaş [Kabaşevic] Kozıbaev. — Almatı : Arıs, 2001. 238 s. : res. ; 21 cm. ISBN 996500787X (A.VII/0652).
- KOZİBAEV, MANAŞ KABAŞEVİÇ : *Örkeniet janeült* / Manaş Kabaşevic Kozıbaev. — Almatı : Sözdik-Slovar, 2001. 369 s. ; 21 cm. ISBN 5766786956 (A.VII/0651).
- KOZİBAEV, MANAŞ KABAŞEVİÇ : *Problemı metodologii, istoriografii i istočnikovedeniya istorii Kazahstana izbrannie trudy* / Manaş Kabaşevic Kozıbaev. — Almatı : Fılm, 2006. 270 s. ; 25 cm. ISBN 9965279381 (A.VII/0654).
- KOZŁOWSKI, S. K. [STEFAN KAROL] : *Territories, boundaries and cultures in the neolithic Near East* / S. K. [Stefan Karol] Kozłowski, O. Aurenche. — Oxford : Archaeopress, 2005. 275 s. : res., hrt. ; 30 cm. — (BAR International series ; 1362) ISBN 1841718076 (B.I/4057).
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD : *Early mystics in Turkish literature* / Mehmed Fuad Köprülü ; translated, ed. and with an introduction by Gary Leiser,

Robert Dankoff ; foreword by Devin DeWeese. — 1. published. — London ; New York : Routledge, 2006. lvii, 435 s. ; 24 cm. — (Routledge Sufi series) ISBN 0415366860 (A.VII/0778).

KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD : *Sevgili kızım : Fuad Köprülü'den Fevziye Abdullah Tansel'e mektuplar* / Mehmed Fuad Köprülü ; haz. Zeynep Süslü. — 1. bs. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2006. 96 s. ; 28 cm. (B.I/4138).

KÖSE, DERYA : *VI. Cumhurbaşkanı Fahri S. Korutürk (1903-1987)* / haz. Derya Köse. — 2003. vii, 221 y. : res. (kimi rnk.) ; 30 cm. (B.I/4034).

KÖSE, OSMAN : *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması : oluşumu-tahlili-tatbiki* / Osman Köse. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xiv, 402 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 218) ISBN 9751618657 (A.VII/0597).

Köy Enstitüleri gerçeği / derleyen Nedim Menekşe. — İzmir : [yayl.y.], 2005. 528 s. ; 27 cm. (B.I/3540).

Köyden kente Yakındoğu'da ilk yerleşimler : Ufuk Esin'e armağan = From village to cities : early villages in the Near East : Studies presented to Ufuk Esin / haz. = ed. by Mehmet Özdoğan, Harald Hauptmann, Nezih Başgelen ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2003. 2 c. : res. ; 28 cm. ISBN 9756561424 (B.I/3967).

KRAUSS, FRIEDRICH, 1900-1977 : *Das Theater von Milet* / Friedrich Krauss [1900-1977]. — Berlin : Walter de Gruyter, 1973. ... c. : res. ; 35 cm. — (Milet ; bd. 4) ISBN 311004000X (B.I/4090).

KRESS VON KRESSENSTEIN, FRIEDRICH, [BARON], 1870-? : *Mit den Türken zum Suezkanal* / Friedrich Kress von Kressenstein [[Baron], 1870-?]. — Berlin : Otto Schlegel, c1938. 308 s. : res., hrt. ; 22 cm. (A.VII/0772).

KURAT, AKDES NİMET : *Türkiye ve Rusya : XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus ilişkileri (1798-1919)* / Akdes Nimet Kurat. — Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1970. xvi, 755 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları ; 180) (A.III/5310).

KURDAKUL, NECDET : *Mustafa Kemal'de Milli Mücadele ruhu 1906-1923* / Necdet Kurdakul. — İstanbul : Yeni Şafak Kitabevi, 1993. 406 s. ; 19 cm. (A.VII/1241).

- KUREYYİM, EL-MUHTAR : *el-Uslûb ve'l-ihsa / el-Muhtar Kureyyim*. — Tunus : Külliyyetu'l-Ulûmi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 2006. 614 s. ; 24 cm. — (Külliyyetu'l-Ulûmi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye ; 8) (A.VII/1042).
- KURNUÇ, M. ZEKÎ : *Erzurum ve Türk musikisi / M. Zeki Kurnuç*. — Erzurum : Güneş Vakfı, 2005. xvi, 578 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9759815605 (A.VII/0696).
- KURT, MEHMET : *M.Ö. I. bin yıl Asur-Anadolu ilişkilerinde Kilikya Bölgesi / Mehmet Kurt*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 1-25, [1] ss. : hrt. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırabım. (A.VII/0785).
- KURUBAŞ, EROL : *Asimilasyondan tanınmaya : uluslararası alanda azınlık sorunları ve Avrupa yaklaşımı / Erol Kurubaş*. — 2. bsk. — Ankara : Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti., 2006. 343 s. ; 22 cm. ISBN 9758784404 (A.VII/0564).
- KURUBAŞ, EROL : *Türkiye'deki Kürt sorununun uluslararası boyutu (1960'tan 2000'e) / haz. Erol Kurubaş*. — 2000. xiv, 416 y. ; 29 cm. (B.I/4035).
- KUŞMÂNÎ, DİHKANİZÂDE UBEYDULLÂH : *Nizâm-ı Cedîde dâir bir risâle : Zebîre-i Kuşmânî fi Ta'rîfi Nizâm-ı İlhamî / Dihkanîzâde Ubeydullâh Kuşmânî* ; haz. Ömer İşbilir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xxi, 93, 100 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; III. Dizi-Sa. 32) ISBN 9751618665 (A.VII/1046).
- KÜÇÜKDAĞ, YUSUF : *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa (1463?-1532) / Yusuf Küçükdağ*. — Konya : Literatür, 1994. xii, 260 s. ; 20 cm. (A.V/6892).
- KÜÇÜKKALAY, ABDULLAH MESUD : *İzmir Efrenç Gümrüğü'ne ait bir irad defteri'nin analizi ve ticarete ilişkin sonuçları (1797-1799) / Abdullah Mesud Küçükkalay*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 265-288 ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırabım. (A.VII/0788).
- Küresel güvenlik gelişmeleri ve öngörüler / haz. Yılmaz Aklar. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 31 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1027).
- KÜRKÇÜOĞLU, ÖMER : *Türk-İngiliz ilişkileri : 1919-1926 / Ömer Kürkçüoğlu*. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978. 350 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları no ; 412) (A.IV/2314).

Kütahya, Eskişehir Muharebeleri ve Sakarya'ya çekiliş 10-25 Temmuz 1921.
— 1/200.000. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. ; 142x247 cm. (H/0287).

LAHLOUH, MOHAMMED : *Testi amministrativi di vario contenuto : archivio L. 2769 : TM. 75. G. 4102-6050* / Mohammed Lahlouh, Amalia Catagnoti. — Roma : Missione Archeologica Italiana in Siria, 2006. xxxii, 600, xxvi s. : res. ; 30 cm. — (Archivi Reali di Ebla. Testi ; 12) (B.I/4131).

LAI, KARYN : *Learning from Chinese philosophies : ethics of interdependent and contextualised self* / Karyn Lai. — Hampshire : Ashgate, 2006. ix, 209 s. ; 24 cm. — (Ashgate World Philosophies series) ISBN 0754633829 (A.VII/0841).

LANDOLT, HERMANN : *Recherches en spiritualité Iranienne : recueil d'articles* / Hermann Landolt. — Teheran : Presses Universitaires d'Iran ; Institut Français de Recherche en Iran, 2005. xxiv, 403 s. ; 24 cm. — (Bibliothèque Iranienne ; 60) ISBN 2909961362 (A.VII/0529).

LANE, ANDREW J. : *A traditional Mu'tazilite qur'an commentary : the Kashshaf Jar Allah al-Zamakhshari (d. 538/1144)* / Andrew J. Lane. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xxiii, 418 s. ; 24 cm. — (Texts and Studies on the Qur'an, ISSN 1567-2808 ; 2) ISBN 9004147004 (A.VII/1100).

LANERI, NICOLA : *I costumi funerari della media vallata dell'EufRATE durante il III millennio A.C.* / Nicola Laneri. — Naples : Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", 2004. 275 s. : res. ; 30 cm. — (Università degli Studi di Napoli "L'Orientale". Dissertationes ; 4) (B.I/4125).

LANGER, WILLIAM L. [LEONARD], 1896-1977 : *The challenge to isolation : 1937-1940* / William L. [Leonard] Langer [1896-1977], S. Everett Gleason. — 1. ed. — New York : Harper & Brothers, 1952. xv, 794 s. ; 24 cm. — (The World Crisis and American Foreign Policy) (A.VII/1279).

LANGER, WILLIAM L. [LEONARD], 1896-1977 : *The undeclared war : 1940-1941* / William L. [Leonard] Langer [1896-1977], S. Everett Gleason. — 1. ed. — New York : Harper & Brothers, 1953. xvi, 963 s. ; 24 cm. — (The World Crisis and American Foreign Policy) (A.VII/1280).

The last dragoman : the Swedish orientalist Johannes Kolmodin as scholar, activist and diplomat / ed. Elisabeth Özdalga. — İstanbul : Swedish Research Institute in Istanbul, 2006. viii, 176 s. ; 28 cm. — (Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions, ISSN 1100-0333 ; 16) ISBN 98688414X (B.I/3976).

- LAU, MARTIN : *The role of islam in the legal system of Pakistan* / Martin Lau. — Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2006. viii, 247 s. ; 25 cm. — (The London-Leiden series on Law, Administration and Development ; 9) ISBN 9004149279 (A.VII/1091).
- LAZARD, GILBERT : *Grammaire du Persan contemporain* / Gilbert Lazard ; nouvelle éd. avec la collaboration de Yann Richard, Rokhsareh Hechmati, Pollet Samvelian. — Téhéran : Institut Français de Recherche en Iran, 2006. xv, 303 s. ; 25 cm. — (Bibliothèque Iranienne ; 61) ISBN 2909961370 (A.VII/0983).
- Il Lazio meridionale tra papato e impero al tempo di Enrico VI : atti del convegno internazionale, 7-10 Giugno 1986, Fiuggi, Guarcino, Montecassino.* — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni degli Archivi di Stato, 1991. 213 s. ; 24 cm. — (Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi ; 16) ISBN 8871250265 (A.VII/1433).
- LEA, HENRY CHARLES : *İspanya müslümanları : hristiyanlaştırılmaları ve sürülmeleri* / Henry Charles Lea ; tercüme Abdullah Davudoğlu. — İstanbul : İnkılâb, 2006. 448 s. ; 21 cm. — (İnkılâb yayınları ; 81) ISBN 9757560774 (A.VII/0987).
- LEGGE, F. : *Western manichaeism and the Turfan discoveries* / F. Legge. — [y.y.] : Keesinger, [200?]. 69-94 ss. ; 23 cm. ISBN 141795034X (A.VII/1403).
- Le leggi di sanità della Repubblica di Venezia* / a cura di Nelli-Elena Vanzan Marchini. — Canova : Giunta Regionale del Veneto. Centro Italiano di Storia Sanitaria e Ospitaliera del Veneto, 2000-2003. ... c. ; 24 cm. — (Fonti per la Storia della Sanità ; 2/III, 2/IV) ISBN 8884090032 (A.VII/1429).
- LEISER, GARY : *The dawn of aviation in the Middle East : the first flying machines over İstanbul* / Gary Leiser. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 937-1014, [10] ss. : res. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayırbasım. (A.VII/0669).
- LEONE, ENRICO DE : *Reminiscenze Maghribine* / Enrico de Leone. — Milano : Giuffrè Editore, 1973. 118 s. ; 24 cm. — (Quaderni del Seminario di Scienze Politiche dell'Università degli Studi di Cagliari. Serie dell'Istituto di Studi Africani) (A.VII/1441).

- LEONHARD, WOLFGANG : *Child of the revolution* / Wolfgang Leonhard ; translated by C. M. Woodhouse. — 1. published. — Chicago : Henry Regnery Company, 1958. xiv, 562 s. ; 17 cm. (A.VII/1231).
- LEOPOLD, RICHARD W. : *The growth of American foreign policy : a history* / Richard W. Leopold. — reprinted. — New York : Alfred A. Knopf, 1964. xxii, 848, xxix s. ; 24 cm. (A.VII/1079).
- LEVENE, MARK : *Genocide in the Age of the Nation-State I : the meaning of genocide* / Mark Levene. — London ; New York : I. B. Tauris, 2005. ix, 266 s. ; 24 cm. — (Genocide in the Age of the Nation-State ; vol. 1) ISBN 1850437521 (A.VII/1181-1).
- LEVENE, MARK : *Genocide in the Age of the Nation-State II : the rise of the west and the coming of genocide* / Mark Levene. — London ; New York : I. B. Tauris, 2005. 463 s. ; 24 cm. — (Genocide in the Age of the Nation-State ; vol. 2) ISBN 1845110579 (A.VII/1181-2).
- LEVI, WERNER, 1912-? : *Modern China's foreign policy* / Werner Levi [1912-?]. — Minneapolis : The University of Minnesota Press, 1953. 399 s. ; 24 cm. (A.VII/0875).
- LEWIS, REINA : *Oryantalizmi yeniden düşünmek : kadınlar, seyahat ve Osmanlı harem* / Reina Lewis ; çev. Beyhan Uygun-Aytemiz, Şeyda Başlı ; yay. yönetmeni Cahit Akın. — 1. bs. — İstanbul : Kapı, 2006. xv, 424 s. ; 20 cm. — (Kapı yayınları ; 85. Araştırma-İnceleme ; 26) ISBN 9758950878 (A.VII/0762).
- The liberation struggle of the Yugoslav peoples 1941-1945.* — Beograd : Publicisticko-Izdavacki Zavod "Jugoslavija", 1961. 146 s. ; 19 cm. (A.VII/1233).
- The light and the darkness : studies in manichaeism and its world* / ed. by Paul Mirecki, Jason Beduhn. — Leiden : Brill, 2001. 222 s. ; 25 cm. — (Nag Hammadi and Manichaean Studies, ISSN 0929-2470 ; 50) ISBN 9004116737 (A.VII/1409).
- LILIENTHAL, DAVID E. : *TVA : democracy on the march* / David E. Lilienthal. — 11. printing. — New York : Pocket Books, 1944. xii, 240 s. ; res. ; 17 cm. (A.VII/1367).
- LOMBARDI, CLARK B. [BENNER] : *State law as islamic law in modern Egypt : the incorporation of the Shari'a into Egyptian constitutional law* / Clark B. [Benner] Lombardi. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xi, 304 s.

- ; 25 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130 ; 19) ISBN 9004135944 ; ISBN 9789004135949 (A.VII/1115).
- LONGHURST, HENRY, 1909-1978 : *Adventure in oil : the story of British petroleum* / Henry Longhurst [1909-1978] ; with a foreword by Winston Churchill. — London : Sidgwick and Jackson, 1959. 286 s. ; 24 cm. (A.VII/0876).
- LUCA, GIOIA DE : *Das Asklepieion 4. teil : via Tecta und Hallenstrasse die Funde* / Gioia de Luca. — Berlin : Walter de Gruyter, 1984. 4 c. : pl. ; 35 cm. — (Altertümer von Pergamon ; 11) ISBN 3110089114 (B/6773).
- LUCA, GIOIA DE : *II. Funde und Chronologie der Bauphasen* / Gioia de Luca. — Berlin : Walter de Gruyter, 1968. 93-188 ss. : res., pl. ; 35 cm. — (Altertümer von Pergamon ; 11) Das Asklepieion 1. teil : der Südliche Temenosbezirk in hellenistischer und frühromischer Zeit'den ayırbasım. (B.I/4091).
- Ludovico Ariosto : *documenti immagini fortuna critica : VI centenario dell'Università di Ferrara* / a cura di Gino Badini. — Roma : Presidenza del Consiglio dei Ministri, Dipartimento per l'Informazione e l'Editoria, [1992?]. 555 s. ; 24 cm. (A.VII/1420).
- LUDWIG, EMIL, 1881-1948 : *Napoléon* / Emil Ludwig [1881-1948] ; traduction de A. Stern ; préface de Henry Bidou. — Paris : Payot, 1947. 582 s. ; 22 cm. (A.VII/1239).
- LUDWIG, EMIL, 1881-1948 : *Napoleon* / Emil Ludwig [1881-1948] ; translated by Eden Paul, Cedar Paul. — New York : Pocket Books ; Cardinal Edition, 1954. 656 s. ; 16 cm. (A.VII/1237).
- LUDWIG, EMIL, 1881-1948 : *Napoleon* / Emil Ludwig [1881-1948] ; translated by Eden Paul, Cedar Paul. — New York : Modern Library, 1915. xi, 703 s. ; 18 cm. (A.VII/1238).
- LUKITZ, LIORA : *A quest in the Middle East : Gertrude Bell and the making of Modern Iraq* / Liora Lukitz. — London ; New York : I. B. Tauris, 2006. ix, 306 s. ; 24 cm. ISBN 1850434158 (A.VII/1180).
- MAALOUF, AMIN : *Arapların gözünden Haçlı Seferleri* / Amin Maalouf ; çev. Ali Berktaş ; kitap ed. Beril Sönmez. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006, c2004. 265 s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2375. Tarih ; 27) ISBN 9750811216 (A.VII/0934).

- Macar efsane ve öykülerinde Türkler : Gábor Lipták'tan seçilmiş öyküler /* çev. Naciye Güngörmüş. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004. 311 s. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3021. Dünya Edebiyatı Eserleri dizisi ; 85) ISBN 9751731380 (A.VII/1142).
- MACKSEY, KENNETH : *The searchers : how radio interception changed the course of both world wars /* Kenneth Macksey. — 1. published. — London : Cassell, 2003. 288 s. ; 24 cm. ISBN 0304365459 (A.VII/0969).
- MACLEAN, GERALD : *Doğu'ya yolculuğun yükselişi : Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz konukları (1580-1720) /* Gerald Maclean ; çev. Dilek Şendil ; kitap ed. Selahattin Özpallabıyıklar. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006. 317 s. ; 24 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2403. Tarih ; 29) ISBN 9750811453 (A.VII/1156).
- Mahallî basın ışığında Millî Mücadelede Kastamonu ve çevresi : Adapazarı, Bartın, Bolu, Çankırı, Düzcce, Karabük, Sinop, Zonguldak /* haz. Fazıl Çiççi. — Kastamonu : Kastamonu Belediye Başkanlığı, 2006. 469 s. ; 20 cm. ISBN 9944533009 (A.VII/1302-1).
- Mahatma Gandhi : his life in pictures.* — rev. and reprinted. — New Delhi : Division, 1968. yak. 100 s. : res. ; 32 cm. (B.I/4164).
- MANDUCHI, PATRIZIA : *La collera di Allah : il radicalismo islamico contemporaneo : attivismo politico ed elaborazione teorica /* Patrizia Manduchi. — Cagliari : Istituto di Studi Africani e Orientali Facoltà di Scienze Politiche Università Degli Studi, [19??]. 234 s. ; 23 cm. — (Quaderni dell'Istituto di Studi Africani e Orientali. Orientalia Karalitana. Serie Monografica) (A.VII/1427).
- MANİSALI, EROL : *İslâmcı siyaset ve cumhuriyet /* Erol Manisalı. — İstanbul : Derin, 2006. x, 173 s. ; 20 cm. — (Derin yayınları yayın no ; 83) ISBN 9756463759 (A.VII/0572).
- MANİZEDE, DERVİŞ : *Baştan sona Kıbrıs gerçeği /* Derviş Manizade. — İstanbul : Kıbrıs Türk Kültür Derneği, 1965. 100 s. ; 20 cm. — (Kıbrıs Türk Kültür Derneği yayınları ; 5) (A.VII/1248).
- MANN, MICHAEL : *The dark side of democracy : explaining ethnic cleansing /* Michael Mann. — reprinted. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. x, 580 s. ; 24 cm. ISBN 052183130X ; ISBN 9780521831307 (A.VII/1134).

- MANSFIELD, HAROLD : *How wide we stray* / Harold Mansfield. — New York : Ballantine Books, 1960. 208 s. ; 18 cm. (A.VII/1368).
- MANSFIELD, PETER : *Storia del Medio Oriente* / Peter Mansfield ; postfazione di Sergio Noja. — Torino : Società Editrice Internazionale, 1993. vi, 413 s. ; 22 cm. (A.VII/1426).
- MANUCCI, NICCOLAO, 1639-1717 : *Storia do Mogor : or Mogul India 1653-1708* / Niccolao Manucci [1639-1717] ; translated with introduction and notes by William Irvine. — reprinted. — New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1981. 4 c. ; 22 cm. (A.VII/0956).
- Marco Polo : Venezia e l'oriente* / a cura di Alvise Zorzi. — 2. ed. — Milano : Electa, 1989. 298 s. : res. ; 29 cm. (B.I/3988).
- MARDİN, ŞERİF ARİF : *Jön Türklerin siyasî fikirleri 1895-1908* / Şerif Arif Mardin. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1964. 249 s. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları) (A.II/7829).
- MARDİN, YUSUF : *Namık Kemal'in Londra yılları* / Yusuf Mardin. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1974. 268 s. ; 20 cm. — (Milliyet yayınları. Tarih dizisi ; 34) (A.III/9073).
- Margins of writing, origins of cultures : new approaches to writing and reading in the ancient Near East : papers from a symposium held February 25-26, 2005* / ed. by Seth L. Sanders. — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 2006. xi, 300 s. ; 25 cm. — (Oriental Institute Seminars ; 2) ISBN 1885923392 (A.VII/0817).
- MARGOSYAN, MIGİRDİÇ : *Kirveme mektuplar* / Mıgırdiç Margosyan. — 1. bsk. — Diyarbakır : Lîs, 2006. 239 s. ; 20 cm. — (Diyarbakır Kitaplığı ; 5) ISBN 9756179171 (A.VII/0557).
- MASSIGNON, LOUIS : *İslâmın mistik şehidi Hallâc-ı Mansûr'un çilesi* / Louis Massignon ; çev. İsmet Birkan ; ed. Şakir Keçeli. — 1. bsk. — Ankara : Ardıç, 2006. 774 s. ; 20 cm. ISBN 9757902624 (tk.) ; ISBN 9757902632 (1.c.) (A.VII/0611-1).
- MATARACI, ALİYE F. : *Trade letters as instances of economy ideology and subjectivity* / Aliye F. Mataracı ; ed. Lorans Tanatar Baruh. — 1. ed. — İstanbul : Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2005. 35 s. ; 24 cm. ISBN 975981255X (A.VII/0986).
- MAX, ALFRED : *Politique extérieure des états-unis : des lois de neutralité a la conférence de Lima* / Alfred Max ; préface de M. André Siegfried. —

Paris : Paul Hartmann, 1939. 180 s. ; 21 cm. — (Centre d'Études de Politique Étrangère. Section d'Information ; 11) (A.VII/1373).

MAZICI, NURŞEN : *Belgelerle Atatürk döneminde muhalefet (1919-1926) /* Nurşen Mazıcı. — İstanbul : Dilmen, 1984. xv, 267 s. ; 19 cm. (A.VI/4558).

MCCARTHY, JUSTIN : *Türkiye ile ilgili peşin hükmün kaynakları ve millî meselelere, özellikle Ermeni sorununa yansımaları /* Justin McCarthy. — İstanbul : Boğaziçi Rotary Kulübü, 2001. 39 s. ; 21 cm. (A.VII/1459).

MCCOWN, DONALD E. [EUGENE] : *Nippur II : the north temple and sounding E : excavations of the joint expedition to Nippur of the American Schools of Oriental Research and the Oriental Institute of the University of Chicago /* Donald E. [Eugene] McCown, Richard C. Haines, Robert D. Biggs. — Chicago : The Oriental Institute, 1978. xv, 105, 77 s. : res. ; 31 cm. — (The University of Chicago Oriental Institute publications ; 97) ISBN 0918986044 (B.I/4075).

Megiddo IV : the 1998-2002 seasons / ed. Israel Finkelstein, David Ussishkin, Baruch Halpern ; contributions by Israel Finkelstein... [et al.]. — Tel Aviv : Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2006. 2 c. : res. ; 27 cm. — (Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology. Monograph series ; 24) ISBN 9652660221 (B.I/4107).

MEHMET EMİN RESULZADE : *Mehmet Emin Resulzade'nin Meclis-i Mebusan konuşmaları (1918-1920) /* Mehmet Emin Resulzade ; yay. haz. Sebahattin Şimşir. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003. 176 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 76. İnceleme-Araştırma dizisi ; 48) ISBN 9756618728 (A.VII/0828).

MÉLIKOFF, IRÈNE : *Uyur idik uyardılar : alevilik-bektaşilik araştırmaları /* Irène Mélikoff ; çev. Turan Alptekin. — 3. bs. — İstanbul : Demos, 2006. 271 s. ; 21 cm. ISBN 9944387029 (A.VII/1012).

MELLINK, MACHTELD J. [JOHANNA] : *Kızılbel : an archaic painted tomb chamber in Northern Lycia /* Machteld J. [Johanna] Mellink ; with chapters by Robert A. Bridges, Franca Callori di Vignale. — Philadelphia : The University Museum. University of Pennsylvania, 1998. xxiii, 71, 39, 32 s. : res. (kimi rnk.) ; 29 cm. — (Archaeological Monographs) ISBN 0924171537 (B.I/1703).

- MEMİŞOĞLU, HÜSEYİN : *Bulgar zulmüne tarihi bir bakış* / Hüseyin Memişoğlu. — Ankara : [yayl.y.], 1989. 132 s. ; 24 cm. ISBN 9759552310 (A.VII/1324).
- MEMİŞOĞLU, HÜSEYİN : *Bulgaristan Türklerinin eğitimi* / Hüseyin Memişoğlu. — Ankara : [yayl.y.], 1992. 42 s. ; 24 cm. (A.VII/1330).
- MERAY, SEHA L. : *Devletler hukukunda "kıt'a sahanlığı" meseleleri* / Seha L. Meray. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1955. 1-56 ss. ; 24 cm. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, X, 1 (1955)'den ayrışım. (A.VII/1352).
- MERAY, SEHA L. : *Halk efkârı ve yoklaması* / Seha L. Meray. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1954. 48 s. ; 24 cm. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi IX, 3 (1954)'den ayrışım. (A.VII/1358).
- MERAY, TIBOR : *Thirteen days that shook the Kremlin* / Tibor Meray ; translated by Howard L. Katzander. — New York : Frederick A. Praeger, 1959. vi, 290 s. ; 22 cm. (A.VII/1261).
- Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian periods : rejection and revival c. 238 BC-AD 642 : proceedings of a seminar in memory of Vladimir G. Lukonin* / ed. by John Curtis ; funded by a gift from Raymond Sackler, Beverly Sackler. — London : British Museum Press, 2000. 96, [8] s. : res. (kimi rnk.) ; 25 cm. ISBN 0714111465 (A.VII/0814).
- Die Metallindustrie Mesopotamiens von den Anfängen bis zum 2. Jahrtausend v. Chr. : Katalog, Tabellen, Tafeln : Katalog der untersuchten Metallobjekte aus dem Iraq und Syrien und Ergebnisse der Röntgenfluoreszenz- und Neutronenaktivierungsanalysen* / hrsg. von Harald Hauptmann, Ernst Pernicka ; von Barbara Helwing, Joachim Lutz, Uwe Müller, Michael Müller-Karpe. — Rahden : Verlag Marie Leidorf GmbH, 2004. xiii, 149, 161 s. : sek. ; 30 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut Orient-Abteilung. Orient-Archäologie, ISSN 1434-162X ; 3) ISBN 389646633X (B.I/4126).
- MIHÇIOĞLU, CEMAL : *Türk hekimlik dili* / Cemal Mihçioğlu. — 1. bsk. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 1997. xiii, 466 s. ; 19 cm. — (Kültür Bakanlığı yayınları ; 1993. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları dizisi ; 45) ISBN 9751717884 (A.VII/0732).
- The Middle Bronze Age in the Levant : proceedings of an international conference on MB IIA ceramic material Vienna, 24th-26th of January*

2001 / ed. by Manfred Bietak ; ed. assistance Ernst Czerny. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. 384 s. : res. ; 30 cm. — (Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie ; 26. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean ; 3) ISBN 3700131194 (B.I/4056).

MIHALOPOULOS, CATIE : *Cypriote antiquities in collections in Southern California* / Catie Mihalopoulos. — Sävedalen : Paul Åströms, 2006. 36, [28] s. : res. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; XX. Corpus of Cypriote Antiquities ; 29) ISBN 9170812209 ; ISBN 9789170812200 (B.I/4130).

MIKKELSEN, GUNNER B. : *Bibliographia Manichaica : a comprehensive bibliography of Manichaeism through 1996* / Gunner B. Mikkelsen. — Turnhout : Brepols, 1997. xlv, 314 s. ; 25 cm. — (Corpus Frontium Manichaeorum. Subsidia ; 1) ISBN 2503506534 (A.VII/1130).

Les mille et une nuits en partage / sous la direction d' Aboubakr Chraïbi. — [y.y.] : Sindbad, 2004. 524 s. ; 23 cm. — (La Bibliothèque Arabe) ISBN 274274911X (A.VII/0904).

MILLER, JARED L. : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 50 : Texte Historischen Inhalts* / Jared L. Miller. — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2006. xxvi, 46 s. ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 50) ISBN 3786125392 ; ISBN 9783786125396 (B.I/4119).

MİLLETLERARASI TÜRKOLÖJİ KONGRESİ (5. : 1985 : İSTANBUL) : *Beşinci milletlerarası Türkoloji kongresi, 23-28 Eylül 1985, İstanbul : tebliğler : III. Türk tarihi*. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, 1985-1989. 2 c. ; 24 cm. (A.IV/9312).

MİLLÎ EGEMENLİK SEMPOZYUMLARI (16. : 2005 : ANKARA, KONYA, AFYONKARAHİSAR) : *XVI. Millî egemenlik sempozyumları 2005 : XVI. millî egemenlik sempozyumu, 20 Nisan 2005, Ankara ; XVI. millî egemenlik sempozyumu : "Meclisin açılışının 85. yılında millî egemenlik", 11 Haziran 2005, Konya ; XVI. millî egemenlik sempozyumu : "Büyük Zaferde Meclisin rolü", 29 Ağustos 2005, Afyonkarahisar*. — Ankara : TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2006. 119 s. ; 24 cm. — (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları ; 117) ISBN 9756226196 (A.VII/1153).

- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI : *Millî eğitim şûraları (1921-2006)* / Milli Eğitim Bakanlığı. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği, 2006. 235 s. ; 24 cm. (A.VII/1161).
- MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (17. : 2006 : ANKARA) : *Millî eğitim şûrası yönetmeliği*. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği, 2006. 13 s. ; 20 cm. (A.VII/1167).
- MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (17. : 2006 : ANKARA) : *Millî eğitim temel kanunu : kanun no 1739, kabul tarihi 14.6.1973*. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği, 2006. 30 s. ; 20 cm. (A.VII/1166).
- MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (17. : 2006 : ANKARA) : *On yedinci millî eğitim şûrası : hazırlık dokümanı : araştırma raporları*. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği, 2006. 111 s. ; 24 cm. (A.VII/1162).
- MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (17. : 2006 : ANKARA) : *On yedinci millî eğitim şûrası : hazırlık dokümanı : belge komisyon raporları*. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği, 2006. xi, 291, [27] s. ; 24 cm. (A.VII/1164).
- MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (17. : 2006 : ANKARA) : *On yedinci millî eğitim şûrası : hazırlık dokümanı : il komisyon raporları*. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği, 2006. 2 c. ; 24 cm. (A.VII/1165).
- MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (17. : 2006 : ANKARA) : *On yedinci millî eğitim şûrası : hazırlık dokümanı : ön komisyon raporları*. — Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şûra Genel Sekreterliği, 2006. xiii, 106, [8] s. ; 24 cm. (A.VII/1163).
- Le minoranze e le autonomie regionali in Asia e in Africa : raffronto con il caso Sardegna : atti del convegno* / a cura di Annamaria Baldussi. — Cagliari : Istituto di Studi Africani e Orientali Facoltà di Scienze Politiche Università Degli Studi, 1991. xix, 241 s. ; 23 cm. — (Quaderni dell'Istituto di Studi Africani e Orientali. Numero Speciale. Dicembre 1991) (A.VII/1431).
- MİRKELÂMOĞLU, NECİP : *İnönü Ecevit'i anlatıyor* / Necip Mirkelâmoğlu. — İstanbul : Kervan Kitapçılık, 1975. xiii, 204 s. ; 19 cm. — (Kervan yayınları. Anılar, Belgeler, Bilgiler dizisi ; 2) (A.VII/1321).

MİROĞLU, ORHAN : *Hevsel bahçesinde bir dut ağacı : Canip Yıldırım'la söyleşi* / Orhan Miroğlu ; ed. Murat Gültekingil, Tanıl Bora. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2005. 261, [9] s. : res. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1109. Anı dizisi ; 47) ISBN 9750503538 (A.VII/0760).

MİROSHNIKOV, L. I. [LEV IVANOVİCH] : *The "German-Turkish threat to India", Iran's occupation by Britain and British intervention in Transcaucasia and Transcaspia, 1914-1920 : Reply to critics from the Central Asian Research Centre and St. Antony's College, Oxford University* / L. I. [Lev Ivanovich] Miroshnikov ; translated from the Russian by Leo Lempert. — Moscow : "Nauka" Publishing House, 1964. 70 s. ; 20 cm. (A.VII/1365).

The Mishnah in contemporary perspective / ed. by Alan J. Avery-Peck, Jacob Neusner. — Leiden : Brill, 2006. 2 c. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East, ISSN 0169-9423 ; 87) ISBN 9004152202 (A.VI/4087).

MISSIROLI, MARIO : *Ce que l'Italie doit à Mussolini* / Mario Missiroli. — Rome : Éditions de "Novissima", [19??]. 313 s. ; 19 cm. (A.VII/1228).

Mithat Paşa : Siyasi ve idari şahsiyeti / metin Bekir Sıtkı Baykal. — [y.y.] : Kırıl Matbaası, 1964. 97 s. : res. ; 22 cm. (A.IV/2626).

MITTERMAYER, CATHERINE : *Die Entwicklung der Tierkopfeichen : eine Studie zur syro-mesopotamischen Keilschriftpaläographie des 3. und frühen 2. Jahrtausends v. Chr.* / Catherine Mittermayer. — Münster : Ugarit-Verlag, 2005. vii, 161 s. ; 25 cm. — (Alter Orient und Altes Testament ; 319) ISBN 3934628591 (A.VII/1183).

Il mondo islamico tra interazione e acculturazione / a cura di Alessandro Bausani, Biancamaria Scarcia Amoretti. — Roma : Istituto di Studi Islamici, 1981. viii, 318 s. ; 24 cm. (A.VII/1432-1).

MONTGOMERY OF ALAMEIN, BERNARD LAW MONTGOMERY, VIKONT, 1887-1976 : *The memoirs of field-Marshal the viscount Montgomery of Alamein, K. G.* / Bernard Law Montgomery Montgomery of Alamein [Vikont, 1887-1976]. — 1. printing. — New York : The New American Library ; A Signet Book, 1959, c1958. 508 s. : res. ; 18 cm. (A.VII/1226).

MOORE, BARRINGTON : *Soviet politics-the Dilemma of power : the role of ideas in social change* / Barrington Moore. — 2. printing. — Cambridge

- : Harvard University Press, 1951, c1950. xviii, 503 s. ; 22 cm. (A.VII/1274).
- MOORE, BARRINGTON, 1913-2005 : *Terror and progress USSR : some sources of change and stability in the Soviet dictatorship* / Barrington Moore [1913-2005]. — Cambridge : Harvard University Press, 1954. xvii, 261 s. ; 22 cm. (A.VII/1078).
- MOOREY, P. R. S. [PETER ROGER STUART], 1937- : *Idols of the people : miniature images of clay in the ancient Near East* / P. R. S. [Peter Roger Stuart] Moorey [1937-]. — Oxford : Oxford University Press, 2003. xi, 81 s. ; 24 cm. — (The Schweich Lectures of the British Academy ; 2001) ISBN 0197262805 (A.VII/0816).
- MOORSTEEN, RICHARD : *Remaking China policy : U.S.-China relations and governmental decisionmaking* / Richard Moorsteen, Morton Abramowitz. — Cambridge : Harvard University Press, 1971. xxxviii, 136 s. ; 22 cm. ISBN 674759818 (A.VII/0890).
- MORAES, FRANK : *Report on Mao's China* / Frank Moraes. — 1. printing. — New York : The Macmillan Company, 1953. 212 s. ; 22 cm. (A.VII/0882).
- MORRISSON, CÉCILE : *Haçlılar* / Cécile Morisson ; Türkçesi Nermin Acar. — 1. bsk. — Ankara : Dost Kitabevi, 2005. 143 s. ; 17 cm. — (Kültür Kitaplığı ; 15. Tarih ; 5) ISBN 975298178X (A.VII/0746).
- MOURAD, SULEİMAN ALİ : *Early islam between myth and history : al-Hasan al-Basri (d. 110H/728CE) and the formation of his legacy in classical islamic scholarship* / Suleiman Ali Mourad. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xi, 339 s. ; 24 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 62) ISBN 9004148299 (A.VII/1117).
- MOVCANİ, SEYİD ALİ : *Fihrist-i nüsh-i hatt-i Farsi Enstitü-yi asar-i hatt-i Tacikistan* / Seyid Ali Movcani, Emr Yezdan Ali Merdan. — Tahran : Merkez-i Mutaalat-i Asya-yi Merkezi o Kafkas Vezaret-i Umur-i Hariciye, 1376. ... c. ; 24 cm. (A.VII/0924-1).
- MOYLE, TRISTAN : *Heidegger's transcendental Aesthetic : an interpretaton of the ereignis* / Tristan Moyle. — Hampshire : Ashgate, 2005. ix, 153 s. ; 24 cm. — (Ashgate New Critical Thinking in Philosophy) ISBN 0754651193 (A.VII/0846).

- MUALLİM NACİ, 1849-1893 : *Mehmed Muzaffer Mecmuası* / Muallim Naci [1849-1893] ; haz. ve sunan Seval Şahin ; yay. yönetmeni Çağatay Anadol. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2006, c2005. xx, 189 ss. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 115. Sahaflar Çarşısı dizisi ; 5) ISBN 9756051264 (A.VII/0559).
- Mucam al-matbuat al-Arabiyya fi şibbe al-garrah al-Hindiyah al-Bakistaniyah mundhu duhul al-matbaah ilayha hatta amma 1980 M. = Catalogue of Arabic books printed in Indo-Pak subcontinent since coming of press here down to 1980 A.D.* / idad Ahmed Han. — Riyad : Mektebe al-Melik Fahd al-Vataniyye, 2000. 218 s. ; 26 cm. — (Matbuat Mektebe al-Melik Fahd al-Vataniyye al-Silsile al-Salise ; 47) ISBN 9960001598 (B.I/3996).
- Muğlanâme : Muğla ve ilçeleri kültürü üzerine makaleler* / haz. Ali Abbas Çınar. — Muğla ; İzmir : [yayl.y.], 2006. xii, 315 s. : res. ; 23 cm. ISBN 9759581175 (A.VII/0824).
- MULLER, HERBERT J. [JOSEPH] : *The uses of the past : profiles of former societies* / Herbert J. [Joseph] Muller. — 4. printing. — New York : A Mentor Book, 1959, c1952. 384 s. ; 18 cm. (A.VII/1344).
- Muqarnas : an annual on the visual culture of the Islamic world* / ed. Gülru Necipoğlu ; managing ed. Julia Bailey. — Leiden : Brill, 2006. 344 s. : res. (kimi rnk.) ; 28 cm. — (Muqarnas, ISSN 0732-2992 ; 23) ISBN 9004154922 ; ISBN 9789004154926 (B/9234-23).
- MURSALOĞLU, MEHMET : *İskenderun Sancağı ve Türk ordusu* / Mehmet Mursaloloğlu. — İskenderun : İskenderun Belediyesi, [2000?]. 64 s. : res. ; 27 cm. (B.I/4005).
- MUSÉE NATIONAL DES CHÂTEAUX DE VERSAILLES ET DE TRIANON : *Topkapı à Versailles : trésors de la cour Ottomane : [exposition], Versailles, Musée National des Châteaux de Versailles et de Trianon, 4 Mai-15 Août 1999* / Musée National des Châteaux de Versailles et de Trianon. — Paris : Association Française d'Action Artistique ; Editions de la Re'union des Musées Nationaux, 1999. 349 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 2711839060 (B.I/3981).
- MUSÉES ROYAUX D'ART ET D'HISTOIRE = KONINLIJKE MUSEA VOOR KUNST EN GESCHIEDENIS : *Musées Royaux d'Art et d'Histoire : aperçu des activités 10.2004-10.2005 = Koninlijke Musea voor Kunst en Geschiedenis : overzicht van de activiteiten 10.2004-10.2005* / Musées Royaux d'Art et d'Histoire = Koninlijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. — Brussel : Musées Royaux d'Art et d'Histoire =

- Koninlijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2006. 115 s. : rnk. res. ; 30 cm. (B.I/4000).
- Museum guide : The National Museum of History and Ethnography of Turkmenistan.* — [y.y.] : Ministry of Culture of Turkmenistan, [200?]. 35 s. : rnk. res. ; 30 cm. (B.I/4152).
- Muslim-christian encounters in Africa* / ed. by Benjamin F. Soares. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. ix, 308 s. ; 25 cm. — (Islam in Africa, ISSN 1570-3754 ; 6) ISBN 9004152644 ; ISBN 9789004152649 (A.VII/1090).
- MUZAFFER (E. ALBAY) : *Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır Seferi çerçevesinde Birinci Kanal Akını* / Muzaffer (E. Albay) ; yay. haz. Hülya Toker. — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı, 2006. v, 67 s. : pl. ; 24 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; 2006/46) ISBN 9754093563 (A.VII/0526).
- MÜLAYİM, SELÇUK : *Değişimin tanıkları : Ortaçağ Türk sanatında süsleme ve ikonografi* / Selçuk Mülayim. — 1. bs. — İstanbul : Kaknüs, 1999. 267 s. ; 21 cm. — (Kaknüs yayınları ; 33. Araştırma-İnceleme ; 6) ISBN 975696328X (A.VII/0624).
- MÜLLER-KESSLER, CHRISTA : *Die Zauberschalentexte in der Hilprecht-Sammlung, Jena und weitere Nippur-Texte anderer Sammlungen* / Christa Müller-Kessler. — Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2005. xii, 257 s. : res. ; 30 cm. — (Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Friedrich-Schiller-Universität, Jena, ISSN 0232-3001 ; 7) ISBN 3477050594 (B.I/4144).
- Müstakilleri Destekleme Cemiyeti ana nizamnamesi.* — Mersin : Müstakilleri Destekleme Cemiyeti, 1954. 11, 2 s. ; 21 cm. (A.VII/1453).
- Myths and facts 1982 : a concise record of the Arab-Israeli conflict* / ed. by Leonard J. Davis, Moshe Decter. — Washington : Near East Report, 1982. vi, 257 s. : hrt. ; 18 cm. ISBN 093614601X (A.VII/0862).
- NATO : facts and figures.* — 2. impression. — Brussels : NATO Information Service, 1969. 354 s. ; 26 cm. (B.I/4158).
- NA'AMAN, NADAV : *Canaan in the second millennium B.C.E.* / Nadav Na'aman. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2005. xiii, 410 s. ; 24 cm. ISBN 1575061082 (A.VII/1185-2).

NADİ, YUNUS : *Mustafa Kemal Paşa Samsunda* / Yunus Nadi. — İstanbul : Sel, 1955. 106 s. ; 16 cm. (A.II/3285).

an-NADİM, IBN, 932-995 : *Kitab al-Fihrist : texts and studies* / Ibn an-Nadim [932-995] ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. vi, 355 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 3) ISBN 3829890044 (A.VII/1196).

NAGEL, WOLFRAM : *Von Gudea bis Hammurapi : Grunzüge der Kunst und Geschichte in Altvorderasien* / Wolfram Nagel, Eva Strommenger, Christian Eder. — Köln : Böhlau Verlag, 2005. xiv, 328, yak. 50 s. : res. ; 29 cm. + 2 katl. hrt. — (Arbeiten zur Archäologie) ISBN 3412143049 (B.I/4064).

National communism and poplar revolt in Eastern Europe : a selection of documents on events in Poland and Hungary, February-November, 1956 / ed. by Paul E. [Ernest] Zinner. — 2. printing. — New York : Columbia University Press, 1957. xx, 563 s. ; 22 cm. (A.VII/1236).

The nationalities problem and Soviet administration : selected readings on the development of Soviet nationalities policies / selected, ed. and introduced by Rudolf [Berthold] Schlesinger ; translated by W. W. Gottlieb. — 1. published. — London : Routledge & Kegan Paul, 1956. vii, 299 s. ; 22 cm. — (International Library of Sociology and Social Reconstruction. Changing Attitudes in Soviet Russia) (A.VII/0887).

Navisalvia : Sina Kabağaç'ı anma toplantısı 2004 : trajedi / bilim ed. Faruk Akyol ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2005, c2004. viii, 160 s. ; 21 cm. ISBN 9756561688 (A.VII/0578).

Navisalvia : Sina Kabağaç'ı anma toplantısı 2003 : çeşitlemeler / bilim ed. Faruk Akyol ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 2005. xv, 160 s. ; 21 cm. ISBN 9756561696 (A.VII/0579).

NAZİM, MUHAMMAD : *The life and times of Sultan Mahmud of Ghazna* / Muhammad Nazim ; with a foreword by Thomas Arnold. — 2. ed. — New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1971. xv, 271 s. : 1 katl. hrt. ; 22 cm. (A.VII/0959).

NAZMÎ BEY (BİNBAŞI) : *Çanakkale Deniz Savaşları günlüğü (1914-1922)* / Nazmi Bey (Binbaşı) ; yay. koordinatörü Cevat İnce ; günümüz

- Türkçesine aktaran Ahmet Esenkaya. — İzmir : Çanakkale Deniz Müzesi Komutanlığı, 2004. 310 s. ; 20 cm. ISBN 9754092885 (A.VII/0533).
- NEYZİ, NEZİH : *Kızıltoprak hatıraları* / Nezih Neyzi. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 1993. 310, [35] s. : res., 1 katl. soyağacı, 1 katl. hrt., 1 katl. pl. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 224. Anı dizisi ; 12) ISBN 9754703434 (A.VII/0748).
- Niğbolu Meydan Muharebesi ve Yıldırım Bayezit. — Ankara : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1984. vi, 90, [11] s. : rnk. hrt. ; 17 cm. — (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Asker Büyüklüğü ve Zaferleri seri no ; 9) (A.VI/4426).
- The 1968 revolution in Iraq : experience and prospects : the political report of the eighth congress of the Arab Ba'th Socialist Party in Iraq, January 1974.* — London : Ithaca Press, 1979. 176 s. ; 22 cm. ISBN 0903729458 (A.VII/1384).
- NIPPEL, WILFRIED : *Public order in ancient Rome* / Wilfried Nippel. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 163 s. ; 23 cm. — (Key Themes in Ancient History) ISBN 0521387493 (A.VII/0938).
- Niyazi-i Mısri'nin hatıraları* / yay. haz. Halil Çeçen ; kitap ed. İsmail Kara. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2006. 317 s. ; 24 cm. — (Dergâh yayınları ; 325. Türk Klasikleri dizisi ; 8) ISBN 9759950383 (A.VII/0995).
- NOGALES MÉNDEZ, RAFAEL DE, 1877-1937 : *Vier Jahre unter dem Halbmond* / Rafael de Nogales Méndez [1877-1937] ; Erinnerungen aus dem Weltkrieg von Rafael de Nogales. — Berlin : Reimer Hobbing, [c1925]. 255 s. : res. ; 23 cm. + 2 katl. hrt. (A.VII/0771).
- NORIYAKI, NISHIYAMA : *Bunka isan manejimento to tsurizumu no jizoku kanonakankei kochiku ni kan suru kenkyu* / Nishiyama Noriyaki. — Osaka : Kokuritsuminzokugaku Hakubutsukan, 2006. 261 s. ; 26 cm. — (Kokuritsuminzokugaku Hakubutsukan Chosa Hokoku ; 61) (B.I/4134).
- NURLU, MUAMMER : *Romencede Türk izleri* / Muammer Nurlu. — 1. bsk. — [y.y.] : Elvan, 2002. 200 s. ; 20 cm. ISBN 9739859658 (A.VI/8015).
- NUTTON, VIVIAN : *Ancient medicine* / Vivian Nutton. — 1. published. — London ; New York : Routledge, 2004. — (Series of Antiquity) ISBN 0415086116 (A.VII/0801).

- OTAN *les cinq premieres annees 1949-1954* / par Lord Ismay. — [y.y.] : Organisation du Traité de l'Atlantique Nord, [1954?]. xi, 297 s. ; 27 cm. (B.I/4162).
- OATES, DAVID, 1927-2004 : *Studies in the ancient history of Northern Iraq* / David Oates [1927-2004] ; with a preface by Joan Oates. — London : British School of Archaeology in Iraq, 2005. xiii, 176 s. : res. ; 28 cm. ISBN 0903472198 (B.I/4058).
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Türkiye Selçukluları döneminde ve sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye) : Türkiye popüler tasavvuf tarihine farklı bir yaklaşım* / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 119-154, 33 ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayrışım. (A.VII/0787).
- ODEH, B. J. : *Lübnan'da iç savaş* / B. J. Odeh ; Türkçesi Yavuz Alogan. — 1. bsk. — İstanbul : Belge, 1986. 351 s. ; 20 cm. — (Belge yayınları ; 41) (A.V/0471).
- OĞUZ, SÜLEYMAN : *50. Yılda Kıbrıs* / Süleyman Oğuz. — 2. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 1974. 105 s. ; 19 cm. (A.VII/1249).
- OKAY, CÜNEYD : *Dönemin mizah dergilerinde Milli Mücadele karikatürleri : 1919-1922* / Cüneyd Okay. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004. 231 s. : res. ; 28 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3022. Sanat Eserleri dizisi ; 448) ISBN 9751731372 (B.I/4121).
- OKUDAN, İSKENDER : *Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri* / İskender Okudan. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2006. 99 s. : res. ; 20 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 23) ISBN 9757739189 (A.VII/0666).
- OLGUN, HALİT : *Sosyal değişme açısından İbn Haldun ve Sorokin* / haz. Halit Olgun. — 1999. viii, 160 y. ; 29 cm. (B.I/4030).
- OLIVA, ANNA MARIA : *I Parlamenti Dusay - Rebolledo nella Sardegna di Ferdinando II* / Anna Maria Oliva. — Cagliari : Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto sui Rapporti Italo-Iberici, 1994. 268 s. ; 24 cm. — (Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto sui Rapporti Italo-Iberici ; 21) (A.VII/1443).
- OLIVIER, [GUILLAUME ANTOINE], 1756-1814 : *Türkiye seyahatnamesi : 1970 yıllarında Türkiye ve İstanbul* / [Guillaume Antoine] Olivier [1756-

1814] ; Olivier'nin Osmanlı İmparatorluğu seyahatnamesinden Türkçeye çev. Oğuz Gökmen. — Ankara : Ayyıldız Matbaası, 1977. xv, 183, [4] s. : hrt. ; 23 cm. (A.VII/1054).

Ombre e luci della restaurazione : trasformazioni e continuità istituzionali nei territori del Regno di Sardegna : atti del convegno, 21-24 Ottobre 1991, Torino. — Roma : Ministero Per i Beni Culturali e Ambientali Ufficio Centrale Per i Beni Archivistici, 1997. 782 s. ; 24 cm. — (Pubblicazioni Degli Archivi di Stato. Saggi ; 43) ISBN 8871251318 (A.VI/8214).

10-1 *Kânun-1921'de Garp Cephesi komutanının başkomutana ağızdan takirleri ; Sad şeklindeki taarruzdan (Türk Büyük Taarruzundan) önce düşman tarafından yapılması muhtemel taarruzlara karşı 1-3 Şubat 1922'deki düşünceler.* — 1/200.000. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt.'de 2 hrt. : rnk. ; 142x247 cm. (H/0289).

19 *Mayıs 1919 Türk ordusunun konusu ve düşman işgalleri.* — 1/800.000. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 142x244 cm. (H/0282).

18. *Yüzyıl Osmanlı Türkçesi ses hadiseleri / haz. Mehmet Gümüşkılıç.* — Duxbury : Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2005. 6 c. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 66, 67, 68, 69, 70, 71. Türkçe Kaynaklar ; 56, 57, 58, 59, 60, 61) (B.I/4102).

The opium war. — 1. ed. — Peking : Foreign Languages Press, 1976. 131 s. ; 19 cm. — (History of the Modern China) (A.VII/0857).

ORALTAY, HASAN : *Hürriyet uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri / Hasan Oraltay.* — 1. bsk. — İzmir : İstiklâl Matbaası, 1961. 210 s. : res. ; 20 cm. (A.VII/1319).

ORENBAYET, USAMEDDİN : *Fihrist-i nüsh-i hatt-i Farsi Gencine-yi Enstitü-yi Şark Şinasi Ebu Reyhan Biruni-Taşkend : bahş-i evvel az cild-i evvel : tarih / Usameddin Orenbayet, Seyyid Ali Movcani, Şah Niyaz Musayef.* — Tahran : Merkez-i Mutaalat-i Asya-yi Merkezi o Kafkas Vezaret-i Umur-i Hariciye-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran. Enstitü-yi Şark Şinasi-yi Ebu Reyhan Biruni-yi Akademi-yi Ulum-i Cumhuri-yi Özbekistan, 1376. ... c. ; 24 cm. (A.VII/0923-1).

Organizing knowledge : encyclopaedic activities in the pre-eighteenth century islamic world / ed. by Gerhard Endress ; preface by Abdou Filali-

Ansary. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xvii, 234 s. ; 24 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science, ISSN 0169-8729 ; 61) ISBN 9004146970 ; ISBN 9789004146976 (A.VII/1093).

ORTA DOĞU SEMİNERİ (2. : 2004 : ELAZIĞ) : *İkinci Orta Doğu semineri : düünden bugüne Irak : uluslararası katılımlı : bildiriler, 27-29 Mayıs 2004, Elazığ* / ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar. — Elazığ : Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 2006. 2 c. ; 24 cm. — (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi yayınları ; 12) ISBN 9753940548 (A.VII/1208).

Ortadoğu barış süreci ve Türkiye sempozyumu, 11-12 Nisan 1995. — Ankara : Hava Harp Okulu, 1995. 175 s. ; 23 cm. (A.VII/1052).

Osmanlı belgelerinde Ermeni-Rus ilişkileri / proje yöneticisi Yusuf Sarınoy ; proje sorumluları Mustafa Budak, Önder Bayır, Ahmet Zeki İzgoer ; yay. haz. Recep Karacakaya... [ve başk.]. — İstanbul : Devlet Aşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2006. 3 c. ; 25 cm. — (Devlet Aşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını ; 78, 79, 80) ISBN 9751938597 (tk.) (A.VII/1049).

Osmanlı belgelerinde Ohri / proje yöneticisi Yusuf Sarınoy ; proje sorumluları Mustafa Budak, Önder Bayır ; ed. Cevat Ekici. — İstanbul : Kubbealtı, 2006. 107 s. ; res. ; 22 cm. — (Kubbealtı Neşriyatı ; 132) ISBN 9756444320 (A.VII/0989).

Osmanlı tabii ve tatbiki bilimler literatürü tarihi = History of the literature of natural and applied sciences during the Ottoman period / haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut ; ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006. 2 c. ; 24 cm. — (İlim Tarihi Kaynakları ve Araştırmaları serisi ; 13. Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü serisi ; 6 = Series of Studies and Sources on History of Science ; 13. History of Ottoman Literature of Science series ; 6) ISBN 929063149X (tk.) (A.VII/0704).

Osmanlıca metinler : Kütüphanecilik ve çeşitli alanlara ait belgelerin transkripsiyonu / yay. haz. Fatih Rukancı, Hüseyin Odabaş. — Ankara : Ankara Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, 2006. 142 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi yayınları ; 222) ISBN 9754827036 (A.VII/1213).

- Osmanlılarda sağlık = Health in the Ottomans* / ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz ; İngilizce çev. Jane Louise Kandur. — İstanbul : Biofarma, 2006. 2 c. : rnk. res. ; 34 cm. ISBN 9750099303 (tk.) (B.I/3978).
- The Ottoman Empire : myths, realities and 'black holes' : contributions in honour of Colin Imber* / ed. by Eugenia Kermeli, Oktay Özel. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2006. 380 s. ; 24 cm. ISBN 9754283222 (A.VII/1148).
- Outside in : on the margins of the modern Middle East* / ed. by Eugene Rogan. — London ; New York : I. B. Tauris, 2002. vii, 263 s. : hrt. ; 22 cm. — (The Islamic Mediterranean ; 3) ISBN 1860646980 (A.VII/1135).
- ÖKSE, A. TUBA : *Salat Tepe 2000-2002 kazıları stratigrafik sonuçları* / A. Tuba Ökse. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 781-799, [10] ss. : pl. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayrıbasım. (A.VII/0676).
- Ölümünün 50. yılında Prof. Dr. Hüseyin Namık Orkun* / haz. Yücel Hacaloğlu. — Ankara : Türk Ocakları Ankara Şubesi, 2006. 44 s. : res. ; 20 cm. — (Türk Ocakları Ankara Şubesi yayınları ; 22) (A.VII/0661).
- ÖNDER, MEHMET : *Atatürk'ün Almanya ve Avusturya gezileri : 15 Aralık 1917-3 Ağustos 1918* / Mehmet Önder. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1993. x, 98 s. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Genel yayın no ; 328. Atatürk dizisi ; 30) ISBN 9754580553 (A.VII/1316).
- ÖNDER, MEHMET : *Şaheserler konuştukça* / Mehmet Önder. — 1. bsk. — [İstanbul] : Türkiye İş Bankası, 1996. ix, 278 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın no ; 351. Sanat dizisi ; 49) ISBN 9754580812 (A.VII/0777).
- ÖNEY, GÖNÜL : *Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları = Architectural decoration and minor arts in Seljuk Anatolia* / Gönül Öney. — 2. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1988. 236 s. : rnk. res. ; 27 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın no ; 185. Sanat dizisi ; 33) ISBN 97545801308 (B.I/0227).
- ÖRİK, NAHİD SIRRI : *Sultan Hamid düşerken : roman* / Nahid Sırrı Örik. — İstanbul : Kanaat, 1957. 320 s. ; 17 cm. (A.IV/4708).
- ÖZAL, TURGUT : *Turkey in Europe and Europe in Turkey* / Turgut Özal. — Nicosia : K. Rustem & Brother, 1991. xi, 376 s. : 2 katl. hrt. ; 22 cm. ISBN 996356514X (A.VII/1270).
- ÖZBAY, TURGUT : *Dün Sevr 89, 90. maddeleri : bugün "sözde Ermeni soykırımı"* / Turgut Özbay. — 1. bs. — Ankara : Atatürk Platformu

Çizgisi. Akvil, Avrasya Kültür, İşbirliği ve İş Lobisi Vakfı, 2005. vii, 160 s. ; 20 cm. — (Atatürk Platformu Çizgisi yayınları ; 1) ISBN 9759804409 (A.VII/0715).

ÖZBİLGİN, EROL : *Osmanlı'nın Balkanlardan çekilişi : Süleyman Hüsnü Paşa ve dönemi* / Erol Özbilgin. — İstanbul : İz Yayıncılık, 2006. 525 s. : res. ; 21 cm. — (İz Yayıncılık ; 483. İnceleme Araştırma dizisi ; 144) ISBN 9753556098 (A.VII/0565).

ÖZDAĞ, ÜMİT : *Kürtçülük sorununun analizi ve çözüm politikaları* / Ümit Özdağ. — 1. bs. — Ankara : Bilgi, 2006. 195, [3] s. ; 22 cm. — (Bir Millet Uyuyor dizisi ; 11) ISBN 9752201792 (A.VII/0755).

ÖZDALGA, ELISABETH : *İslâmcılığın Türkiye seyri : sosyolojik bir perspektif* / Elisabeth Özdalga ; çev. Gamze Türkoğlu ; ed. Tanıl Bora. — 1. bsk. — İstanbul : İletişim, 2006. 316 s. ; 20 cm. — (İletişim yayınları ; 1175. Araştırma-İnceleme dizisi ; 202) ISBN 9750504313 (A.VII/0749).

ÖZDEMİR, HİKMET : *Atatürk'ün inkılâpçılık anlayışı* / Hikmet Özdemir. — Ankara : [Genelkurmay Basımevi], 2006. 105 s. ; 20 cm. (A.VII/1160).

ÖZDEMİR, HİKMET : *Atatürk'ün liderlik sırları* / Hikmet Özdemir ; ed. Öner Ciravoğlu. — 4. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 2006. 159 s. ; 20 cm. ISBN 9751411319 (A.VII/0756).

ÖZDEMİR, HİKMET : *Fahri S. Korutürk* / Hikmet Özdemir. — 1. bsk. — Ankara : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2006. 175 s. ; 24 cm. ISBN 975409379X (A.VII/1154).

ÖZDEMİR, HİKMET : *The Turkish-American relations toward 1960 Turkish "revolution"* / Hikmet Özdemir. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 2002. 159-181 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 2000/2'den ayırtasım. (A.VI/4384).

ÖZDEMİR, MUSTAFA : *Bolaman Çayı Havzası'nın coğrafyası* / Mustafa Özdemir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xvi, 487, yak. 50 s. : rnk. res., hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXVII Dizi-Sa. 6. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihini Sondaj Metoduyla Araştırma Grubu Araştırma yayın dizisi ; 2) ISBN 9751618800 (A.VII/1084).

ÖZDEMİRCİ, FAHRETTİN : *Yazışma yönetimi ve dosyalama işlemleri* / Fahrettin Özdemirci, Hüseyin Odabaş. — Ankara : Alter, 2005. x, 203 s. ; 24 cm. ISBN 9759007223 (A.VII/1214).

- ÖZDEN, DURSUN : *Uygur Karızlarına yolculuk* / Dursun Özden. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2006. 128 s. : rnk. res. ; 19 cm. — (Kaynak yayınları ; 438) ISBN 9753434413 (A.VII/0574).
- Özel hayatın tarihi / haz. Philippe Ariès, Georges Duby ; çev. Roza Hakmen ; kitap ed. Olcay Kunal. — 1. bsk. — İstanbul : Yapı Kredi, 2006, c2002. 2 c. : res. ; 23 cm. — (Yapı Kredi yayınları ; 2350, 2379) ISBN 9750810554 (tk.) (A.VII/0933).
- ÖZER PINARBAŞI, SİMGE : *Çağlar boyu tahtın simgesel anlamları ışığında Türk tahtları* / Simgé Özer Pınarbaşı. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004. 149 s. : res. (çoğu rnk.) ; 27 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3020. Sanat Eserleri dizisi ; 447) ISBN 9751731399 (B.I/4123).
- ÖZFIRAT, AYNUR : *Üçtepe II Tunç Çağları : kazı ve yüzey araştırması ışığında* / Aynur Özfırat. — İstanbul : Ege, [200?]. xvi, 113, cxix s. : lev. ; 28 cm. ISBN 9758071122 (B.I/3969).
- ÖZGEN, YÜKSEL : *II. Meşrutiyet dönemi Meclis-i Mebûsan'ında dış politika görüşmeleri (1908-1918)* / haz. Yüksel Özgen. — 2004. viii, 222 y. ; 29 cm. (B.I/4031).
- ÖZGÜLDÜR, YAVUZ : *Türk-Alman ilişkileri : 1923-1945* / Yavuz Özgüldür. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1993. xi, 189 s. ; 20 cm. — (Genelkurmay Basımevi yayın numarası ; '93/93) ISBN 9754090041 (A.V/5889).
- ÖZGÜNEL, COŞKUN : *Karia geometrik seramiği* / Coşkun Özgünel ; ed. Betül Avunç. — 1. bs. — İstanbul : Homer, 2006. 168 s. : res. ; 32 cm. ISBN 9758293850 (B.I/3971).
- ÖZGÜREL, AVNİ : *Ayrılkçı hareketler : Ziya Gökalp'in Kürt dosyası ekiyle : Kuruluş Savaşı Kütüphanesi* / Avni Özgürel. — 1. bs. — İstanbul : Altın Kitaplar, 2006. 383, [17] s. : res. ; 20 cm. ISBN 9752107257 (A.VII/0747).
- Özgürlük ve Dayanışma Partisi programı taslak metni. — [y.y.] : Özgürlük ve Dayanışma Partisi, 2006. 10 s. ; 21 cm. (A.VII/0640).
- ÖZİPEK, BEKİR BERAT : *Türk siyasal yaşamında Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* / haz. Bekir Berat Özipek. — 1991. xii, 305 y. ; 28 cm. (B.I/4036).

- ÖZKAN, NEVİN : *Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne ilişkin belgeler (1485-1791) : tıpkıbasım-çeviri-değerlendirme* / Nevin Özkan. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004. 212 s. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3015. Kültür Eserleri dizisi ; 394) ISBN 9751731240 (A.VII/1143).
- ÖZMAN, AYDOĞAN : *Les Organisations regionales en Asie du Sud-Est* / Aydoğan Özman. — Ankara : Publications de la Faculté de Droit de l'Université d'Ankara, 1970. viii, 94 s. ; 24 cm. — (Publications de la Faculté de Droit de l'Université d'Ankara ; 270) (A.III/4428).
- ÖZMEN, SÜLEYMAN : *İsrail ve etnik-dini çatışmalar* / Süleyman Özmen ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006. 512 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 182. Araştırma-İnceleme dizisi ; 142) ISBN 9752550827 (A.VII/0603).
- ÖZTOPRAK, İZZET : *Kurtuluş Savaşı ile ilgili Yunan belgeleri* / İzzet Öztoprak. — Ankara : Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2006. 165 s. ; 22 cm. — (Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayın no ; 228) ISBN 9754827265 (A.VII/1138).
- ÖZTOPRAK, İZZET : *Kurtuluş Savaşı'nda Türk basını : Mayıs 1919-Temmuz 1921 : Türkiye ile ilgili dış haberler ve bunların iç basındaki tepkileri* / İzzet Öztoprak. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1981. xiv, 435 s. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları. Genel yayın no ; 230. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı dizisi no ; 8) (A.IV/6053).
- ÖZTUNA, YILMAZ : *Avrupa Türkiyesi'ni kaybımız : Rumeli'nin elden çıkışı : 93 ve Balkan Savaşları* / Yılmaz Öztuna. — 1. bsk. — İstanbul : Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006. 216 s. ; 21 cm. — (Babıali Kültür Yayıncılığı ; 97. Tarih ; 9) ISBN 9758486985 (A.VII/0569).
- ÖZTÜRK, LEVENT : *İslâm tıp tarihi üzerine incelemeler* / Levent Öztürk. — İstanbul : İz, 2006. 262 s. ; 21 cm. — (İz Yayıncılık ; 484. İnceleme Araştırma dizisi ; 145) ISBN 9753556136 (A.VII/0992).
- ÖZVAR, EROL : *Osmanlı maliyesinde malikâne uygulaması* / Erol Özvar. — İstanbul : Kitabevi, 2003. xii, 297 s. ; 21 cm. — (Kitabevi ; 207) ISBN 9756403055 (A.VII/1017).
- ÖZYETGİN, A. MELEK : *Orta zaman Türk dili ve kültürü üzerine incelemeler* / A. Melek Özyetgin. — İstanbul : Ötüken, 2005. 272 s. ; 24

- cm. — (Ötüken Neşriyat yayın nu ; 610. Kültür serisi ; 283) ISBN 9754375321 (A.VII/1151).
- ÖZYÖRÜK, MUKBİL : *1968 Fransız Üniversite Reformu / Mukbil Özyörük*. — Ankara : [yayl.y.], 1969. 42 s. ; 24 cm. (A.VII/1325).
- PALAZOĞLU, AHMET BEKİR : *Atatürk kimdir? : Atatürk'ün inkılâpçılığı / Ahmet Bekir Palazoğlu*. — 1. bsk. — Ankara : Ebabil, 2006. 346 s. ; 19 cm. — (Ebabil ; 65. Atatürk serisi ; 5) ISBN 9756360658 (A.VII/1024).
- Palestine and Transjordan administration reports 1918-1948*. — [Slough] : Archive Editions, 1995. 16 c. ; 25 cm. ISBN 1852075570 (A.VII/0798).
- PALMER, NORMAN D. [DUNBAR], 1909-? : *International relations : the world community in transition / Norman D. [Dunbar] Palmer [1909-?], Howard C. [Cecil] Perkins*. — London : Stevens & Sons Limited, 1954. 1270 s. ; 24 cm. (A.VII/0880).
- PANDO ANTA, MARIA TERESA : *La sociedad Romana del conventus emeritensis a través de sus estelas funerarias / Maria Teresa Pando Anta*. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2002. 313 s. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 31) (A.VII/1175).
- PANNUTI, ALESSANDRO : *La comunità Italiana di Istanbul nel XX secolo : ambiente e persone / Alessandro Pannuti*. — 1. ed. — İstanbul : Isis, 2006. 313 s. ; 24 cm. — (I Quaderni del Bosforo ; 3) ISBN 9754283257 (A.VII/1150).
- PAPAN-MATIN, FIROOZEH : *The unveiling of secrets Kashf al-Asrar : the visionary autobiography of Ruzbihan al-Baqli (1128-1209 A.D.) / Firoozeh Papan-Matin ; in collaboration with Michael Fishbein*. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. 47, 133 s. ; 25 cm. — (Islamic History and Civilization, ISSN 0929-2403 ; 59) ISBN 9004144080 (A.VII/1112).
- PARKER, GEOFFREY : *Askeri devrim : batı'nın yükselişinde askeri yenilikler 1500-1800 / Geoffrey Parker ; tercüme Tuncay Zorlu ; yay. haz. Fahrettin Altun*. — 1. bs. — İstanbul : Küre, 2006. xv, 343 s. ; 23 cm. — (Küre yayınları ; 29. kitap. Siyasi Tarih ; 1) ISBN 9756614315 (A.VII/0568).
- PARS, MELAHAT : *Makedon ve Sırp Romanlarında Türkler ve Türk izleri / Melahat Pars*. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004. 252 s. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3009. Dünya Edebiyatı Eserleri dizisi ; 83) ISBN 9751731151 (A.VII/1141).

- The part of science in islam : texts and studies* / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 5 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 16, 17, 18, 19, 20) ISBN 3829890249 (tk.) (A.VII/1192).
- Patronate and patronage in early and classical islam* / ed. by Monique Bernards, John Nawas. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. xiv, 511 s. ; 25 cm. — (Islamic History and Civilization. Studies and Texts, ISSN 0929-2403 ; 61) ISBN 9004144803 (A.VII/1111).
- PAYASLIOĞLU, ARİF T. : *Siyasî partiler* / Arif T. Payaslıoğlu. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1952. 123 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınlarından ; 25-7) (A.I/9163).
- PAYASLIAN, SIMON : *United States policy toward the Armenian question and the Armenian genocide* / haz. Simon Payaslian. — 2003. 3 c. ; 30 cm. (B.I/4008).
- PAZARCI, HÜSEYİN : *La delimitation du plateau continental et les îles* / Hüseyin Pazarıcı. — Ankara : Publication de la Faculte des Sciences Politiques de l'Universite d'Ankara, 1982. ix, 343 s. ; 24 cm. — (Publication de la Faculte des Sciences Politiques de l'Universite d'Ankara ; 514) (A.IV/7103).
- PEDLEY, JOHN : *Sanctuaries and the sacred in the Ancient Greek world* / John Pedley. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xviii, 272 s. : res. ; 25 cm. ISBN 052100635X ; ISBN 9780521006354 (A.VII/0954).
- PEIRCE, LESLIE : *Morality tales : law and gender in the Ottoman court of Aintab* / Leslie Peirce. — Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2003. xx, 460 s. : hrt. ; 23 cm. ISBN 0520228928 (A.VII/1127).
- PEKER, MÜMTAZ : *Lozan Konferansı'nda nüfus tartışmaları* / Mümtaz Peker. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 1015-1046 ss. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)'ten ayrışım. (A.VII/0673).
- PERİN, CEVDET : *Tarih boyunca düşünce ve basın özgürlüğü* / Cevdet Perin. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1974. 207 s. ; 24 cm. (A.VII/1053).

- PERİNÇEK, DOĞU : *Ermeni sorununda strateji ve siyaset* / Doğu Perinçek. — 1. bs. — İstanbul : Kaynak, 2006. 132 s. ; 20 cm. — (Kaynak yayınları ; 443) ISBN 9753434464 (A.VII/0550).
- PERTUSI, AGOSTINO : *Storiografia umanistica e mondo Bizantino* / Agostino Pertusi. — Palermo : Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, 1967. 128 s. ; 24 cm. — (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Quaderni. Pubblicati da Brunolavagnini Sotto Gli Auspici dell'Assessorato Alla Istruzione della Regione Siciliana ; 5) (A.VII/1418).
- PESCHLOW-BINDOKAT, ANNELIESE : *Herakleia : şehir ve çevresi* / Anneliese Peschlow-Bindokat ; katkıda bulunanlar Urs Peschlow, Volker Höhfeld ; çev. Fikret Özcan ; ed. Betül Avunç. — 1. bs. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2005. 252 s. : rnk. res. ; 22 cm. ISBN 9758293737 (A.VII/0591).
- PHILLIPS, JONATHAN : *The fourth crusade and the sack of Constantinople* / Jonathan Phillips. — 1. published. — London : Jonathan Cape, 2004. xxii, 374 s. ; 24 cm. ISBN 0224069861 (A.VII/0812).
- Philosophy and the sciences in antiquity* / ed. by R. W. Sharples. — Hampshire : Ashgate, 2005. vii, 168 s. ; 24 cm. — (Ashgate Keeling series in Ancient Philosophy) ISBN 0754651711 (A.VII/0834).
- PITTE, JEAN-ROBERT : *Şarap ve din* / Jean-Robert Pitte ; çev. Esra Özdoğan. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2006. 76 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 124. İnsan ve Toplum dizisi ; 27) ISBN 9756051337 (A.VII/0998).
- PLAIDY, JEAN, 1906-1993 : *The rise of the Spanish inquisition* / Jean Plaidy [1906-1993]. — London : Robert Hale, 1959. 192 s. ; 22 cm. (A.VII/1425).
- Plato and Aristotle's ethics* / ed. by Robert Heinaman. — Hampshire : Ashgate, 2003. xix, 191 s. ; 24 cm. — (Ashgate Keeling series in Ancient Philosophy) ISBN 0754634035 (A.VII/0835).
- POLAT, ZELKİF : *Ali Çetinkaya : hayatı, eserleri, kişiliği ve devlet adamlığı* / Zelkif Polat ; proje yürütücüsü Şan Öz-Alp ; yay. kurulu Nükhet Saracel, H. Rıza Aşıkoğlu, Yılmaz Dündar. — Afyon : Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2002. xvi, 183 s. ; 24 cm. — (Afyon Kocatepe Üniversitesi yayın no ; 43) ISBN 9757150541 (A.VI/5471).

- POURJAVADY, REZA : *A Jewish philosopher of Baghdad : 'Izz al-Dawla Ibn Kammuna (d. 683/1284) and his writings* / Reza Pourjavady, Sabine Schmidtke. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xii, 274 s. ; 25 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science, ISSN 0169-8729 ; 65) ISBN 9004151397 ; ISBN 9789004151390 (A.VII/1108).
- POWERS, PAUL R. : *Intent in islamic law : motive and meaning in medieval sunni Fiqh* / Paul R. Powers. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xii, 236 s. ; 25 cm. — (Studies in Islamic Law and Society, ISSN 1384-1130 ; 25) ISBN 9004145923 (A.VII/1116).
- Il principato Napoleonico dei Baciocchi (1805-1814) riforma dello stato e società : Lucca, Museo di Palazzo Mansi, 9 Giugno-11 Novembre, 1984.* — [Roma] : Ministero Beni Culturali e Ambientali, 1984. vii, 698 s. : res. ; 21 cm. (A.VII/1421).
- Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu ve Türkçe, matematik+bilim+gönül / haz. M. Turgay Tüfekçioğlu. — Bursa : [yayl.y.], [199?]. 315 s. ; 24 cm. ISBN 975967050X (A.VII/0719).
- Propaganda and international relations* / compiled and ed. by Urban G. Whitaker. — rev. and enlarged ed. — San Francisco : Chandler Publishing Company, 1962. ix, 246 s. ; 21 cm. — (Chandler Studies in International and Intercultural Relations) (A.VII/1072).
- Protobyzantine eleutherna* / epimeleia Petros G. Themeles. — Athena : Panepistemio Kretes, 2004. 276 s. : res. pl. ; 29 cm. ISBN 9608839408 (B.I/4156-1,1).
- Protobyzantine eleutherna* / epimeleia Petros G. Themeles. — Rethymno : Panepistemio Kretes, 2000. 319 s. : res. ; 29 cm. ISBN 9608546893 (B.I/4156-1,2).
- PROUDFOOT, IAN : *Old muslim calendars of Southeast Asia* / Ian Proudfoot. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. vi, 135 s. ; 24 cm. + 1 cd-rom. — (Handbook of Oriental Studies. Section 3. South-East Asia = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9571 ; 17) ISBN 9004154140 ; ISBN 9789004154148 (A.VII/0936).
- Purut Meydan Muharebesi* / Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümeni. — 1/25.000. — [Ankara] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 73x108 cm. — (seri ; K.85.) (H/0297).
- RACT, PÈRE JOSEPH : *Lieux chrétiens d'Istanbul* / Père Joseph Ract ; introduction de Mgr Louis Pelâtre ; prologue et notice historique de

- Rinaldo Marmara. — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2006. 238 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 88) ISBN 9754283249 (A.VII/1145).
- “Radikal” Hürriyet Partisi programı ve ana nizamnamesi. — Kırklareli ; Lüleburgaz : Radikal Hürriyet Partisi, 1953. 15, [4] s. ; 21 cm. (A.VII/0641).
- RÁSONYI, LÁSZLÓ : *Tuna köprüleri* / László Rásonyi ; Macarcadan çev. Hicran Akın. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984. xxiii, 156 s. ; 18 cm. (A.V/8917).
- RAUCH, GEORG VON : *A history of Soviet Russia* / Georg von Rauch ; translated by Peter Jacobsohn, Annette Jacobsohn. — rev. ed. — New York : Frederick A. Praeger, 1957. xiii, 512 s. ; 21 cm. (A.VII/1347).
- RECAN, ALİ : *Adnan Kahveci : sorunlar ve çözümler* / Ali Recan. — 1. bsk. — İstanbul : Yeni Çizgi, 1995. 222, [2] s. ; 20 cm. (A.VII/0635).
- The reception and assimilation of Arabic medicine. The School of Montpellier : texts and studies* / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2006. 275 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 32) ISBN 3829890397 (A.VII/1201)
- The reception and assimilation of Arabic science in the occident : texts and studies* / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 6 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 21, 22, 23, 24, 25, 26) ISBN 3829890311 (tk.) (A.VII/1204).
- The reception and assimilation of Greek and Indian science in islam : texts and studies* / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 4 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 12, 13, 14, 15) ISBN 3829890184 (tk.) (A.VII/1190).
- The reception and assimilation of islamic mathematics and astronomy in the occident : texts and studies* / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in

collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2006. 4 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 34, 35, 36, 37) ISBN 3829890451 (tk.) (A.VII/1203).

The reception and assimilation of islamic medicine in the occident / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2006. 2 c. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 27, 28) ISBN 3829890346 (tk.) (A.VII/1193).

Records of the Emirates : primary documents 1820-1958 / ed. by Penelope Tuson. — [Slough] : Archive Editions, 1990-1992. 12 c. ; 25 cm. ISBN 185207230X (A.VII/0797).

REDDAWAY, W. F. [WILLIAM FIDDIAN], 1872-1949 : *Problems of the Baltic* / W. F. [William Fiddian] Reddaway [1872-1949]. — Cambridge : Cambridge University Press, 1940. 120 s. ; 18 cm. (A.VII/0868).

The reform movement of 1898. — 1. ed. — Peking : Foreign Languages Press, 1976. 136 s. ; 19 cm. — (History of the Modern China) (A.VII/0859).

RENCONTRE ASSYRIOLOGIQUE INTERNATIONALE (48. : 2002 : LEIDEN) : *Ethnicity in Ancient Mesopotamia : papers read at the 48th rencontre Assyriologique internationale, 1-4 July 2002, Leiden* / ed. by W. H. van Soldt ; in cooperation with R. Kalvelagen, D. Katz. — Leiden : Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 2005. viii, 455 s. : res. ; 27 cm. — (Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden ; 102) ISBN 906258313X (B.I/4145).

Renkli tanrılar : antik heykel sanatında çokrenklilik : İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul Şubesi Münih Devlet Eski Eserler Koleksiyonu ve Glyptothek ve Stiftung Archäologie-Arkeoloji Vakfı işbirliğiyle gerçekleştirilen bir sergi, 21- Nisan-16 Temmuz 2006, İstanbul Arkeoloji Müzeleri. — İstanbul : [Ege], 2006. 156 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9758071319 (B.I/3968).

- Report of the international seminar on Middle East-Indonesia relations, 12-16 January 1976, Jakarta.* — Jakarta : Institute for Social Studies, 1976. yak. 250 s. ; 27 cm. (B.I/4159).
- Representations of war in Ancient Rome* / ed. by Sheila Dillon, Katherina E. Welch. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xiv, 365 s. : res. ; 26 cm. ISBN 0521848172 ; ISBN 9780521848176 (B.I/4104).
- The Republic of Letters and the Levant* / ed. by Alastair Hamilton, Maurits H. van den Boogert, Bart Westerweel. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. ix, 301 s. ; 24 cm. — (Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, ISSN 1568-1181 ; 5) ISBN 9004147616 (A.VII/1101).
- Rethinking materiality : the engagement of mind with the material world* / ed. by Elizabeth DeMarrais, Chris Gosden, Colin Renfrew. — Cambridge : McDonald Institute for Archaeological Research, 2004. viii, 280 s. ; 29 cm. — (McDonald Institute Monographs, ISSN 1363-1349) ISBN 1902937309 (B.I/4060).
- REYHAN, HAKAN : *Doğunun büyük devrimcileri : Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev : yıldızlı, hilâlli, kalpaklı "Ulusal Devrimci Güçler Birliği"* / Hakan Reyhan. — Ankara : Alter Yayıncılık, 2006. 328, [13] s. : res. ; 21 cm. ISBN 9759007290 (A.VII/0576).
- RIEBER, ALFRED J. : *Stalin and the French Communist Party 1941-1947* / Alfred J. Rieber. — New York ; London : Columbia University Press, 1962. xiv, 395 s. ; 23 cm. (A.VII/0884).
- RIGG, BRYAN MARK : *Hitler'in yahudi askerleri : Nazi ırk yasaları ve Alman ordusunda savaşıyan yahudi kökenli askerlerin bilinmeyen tarihi* / Bryan Mark Rigg ; çev. Gökçesu Tamer ; genel koordinatör Münir Üstün. — 1. bsk. — İstanbul : Profil, 2006. 607 s. : res. ; 21 cm. — (İnceleme-Araştırma) ISBN 975996032X (A.VII/1014).
- RİŞVANOĞLU, MAHMUT : *Saklanan gerçek : Kurmanclar ve Zazaların kimliği* / Mahmut Rişvanoğlu. — Ankara : Tanmak, [1994?]. 2 c. : res. ; 20 cm. ISBN 9757845035 (tk.) (A.VII/0626).
- RITTER, MARKUS, 1967- : *Moscheen und Madrasabauten in Iran 1785-1848 : Architektur zwischen Rückgriff und Neuerung* / Markus Ritter [1967-]. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xviii, 1001, 202 s. : res. ; 25 cm. — (Islamic History and Civilization, ISSN 0929-2403 ; 62) ISBN 9004144811 (A.VII/1104).

- ROBERTS, HENRY L. : *Russia and America : dangers and prospects* / Henry L. Roberts ; foreword by John J. McCloy. — 1. printing. — New York : The New American Library ; A Mentor Book, 1956. 251 s. ; 18 cm. (A.VII/1225).
- RODRIGUEZ MARTIN, F. [FRANCISCO] GERMÁN : *Las lucernas de la villa Romana de Torre Águila (Barbano, Badajoz)* / F. [Francisco] Germán Rodriguez Martin. — Mérida : Museo Nacional de Arte Romano, 2002. 208 s. : res. ; 21 cm. — (Cuadernos Emeritenses, ISSN 1695-4521 ; 30) (A.VII/1176).
- ROGERS, J. M. : *Sinan* / J. M. Rogers. — London ; New York : I. B. Tauris, 2006. xvi, 133 s. ; 21 cm. — (Makers of Islamic Civilization) ISBN 184511096X (A.VII/0614).
- ROOS, PAAVO : *Survey of rock-cut chamber-tombs in Caria* / Paavo Roos. — Göteborg : Paul Åström, 1985-2006. 2 c. : res. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology, ISSN 0081-8232 ; 72) ISBN 9170812160 ; ISBN 9789170812163 (B/9555).
- ROSEN, MICHAEL : *Siyasal düşünce* / Michael Rosen, Jonathan Wolff ; yay. haz. Suat Kemal Angı. — Ankara : Dost Kitabevi, 2006. 550 s. ; 21 cm. ISBN 9752982395 (A.VII/0736).
- ROSTOW, W. W. [WALT WHITMAN], 1916- : *The prospects for communist China* / W. W. [Walt Whitman] Rostow [1916-] ; in collaboration with Richard W. Hatch, Frank A. Kierman, Alexander Eckstein. — New York : The New American Library, 1954. 352 s. ; 18 cm. (A.VII/1224).
- ROTHMAN, MITCHELL S. : *Tepe Gawra : the evolution of a small, prehistoric center in Northern Iraq* / Mitchell S. Rothman ; with an appendix by Brian Peasnell. — Philadelphia : University of Pennsylvania. Museum of Archaeology and Anthropology, 2002. xxii, 494 s. : pl. ; 29 cm. ISBN 0924171898 (B.I/3975).
- ROWLAND, JOHN : *A history of Sino-Indian relations : hostile co-existence* / John Rowland. — Princeton : D. Van Nostrand Company, 1967. xv, 248 s. ; 23 cm. (A.III/6100).
- ROZEN, MINNA : *Hasköy cemetery typology of stones* / Minna Rozen. — [Tel Aviv] ; [Pennsylvania] : Diaspora Research Institute, Tel Aviv University ; Center for Judaic Studies, University of Pennsylvania, 1994. ix, 271 s. : res., pl. ; 28 cm. ISBN 0960268677 (B.I/4146).

- RUKANCI, FATİH : *Türkiye’de hukuk kaynaklarının bibliyografik denetimi* / Fatih Rukancı. — Ankara : Alter, 2005. xvi, 274 s. ; 24 cm. ISBN 9759007045 (A.VII/1212).
- Rusya Federasyonu : *Rusya Federasyonu’ndaki gelişmeler, temel sorunlar, muhtemel senaryolar ve ana aktörler* / haz. İlyas Kamalov. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 26 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1034).
- SABAHATTİN ALİ, 1906-1948 : *Youssouf le taciturne* / Sabahattin Ali [1906-1948] ; traduit du Turc par Paul Dumont. — Nancy : Publications Orientalistes de France, 1977. 231 s. ; 21 cm. ISBN 2716900698 (A.VII/0906).
- SABİT, NÜZHET : *İaşe’de kırkbeş gün : Mütareke devri İaşe Umum Müdürlüğü hatıraları* / Nüzhet Sabit ; yay. haz. Cüneyd Okay. — 1. bsk. — İstanbul : [yayl.y.], 2006. 74 s. ; 21 cm. (A.VII/1023).
- SÂFİ, İHSAN : *Altın suyuna baturılmış bir hayat : Abdülhak Hâmid Tarhan / İhsan Sâfi* ; kitap ed. Yasemin Çiçek. — 1. bsk. — İstanbul : Dergâh, 2006. 399 s. : res. ; 20 cm. — (Dergâh yayınları ; 322. Türk Edebiyatı-İnceleme ; 35) ISBN 9759950324 (A.VII/0759).
- SAĞLAM, MEHMET HAKAN : *I. Tertip düstûr kılavuzu : Osmanlı devlet mevzuatı* / Mehmet Hakan Sağlam. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2006. ... c. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları) ISBN 9753332009 (tk.) ; ISBN 9753332017 (1.c.) (A.VII/1210-1).
- SAĞLAM, MEHMET HAKAN : *II. Tertip düstûr kılavuzu : Osmanlı devlet mevzuatı* / Mehmet Hakan Sağlam. — 1. bs. — İstanbul : Tarih Vakfı, 2006. ... c. ; 21 cm. — (Tarih Vakfı Yurt yayınları) ISBN 9753332009 (tk.) ; ISBN 9753332025 (2.c.) (A.VII/1210-2).
- SAĞSÖZ, AYŞE : *Tarihi Erzurum Kenti üç kümbetler ve çevresinde bir analiz çalışması* / Ayşe Sağsöz, Süleyman Özgen. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 841-857, [40] ss. : rnk. res., pl. ; 24 cm. Belleten LXIX, 256 (Aralık 2005)’ten ayrışım. (A.VII/0674).
- SAHAPOV, MİNAHMET : *Yenilik habercisi = Yanarış heberçese* / Minahmet Sahapov ; Türkiye Türkçesi Raynur Şakirov, Şevket Kuntay. — Ankara : Türksoy, 2005. 344 s. ; 24 cm. — (Türksoy yayın no ; 25 = Türksoy neşer ; 25) ISBN 9757213233 (A.VII/0176).
- SAHİNLER, MENTER : *La politique de la Turquie dans le conflit de Chypre en 1974 : memoire du D.E.S. Universite de Paris I Sciences Politiques /*

Menter Sahinler. — Paris : Les Presses du Palais-Royal, 1976. 86 s. ; 21 cm. (A.VII/1251).

SAKAOĞLU, SAİM : *Çaybaşı yazıları* / Saim Sakaoğlu. — Konya : Konya Meram Belediyesi, 2000. 208 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Meram Belediyesi Kültür yayınları) ISBN 975939412X (A.VII/0688).

Sakarya Meydanı Muharebesi (23 Ağustos :13 Eylül 1921) ve takip. — 1/100.000 ; km cinsinden çizgi ölçek var. — [y.y.] : [yayl.y.], [t.y.]. 1 hrt. ; 141x245 cm. (H/0288).

Salıcan Cigitov ve dünyası / haz. Orhan Söylemez, Kemal Göz. — Bişkek : Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2006. 271 s. : rnk. res. ; 21 cm. — (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi yayınları ; 78. Tanıtım Kitapları dizisi ; 4) ISBN 996723606X (A.VII/1456).

Salnâme-i Diyarbekir 1286-1323 (1869-1905) / yay. yönetmeni Ömer Tellioglu ; yay. kurulu Ömer Tellioglu, Ahmet Zeki İzgöer, Sıbğatullah Kaya. — Diyarbakır : Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1999. 5 c. ; 31 cm. — (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi yayın no ; 14) (B.I/3979).

SAMSON, ANNE : *Britain, South Africa and the East Africa campaign, 1914-1918 : the union comes of age* / Anne Samson. — London ; New York : Tauris Academic Studies, 2006. x, 262 s. : hrt. ; 22 cm. — (International Library of Colonial History ; 4) ISBN 1845110404 ; ISBN 9781845110406 (A.VII/1132).

SANAL, RECEP : *Yurtsever bir öğretmenin Sarıkaya'daki eğitime ve toplum kalkınmasına katkıları* / Recep Sanal. — 1. bsk. — Ankara : [yayl.y.], 2005. 298 s. : res., hrt. ; 21 cm. — (Sarıkaya'nın Tarihsel Coğrafyası Üzerine incelemeler ; 1) ISBN 975981210X (A.VI/8991).

SANDER, ORAL : *Anka'nın yükselişi ve düşüşü : Osmanlı diplomasi tarihi üzerine bir deneme* / Oral Sander. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1987. vii, 211 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları ; 563) (A.V/0982).

SANDERS, M. [MICHAEL] L. : *British propaganda during the first World War, 1914-18* / M. [Michael] L. Sanders, Philip M. Taylor. — 1. published. — London : Palgrave, 1982. x, 320 s. ; 22 cm. ISBN 0333292758 (A.VII/0975).

SARAY, MEHMET : *Afganistan ve Türkler* / Mehmet Saray. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987. xv, 186 s. : 1 katl. hrt. ; 23

- cm. — (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları ; 3416) (A.VII/1376).
- SARGIN, HALUK : *Yaşayan eski ankara evleri* / Haluk Sargin. — 1. bsk. — Ankara : Mevsimsiz Yayınevi, 2006. 144 s. : rnk. res. ; 26 cm. ISBN 9944987085 (B.I/4139).
- SARIHAN, ZEKİ : *Emperyalizm ulusal eğitime meydan okuyor : Tarih Vakfı'nın "ders kitaplarında insan hakları tarama sonuçları" kitabı hakkında rapor* / Zeki Sarıhan. — Ankara : Bağımsızlıkçı Aydınlanmacı Halkçı Eğitim Derneği, 2005. 64 s. ; 19 cm. — (Bağımsızlıkçı Aydınlanmacı Halkçı Eğitim Derneği yayın no ; 3) (A.VI/8985).
- SARIHAN, ZEKİ : *Kurtuluş Savaşı kadınları* / Zeki Sarıhan. — 1. bs. — Ankara : Cumhuriyet Kadınları Derneği, 2006. 399 s. ; 20 cm. — (Cumhuriyet Kadınları Derneği yayın no ; 11) ISBN 9759718588 (A.VII/0731).
- SARINAY, YUSUF : *Imperialism and the great fantasy : of rulers in Greece* / Yusuf Sarıнай, Tahir Sünbül. — Ankara : Günce, 2000. 288 s. ; 19 cm. — (Günce publications ; 106. Cultural Books series ; 30) ISBN 975848706X (A.VII/0623).
- SARINAY, YUSUF : *Türk arşivleri ve Ermeni meselesi* / Yusuf Sarıнай. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 289-310 ss. ; 24 cm. Belleten LXX, 257 (Nisan 2006)'dan ayırbaşım. (A.VII/0791).
- SARISIR, SERDAR : *Sürgün : demografik oyun (1919-1923)* / Serdar Sarısır ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Deniz Saraç. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat, 2006. 480 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 194. Araştırma-İnceleme dizisi ; 152) ISBN 9752550916 (A.VII/0990).
- SAVAŞ, SAVAŞ ÖZKAN : *Çiviyazılı belgeler ışığında Anadolu'da (İ.Ö. 2. binyılda) madencilik ve maden kullanımı* / Savaş Özkan Savaş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. lxxxviii, 307 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VI. Dizi-Sa. 63) ISBN 9751616344 (A.VII/1048).
- SAVİ, SAİME İNAL : *Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın el-hediiyetü'l hamîdiyye' sinde Osmanlıca-Türkçe taraması* / Saime İnal Savı. — Ankara : Elektronik İletişim Ajansı, 1993. ix, 320 s. ; 19 cm. ISBN 9757322075 (A.VI/6129).

- SAY, YAĞMUR : *Top ve topçuluğun tarihsel gelişimi ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn* / Yağmur Say. — [Polatlı] : Topçu ve Füze Okulu, 1995. xi, 146 s. (A.V/7398).
- SAYILAN, NAZIM DÜNDAR : *Kore Harbinde Türklerle* / Nazım Dündar Sayılan. — İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı, 1996. 496 s. : res. (kimi rnk.) ; 20 cm. — (Milli Eğitim Bakanlığı yayınları ; 2935. Bilim ve Kültür Eserleri dizisi ; 848. Düşünce Eserleri dizisi ; 6) ISBN 9751109876 (A.VII/0630).
- SAYILGAN, ACLAN : *Dünyayı saran tehlike : anarşist hareketler ve tedbirleri* / Aclan Sayılğan. — [y.y.] : Ufuk Ajansı, 1973. 176 s. ; 18 cm. — (Ufuk Ajansı yayınları ; 5) (A.VII/1245).
- SCHAEFER, KARL R. : *Enigmatic charms : medieval Arabic block printed amulets in American and European libraries and museums* / Karl R. Schaefer. — Leiden : Brill, 2006. xiii, 250, yak. 60 s. : res. ; 30 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 1. The Near and Middle East = Handbuch der Orientalistik, ISSN 0169-9423 ; 82) ISBN 9004147896 ; ISBN 9789004147898 (B.I/4103).
- SCHAUENSEE, MAUDE DE : *Two Lyres from Ur* / Maude de Schauensee. — 1. ed. — Philadelphia : University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2002. xix, 125 s. ; 22 cm. ISBN 092417188X (A.VII/0520).
- SCHERRER, PETER : *Die Tetragonos Agora in Ephesos : Grabungsergebnisse von Archaischer bis in Byzantinische zeit - ein überblick befunde und funde Klassischer Zeit* / Peter Scherrer, Elisabeth Trinkl. — Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006. xxxiv, 374 s. : res., şek., pl. ; 39 cm. — (Forschungen in Ephesos ; 13/2) ISBN 3700136323 (C/0681).
- SCHIPPERGES, HEINRICH : *Selected writings on the reception and assimilation of islamic medicine in the occident* / Heinrich Schipperges ; collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2006. vi, 400 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 33) ISBN 3829890400 (A.VII/1188).

- SCHLESINGER, ARTHUR M. [MEIER], 1917- : *The age of Jackson* / Arthur M. [Meier] Schlesinger [1917-]. — 2. printing. — New York : The New American Library ; A Mentor Book, 1952. 182 s. ; 18 cm. (A.VII/1268).
- SCHÖCK, CORNELIA : *Koranexegese, Gramatik und Logik : zum Verhältnis von arabischer und aristotelischer Urteils-, Konsequenz- und Schlusslehre* / Cornelia Schöck. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xiv, 468 s. ; 25 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science, ISSN 0169-8729 ; 60) ISBN 9004145885 (A.VII/1107).
- SCHWARTZ, DOV : *Central problems of Medieval Jewish philosophy* / Dov Schwartz. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. ix, 282 s. ; 25 cm. — (The Brill Reference Library of Judaism, ISSN 1571-5000 ; 26) ISBN 9004148051 (A.VII/1110).
- Secular buildings and the archaeology of everyday life in the Byzantine Empire* / ed. by Ken Dark. — Oxford : Oxbow Books, 2004. 132 s. : pl. ; 24 cm. ISBN 1842171054 (A.VII/0807).
- SEGAL, RONALD, 1932- : *African profiles* / Ronald Segal [1932-]. — reprinted. — Baltimore : Penguin Books, 1963, c1962. 406 s. ; 18 cm. — (Penguin African Library) (A.VII/0865).
81. yılında Lüleburgaz Kongresi : ulusal sempozyum, 31 Mart 2001 / yay. kurulu Hüseyin Salman, Ali Arslan. — 1. bs. — Lüleburgaz : Lüleburgaz Belediyesi, 2001. 176 s. : res. ; 24 cm. — (Lüleburgaz Belediyesi Kültür yayınları) (A.VII/0687).
- SEL, LÜTFÜ : *İkinci Dünya Savaşı'nda istihbarat* / Lütfü Sel. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1985. v, 184 s. ; 24 cm. (A.V/4480).
- Selçuklular döneminde Sivas sempozyumu bildirileri, 29 Eylül-01 Ekim 2005* / ed. İbrahim Yasak ; yay. haz. Kadir Pürlü... [ve başk.]. — Sivas : Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2006. 558 s. : res. ; 24 cm. — (Sivas 1000 Temel Eser no ; 1) ISBN 9755856293 (A.VII/1399).
- Semitic studies in honour of Edward Ullendorff* / ed. by Geoffrey Khan. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. vi, 367 s. ; 25 cm. — (Studies in Semitic Languages and Linguistics, ISSN 0081-8461 ; 47) ISBN 9004148345 (A.VII/1102).
- Serbest Cumhuriyet Fırkası programı*. — İstanbul : Serbest Cumhuriyet Fırkası, 1930. [4] y. ; 21 cm. (A.VII/1283).

- Serbest Cumhuriyet Fırkasının yasası.* — İstanbul : Serbest Cumhuriyet Fırkası, 1930. 12 s. ; 21 cm. (A.VII/0643).
- Serbest Demokrat Parti : tüzük.* — İzmir : Serbest Demokrat Parti, 1947. [11] s. ; 21 cm. (A.VII/1284).
- SERT, SELEHATTİN : *Haçlıların son kurbanı Ermeniler / Selehattin Sert.* — 1. bsk. — İstanbul : Kum Saati, 2005. 2 c. ; 21 cm. ISBN 9756199946 (A.VII/0553).
- SERTEL, YILDIZ : *Şu değişen dünya : Türkiye-Avrasya / Yıldız Sertel.* — 1. bs. — Ankara : Bilgi, 2006. 229 s. ; 22 cm. — (Bir Millet Uyanıyor dizisi ; 9) ISBN 9752201679 (A.VII/0606).
- Servants of the Sharia : the civil register of the Qadis' court of Brava 1893-1900 / ed. by Alessandra Vianello, Mohamed M. Kassim.* — Leiden ; Boston : Brill, 2006. 2 c., xviii, 2185 s. ; 24 cm. — (African Sources for African History, ISSN 1567-6951 ; 6) ISBN 9004131221 (A.VII/1113).
- SETON-WATSON, HUGH, 1916-1984 : *From Lenin to Malenkov : the history of world communism / Hugh Seton-Watson [1916-1984].* — New York : Frederick A. Praeger, 1953. xv, 377 s. ; 22 cm. (A.VII/1271).
- SETON-WATSON, HUGH, 1916-1984 : *The East European revolution / Hugh Seton-Watson [1916-1984].* — 2. printing. — New York : Frederick A. Praeger, 1961. xix, 435 s. ; 21 cm. 5 (A.VII/1272).
- SEYİRCİ, MUSA : *Antalya Müzesi kurucusu Süleyman Fikri Erten armağanı / Musa Seyirci ; ed. Gürbüz Aydın.* — Antalya : Antalya Müzesi, 1994. 36 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9751711983 (A.VII/0981).
- SEZGİN, ÖMÜR : *La recherche d'une doctrine nouvelle du developpement economique : le mouvement de Kadro en Turquie / haz. Ömür Sezgin.* — 1974. 179 y. ; 29 cm. (B.I/4083).
- SHAH-KAZEMI, REZA : *Justice and remembrance : introducing the spirituality of Imam 'Ali / Reza Shah-Kazemi.* — London ; New York : I. B. Tauris, 2006. x, 254 s. ; 22 cm. ISBN 184511065X (A.VII/0530).
- SHAFU, MAURANA : *15 Seiki chuo ajiano seishaden hoja afuraru no makamoto / Maurana Shaifu ; çev. Kawamoto Masakazu.* — Tokyo : Tokyo Gaikokugo Daigaku Ajia. Afurika Gengo Bunka Kenkyusho, 2005. xxiii, 155 s. ; 26 cm. — (Studia Culturae Islamicae, ISSN 1340-5306 ; 80) ISBN 4872979214 (B.I/4135).

- SHAW-TONG, LIU : *Out of Red China* / Liu Shaw-Tong ; translated from the Chinese by Jack Chia, Henry Walter ; introduction by Hu Shih. — 1. ed. — New York ; Boston : Duell, Sloan and Pearce ; Little, Brown and Company, 1953. xvi, 269 s. ; 21 cm. (A.VII/1235).
- SHERRILL, CHARLES H. : *Selanik'ten Gelibolu'ya* / Charles H. Sherrill ; çev. A. Basad Kocaoğlu ; genel yay. yönetmeni Ahmet İzci ; ed. Ünal Bolat. — 1. bsk. — İstanbul : İlgi, 2006. 199 s. ; 23 cm. — (Yayın no ; 10. İnceleme-Araştırma ; 03) ISBN 9944978086 (A.VII/0754).
- SHIHADDEH, AYMAN : *The teleological ethics of Fakhr al-Din al-Razi* / Ayman Shihadeh. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. 280 s. ; 24 cm. — (Islamic Philosophy Theology and Science. Texts and Studies, ISSN 0169-8729 ; 64) ISBN 9004149910 (A.VII/1105).
- SHIRER, WILLIAM L. [LAWRENCE], 1904-1993 : *The rise and fall of the Third Reich : a history of Nazi Germany* / William L. [Lawrence] Shirer [1904-1993]. — 4. printing. — London : Pan Books, 1967. 1436 s. ; 18 cm. (A.VII/1371).
- SHOHEI, WADA : *Gana tobushu sufumu disutorikuto ni okeru iryo to shokuseikatsu ni kan suru jittai chosa hokoku* / Wada Shohei, Paul Eguchi Kazuhisa. — Osaka : Kokuritsuminzokugaku Hakubutsukan, 2005. 114 s. : res. ; 26 cm. — (Kokuritsuminzokugaku Hakubutsukan Chosa Hokoku ; 58) (B.I/4132).
- Sinan's autobiographies : five sixteenth-century texts* / introductory notes, critical ed. and translations by Howard Crane, Esra Akin ; ed. with preface by Gülru Necipoğlu. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xix, 637 s. ; 28 cm. — (Studies and Sources in Islamic Art and Architecture. Supplements to Muqarnas, ISSN 0921-0326 ; 11) ISBN 9004141685 (B.I/4115).
- SKYLITZÈS, JEAN, 1040?-1100? : *Empereurs de Constantinople* / Jean Skylitzès [1040?-1100?] ; texte traduit par Bernard Flusin ; annoté par Jean-Claude Cheynet. — Paris : P. Lethielleux, 2003. xxxiii, 466 s. ; 25 cm. — (Réalités Byzantines, ISSN 1147-4963 ; 8) ISBN 2283604591 (A.VII/1405).
- SLEM, GÜLHAN : *Türk oftalmoloji tarihi* / Gülhan Slem. — Adana : [yayl.y.], 1997. 54 s. ; 23 cm. (A.VII/0872).
- SMITH, C. J. [CHRISTOPHER JOHN], 1965- : *The Roman clan : the gens from ancient ideology to modern anthropology* / C. J. [Christopher

- John] Smith [1965-]. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xiii, 393 s. ; 24 cm. — (W. B. Stanford Memorial Lectures) ISBN 0521856922 ; ISBN 9780521856928 (A.VII/0942).
- SMYRNELIS, MARIE-CARMEN : *Une société hors de soi : identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles* / Marie-Carmen Smyrnelis ; préface de Maurice Aymard. — Paris : Peeters, 2005. xxii, 376 s. : res. ; 24 cm. — (Collection Turcica ; 10) ISBN 9042916753 (Peeters, Leuven) ; ISBN 2877238903 (Peeters, France) (A.VII/1129).
- SMYRNELIS, MARIE-CARMEN : *Une ville Ottomane plurielle : Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles* / Marie-Carmen Smyrnelis. — 1. éd. — İstanbul : Isis, 2006. 170 s. ; 24 cm. — (Analecta Isisiana ; 86) ISBN 9754283168 (A.VII/0593).
- Socialist Workers' Party of Turkey : programme.* — İstanbul : Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, 1977. 39 s. ; 21 cm. — (TSİP (SWPT) publications ; 4) (A.VII/0647).
- SOLOVYOVA, NATALIA F. : *Chalcolithic anthropomorphic figurines from Ilgynly-depe, Southern Turkmenistan : classification, analysis and catalogue* / Natalia F. Solovyova. — Oxford : Archaeopress, 2005. 211 s. : res. ; 29 cm. + 1 cd-rom. — (BAR International series ; 1336) ISBN 1841716820 (B.I/4072).
- SONYEL, SALAHİ R. : *Gizli belgelerle Lozan Konferansı'nın perde arkası* / Salahi R. Sonyel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xiii, 256 s. ; 25 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 103) ISBN 9751618789 (A.VII/1083).
- Sosyalist Parti Program : siyasi çizgi.* — Ankara : Sosyalist Parti, 1991. 175 s. ; 16 cm. — (Sosyalist Parti yayınları ; 1) (A.VII/1285).
- SOY, HACI BAYRAM : *İngiltere'nin Kıbrıs politikası (1878-1914)* / haz. Hacı Bayram Soy. — 1996. ix, 88 s. ; 29 cm. (B.I/4022).
- SOYSAL, İSMAİL : *Türkiye'nin dış münasebetleriyle ilgili başlıca siyasi andlaşmaları* / İsmail Soysal. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1965. 471 s. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları) (A.III/3575).
- Sözcük tabanı = Base de mot = Wort basis* / yay. haz. Oğuz Tanındı. — 1. bsk. — İstanbul : Ege, 2005. 498 s. ; 17 cm. — (Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri ; 6-ek 2) ISBN 9758071114 (A.VII/0580).

- Speaking for islam : religious authorities in muslim societies* / ed. by Gudrun Krämer, Sabine Schmidtke. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. ix, 305 s. ; 25 cm. — (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, ISSN 1385-3376 ; 100) ISBN 900414949X ; ISBN 9789004149496 (A.VII/1120).
- SPECTOR, IVAR, 1898-? : *The Soviet Union and the muslim world 1917-1958* / Ivar Spector [1898-?]. — Washington : Distributed by University of Washington Press, 1958. vii, 191 y. ; 28 cm. (B.I/4160).
- SPINK, WALTER M. : *Ajanta : history and development* / Walter M. Spink. — Leiden : Brill, 2005. 3 c. ; 25 cm. — (Handbook of Oriental Studies. Section 2. India = Handbuch der Orientalistik. Indien, ISSN 0169-9377 ; 18) ISBN 9004150722 ; ISBN 9789004150720 (A.VI/9730).
- SRIVASTAVA, KANHAIYA LALL : *The position of Hindus under the Delhi Sultanate 1206-1526* / Kanhaiya Lall Srivastava ; with a foreword by H. L. Singh. — 1. ed. — New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1980. xv, 272 s. ; 22 cm. (A.VII/0964).
- Die Stadtgrabung.* — Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1986-1999. 3 c. : res., pl. ; 35 cm. — (Altertümer von Pergamon ; 15) ISBN 3110164124 (B/9830).
- Stadtgrabungen und Stadtforschung im Westlichen Kleinasien : Geplantes und Erreichtes : Internationales symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Türkei)* / hrsg. von Wolfgang Radt. — İstanbul : Ege, 2006. viii, 398 s. : res. ; 27 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul. Byzas ; 3) ISBN 9758071246 (B.I/3992).
- STEUBER, WERNER : *"Jildirim" Deutsche Streiter auf heiligem Boden. Nach eigenen Tagebuchaufzeichnungen und unter Benutzung amtlicher Quellen des Reichsarchivs* / Werner Steuber. — Oldenburg ; Berlin : Gerhard Stalling, 1925. 174 s. : res., hrt. ; 21 cm. + 1 katl. çizelge, 1 katl. hrt. — (Schlachten des Weltkrieges ; bd. 4) (A.VII/0773).
- STEVENSON, DAVID : *1914-1918 : the history of the first world war* / David Stevenson. — London : Penguin Books, 2004. xxii, 729 s. ; 20 cm. (A.VII/0970).
- Strabo's cultural geography : the making of a Kolossourgia* / ed. by Daniela Dueck, Hugh Lindsay, Sarah Pothecary. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xvi, 286 s. ; 24 cm. ISBN 0521853060 ; ISBN 9780521853064 (A.VII/0948).

STRADLING, ROBERT : *Teaching 20th-century European history* / Robert Stradling. — Strasbourg : Council of Europe, 2001. 290 s. ; 24 cm. ISBN 9287144664 (B.I/3361).

The structures and standards of initial training for history teachers in South-east Europe / ed. by Alois Ecker. — [Strasbourg] : Council of Europe, 2004. 239 s. : hrt. ; 30 cm. — (History Education) (B.I/3284).

Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie : Voraussetzungen-probleme-neue ansätze = Structuring and dating in Hittite archaeology : requirements-problems-new approaches : internationaler workshop, 26-27. November 2004, Istanbul / hrsg. von = ed. by Dirk Paul Mielke, Ulf-Dietrich Schoop, Jürgen Seeher. — İstanbul : Ege, 2006. viii, 368 s. : res. ; 28 cm. — (Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul. Byzas ; 4) ISBN 9758071254 (B.I/3993).

Studi Americanistici / a cura di Luciano Gallinari. — Cagliari : Istituto sui Rapporti Italo-Iberici, 2000. 542 s. ; 24 cm. (A.VII/0979).

Studi in onore di Leopoldo Sandri / a cura dell'Ufficio Centrale per i Beni Archivistici e della Scuola Speciale per Archivistici e Bibliotecari dell'Università di Roma. — Roma : Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 1983. 3 c. ; 24 cm. — (Ministero per i Beni Culturali e Ambientali Pubblicazioni Degli Archivi di Stato ; 98. saggi ; 1) (A.VII/1415).

Studies in the classification of science in islam / collected and reprinted by Fuat Sezgin ; in collaboration with Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer. — Frankfurt am Main : Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2005. 256 s. ; 25 cm. — (Historiography and Classification of Science in Islam, ISSN 1860-7063 ; 11) ISBN 3829890133 (A.VII/1198).

SUETONIUS TRANQUILLUS, GAIUS : *Gramerciler ve retorik ustaları üzerine, şairler üzerine* / Gaius Suetonius Tranquillus ; giriş ve açıklamalarla birlikte, Latince'den çev. Bedia Demiriş. — 1. bs. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2006. 128 s. ; 23 cm. ISBN 9758293877 (A.VII/0590).

Sumerological studies in honor of Thorkild Jacobsen on his seventieth birthday, June 7, 1974. — Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1976, c1975. xiv, 316 s. ; 24 cm. — (The Oriental Institute of the

- University of Chicago. Assyriological Studies ; 20) ISBN 0226622827 (A.VII/1144).
- SUMMERSON, JOHN : *Mimarlığın klasik dili* / John Summerson ; çev. Turgut Saner ; ed. Betül Avunç. — 1. bs. — İstanbul : Homer Kitabevi, 2005. 152 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9758293788 (A.VII/0556).
- SUNGUROĞLU, İSHAK : *Harput yollarında* / İshak Sunguroğlu. — İstanbul : Özaydın Matbaası, 1968. 4 c. : res. ; 24 cm. (A.II/4455).
- Suriye Arap Cumhuriyeti : Suriye Arap Cumhuriyeti'nin siyasi ve ekonomik yapılanması, dış politikası, iç ve dış politik tehditler.* — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 21 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1029).
- SÜLEYMANLI, EBULFEZ : *Milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri : Rus işgalinden günümüze sosyolojik bir değerlendirme* / Ebulfez Süleymanlı. — İstanbul : Ötüken, 2006. 373 s. ; 20 cm. — (Ötüken yayın no ; 645. Kültür serisi ; 305) ISBN 9754375704 (A.VII/0608).
- ŞAHİN, İBRAHİM : *İzmirli bir şair Tevfik Nevzat* / İbrahim Şahin. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1993. 122 s. ; 23 cm. ISBN 9757395137 (A.V/7659).
- ŞEHRİZA, RIZA AZERİ : *Heyat-i fevkalade-yi Kafkasiye* / Rıza Azeri Şehriza. — Tahran : Merkez-i İsnad o Tarih-i Diplomasi, 1379. 352 s. ; 24 cm. (A.VII/0926).
- ŞEKER, MEHMET : *Anadolu'nun Türkleşmesi ve kültürel hayatı* / Mehmet Şeker. — İstanbul : Ötüken, 2006. 312 s. ; 24 cm. — (Yayın nu ; 638. Kültür serisi ; 299) ISBN 9754375623 (A.VII/0460).
- ŞENDERİN, ZÜBEYDE : *Sabahattin Ali'nin eserlerinde toplumsal gerçekçilik* / haz. Zübeyde Şenderin. — 1996. 127 y. ; 29 cm. (B.I/4021).
- ŞER, ADDAY : *Nusaybin Akademisi : kuruluşu, yönetmelikleri ve yetiştirdiği ünlü kişiler* / Adday Şer ; Arapçadan çev. Nesim Doru ; İngilizce ve Fransızcadan ek çev. Celal Demirci, Vedii İlmen ; ed. A. Doğan. — 1. bs. — İstanbul : Yaba, 2006. 308 s. ; 20 cm. — (Yaba yayınları ; 135. Bilim Kültür dizisi. Tarih/Mezopotamya Kitaplığı ; 11) ISBN 9753861087 (A.VII/0549).
- Şikârî Karamannâme : zamanın kahramanı Karamanîler'in tarihi* / haz. Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu. — Karaman : Karaman Valiliği ; Karaman Belediyesi, 2005. 613 s. ; 27 cm. ISBN 9755854835 (B.I/4109).

- ŞİMŞEK, MEHMET : *Süryaniler ve Diyarbakır* / Mehmet Şimşek ; ed. Süleyman Çevik. — gnış. 2. bsk. — İstanbul : Kent, 2006. 341 s. : res. ; 21 cm. — (Kent yayınları ; 15) ISBN 9944360007 (A.VII/0765).
- ŞİMŞEK, SEFA : *People's houses : an experiment in ideological training in Turkey, 1932-1951* / haz. Sefa Şimşek. — 1996. xi, 248 y. ; 29 cm. (B.I/4023).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N. : *Pakistan Devletinin kuruluşu* / Bilâl N. Şimşir. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1958. 1-52 ss. ; 24 cm. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII, 4 (1958)'den ayırabım. (A.VII/1353).
- ŞİMŞİR, NAHİDE : *Osmanlı araştırmaları makaleler I* / Nahide Şimşir ; genel yay. yönetmeni Adem Sarıgöl ; ed. Haşım Şahin. — 1. bsk. — İstanbul : IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004. 285 s. ; 21 cm. — (IQ Kültür Sanat Yayıncılık ; 109. İnceleme-Araştırma dizisi ; 75) ISBN 9752550053 (A.VII/0827).
- TİTE-A11 kataloğu / haz. Çiğdem Aslan, Nurşen Gök, Mustafa Toker. — Ankara : Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2006. 31 s. ; 24 cm. — (ISSN 3301-8426) ISBN 9754824258 (A.V/9002-11).
- TİTE-A10 kataloğu / haz. Çiğdem Aslan, Nurşen Gök, Mustafa Toker. — Ankara : Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2006. viii, 574 s. ; 24 cm. — (ISSN 3301-8426) ISBN 9754824258 (A.V/9002-10).
- TACHJIAN, VAHÉ : *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie : aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)* / Vahé Tachjian. — Paris : Karthala, 2004. 465 s. ; 24 cm. ISBN 2845864418 (A.VII/1404).
- TALÂT PAŞA : *Talât Paşa'nın hatıraları : Sadrâzam Talât Paşanın tarihin bir çok gizli taraflarını aydınlatan şimdiye kadar neşredilmemiş şahsî notları* / Talât Paşa. — 2. bs. — İstanbul : Bolayır, 1958. 144 s. ; 20 cm. (A.VII/1457).
- TANNER, JEREMY : *The invention of art history in ancient Greece : religion, society and artistic rationalisation* / Jeremy Tanner. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xv, 331 s. ; 25 cm. — (Cambridge Classical Studies) ISBN 0521846145 ; ISBN 9780521846141 (A.VII/0944).

- TANYOL, CAHİT : *Atatürk ve halkçılık* / Cahit Tanyol. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1981. xv, 228 s. ; 19 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Genel yayın no ; 226. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı dizisi no ; 6) (A.IV/6408).
- TARHAN, A. HALUK : *Türk siyasi tarihi kronolojisi (1960-1961)* / haz. A. Haluk Tarhan. — 1998. x, 291 s. ; 29 cm. (B.I/4025).
- Tarihöncesi insan resimleri : Latmos Dağları'ndaki prehistorik kaya resimleri / fotoğraflar Anneliese Peschlow-Bindokat ; önsöz Harald Hauptmann ; çev. Işıl Işıklıkaya.* — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 2006. 120 s. : rnk. res. ; 30 cm. ISBN 9756959169 (B.I/4170).
- Tarihte Türk-Rumen ilişkileri.* — Ankara : Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı, 2006. vii, 308 s. : rnk. res. ; 24 cm. (A.VII/0527).
- TAŞKIRAN, CEMALETTİN : *Van'da Ermeni Devleti denemesi : belgelerle / Cemalettin Taşkiran.* — 1. bsk. — Ankara : Platin, 2006. 219 s. ; 20 cm. ISBN 975816385X (A.VII/0757).
- TATLILIOĞLU, DURMUŞ : *Türkmenistan'da dini ve tarihi ziyaret yerleri / Durmuş Tatlıhoğlu.* — Sivas : [yayl.y.], 2002. 140, [30] s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9759778505 (A.VII/0779).
- TAVAZAR, SABRİ : *Atatürk ve Atatürk ilkeleri / Sabri Tavazar.* — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 16 s. ; 24 cm. (A.VII/1361).
- TAYLOR, PHILIP M. : *Munitions of the mind : a history of propaganda from the ancient world to the present era / Philip M. Taylor.* — 3. ed. — Manchester ; New York : Manchester University Press, 2003. viii, 344 s. ; 22 cm. ISBN 0719067677 (A.VII/0974).
- The Tehran Yalta & Potsdam conferences.* — Moscow : Progress, 1969. 341 s. ; 21 cm. (A.III/6690).
- TEKELİ, İLHAN : *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası : para ve kredi sisteminin oluşumunda bir aşama / İlhan Tekeli, Selim İlkin.* — gnlş. 2. bs. — Ankara : Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1997. 317, 53, 98, 22, 45, 8, 4, 4, 3, 4, 3, 2, 3, 2, 5, 6, 4, yak. 50 s. ; 25 cm. ISBN 9751917263 (A.VII/0649).
- TEKİN, TALAT : *Tunyukuk yazıtı / Talat Tekin.* — Ankara : [yayl.y.], 1994. x, 74, [4] s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Türk Dilleri Araştırmaları dizisi ; 5) ISBN 9757444057 (A.VII/0622).

Territorio nurágico y paisaje antiguo : la meseta de Pranemuru (Cerdeña) en la edad del bronce / ed. Marisa Ruiz-Gálvez. — Madrid : Universidad Complutense de Madrid, 2005. 251 s. : res. ; 27 cm. ISBN 849521556X (B.I/4006).

Tevhîde Hanım ve Dîvânı : Osmanlı taşrasında kadın, şâir, mevlevî olmak / haz. Gürol Pehlivan, Bülent Bayram, Mehmed Veysî Dörtbudak. — 1. bs. — Manisa : Manisa Belediyesi, 2006. viii, 241 s. ; 23 cm. — (Manisa Belediyesi Kültür yayınları ; 2) ISBN 975955061X (A.VII/1217).

TEZCAN, HÜLYA : *Topkapı Sarayı'ndaki şifalı gömlekler* / Hülya Tezcan. — İstanbul : BİKA, 2006. 199 s. : res. ; 33 cm. — (Kültür Kitaplığı ; 2) ISBN 9756870490 (B.I/4110).

THOBIE, JACQUES : *Aux origines de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul : la correspondance commentée Marx-Gabriel 1930-1932* / Jacques Thobie. — 1. impression. — İstanbul : Isis, 2006. 201 s. ; 24 cm. — (Les Cahiers du Bosphore ; 42) ISBN 9754283184 (A.VII/1146).

THOMPSON, J. LEE, 1951- : *Politicians, the press and propaganda : Lord Northcliffe and the Great War, 1914-1919* / J. Lee Thompson [1951-]. — Ohio ; London : The Kent State University Press, 1999. xii, 319 s. ; 24 cm. ISBN 087338637X (A.VII/0976).

THOMSEN, ANDREAS : *Die lykische Dynastensiedlung auf dem Aşar Tepesi* / Andreas Thomsen. — Bonn : Dr. Rudolf Habelt, 2002. xiii, 487, yak. 150 s. : res., pl. ; 27 cm. + 3 katl. pl. — (Antiquitas. Reihe 3 (serie in 4to). Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums ; 43) ISBN 3774930740 (B.I/4055).

TİMUR, TANER : *Türk devrimi : tarihî anlamı ve felsefî temeli* / Taner Timur. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1968. viii, 169 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları no ; 252) (A.III/2006).

TİRMİZÎ, SEYYİD BURHÂNEDDİN MUHAKKİK-I : *Maârif* / Seyyid Burhâneddin Muhakkık-ı Tirmizî ; çev. Abdülbâki Gölpınarlı. — 1. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, [19??]. 206 s. : res. ; 20 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları ; 134. Edebiyat dizisi ; 32) (A.VII/1315).

To Aigaio sten proime epokhe tu sideru. Praktika tu diethnous symposiu, 1-4 Noembriu 2002, Rodos / epimeleia N. Khr. Stampolides, A. Giannikure.

- Athena : Panepistemio Kretes Arkhaiologiko Institutouto Aigaiakon Spoudon, 2004. xv, 542 s. : res., hrt., pl. ; 29 cm. ISBN 9607143345 ; ISBN 960214369X (B.I/4154).
- TOGAN, ZEKİ VELİDİ : *Başkurtların tarihi* / Zeki Velidi Togan. — Ankara : Türksoy, 2003. xxxiv, 523 s. : res. ; 25 cm. — (Türksoy yayınları ; 18) ISBN 9757213152 (A.VII/0730).
- TOKALAK, İSMAİL : *Bizans-Osmanlı sentezi : Bizans kültür ve kurumlarının Osmanlı üzerinde etkisi* / İsmail Tokalak. — 1. bsk. — İstanbul : Güler Boy, 2006. 704 s. ; 24 cm. ISBN 9944547204 (A.VII/0742).
- TORRI, GIULIA : *Keilschrifttexte aus Boghazköi 49 : Texte aus Stadtplanquadrat L/18, IV. teil* / Giulia Torri. — Berlin : Gebr. Mann Verlag, 2006. xviii, 49 s. ; 35 cm. — (Keilschrifttexte aus Boghazköi ; 49) ISBN 3786125384 ; ISBN 9783786125389 (B.I/4118).
- Town and country in southeastern Anatolia.* — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 1990. 2 c. : res., pl. ; 31 cm. — (The University of Chicago Oriental Institute publications, ISSN 0069-3367 ; 109, 110) ISBN 0918986648 (B.I/4077-1).
- Trabzonlu Cihan Padişahı Muhteşem Kanunî Sultan Süleyman* / yay. kurulu Ali Baki... [ve başk.]. — Trabzon : Muhteşem Kanunî Sultan Süleyman Vakfı, 2005. 82 s. : rnk. res. ; 27 cm. ISBN 975980610X (B.I/3984).
- TRIKUPIS, GENERAL : *General Trikupis'in hâturâtı* / Trikupis [General] ; haz. Yağmur Say. — Polatlı : Topçu ve Füze Okulu, 1995. 94 s. ; 20 cm. (A.VII/1292).
- TSE-TSUNG, CHOW, 1916- : *The may fourth movement : intellectual revolution in Modern China* / Chow Tse-tsung [1916-]. — Cambridge : Harvard University Press, 1960. xv, 486 s. ; 24 cm. (A.VII/1257).
- TSERTISIVADZE, FELIX : *The forgotten genocide* / Felix Tsertisivadze ; translated from Russian by Nicholas A. Ohotin. — New York : Adeg Press, 2005. 128 s. ; 22 cm. ISBN 0974185774 (A.VII/0768).
- TUĞAÇ, HÜSAMETTİN : *Bir neslin dramı : Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında tutsaklıktan anılar* / Hüsamettin Tuğaç. — İstanbul : Çağdaş, 1975. 200 s. ; 21 cm. — (Tarih-Anı-Gezi-Olay dizisi ; 3) (A.VII/0523).
- TULÇA, ENİS : *L'Ambassadeur Enis Akaygen pionnier du rapprochement Turco-Grec (1929-1945) documents inédits* / haz. Enis Tulça. — 1999. 352 y. ; 29 cm. (B.I/4010).

- TUNCER, HÜSEYİN : *Yedi meşaleciler* / Hüseyin Tuncer. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1994. 166 s. ; 23 cm. ISBN 9757395390 (A.V/7655).
- TUNÇAY, METE : *Türkiye’de sol akımlar 1908-1925* / Mete Tunçay. — 2. bs. — Ankara : Bilgi, 1967. xii, 218 s. ; 24 cm. — (Bilgi yayınları Özel dizi ; 2) (A.VII/1328).
- TURAL, SADIK : *Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında (1908-1920) edebiyatımızda Türkçülük akımı* / haz. Sadık Tural. — 1978. xiv, 375, 10 y. ; 29 cm. (B.I/4045).
- Turkey 2005* / prepared by Kutlay Doğan. — Ankara : Turkish News Agency, 2005. 528 s. : rnk. res. ; 20 cm. (A.VII/1448).
- Turkish studies in the United States* / ed. by Donald Quataert, Sabri Sayarı. — 1. ed. — Bloomington : Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, 2003. x, 145 s. ; 23 cm. ISBN 1878318179 (A.VII/1402).
- Tuzla Ermeni Çocuk Kampı : bir el koyma öyküsü = Armenian Children’s Camp of Tuzla : a story of seizure.* — İstanbul : İnsan Hakları Derneği = Human Rights Association, 2000. 64 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9757090042 (A.VII/0766).
- TÜRK DÜNYASI GENÇLİK GÜNLERİ VE KURULTAYI (12. : 2005 : İSTANBUL) : *12. Türk dünyası gençlik günleri ve kurultayı, 13-20 Kasım 2005, İstanbul-Türkiye.* — Ankara : Türk Yurdu, 2005. 266 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Türk Yurdu yayınları ; 84) ISBN 9757841633 (A.VII/0657).
- TÜRK DÜNYASI GENÇLİK GÜNLERİ VE KURULTAYI (11. : 2004 : KÖSTENCE) : *11. Türk dünyası gençlik günleri ve kurultayı, 4-11 Eylül 2004, Köstence-Romanya* / haz. Yücel Hacaloğlu. — Ankara : Türk Yurdu, 2004. 202 s. : rnk. res. ; 23 cm. — (Türk Yurdu yayınları ; 83) ISBN 9757841625 (A.VII/0656).
- Türk edebiyatı tarihi* / ed. Talât Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, Ramazan Korkmaz, M. Öcal Oğuz. — 1. bsk. — Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2006. 4 c. ; 25 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü ; 3057. Kültür Eserleri dizisi ; 399) ISBN 9751731933 (tk.) (A.VII/1140).
- Türk-Ermeni ilişkilerinin gelişimi ve 1915 olayları uluslararası sempozyumu bildirileri, 23-25 Kasım 2005* / haz. Hale Şıvgın. — Ankara : Gazi

- Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2006. viii, 636 s. : rnk. res. ; 24 cm. ISBN 9755071458 (A.VII/0823).
- Türk hukuk ve siyaset adamı Seyyit Bey sempozyumu, 16 Mayıs 1997, D. E. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* / yay. haz. Osman Karadeniz, A. Bülent Baloğlu, A. Bülent Ünal. — İzmir : İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999. 237 s. ; 23 cm. — (İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları ; 12) ISBN 9759638320 (A.VII/0620).
- Türk kültüründe Menemen : sempozyum, 8 Eylül 1995, Taşhan-Menemen.* — İzmir : [yayl.y.], 1996. 140 s. ; 24 cm. (A.VII/0684).
- Türk millî bütünlüğü içerisinde Doğu Anadolu* / haz. Bahaeddin Ögel, Hakkı Dursun Yıldız, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, M. Abdülhalûk Çay. — ilv. 3. bsk. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989. 194 s. ; 24 cm. — (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları ; 104. Seri. IV-Sa. A.29) ISBN 9754560307 (A.V/2727).
- Türk milliyetçileri kalemîyle Atatürk* / haz. İlhan Egemen Darendelioğlu. — İstanbul : Toprak Dergisi, 1961. 88 s. ; 17 cm. — (Toprak Dergisi yayınları ; 8) (A.III/9828).
- Türk Ocakları 90 yıldır Türk Milletinin hizmetinde : 34. olağan büyük kurultay raporu, 13 Nisan 2002* / yay. haz. Yücel Hacaloğlu, Meriç Coşkun. — Ankara : Türk Yurdu, 2002. 329 s. ; 24 cm. — (Türk Yurdu yayınları ; 75. Kurultay Raporu dizisi ; 8) ISBN 9757841579 (A.VII/0659).
- Türk Ocakları 94 yaşında : 36. olağan büyük kurultay raporu, 15 Nisan 2006.* — Ankara : Türk Yurdu, 2006. 447 s. ; 24 cm. — (Türk Yurdu yayınları ; 85. Kurultay Raporu dizisi ; 10) ISBN 9757841641 (A.VII/0658).
- Türk Ocakları 33. olağan büyük kurultay raporu, 15 Nisan 2000.* — Ankara : Türk Yurdu, 2000. 446 s. ; 24 cm. — (Türk Yurdu yayınları ; 63. Kurultay Raporu dizisi ; 7) ISBN 975784148X (A.VII/0660).
- TÜRK TARİH KONGRESİ** (15. : 2006 : ANKARA) : XV. *Türk tarih kongresi bildiri özetleri, 11-15 Eylül 2006, Ankara = XVth Turkish congress of history abstracts, 11-15 September 2006, Ankara.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xxvii, 222 s. ; 24 cm. (A.VII/0833).
- TÜRK TARİH KONGRESİ** (15. : 2006 : ANKARA) : XV. *Türk tarih kongresi genel program, 11-15 Eylül 2006, Ankara = The XVth Turkish congress*

of history general programme, 11-15 September 2006, Ankara. —
Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. 62 s. ; 24 cm. (A.VII/0832).

TÜRK TARİH KONGRESİ (14. : 2002 : ANKARA) : *XIV. Türk tarih kongresi, 9-13 Eylül 2002, Ankara : kongreye sunulan bildiriler. —*
Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. 3 c. 4 c.'te. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IX. Dizi-Sa. 14, 14a, 14b, 14c) ISBN 9751617308 (tk.) (A.VII/1085).

Türk ve Türklük. — Ankara : Türk Standardları Enstitüsü, 1994. viii, 452 s. ; 24 cm. (A.VII/1338).

[*Türkiye*]. — 1. bs. — 1/800.000 ; km cinsinden çizgi ölçek var. — [Ankara] : Harita Umum Müdürlüğü, 1934. 1 hrt. ; 94x233 cm. (H/0296).

Türkiye aleyhindeki Ermeni propagandası ve gerçekler. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 24 s. : res. ; 16 cm. (A.IV/8845).

Türkiye Avusturya ekonomik ilişkilerine toplu bakış = Österreichisch-Türkische Wirtschafts-Beziehungen : eine Bestandsaufnahme / ed. = hg. İnanç Atılgan. — 1. bsk. — Ankara : TOBB ETÜ, 2006. 110, 135 s. ; 24 cm. — (Türkiye'nin İkili İktisadi İlişkileri ; 1 = Türkische bilaterale Wirtschaftsbeziehungen ; 1) ISBN 9756355255 ; ISBN 3851296494 (A.VII/1215).

Türkiye basmaları toplu kataloğu : Arap harfli Türkçe eserler (1729-1928) / proje yürütücüsü Müjgân Cunbur, Dursun Kaya. — Ankara : Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, 1990-2004. ... c. ; 24 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları ; 2999. Milli Kütüphane Başkanlığı yayınları ; 54. Kataloglar dizisi ; 25) ISBN 9751705517 (tk.) (A.V/5032).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nin kuruluş süreci ve ilk sınıflama çalışmaları : "Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi fihristi : mukaddime / haz. Fatih Rukancı, Hakan Anameriç. — Ankara : TBMM Kültür, Sanat, Yayın Kurulu, 2004. v, 103 s. ; 27 cm. — (TBMM Kültür, Sanat, Yayın Kurulu yayınları ; 102) ISBN 9757479977 (B.I/4147).

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI : *Cumhurbaşkanlığı tarihi 1923-2005 /* T.C. Cumhurbaşkanlığı. — 2. bsk. — Ankara : Cumhurbaşkanlığı, 2006. 734 s. ; 30 cm. ISBN 9759709783 (B.I/4111).

Türkiye Cumhuriyeti 60 yılda nereden nereye geldi? : 29 Ekim 1923-29 Ekim 1983. — İzmir : Yeni Asır ; Rapor Gazeteleri, 1983. 120 s. : res. ; 28 cm. (B.I/4163).

- T.C. MADEN TETKİK VE ARAMA ENSTİTÜSÜ : *Türkiye Jeoloji haritası : Hatay = Geological map of Turkey : Hatay / T.C. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ; kompilasyonu derleyen Necip Tolun ; tertipleyen Cahit Erentöz. — 1/500.000 ; km cinsinden çizgi ölçek var. — Ankara : M.T.A, 1962. 1 hrt. : rnk. ; 59x83 cm. (H/0092-4).*
- Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti İstanbul Merkezi : 1931 Meclisi Umumisine taktım olunan rapor ve hesabat cetvelleri. — İstanbul : Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti İstanbul Merkezi, 1931. 12, [18] s. ; 24 cm. (A.VII/0854).*
- Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti Meclisi Umumisi Tetkik Komisyonu tarafından tanzim olunan ve Merkezi Umumînin 1 Temmuz 1929-30 Haziran 1930 tarihine kadar bir senelik hesap deveresinin neticei tetkikatuna ait rapor. — Ankara : Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti, 1931. 15 s. : 12 katl. cetvel. ; 24 cm. (A.VII/0853).*
- Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti Merkezi Umumisi 1929-1930 hesap senesine ait icraat raporu. — Ankara : Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti, 1931. 63 s. : 13 katl. cetvel. ; 24 cm. (A.VII/0852).*
- Türkiye 2006 / haz. Kutlay Doğan. — Ankara : Türk Haberler Ajansı, 2006. 516 s. : rnk. res. ; 20 cm. (A.VII/1449).*
- TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ (1923 : İZMİR) : *Türkiye iktisat kongresi, 1923, İzmir : haberler-belgeler-yorumlar / [haz.] A. Gündüz Ökçün. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1968. xxiv, 469 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları no ; 262) (A.III/2236).*
- Türkiye Komünist Partisi programı. — [y.y.] : Türkiye Komünist Partisi, 1920. 11 s. ; 21 cm. (A.VII/1451).*
- Türkiye mağaralar envanteri / veri grubu Gülgün Gürcan... [ve başk.] ; katkıda bulunanlar Mustafa Aktar... [ve başk.] ; yay. haz. Oğuz Tanındı, Deniz Uygun. — İstanbul : Ege, 2006. 2 c. : pl. ; 31 cm. — (Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi) ISBN 9758071289 (tk.) (B.I/3966).*
- Türkiye millî harp sanayii semineri, 2-4 Ocak 1975, Ankara. — Ankara : Ankara Ticaret Odası, 1975. v, 400 s. ; 24 cm. — (Ankara Ticaret Odası Araştırma yayınları nu. ; 3) (A.VII/1055).*
- Türkiye Sosyalist İşçi Partisi program ve tüzüğü. — İstanbul : Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, 1974. 87 s. ; 21 cm. — (TSİP yayınları ; 1) (A.VII/0648).*

Türkiye Sosyalist Partisi programı ve nizamnamesi. — [y.y.] : Türkiye Sosyalist Partisi, 1946. 23, 9 s. ; 21 cm. (A.VII/1452).

Türkiye'de siyasi tarih'in gelişimi ve sorunları sempozyumu : bildiriler ve tartışmalar : Prof. Dr. Oral Sander anısına. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 2006. 133 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları yayın no ; 592) ISBN 9754827249 (A.VII/0830).

Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler IV / S. Yıldız Ötüken, Aynur Durukan, Hakkı Acun, Sacit Pekak. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1986. 4 c. : res. ; 21 cm. (A.III/8979-4).

Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler III : Bursa il merkezi. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983. 4 c. : res. ; 21 cm. (A.III/8979-3).

Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler II : Balıkesir-Bilecik-Bingöl-Bitlis-Bolu-Burdur. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1977. 4 c. : res. ; 21 cm. (A.III/8979-2).

Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler I : Adana-Adıyaman Afyon-Ağrı-Amasya-Ankara-Antalya-Aydın. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1972. 4 c. : res. ; 21 cm. (A.III/8979-1).

Türkiye'deki anarşi ve terörün durumu. — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, [19??]. iv, 47, 39 s. : şek. ; 24 cm. (A.VII/1247).

Türkiyeli Ermeniler : yaşadıkları yer : ABD, anayurtları : Anadolu. — İstanbul : Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, 2001. 80 s. : res. ; 27 cm. (B.I/3983).

TÜRKKAHRAMAN, MİMAR : *Siyasal iktidarların meşrulaşmasında sembollerin rolü / haz. Mimar Türkkahraman.* — 1997. viii, 231 y. ; 28 cm. (B.I/4050).

TÜRKKAN, OĞUZ : *Uyuyan dev : uyandıracak 9 proje / Oğuz Türkkkan.* — 1. bsk. — Ankara : Ankara Ticaret Odası, 2005. 176 s. : rnk. res. ; 21 cm. ISBN 9755129782 (A.VII/0665).

Türklerin Anayurdu ve göç yolları. — 1/7.500.000. —[y.y.] : Devlet Basımevi, 1935. 1 hrt. : rnk. ; 151x210 cm. — (İlk ve ortaokullar için tarihi duvar haritaları serisi ; 1) (H/0209).

TÜRKMEN, İLTER : *Dışişleri Bakanı İlter Türkmen'in konuşmaları, demeçleri ve basına verdiği mülakatlar : 21 Eylül 1980-3 Kasım 1983 /*

- İlter Türkmen. — Ankara : Dışişleri Bakanlığı Matbaası, 1983. xiv, 419 s. ; 24 cm. (A.VII/1051).
- TÜRKMEN, ZEKERİYA : *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914 : Avrupalı devletler denetiminde Ermeni meselesine çözüm arayışları / Zekeriya Türkmen.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. xiii, 215, [24] s. ; 25 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 217) ISBN 9751618843 (A.VII/1082).
- TÜRKOĞLU, SABAHATTİN : *Efes'in öyküsü / Sabahattin Türkoğlu ; yay. ve yöneten Nezih Başgelen.* — gözd. gçrl. 4. bsk. — İstanbul : Arkeoloji ve Sanat, 1999. 173 s. : res. ; 20 cm. — (Arkeoloji ve Sanat yayınları. Bölge, Şehir ve Semt Monografileri dizisi ; 2) ISBN 9757538248 (A.VII/0581).
- TÜTÜNCÜ, MEHMET : *Turkish Jerusalem (1516-1917) : Ottoman inscriptions from Jerusalem and other Palestinian cities / Mehmet Tütüncü.* — Haarlem : SOTA, 2006. 267, yak. 50 s. : res., hrt. ; 24 cm. + 1 cd-rom. — (SOTA publications. Corpus of Turkish Islamic Inscriptions) ISBN 9080740349 (A.VII/1025).
- UÇAR, ŞAHİN : *Patterns and trends in history / Şahin Uçar.* — 2. ed. — İstanbul : Veli, 2004. 104 s. ; 20 cm. (A.VII/1169).
- UĞUR, AHMET : *Yavuz Sultan Selim / Ahmet Uğur.* — 2. bsk. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü, 1992. 162 s. ; 24 cm. — (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü yayınları ; 2) ISBN 9757598372 (A.VII/1327).
- UĞURLU, NURER : *Çerkez şahanı Ethem / Nurer Uğurlu ; ed. Ö. Andaç Uğurlu.* — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2006. 648 s. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi Kültür dizisi) ISBN 9757651516 (A.VII/1018).
- UĞURLU, NURER : *Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı : Kürt milliyetçiliği / Nurer Uğurlu ; ed. Ö. Andaç Uğurlu.* — 1. bsk. — İstanbul : Örgün, 2006. 617 s. ; 20 cm. — (Örgün Yayınevi. Kültür dizisi) ISBN 9757651508 (A.VII/0763).
- UĞURLUER, MURAT : *Antepeverlerinde kitabeler / Murat Uğurluer.* — 1. bsk. — Gaziantep : M.A.P. Reklamcılık ve Halkla İlişkiler Ltd. Şti., 2006. 96 s. : res. ; 22 cm. — (M.A.P. Reklamcılık ve Halkla İlişkiler Ltd. Şti. Tarih ve Kültür yayınları ; 1) ISBN 9944620262 (A.VII/0783).
- ULUGÜN, F. YAVUZ : *Kocaeli ve çevresi tarihi : Bithynia arkeolojik epigrafik numizmatik bibliyografyası / F. Yavuz Ulugün.* — Kocaeli : Kocaeli

Yüksek Öğrenim Derneği, 2006. 270 s. ; 30 cm. — (Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih yayınları ; 4) (B.I/3989).

ULUĞ, NAŞİT HAKKI : *Hemşehrimiz Atatürk / Naşit Hakkı Uluğ*. — 3. bsk. — Ankara : Türkiye İş Bankası, 1997. x, 297 s. : res. ; 24 cm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Genel yayın no ; 120. Atatürk dizisi ; 18) ISBN 9754580928 (A.VII/1350).

Uluslararası geçmişten geleceğe Zeugma sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Gaziantep = International symposium on Zeugma : from past to future / ed. Rifat Ergeç ; İng. tercüme Z. Ayşen Ay, Gamze Külekçi ; İng. redaksiyon Emin Baki Adaş. — Gaziantep : Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2006. xiii, 227, clxxxiv s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9757375519 (B.I/4168).

Uluslararası göç sempozyumu : bildiriler, 8-11 Aralık 2005 = International migration symposium : communique, 8-11 December 2005 / çev. = translation Mustafa Ersin Özben. — 1. bsk. = 1. ed. — İstanbul : Zeytinburnu Belediyesi, 2006. 683 s. ; 30 cm. ISBN 9759235633 (B.I/3985).

ULUSLARARASI HİTİTOLOJİ KONGRESİ (5. : 2002 : ÇORUM) : V. *Uluslararası hititoloji kongresi bildirileri, 02-08 Eylül 2002, Çorum = Acts of the Vth international congress of hittitology, September 02-08, 2002, Çorum /* yay. haz. Aygül Süel. — Ankara : [yayl.y.], 2005. xvi, 809 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975585505X (A.VII/0531).

ULUSLARARASI MARDİN TARİHİ SEMPOZYUMU (1. : 2006 : MARDİN) : I. *Uluslararası Mardin tarihi sempozyumu bildirileri = 1st International symposium of Mardin history papers /* ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş. — Mardin : Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, 2006. xxvii, 871 s. ; 28 cm. — (Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi yayın no ; 6) ISBN 9755856226 (B.I/4137).

UMAR, MUHAMMAD S. [SANİ] : *Islam and colonialism : intellectual responses of muslims of Northern Nigeria to British colonial rule /* Muhammad S. [Sani] Umar. — Leiden ; Boston : Brill, 2006. xiv, 295 s. ; 25 cm. — (Islam in Africa, ISSN 1570-3754 ; 5) ISBN 900413946X (A.VII/1123).

L'Unesco per Venezia : campagna internazionale per la salvaguardia di Venezia (1966-1992) : resoconto dei risultati = Unesco for Venice : international campaign for the safeguarding of Venice (1966-1992) :

review of results. — [Roma] : Presidenza del Consiglio dei Ministri, Dipartimento per l'Informazione e l'Editoria, [1993?]. xiii, 197 s. : rnk. res. ; 24 cm. (A.VII/1411).

UNION ACADÉMIQUE INTERNATIONALE : *Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Bochum, Kunstsammlungen der Ruhr-Universität / Union Académique Internationale* ; bearbeitet von Norbert Kunisch. — München : C. H. Beck, 2006. 83, 11, 76 s. : beilage, tafel ; 33 cm. — (Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland ; bd. 81. Bochum ; bd. 2) ISBN 3406544428 ; ISBN 9783406544422 (B.I/3720-2).

UNITED NATIONS : *The price of peace : a symposium* / United Nations. — [Lake Success] : United Nations, [1951]. 53 s. : res. ; 22 cm. — (United Nations publications ; 1951-I.8) (A.VII/1060).

UNITED NATIONS : *The united nations and disarmament 1945-1965* / United Nations. — New York : United Nations, [19??]. xi, 338 s. ; 23 cm. (A.VII/1073).

UNITED STATES. CONGRESS. HOUSE. COMMITTEE ON INTERNATIONAL RELATIONS. SUBCOMMITTEE ON EUROPE AND THE MIDDLE EAST : *United States-Soviet relations, 1978 : hearings before the Subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on International Relations, House of Representatives, Ninety-fifth Congress, second session, August 9, September 19 and 26, 1978* / United States. Congress. House. Committee on International Relations. Subcommittee on Europe and the Middle East. — Washington : U.S. Government Printing Office, 1978. 208 s. ; 23 cm. (A.VII/1377).

URAS, ESAT : *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi* / Esat Uras ; ed. Tülây Duran. — yeniden gözd. gçrl. ve gnlş. 2. bsk. — İstanbul : Belge, 1987. ccxvi, 798 s. ; 24 cm. — (Belge yayınları (Dün-Bugün-Yarın) ; seri 01-no. 04) (A.VII/1460).

Urbanism in Western Asia minor : new studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos / ed. by David Parrish ; with contributions by H. Abbasoğlu... [et al.]. — Portsmouth : Journal of Roman Archaeology, 2001. 191 s. : res., hrt. ; 29 cm. — (Journal of Roman Archaeology. Supplementary series, ISSN 1063-4304 ; 45) ISBN 1887829458 (B.I/4124).

- el-'UREYBÎ, ALÎ : *el-Fikru'l-islâmi fi nisf karn min hilâli'l-mecellati'd-dîniyyeti't-Tûnisiyye (1955-1904)* / Ali el-'Ureybî. — Tunus : Külliyyetu'l-Ulûmi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 2005. 407 s. ; 24 cm. (A.VII/1043).
- USLU, CENNET : *Cumhuriyet dönemi Türk ulusçuluğunda kültürel ulusçuluğun bir unsuru olarak "tarih" in rolü* / haz. Cennet Uslu. — 1998. v, 173 y. ; 29 cm. (B.I/4012).
- USLU, NASUH : *Turkey's relationship with the United States 1960-1975* / haz. Nasuh Uslu. — 1994. xx, 417 y. ; 29 cm. (B.I/4020).
- UYGUR, TAHSİN NAHİT : *Çankırı halk edebiyatı : türküler.. maniler.. ninniler* / Tahsin Nahit Uygur. — 1. bs. — Ankara : Okuyan Adam, 2002. 248 s. : res. ; 22 cm. — (Okuyan Adam yayınları ; 3) ISBN 9756468033 (A.VII/0712).
- UZEL, İLTER : *Sanata yansıyan Türk tıbbı = Turkish medicine reflected in art* / İlter Uzel. — Ankara : [yayl.y.], [1999?]. 71 s. : rnk. res. ; 33 cm. ISBN 9759543826 (B.I/4097).
- UZGÖREN, GÖKHAN : *Türk izcilik tarihi* / Gökhan Uzgören ; yay. koordinatörü Rifat Çölkesen. — 1. bs. — İstanbul : Papatya, 2000. 424 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9756797088 (A.VII/0741).
- UZUN, AHMET : *İstanbul'un iaşesinde devletin rolü : ondalık ağnam uygulaması 1783-1857* / Ahmet Uzun. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006. vii, 259, [8] s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 208) ISBN 975161628X (A.VII/0599).
- ÜÇÖK, COŞKUN : *Hukuk Fakültesi öğrencileri için siyasal tarih : 1789-1960* / Coşkun Üçok. — Ankara : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1975. xvi, 333 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınlarından no ; 369) (A.III/9895).
- ÜÇÖK, HACİŞEYHOĞLU HASAN : *Çankırı tarih ve halkiyatı : ahilikten kalma esnaf ve sohbet teşkilâtı* / Hacışeyhoğlu Hasan Üçok ; ed. Ali Birinci ; yay. haz. Ercan Şen. — 1. bs. — Ankara : Okuyan Adam, 2002. 435 s. : res. ; 22 cm. — (Okuyan Adam yayınları ; 2) ISBN 9756468009 (A.VII/0714).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA : *Anadolu kültürü ve Türk kimliği üzerine* / Hilmi Ziya Ülken ; yay. haz. Gülseren Ülken, Sait Maden. — İstanbul : Ülken, 2006. 447 s. ; 24 cm. — (Ülken yayınları ; 11) ISBN 9944543101 (A.VII/1005).

- ÜNAL, MUHİTTİN : *Kurtuluş Savaşı'nda Çerkeslerin rolü* / Muhittin Ünal. — gnşl. 2. bsk. — Ankara : Kafkas Derneği Genel Merkezi, 2000. 314 s. : res. ; 20 cm. ISBN 9759716607 (A.VII/1388).
- ÜRER, LEVENT : *Güney Doğu Anadolu Projesi ve Türk dış politikasına etkisi* / haz. Levent Ürer. — 1986. 117, iv y. ; 29 cm. (B.I/4032).
- ÜRER, LEVENT : *Ulusal ve uluslararası düzeylerde, etnik gruplar ve devlet* / haz. Levent Ürer. — 1995. vi, 263 y. ; 29 cm. (B.I/4033).
- ÜZEN, İSMET : *27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ve demokrasi eğitimi* / haz. İsmet Üzen. — 1998. xi, 259 y. ; 29 cm. (B.I/4018).
- Vakıf varlıklarının sanatsal yönü : sempozyum-2005, 09 Mayıs 2005* / yay. koordinatorü Aydın Seçkin. — Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2005. xiii, 130 s. : rnk. res. ; 28 cm. ISBN 9751938503 (B.I/3995).
- VÁLI, FERENC A. : *Bridge across the Bosphorus : the foreign policy of Turkey* / Ferenc A. Váli. — Baltimore ; London : The Johns Hopkins Press, 1971. xiv, 410 s. ; 23 cm. (A.III/9091).
- VAN GÖLÜ HAVZASI SEMPOZYUMU (1. : 2004 : VAN) : *I. Van Gölü Havzası sempozyumu, 08-10 Eylül 2004, Van Kültür Sarayı* / ed. Oktay Belli. — 1. bs. — Van : Van Valiliği, 2006. 397 s. : rnk. res. ; 33 cm. ISBN 9755856072 (B.I/4081).
- VÁSÁRY, ISTVÁN : *Cumans and Tatars : oriental military in the pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* / István Vásáry. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2005. xvi, 230 s. ; 23 cm. ISBN 0521837561 (A.VI/9400).
- Venezia e i Turchi.* — Milano : Electa Editrice, 1985. 299 s. : res. ; 29 cm. — (Banca Cattolica del Veneto) (B.I/3987).
- VERLINDEN, CHARLES : *L'esclavage dans l'Europe Médiévale* / Charles Verlinden. — [y.y.] : Rijksuniversiteit te Gent, 1977. ... c. ; 24 cm. (A.VII/0977-2).
- VILLALTA, JORGE BLANCO : *Atatürk* / Jorge Blanco Villalta ; translated from Spanish by William Campbell. — 2. bsk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. xv, 480 s. ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 39) ISBN 9751603722 (A.VII/0680).
- VIORST, MILTON : *The great documents of western civilization* / Milton Viorst. — 3. printing. — Philadelphia : Chilton Book Company, 1967. xv, 388 s. ; 23 cm. (A.VII/0874).

- Von Sumer bis Homer : Festschrift für Manfred Schretter zum 60. Geburtstag am 25. Februar 2004.* — Münster : Ugarit-Verlag, 2005. 697 s. ; 25 cm. — (Alter Orient und Altes Testament ; 325) ISBN 3934628664 (A.VII/1184).
- Der Völkerkrieg : eine Chronik der Ereignisse seit dem 1. Juli 1914. Band 27 : das Ende : Bulgarien weicht Österreich wankt Rückzugskämpfe Türkei der Osten /* bearbeitet und hrsg. von C. H. [Casimir Hermann] Baer. — Stuttgart : Julius Hoffmann, [1918]. viii, 320 s. : res. ; 25 cm. (A.VII/0775-27).
- Der Völkerkrieg : eine Chronik der Ereignisse seit dem 1. Juli 1914. Band 17 : der türkische Krieg : Kaukasus Irakfront Kut-el-Amara Aegypten, Balkan England im Innern /* bearbeitet und hrsg. von C. H. [Casimir Hermann] Baer. — Stuttgart : Julius Hoffmann, 1918. xii, 320 s. : res. ; 25 cm. + 1 katl. hrt. (A.VII/0775-17).
- Der Völkerkrieg : eine Chronik der Ereignisse seit dem 1. Juli 1914. Band 8 : die drei ersten Isonzoschlachten, Görz Tirol der türkische Krieg /* bearbeitet und hrsg. von C. H. [Casimir Hermann] Baer. — Stuttgart : Julius Hoffmann, c1916. ix, 320 s. : res. ; 25 cm. (A.VII/0775-8).
- WALDER, DAVID : *Çanakkale olayı /* David Walder ; Türkçesi M. Ali Kayabal. — 2. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1970. 416 s. ; 21 cm. — (Milliyet yayınları. Tarih Kitapları dizisi ; 1) (A.VII/1057).
- WALLACE, HENRY A. [AGARD] : *Ma mission en Asie Soviétique /* Henry A. [Agard] Wallace ; introduction de Philippe Soupault. — Paris : René Julliard, 1947. 262 s. : 1 katl. hrt. ; 19 cm. (A.VII/1269).
- WALLACE, HENRY A. [AGARD], 1888-1965 : *Vers la paix /* Henry A. [Agard] Wallace [1888-1965]. — Paris : Rene Julliard, [19??]. 214 s. ; 18 cm. (A.VII/1222).
- WALLACH, JEHUDA L. [LOTHAR], 1921- : *Bir askeri yardımın anatomisi : Türkiye'de Prusya-Alman askeri heyetleri 1835-1919 /* Jehuda L. [Lothar] Wallach [1921-] ; çev. Fahri Çeliker. — 2. bsk. — Ankara : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1985. xi, 250 s. ; 24 cm. (A.IV/8480).
- Wandkarte der Entwicklung des Osmanenreiches /* bearbeitet von Ernst Schwabe. — 1/2.000.000 ; km cinsinden çizgi ölçek var. — Leipzig : Lith Duruck v.Ed., [t.y.]. 1 hrt. : rnk. ; 195x230 cm. (H/0294).

- WARNER, JAYNE L. : *Elmalı-Karataş II : the early bronze age village of Karataş* / Jayne L. Warner. — Bryn Mawr, PA : Bryn Mawr College, 1994. xxvi, 219, 206 s. : res. ; 29 cm. + 1 katl. pl. — (Archaeological Monographs) ISBN 0929524802 (B.I/4071).
- WASSERSTEIN, ABRAHAM : *The legend of the septuagint : from classical antiquity to today* / Abraham Wasserstein, David J. Wasserstein. — 1. published. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. xviii, 334 s. ; 24 cm. ISBN 0521854954 ; ISBN 9780521854955 (A.VII/0940).
- WATT, JOHN W. : *Aristotelian rhetoric in Syriac : Barhenraeus, Butyrum Sapientiae, book of rhetoric* / John W. Watt. — Leiden ; Boston : Brill, 2005. x, 484 s. ; 25 cm. — (Aristoteles Semitico-Latinus, ISSN 0927-4103 ; 18) ISBN 9004145176 (A.VII/1118).
- WEISBAND, EDWARD : *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün dış politikası* / Edward Weisband ; Türkçesi M. Ali Kayabal. — 1. bsk. — [İstanbul] : Milliyet, 1974. 392 s. ; 20 cm. — (Milliyet yayınları. Tarih dizisi ; 32) (A.III/8528).
- WHITE, THEODORE H. [HAROLD], 1915-1986 : *The making of the president 1964* / Theodore H. [Harold] White [1915-1986]. — New York : Atheneum Publishers, 1965. xi, 431 s. ; 24 cm. (A.VII/1385).
- WILKINSON, T. J. : *Archaeological landscapes of the Near East* / T. J. Wilkinson. — 1. printing. — Tucson : The University of Arizona Press, 2003. xix, 260 s. : res. ; 28 cm. ISBN 0816521743 (B.I/4067).
- Wittgenstein, Aesthetics and philosophy* / ed. by Peter B. Lewis. — Aldershot : Ashgate, 2004. xii, 255 s. ; 24 cm. — (Ashgate Wittgensteinian Studies) ISBN 0754605175 (A.VII/0842).
- WOLFE, BERTRAM D. [DAVID], 1896-1977 : *Three who made a revolution : a biographical history* / Bertram D. [David] Wolfe [1896-1977]. — 5. printing. — Boston : Beacon Press, 1959, c1948. 661 s. ; 20 cm. — (Beacon Contemporary Affairs series) (A.VII/1383).
- WOOLLEY, C. LEONARD, 1880-1960 : *The wilderness of Zin* / C. Leonard Woolley [1880-1960], T. E. [Thomas Edward] Lawrence ; introduction by T. Sam N. Moorhead. — rev. ed. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2003. lxvii, 290 s. : res., hrt., pl. ; 22 cm. — (Archaeological Report) ISBN 1575060779 (A.VII/1186).

- YAKUBOĞLU, KENAN : *Osmanlı medrese eğitimi ve felsefesi* / Kenan Yakuboğlu. — İstanbul : Gökkuş, 2006. 279 s. ; 24 cm. ISBN 9756223936 (A.VII/0540).
- YALTA, BAHTİYAR : *Kunu-ri Muharebeleri ve geri çekilmeler (26.XI.1950-24.I.1951)* / Bahtiyar Yalta. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2005. lvi, 843, [3] s. ; 24 cm. — (AKDİTK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 102) ISBN 9751618290 (A.VII/0681).
- YAMAN, ABDULLAH : *Ermeni meselesi ve Türkiye* / Abdullah Yaman. — Ankara : Otağ, 1973. 568 s. : res. ; 19 cm. — (Otağ yayınları ; 4. Belgeler serisi ; 2) (A.III/9071).
- YAMAN, TALÂT MÜMTAZ : *Kastamonu tarihi : "XVinci asrın sonlarına kadar"* / Talât Mümtaz Yaman. — İstanbul : Kastamonu Abdurrahmanpaşa Lisesi Eğitim Vakfı, 1995. 194, yak. 30 s. : res. ; 24 cm. (A.VII/1300).
- YAN, VASSİLİ : *Cengiz Han : bozkırın kanlı kılıcı* / Vassili Yan ; yay. yönetmeni Ahmet Seyrek ; çev. Bahadır Dülger. — 1. bsk. — İstanbul : Pegasus, 2006. 451 s. ; 23 cm. ISBN 9944326100 (A.VII/0604).
- YARAR, ERHAN : *"Tarihsel dönüşüm" : Filistin sorunu temelinde Türk dış politikası ve İsrail Devletini tanıma süreci* / Erhan Yarar. — Ankara : Siyasal Kitabevi, 2006. vii, 343 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9756325534 (A.VII/1000).
- YARDIMCI, MEHMET EMİN : *15. ve 16. yüzyıllarda bir Osmanlı livası : Bosna* / Mehmet Emin Yardımcı. — 1. bs. — İstanbul : Kitap, 2006. 237 s. ; 21 cm. — (Kitap Yayınevi ; 123. Akademi dizisi ; 4) ISBN 9756051299 (A.VII/0988).
- YAVUZ, EDİP : *Tarih boyunca Türk kavimleri* / Edip Yavuz. — Ankara : Kurtuluş Matbaası, 1968. viii, 427, 8 s. ; 24 cm. (A.III/9051).
- YAVUZ, FEHMİ : *Şehirciliğimiz hakkında mukayeseli raporlar* / Fehmi Yavuz. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1956. 67 s. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınlarından ; 65-47. İskân ve Şehircilik Enstitüsü yayınları ; 2) (A.VII/1326).
- YAVUZ, VURAL : *Tarihi süreç içerisinde Türk toplumunda aydın* / haz. Vural Yavuz. — 1999. vi, 378 y. ; 29 cm. (B.I/4041).
- YAYLALI, KÂMİL : *Mevlânâ'da inanç sistemi : tasavvuf ve hakiki vechesiyle Mevlânâ* / Kâmil Yaylalı. — 4. bsk. — Konya : [yayl.y.], 1998. 312, [8] s. : rnk. res. ; 20 cm. (A.VII/0690).

- YELİSEYEVA, N. V. : *Yakın çağlar tarihi* / N. V. Yelisseyeva ; çev. Yunus Çakır. — 1. bsk. — İstanbul : Konuk, 1975. 423 s. ; 20 cm. — (Konuk yayınları Genel Sıra no ; 10. Sosyalizm Kitaplığı ; 2) (A.VII/1313).
- Yeni büyük oyun ve Orta Asya : küresel güç mücadelesinin daimi sahnesi* / haz. Gökçen Oğan. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 35 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1028).
- Yeni dünya düzeni ve Türkiye* / yay. haz. Sabahattin Şen. — gnşl. 2. bs. — İstanbul : Bağlam, 1992. 308 s. ; 20 cm. — (Bağlam yayınları ; 54. İnceleme-Araştırma ; 22) ISBN 9757696390 (A.VII/1243).
- YEREL MEDYA EĞİTİM SEMİNERİ (10. : 2004 : KAYSERİ) : X. *Yerel medya eğitim semineri, 20-21 Şubat 2004, Kayseri*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2004. 211, [6] s. ; 24 cm. ISBN 975193589X (A.VII/1445).
- YEREL MEDYA EĞİTİM SEMİNERİ (9. : 2002 : TUNCELİ) : IX. *Yerel medya eğitim semineri, 9-10 Mayıs 2002, Tunceli*. — Ankara : Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2002. 125 s. ; 24 cm. ISBN 9751931657 (A.VII/1444).
- YEŞİLYURT, YAŞAR : *Ulus-devlet : doğuşu, gelişimi ve geleceği* / haz. Yaşar Yeşilyurt. — 2001. vi, 96 y. ; 29 cm. (B.I/4051).
70. *Yılında Lozan Barış Antlaşması uluslararası semineri, 25-26 Ekim 1993, The Marmara Oteli, İstanbul* / yay. haz. Mehmet Aközer. — Ankara : İnönü Vakfı, 1994. 198 s. ; 24 cm. ISBN 9757951005 (A.VII/1252).
- YILDIRIM, YUSUF : *Bunalımlar Türkiye'sinden Atatürk Türkiye'si'ne* / Yusuf Yıldırım. — Ankara : Ayyıldız Matbaası, 1981. 173 s. ; 19 cm. (A.VII/1320).
- YILDIZ, SITKI : *1980 sonrası Türkiye'de sosyo-kültürel değişim : Özal dönemi* / haz. Sıtkı Yıldız. — 1996. vi, 119 y. ; 29 cm. (B.I/4082).
- YILMAZ, KEMAL : *Halifeliğin Türk Devlet yapısına ve Osmanlı dış politikasına etkileri* / haz. Kemal Yılmaz. — 1986. v, 192 y. ; 30 cm. (B.I/4019).
- The Yi Ho Tuan movement of 1900*. — 1. ed. — Peking : Foreign Languages Press, 1976. 133 s. ; 19 cm. — (History of the Modern China) (A.VII/0858).
- YİNANÇ, REFET : *Kanunî devri Malatya tahrir defteri (1560)* / Refet Yinanç, Mesut Elibüyük. — Ankara : Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi,

1983. xv, 614 s. ; 24 cm. — (Gazi Üniversitesi yayın no ; 31. Gazi Eğitim Fakültesi yayı no ; 1) (A.VI/4515).

21. *Yüzyılda dinler ve medeniyetler : 20. yüzyıldan bugüne kalanlar, 21. yüzyılda otantik medeniyetlerin yükselişi, öngörüler* / haz. Çetin Güney. — Ankara : Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2006. 17 s. ; 24 cm. — (Stratejik Öngörü 2006 ; 2023) (A.VII/1031).

YOHANNAN, ABRAHAM : *Mezopotamya'nın kayıp halkı Nasturiler* / Abraham Yohannan ; İngilizce'den çev. Meltem Deniz ; ed. Cemal Yılmaz. — 1. bsk. — Ankara : Beybün, 2006. 123, [25] s. : res., hrt. ; 20 cm. — (Beybün ; 12. Gezi Araştırma ; 1) ISBN 975604604X (A.VII/0735).

YON, MARGUERITE : *The city of Ugarit at Tell Ras Shamra* / Marguerite Yon. — Winona Lake : Eisenbrauns, 2006. viii, 179 s. : res. (kimi rnk.) ; 25 cm. ISBN 1575060293 (A.VII/0770).

Yunan vahşeti : İngiliz, Fransız, İtalyan işgal güçleri ve Kızılhaç tarafından kurulan soruşturma komisyonları incelemelerine ve Bab-ı Ali raporlarına, resmi belgelere göre Yunanlılar'ın Anadolu'da yaptıkları soykırım / Fransızcadan çev. Necdet Ekinci ; genel yay. yönetmeni Çetin Yetkin. — 1. bs. — Antalya : Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2006. 277 s. : res. ; 21 cm. ISBN 9750074459 (A.VII/0993).

YURTSEVER, CEZMİ : *Çukurova'da, Türkler'in soykırımı uğradığı bir yer Yeşiloba* / Cezmi Yurtsever. — 1. bsk. — Ankara : Kök, 1990. 43 s. ; 24 cm. — (Kök Canlı Tarih serisi ; 2) ISBN 9757721085 (A.VII/1331).

YUSUF, HAMİD : *Pakistan in search of democracy 1947-77* / Hamid Yusuf ; foreword by Lawrence Ziring. — Lahore : Afrasia, 1980. xvi, 189 s. ; 24 cm. (A.VII/1259).

100. *Doğum yılında dünya'da Atatürk*. — İstanbul : İstanbul Fındıklı Rotary Kulübü, 1984. yak. 300 s. ; 25 cm. (A.VII/1340).

ZEKİYEYEV, MİRFATİH Z. : *Türklerin ve Tatarların kökeni* / Mirfatih Z. Zekiyev ; Rusçadan çev. D. Ahsen Batur. — İstanbul : Selenge, 2006. 512 s. ; 22 cm. — (Selenge yayınları ; 32. Tarih dizisi ; 24) ISBN 9758839314 (A.VII/0602).

ZETTLER, RICHARD L. : *Nippur III : Kassite buildings in area WC-1* / Richard L. Zettler ; with contributions by James A. Armstrong... [et al.] ;

architecture and drawings by John C. Sanders, Peggy May Sanders. — Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 1993. xxxvii, 347 s. : res. ; 31 cm. — (The University of Chicago Oriental Institute publications, ISSN 0069-3367 ; 111. Excavations at Nippur) ISBN 0918986915 (B.I/4076).

ZEYREK, TURGUT H. : *Prusias ad Hypium (Kieros) : Anadolu'nun Kuzeybatısında antik bir kent (Konuralp/Üskübü)* / Turgut H. Zeyrek, Gülbahar Baran-Çelik. — İstanbul : Ege, 2005. 126 s. : res. ; 24 cm. ISBN 9758071033 (A.VII/0584).

Die Ziele und Taten armenischer revolutionäre = The Armenian aspirations and revolutionary movements = Aspirations et mouvements révolutionnaires Arméniens. — [y.y.] : [yayl.y.], [19??]. 64 s. : res. ; 24 cm. (B/0110).

Zionism imperialism and racism / ed. by A. W. [Abdul Wahhab] Kayyali. — London : Croom Helm, 1979. 304 s. ; 22 cm. ISBN 0856647616 (A.VII/1273).

ZÜMRÜT, ŞENOL : *Mareşal Fevzi Çakmak'ın siyasal kişiliği ve Millet Partisi* / haz. Şenol Zümrüt. — 2003. xii, v, 498 y. ; 29 cm. (B.I/4009).

DERGİLER

Acta Antiqua. Academiae Scientiarum Hungaricae XLV, 1-4 (2005).

Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae LVII, 1-3 (2006).

Acta Asiatica 91 (2006).

Acta Historiae Artium XLVI, 1-4 (2005).

Acta Poloniae Historica XCIV (2006).

Afaku's-Sekâfe ve't-Turâs XIV, 54-55 (2006).

Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi VII, 1 (2005).

Ahbarü'l-Merkez IV, 21-23 (2006).

Akademik Araştırmalar Dergisi = Journal of Academic Studies VII-VIII, 27-30 (2006).

Akkadica 127, 1 (2006).

Alt-Orientalische Forschungen XXXIII, 1 (2006).

- Amerasia Journal XXXI, 3 (2005) ; XXXII, 1-2 (2006).
- American Journal of Archaeology CX, 3-4 (2006).
- American Schools of Oriental Research. Bulletin 342-343 (2006).
- Amme İdaresi Dergisi XXXIX, 2-3 (2006).
- Anadolu = Anatolia 28-29 (2005).
- Anadolu Sanat 17 (2006).
- Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi = Anadolu University Journal of Social Sciences VI, 1-2 (2006).
- Anas (Museo Nacional de Arte Romano de Merida) 15-16 (2002/2003).
- Anatolian Studies LV (2005).
- Anayurttan Atayurda Türk Dünyası 24 (2004).
- Ancient Civilizations from Scythia to Siberia XII, 1-2 (2006).
- Ancient West and East IV, 2 (2005) ; V, 1-2 (2006).
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XLIV, 2 (2004) ; XLV, 1-2 (2005).
- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVI, 2 (2005).
- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi LXI, 2 (2006).
- Annales : Histoire, Sciences Sociales LXI, 3-5 (2006).
- Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa serie IV, VIII, 1-2 (2003).
- The Annual of the British School at Athens 100 (2005).
- Athenaeum XCIV, 2 (2006).
- Anthropology Today XXIII, 3-6 (2006).
- The Antiquaries Journal LXXXV (2005).
- Antropoloji (DTCF) 20 (2005).
- Anuarul Institutului de Istorie "A.D. Xenopol" XLII (2005).
- Anzeiger der Philosophisch-Historischen Klasse CXL, 2 (2005).
- Archaeologiai Értesítő CXXX, 1-2 (2005).
- Archaeological Reports for 52 (2005/2006).
- Archäologischer Anzeiger 2 (2005).
- Archäologisches Korrespondenzblatt XXXVI, 2-3 (2006).
- Arheologia Moldovei XXVIII (2005).

- Archiv Orientální LXXIV, 2-3 (2006).
- Archives Internationales d'Histoire des Sciences LIV, 152-153 (2004) ; LV, 154-155 (2005).
- Archivio Storico Italiano CLXIV, 608-609 (2-3) (2006).
- Archivum Anatolicum = Anadolu Arşivleri (DTCF) VII, 1 (2004).
- Archivum Eurasiae Medii Aevi XIV (2005).
- Archivum Ottomanicum XXIII (2005/06).
- Arkeoloji ve Sanat 122 (2006).
- Arşiv Dünyası 7-8 (2006).
- Asian and African Studies XV, 2 (2006).
- Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi 8 (2006).
- Aşinâ : Ortak Kültür Mirâsının Arayışında 21-22 (2005) ; 23-24 (2006).
- Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 31 (2006).
- Atatürkçü Bakış II, 4 (2003).
- Athenaeum XCIV, 1 (2006).
- Avrasya Bülteni 48-51 (2006).
- Ayın Tarihi Nisan-Eylül (2006).
- Ayıntap Kültür Sanat Edebiyat Dergisi 7 (2006).
- Azerbaycan. Türk Kültür Dergisi 366-367 (2006).
- Azerbaycan Arheologiyası = Azerbaijan Archeology II, 1-4 (2000); III, 1-4 (2001); IV, 1-4 (2002); V, 1-4 (2003); VI, 1-4 (2004); VII, 1-4 (2005).
- Baghdader Mitteilungen XXXVI (2004).
- Bahçesaray 31-36 (2005) ; 37-41 (2006).
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXXXVI (2005).
- Berkeley Journal of Sociology : A Critical Review XLIX (2005).
- Berytus Archaeological Studies XLVIII-XLIX (2004/2005).
- Biblica LXXXVII, 2-4 (2006).
- Bibliographie Internationale d'Histoire Militaire 27 (2006).
- Bibliotheca Orientalis LXIII, 3-4 (2006).
- Bilig : Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 37-39 (2006).
- Bilim ve Ütopya 145-150 (2006).

- The Bodleian Library Record XIX, 1 (2006).
- Bulletin de Correspondance Hellénique 127, 2 (2003) ; 128-129, 1 (2004/2005).
- Bulletin of the Ancient Orient Museum XXV (2004).
- Bülten (Bilim ve Sanat Vakfı) 60-61 (2006).
- Byzantine and Modern Greek Studies XXVIII (2004) ; XXX, 2 (2006).
- Byzantinische Zeitschrift XCIX, 1 (2006).
- Cahiers de Civilisation Médiévale XLIX, 194-195 (2006).
- Central Asiatic Journal L, 2 (2006).
- Cogito 47-48 (2006).
- Coğrafi Bilimler Dergisi = Turkish Journal of Geographical Sciences (DTCF) III, 1-2 (2005).
- Complutum XVII (2006).
- Critique : Critical Middle Eastern Studies XV, 2-3 (2006).
- Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü) 3 (2006).
- Çağdaş Yerel Yönetimler XV, 3-4 (2006).
- Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon 14 (2004).
- Dergi (Uludağ Üniversitesi) 21 (2006).
- Dîvân İlmi Araştırmalar 19 (2005) ; 20 (2006).
- Doğu Batı : Düşünce Dergisi 38 (2006).
- Dönemeç 87-88 (2006).
- EKEV Akademi Dergisi 26-27 (2006).
- Early Science and Medicine XI, 3-4 (2006).
- East European Quarterly XL, 2-3 (2006).
- Ege Eğitim Dergisi = Ege Journal of Education V, 2 (2004).
- Enformasyon Bülteni 104-106 (2006).
- Ermeni Araştırmaları = Armenian Studies 20-22 (2006).
- Ethnology XLIV, 4 (2005) ; XLV, 1 (2006).
- Études Balkaniques XLI, 4 (2005) ; XLII, 1-2 (2006).
- Expedition XLVIII, 2 (2006).

Faravid 30 (2006).

The Florida Anthropologist LIX, 1-2 (2006).

Fornvännan. Journal of Swedish Antiquarian Research CI, 1-3 (2006).

Gephyra II (2005).

Gerede : Gerede Kültür, Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Bülteni 10 (2005) ; 11 (2006).

Germania LXXXIV, 1 (2006).

Global Strateji 6 (2006).

Gökbayrak 70-71 (2006).

Günce. TÜBA Bülteni 35 (2006).

Haberde Önder 395-400 (2006).

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi = Hacettepe University Journal of Faculty of Letters XXIII, 1 (2006).

Harvard Ukrainian Studies XXI (1997) ; XXII (1998) ; XXIII (1999) ; XXIV (2000) ; XXV (2001).

Hebrew Union College Annual LXXV (2004).

Hesperia : Journal of the American School of Classical Studies at Athens LXXV, 2-3 (2006).

Hethitisches Etymologisches Glossar teil II/2, lieferung 14, S/2 (2006).

Hindistan'a Bakış Ocak-Haziran (2006).

Historical Research LXXIX, 205-206 (2006).

History. The Journal of the Historical Association XCI, 303-304 (2006).

L'Homme : Revue Française d'Anthropologie 177-179 (2005) ; 180 (2006).

Hürriyet Tarih 5 Temmuz-27 Aralık (2006).

İlgi 112 (2006).

Index Islamicus annual volume (2004) ; 1-3 (2006).

International Journal of Middle East Studies XXXVIII, 3-4 (2006).

International Journal of Turkish Studies XII, 1-2 (2006).

Der Islam LXXXIII, 1 (2006).

Islamic Law and Society XIII, 3 (2006).

Islamic Studies XLV, 1 (2006).

- Israel Exploration Journal LVI, 1 (2006).
The Israel Museum Journal XXIV (2006).
İstanbul 56-57 (2006).
İstoričeskie Zapiski 8 (126) (2005).
İstoriski Časopis = Historical Review LI (2004) ; LII (2005).
Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik LV (2005); LVI (2006).
Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LXXIV (2005).
Jandarma Eğitim Dergisi 38 (2006).
Journal Asiatique 294, 1 (2006).
Journal of Archaeological Science XXXIII, 9-12 (2006).
Journal of Asian and African Studies 62 (2001) ; 63-64 (2002) ; 65-66 (2003); 67-68 (2004) ; 71 (2006).
Journal of Asian History XL, 1 (2006).
Journal of Cuneiform Studies LVI (2004).
The Journal of Hellenic Studies CXXVI (2006).
Journal of Islamic Studies XVII, 3 (2006).
Journal of Near Eastern Studies LXV, 1-3 (2006).
Journal of Palestine Studies XXXV, 1-3 (2005/2006).
Journal of the American Oriental Society CXXV, 1-2 (2005).
Journal of the Economic and Social History of the Orient XLIX, 2-3 (2006).
Journal of the History of Biology XXXIX, 2-4 (2006).
Journal of the Pakistan Historical Society LIV, 2-3 (2006).
The Journal of the Royal Anthropological Institute, Incorporating MAN XII, 3-4 (2006).
Journal of the Royal Asiatic Society XVI, 2-3 (2006).
Kafkasya Yazıları 1-2 (1997) ; 3-5 (1998) ; 6-7 (1999) ; 8 (2000).
Kardaşlık : Kültür, Sanat, Edebiyat ve Folklor Dergisi 30 (2006).
Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi 21 (2006).
Keesing's Record of World Events LII, 5-10 (2006); subject index S1 (2005).
Korea Focus XIV, 2-3 (2006).

- Koreana : Korean Art and Culture XX, 1-2 (2006).
- Köprü. Üç Aylık Fikir Dergisi 95-96 (2006).
- Kubbealtı Akademi Mecmuası 4 (2006).
- Kulturaustausch : Zeitschrift für Internationale Perspektiven LVI, 3-4 (2006).
- Kutadgubilig. Felsefe-Bilim Araştırmaları 10 (2006).
- Letopis na Makedonskata Akademija 2003.
- Levélári Közlemények LXXVII, 1 (2006).
- Madrider Mitteilungen XLVII (2006).
- Makedonika XXXV (2005/2006).
- Maliye Dergisi 150 (2006).
- Manuscripta Orientalia XII, 1 (2006).
- Mésogeios 29-30 (2006).
- Mešovita Grada = Miscellanea XXI (2003) ; XXII-XXIII (2004) ; XXIV-XXVI (2005).
- The Metropolitan Museum of Art. Bulletin LXIV, 1-2 (2006).
- The Middle East Journal LX, 3-4 (2006).
- Middle East Studies Association. Bulletin XL, 1 (2006).
- Middle Eastern Literatures IX, 2 (2006).
- Middle Eastern Studies XLII, 4-6 (2006).
- Milli Eğitim. Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilgiler Dergisi 161-164 (2004) ; 165-166, 168 (2005) ; 169-171 (2006).
- Mimarlık 330-332 (2006).
- Mimarlık : Haberler : TMMOB Mimarlar Odası Haber Bülteni 111-112 (2006).
- Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 177-178 (2006).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung CXII (2005/2006).
- Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 12 (2006).
- Muhafazakâr Düşünce 8 (2006).
- Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi III, 5 (2006).

- Near Eastern Archaeology LXVIII, 3 (2005).
 Newsletter (IRCICA) 70 (2006).
 Numen : International Review for the History of Religions LIII, 2-4 (2006).
 ODTÜ Gelişme Dergisi XXXIII, 1 (2006).
 Orientalia LXXV, 1 (2006).
 Oriente Moderno XXV (LXXXVI), 1 (2006).
 Orkun 101 (2006).
 Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi (Fırat Üniversitesi) IV, 1 (2006).
 Osmanlı Bilimi Araştırmaları = Studies in Ottoman Science VI, 2 (2005) ;
 VII, 1 (2005).
 Oxford University Calendar 2006-2007.
 Popüler Tarih 71-76 (2006).
 Praehistorische Zeitschrift LXXXI, 2 (2006).
 Prilozi = Contributions XXXIV, 1-2 (2003).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXXXV (2005).
 Pusula 57 (2006).
 Pyrenae XXXVII, 1 (2006).
 Rassegna Storica del Risorgimento XCIII, 2-3 (2006); suppl. 3 (2006).
 Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie XI, 1-2
 (2006).
 Reallexikon für Antike und Christentum XXI, 167 (2006).
 Review of Armenian Studies IV, 10 (2006).
 Review (Fernand Braudel Center) XXIX, 2-3 (2006).
 Revista Arhivelor LXVII, 1-2 (2005) ; LXVIII, 1-2 (2006).
 Revue des Études Byzantines LXIII (2005).
 Rivista degli Studi Orientali LXXVIII, 1-2 (2004) ; suppl. LXXVIII, 1-2
 (2004).
 Rocznik Orientalistyczny LIX, 1 (2006).
 Ruperto Carola 2 (2006).
 Russia and the Moslem World 2-10 (164-172) (2006).
 Saeculum LVII, 1-2 (2006).

- Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi = Sakarya University Journal of Arts and Science VII, 2 (2005) ; VIII, 1 (2006).
- Salvage Excavation Reports 3 (2006).
- Sanat Dünyamız 99-100 (2006).
- Saudi Aramco World LVII, 2-6 (2006).
- Sayıştay Dergisi 60-61 (2006).
- School of Oriental and African Studies. Bulletin LXIX, 2-3 (2006).
- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte LV, 4 (2005) ; LVI, 1-4 (2006).
- Serbestî. Siyasi Fikir Dergisi 24 (2006).
- Silâhlı Kuvvetler Dergisi 389-390 (2006).
- Slovenská Archeológia LIII, 1-2 (2005).
- Sosyal Bilimler Dergisi = Journal of Social Sciences (Afyon Kocatepe Üniversitesi) VI, 2 (2004) ; VII, 1-2 (2005).
- Sosyal Bilimler Dergisi = Journal of Social Sciences (Fırat Üniversitesi) XVI, 2 (2006).
- Stratejik Araştırmalar Dergisi 8 (2006).
- Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XLVII (2005).
- Studia Albanica XXXVIII, 2 (2005).
- Studia Orientalia 104 (2006).
- Študijské Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied 37-38 (2005).
- Studime Filologjike LIX (XLIV), 1-2 (2006).
- Suomen Museo 112 (2005).
- Südosteuropa Mitteilungen XLVI, 3-4 (2006).
- Syria LXXXI (2004).
- Szâzadok CXL, 3-5 (2006).
- TÜRKSOY : Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi 20 (2006).
- Tarih Araştırmaları Dergisi XXV, 39 (2006).
- Tarih ve Düşünce 67-68 (2006).
- Tarih ve Toplum : Yeni Yaklaşımlar 3 (243) (2006).

- Tel Aviv : Journal of Institute of Archaeology of Tel Aviv University XXXIII, 1 (2006).
- Tiyatro Araştırmaları Dergisi (DTCF) 20 (2005).
- Toplum ve Bilim 105-107 (2006).
- Toplumsal Tarih 151-155 (2006).
- T'oung Pao XCII, 1-3 (2006).
- The Tōyōshi-Kenkyū : The Journal of Oriental Researches LXV, 1 (2006).
- Történelmi Szemle XLVII, 3-4 (2005); XLVIII, 1-2 (2006).
- Turkologischer Anzeiger XXVI (2006).
- Türk Dili 656-660 (2006).
- Türk Dünyası Araştırmaları 162-164 (2006).
- Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi 235-240 (2006).
- Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları = Journal of Turkish Legal History 1 (2006).
- Türk Kültürü 515-518 (2006).
- Türk Yurdu XXVI, 227-232 (2006).
- Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Selçuk Üniversitesi) 19 (2006).
- Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi IV, 7 (2006).
- Türkiye Diyanet Vakfı Haber Bülteni 88-89 (2006).
- Türkiye Günlüğü 84-85 (2006).
- Türkmenistanda Ilım ve Teknika 10-12 (2005) ; 1-3 (2006).
- Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi XIX, 1 (2006).
- Uluslararası İlişkiler. Akademik Dergi I, 1-4 (2004) ; II, 5-8 (2005/2006) ; III, 9 (2006).
- Uluslararası Suçlar ve Tarih 1 (2006).
- Al-Usur al-Wusta : The Bulletin of Middle East Medievalists XVIII, 1 (2006).
- Vestnik Drevney İstorii 2-3 (257-258) (2006).
- Voprosi İstorii 5-11 (2006).
- Vostok = Oriens 2-3 (2006).
- Die Welt des Islams XLVI, 2-3 (2006).
- Die Welt des Orients XXXVI (2006).

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XCVI (2006).

Yakamoz 33 (2006).

The Yale Review XCIV, 3-4 (2006).

Yeni İpek Yolu 222-223 (2006).

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CLVI, 2 (2006).

Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie XCVI, 1 (2006).

Zeitschrift für Balkanologie XLII, 1-2 (2006).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 157 (2006).

Zentralasiatische Studien 35 (2005).

İngilizce Özetler:

SEDAT ERKUT: *Amūtu(m) in the Light of Kültepe Text* (pp. 1-4)

Discussions have been held for 70 years on the question what element or mineral in our day the word *amutum*, which appears in the cuneiform texts of the period of the Assyrian Trade Colonies and is understood to be implying a kind of mineral or metal valued more precious than gold by the standards of that time, actually corresponds to. Prevailing view held in these discussions was that *amutum* was iron, whereas some scholars suggested that it could be platinum and some others tried to prove it to be a metal similar to tin. My research on the subject has led me to the belief that it is a precious stone, namely *ametis* (quartz), which can be easily melted and wrought as iron and can be used to make ornaments as well.

BORA UYSAL: *Uratian Stelae Uncovered in Patnos* (pp. 5-18)

Patnos district, which is related to Ağrı province in East Anatolia region, is known with its numerous important Urartian centers. One of these settlements is Kot Tepe, which is most likely known as "Aznavurtepe" or "Anzavurtepe".

Nowadays, the southern part of Kot Tepe lies within the confines of a military area. A duty station was built in this mount in 1990 and six telephone poles were also erected in its southern slope. Three stelae and a stand were exposed in the area where the poles were set up in the southern foot of the mount during the course of these construction works.

The nearest akin to Kot Tepe stelae are known to be the stelae found in the open air temple of Altuntepe in Erzincan district. The resting pits carved in the rocks in the hilly area of Yeşilalıç in Özalp district, of Van province, are understood to be prepared for the purpose of erecting these type of stelae. Beside that, stone blocks worked out with stelae resting pits were identified in the stone workshop of Alniunu town lying to the south of Van fortress. The finds recovered in Kot Tepe show off that another Urartian open air temple is also found in this settlement site. The defined measurements, on the other hand, have come out to identify Kot Tepe finds to be in the position of the biggest Urartian stelae yet known.

ESİN KAHYA: *Chemical Studies in Avicenna* (pp. 19-52)

The study of chemistry began in the ancient civilizations, as it happened in China, India, Egypt and Ancient Greek. The studies of alchemy appeared later and improved in Egypt in the Hellenistic period.

In Islamic civilization, Cabir b. Hayan, Rhazes and some other scientists were interested in alchemy and wrote on this subject. They believed the transmutation which claimed that elements could be turn converted from to another, thus they could produce golden and silver mixing from quick silver and sulphure mixing them in certain ratio. They defined the idea of element and also some instruments being used during the chemical reaction even in now days.

There are some other scientists who said that transmutation could not be possible, because each element has own specialties. One of them was Avicenna. He explained his ideas in his book *Shifa*, but he also wrote the article (risala), named *Risala al-Kimya* in order to explain why it could not be possible. He also gave his results of the experiments on this matter in order to prove his ideas. Here he also explained the vessels and some instrument he used during his chemical experiments.

ALTAN ÇETİN: *Aqqoyunid Related Information in Lubb At-Tavarih of Yahya Qazvini* (pp. 53-64)

Safavid period has a rich collection in terms of history writing and the presence of other related documents. This study is translation of Aqqoyunid related information in *Lubb at-Tavarih* which is a product of Yahya Qazvini. Yahya Qazvini has mentioned several Turk-Muslim sates, in the book which is a part of general book series. The imports of this study the documentary value of information related to previous period given in Safavid period who destroyed the Aqqoyunids. In the study, first, general information about Aqqoyunid's history was given. Then, writer of book was introduced. After the introduction part, translation of Persian document was given. Poetics in the text shows the importance of this literarical elements in terms of historical content and includes information related to period. Notes were added in translation, when needed.

SADİYE TUTSAK: The Mechanization Process of Uşak Carpets in the Late Years of the Ottoman Empire (pp. 65-97)

The art of weaving carpets in Uşak, which has existed for many centuries as a Turkish craft originating in Central Asia, is a cultural inheritance which became famous in Europe after the 16th century. As valuable Uşak carpets started to be exported to Europe after the second half of the 19th century, it became a merchandise. In that century, the foreign capital that penetrated into the Western Turkey, created a monopoly in order to make more profit. This monopoly, which brought about a decrease in the quality of Uşak carpets, imposed a constraint on the workers and put those who were involved in the carpetweaving business in trouble. The conflict between the foreign investors and carpet weavers in Uşak resulted in a rebel called "The Comb Rebellion", which was a social and economical one nature. When the World War I broke out in 1914, the export of Uşak carpets from the İzmir hindered due to the war. Consequently, the carpet weaving industry in Uşak, which couldn't be enhanced despite the efforts in the period of the Turkish Republic, was replaced by other industries rather than carpet weaving.

ABDULKADİR İLGEN: The Union Twings of Western Anatolia with World-Economy and Minorities Role (1876-1908) (pp. 99-159)

XIX. century is the period during which the Ottoman economy has experienced the difficulties of integration with the world economy. İzmir, the most important port city of the country which is open the gate to the west land is the point where these events intersected. At the same time, İzmir was the major area where Greek and Armenian communities especially Greek communities inhabited in Western Anatolia. Christian bourgeoisie took root with their *mahalle*, villages, hospitals, schools and churches. Until the last quarter of XIX. century, Greek and Armenian mediators who were collaborationists of British merchants in this region, also started to set up of their independent cooperations. This process had not wholly finished the relationship between minorities and foreign capital. In this way, Greek and Armenian trade houses which operated all around the West Anatolia on behalf of their selves and also for British, started to widespread minority bourgeoisie who increased their power from agricultural production to manufacture, finance, navigation, international and regional trade etc. reached the top of their power before First World War.

Whereas they were majority, Muslim population where still using traditional methods in both agricultural production and manufacturing industry and craft. The events in the region had influenced of "*the sharing of means of production*" and "*the sharing of production types among different groups*" in agricultural production. The sharing of agricultural production types which varies gradually from up to down that is, from higher exchange value and profit margin to the lower ones, restructured the hierarchy of production. Then new structure includes from up to down the foreigners who own the foreign capital, native minorities, and Muslim people respectively foreign and minority capital who settled in fruitful lands around İzmir and some region, made native population living there waged semi-proleteria by riding them out from means of production. In spite of disintegration of guild and not achieving the sufficient capital accumulation and technological level in terms of western standards, the traditional structure which transfer its accumulations in a different form to the next generation continue to survive with its internal dynamics and even improve. The most obvious evidence is the meeting the important part of the need of present the looms of both the region and out of region increasing gradually.

ESİN YURDUSEV: *British Policy towards the Straits: From İstanbul to Lausanne, 1915-1923* (pp. 161-221)

Great Britain was the major actor in the international diplomacy regarding the Straits and İstanbul in the aftermath of WWI, as it had been the case in the nineteenth century. She played a significant role and determined the developments of the period. Two principal changes occurred in the traditional British Straits policy: first to establish the principle of freedom of transit for merchant ships and warships of all flags, and secondly to remove Turkey completely from the guardianship of the Straits by neutralizing its shores and establishing a separate state of Straits. This new policy, which is based upon punishment, did not actually support the traditional British interests followed by the statesmen from Lord Palmerston to Edward Grey. Especially the methods used by the British Politicians for the achievement of the principal objectives were open to criticism, and caused counter reactions on the part of the Turks; therefore expectations were not realized. Thus, in time, a series of events made it impossible for the project to end the Turkish sovereignty over the entire Straits area; and Britain was forced to retreat from her new Straits policy. Especially the Chanak crisis put the final blow on the British Straits policy and this significantly influenced the course of the Lausanne Peace Talks.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
ERKUT, SEDAT: <i>Amûtu(m)</i> in the Light of Kültepe Text	1
UYSAL, BORA: Uratian Stelae Uncovered in Patnos (with 2 maps, 6 illustrations)	5
KAHYA, ESİN: Chemical Studies in Avicenna	19
ÇETİN, ALTAN: Aqqoyunid Related Information in Lubb At-Tavarih of Yahya Qazvini (with 22 documents)	53
TUTSAK, SADİYE: The Mechanization Process of Uşak Carpets in the Late Years of the Ottoman Empire	65
İLGEN, ABDULKADİR: The Union Twings of Western Anatolia with World-Economy and Minorities Role (1876-1908)	99
YURDUSEV, ESİN: British Policy towards the Straits: From İstanbul to Lausanne, 1915- 1923	161
Book Reviews:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Taner Akçam: <i>A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility</i>	223
Nekroloji:	
KAHYA, ESİN: Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın Anısına (26 Ağustos 1941 - 3 Ağustos 2006) (with 1 illustration)	241
The books and periodicals our library received during the second half of 2006	261
Abstracts	421

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXI

No. 260

April 2007

70
Years old

ANKARA - 2007